

проф. д-р АНГЕЛ П. ЧАУШЕВ

СПОМЕНИ

София, 2010

СЪДЪРЖАНИЕ

Глава I

ДЕТСТВО И ЮНОШЕСТВО	6
Родно място	7
Родословие и семейство	10
Родителите.....	12
Детски години – възпитание в труд	15
Начално училище и прогимназия (1928-1935).....	21
Мебелното (“столарското”) училище	25
Политическо възпитание и формиране на възгледите ми	26
В Софийската търговска гимназия (1938-1942).....	29
Учебни занятия, приятели, учители.....	29
Дейност в Работническия младежки съюз	35

Глава II

СТРАНИЦИ ОТ МОИТЕ 666 ДНИ ВЪВ ФАШИСТКИТЕ ЗАТВОРИ

(10.XI.1942 – 8.IX.1944)	58
Арестът: в Дирекция на полицията.....	58
В Софийския централен затвор	80
Първите дни в Софийския централен затвор	84
Процесът във Военнополевия съд.....	87
Затворнически живот след присъдата	115
В Скопския областен затвор – филиал “Идризово”	134
Преместване и пътуване до Пазарджишкия затвор.....	148
В новия Пазарджишки затвор.....	154

Глава III

ПОБЕДАТА НА ДЕВЕТОСЕМПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ

(В БАТАК И ПЕЩЕРА, 1944 – 1948)	216
Девети септември 1944 г. в Батак	216
Избор на кмет и общинска управа. Първи стъпки на новата власт	229
Секретар на РМС в Батак (1944-1945 г.)	243
Секретар на Околийския комитет на Работнически младежки съюз в Пещера.....	247
Отново в Батак (1945-1946)	255
В Околийския комитет на БРП (к) в Пещера (1947-1948).....	267

Глава IV

СТУДЕНТСКИ ГОДИНИ В МОСКВА (октомври 1948 – декември 1952)	277
--	------------

Пътуване до Москва	277
Във Висшия институт за народно стопанство “Г. В. Плеханов”	278
Пристигането на Гера. В студентското общежитие “Дом коммуны”	281
Учение и преподаватели	282
Летни ваканции в България	285
Студентската земеляческа организация в Москва	289
Студентски приятелства.....	291
Дипломиране и завръщане в България	292

Глава V

В КОМИТЕТА ЗА НАУКА, ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

И МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА (1953-1956)	299
Съветник в отдел “Преподаване на идеологическите дисциплини”	300
Смъртта на Сталин	303
Съветник в отдел “Висше икономическо образование” (септември 1953 – юли 1956).....	303
Реформи	304
Априлският пленум на ЦК на БКП (1956)	310
Проф. Иван Стефанов.....	316

Глава VI

ВЪВ ВИСШИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ “КАРЛ МАРКС”

(1952-1962)	321
Ректорите проф. Годор Ненов (1952-1958) и акад. Жак Натан (1958-1962)	321
Търговският и Отрасловоикономическият факултети (1952-1962).....	324
Катедра “Вътрешна търговия” (1953-1962)	326
Моето участие в обществено-политическия живот (1953-1966)	329

Глава VII

РЕКТОР НА ВИИ “КАРЛ МАРКС” (1962 – 1966)

Академичното ръководство през мандатите 1962-1964 и 1964-1966 г.	332
Тодор Живков във ВИИ (8.XII.1962).....	343
Новата система за управление на народното стопанство	347
Избор на ново академично ръководство (1966).....	353

Глава VIII

В КОРИДОРИТЕ НА АДМИНИСТРАЦИЯТА (1966-1985 г.)

Първи секретар на Осми (Студентски) РК на БКП (октомври-декември 1966)	356
Заместник-председател на Комитета по труда и работната заплата (1967).....	357

Първи заместник-министър на народната просвета (1968).....	367
Във ВИИ, катедра “Вътрешна търговия (1969-1974).....	372
Първи заместник-министър на търговията и услугите (1974-1975).....	375

Глава IX

МИНИСТЪР НА ТРУДА И СОЦИАЛНИТЕ ГРИЖИ (16.VI.1975-18.VII.1976) И ПРЕДСЕДАТЕЛ НА КОМИТЕТА ПО ТРУДА И РАБОТНАТА ЗАПЛАТА (18.VI.1976-1.VIII.1981).....	381
При Тодор Живков. Назначаването ми за министър на труда и социалните грижи.....	381
Първите дни в МТСГ.....	384
Закриване на МТСГ и създаване на Комитет по труда и работната заплата.....	386
Спомени и разсъждения за дейността на МТСГ и КТРЗ.....	387
Закриване на Комитета по труда и работната заплата.....	417
За доклада на Тодор Живков относно партийната концепция за нов Кодекс на труда (1982).....	421

Глава X

НАРОДЕН ПРЕДСТАВИТЕЛ В СЕДМОТО (1976-1981) И ОСМОТО (1981-1986) НАРОДНО СЪБРАНИЕ.....	431
--	------------

Глава XI

ЗАМЕСТНИК-СЕКРЕТАР НА СЪВЕТА ЗА ИКОНОМИЧЕСКА ВЗАИМОПОМОЩ (1981-1985).....	436
Назначаване, подготовка за заминаване и встъпване в длъжност.....	436
Кратки сведения за СИБ.....	437
Аспекти на дейността ми като заместник-секретар на СИБ.....	439
Сътрудничеството на СИБ с Ангола и Никарагуа.....	443
Завръщане в България и пенсиониране.....	445

Глава XII

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКА И ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ (1986-2006).....	454
Във Висшия икономически институт (1986-1990).....	454
Обществено-политическо и икономическо развитие на страната през 1986-1990. Промени в правителството.....	456
Обществена и земеделска дейност (1986-1989).....	459
Обществена дейност. Културно-просветно сдружение “Възраждане на град Батак” (1990-2006).....	463
Университет за национално и световно стопанство (1990-2006).....	464

ГЛАВА I

ДЕТСТВО И ЮНОШЕСТВО

Родно място

Роден съм в гр. Батак (тогава село), разположен в долината на Стара река в северните склонове на Баташката планина, която е част от Западните Родопи. Батак заема достойно място в историята на България с участието на батачани във всички борби на българския народ за национално освобождение, за свобода, демокрация и социална справедливост.

Батак е чисто българско селище, създадено във втората половина на XVII в., в което с годините се заселват от различни краища на България мнозина непокорни и юначни българи – борци срещу турските поробители. Използвайки благоприятните природни условия (гори, ливади, реки), батачани си осигуряват добър стопански поминък. Към началото на XIX в. районът на Батак става важен дърводобивен център на Османската империя. Развиват се скотовъдството, земеделието, занаятчийството и търговията. Неговата икономическа роля в тази част на Родопите нараства осезателно.

На тази основа се увеличава самочувствието, националното самосъзнание и възможностите на населението да съхрани православната вяра, да участва в борбите за църковната и национална независимост на българите. През 1813 г. е изградена нова каменна черква, прославил се в 1876 г. По хълмовете около Батак са изградени множество параклиси (св. Димитър, св. Илия, св. Богородица, св. Петър, св. Георги, св. Троица).

В края на XVIII в. е открито килийно училище, през 1835 г. е създадено първото местно светско училище, а през 1852 г. е построена нова голяма училищна сграда, в която се учат стотици младежи. В Батак израстват видните просветители Хаджи Найденов, Драган Манчов, Никола Ковачевски, Михаил Куманов и др., както и редица забележителни свещенослужители, измежду които изпъкват дългогодишните игумени на Рилския манастир, братята Йосиф, Кирил и Никифор, ръководили тази общобългарска обител в продължение на няколко десетилетия.

Мнозина батачани успяват да получат добро за времето си образование и установяват търговски, просветни и културни връзки с българските възрожденци в Пловдив, Цариград, Измир, Солун и други градове на Османската империя. Постепенно се оформя баташката възрож-

денска интелигенция (учители, свещеници, търговци, занаятчии, общественици), която оказва голямо влияние не само върху местното население, но и върху околните християнски селища за развитие на просветното дело, стопанските връзки и подготовката на Априлското въстание.

Батак взема активно участие в **Априлското въстание през 1876 г.** Батачани проявяват мъжество, дават хиляди жертви пред олтара на Отечеството. За историческата роля на Батак в Априлското въстание и Освобождението на България ще посоча написаното от Иван Вазов. „Ето защо само Батак запазва правото да поразява нашите души с името си и да има обаянието на нещо като българска Голгота. Тук ятагана на поробителя търсеше сърцето на България, но намери камъка, който го счупи. Със чутовен подвиг през 1876 г. Батак накара света да си с помни за Спарта и Троя и да се надигне в защита на поробените българи.”

След Освобождението на България, батачани с присъщото им трудолюбие, верни на идеалите на Априлското въстание и на възрожденските ценности, успешно възстановяват разрушеното селище и осигуряват по-нататъшното икономическо и културно развитие на Батак, продължават активно да участват в борбите за национално обединение на българския народ, за демокрация, против експлоатацията на горския търговския капитал, за по-добри трудови и битови условия.

Развива се църковното и просветното дело. През 1912 г. в центъра на града се открива новата катедрала “Св. Богородица”. Възстановена е и двуетажната училищна сграда, разрушена през въстанието. В Батак работят добре подготвени учители. Появяват се първите обществено-културни и политически организации. През 1897 г. е основано местното читалище “4 май”. Редица батачани заживяват и работят извън Батак – в Пазарджик, Пловдив, София и др. градове на страната (Петър Горанов, Драган Манчов, Ангел Горанов, Ангел Семерджиев, Георги Кожухаров и др.).

Батачани участват в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война и дават свидни жертви. След войните Батак продължава да се развива икономически и да се благоустроява. Особено внимание се обръща на просветното дело. Построяват се три нови училищни сгради (за прогимназия и две за основни училища). Открива се професионално мебелно училище. През 1937 г. се открива нова читалищна сграда с голям салон, библиотека и читалня.

Батачани вземат активно участие в дейността на различни обществени и стопански организации (Популярна банка, кооп. “Орфей”, кооп. “Съзнание”, кооп. “Родопи”). Създадени са и местни организации на

редица партии (Демократическа, Радикална, Либерална, Български земеделски народен съюз). Будната баташка интелигенция още в края на XIX в. възприема идеите на социализма. През 1900 г. е създадена първата социалистическа група, през 1919 г. – местна организация на Българската комунистическа партия, а през 1921 г. – на Комунистическия младежки съюз (КМС).

Батачани активно се включват в **борбата против монархофашизма**. На 2.IX.1941 г. в Батак се създава първата въоръжена партизанска чета в Родопите, която поставя началото на легендарния партизански отряд “Антон Иванов”. В неравната въоръжена борба против монархофашизма през зимата и пролетта на 1944 г. загиват 32 баташки патриоти-антифашисти, опожарени са 15 партизански къщи и плевни. През времето 1941-1944 г. са арестувани 366 антифашисти, 150 са интернирани, а в затворите 23-ма излежават присъди по Закона за защита на държавата (ЗЗД).

След Деветосептемврийската победа над монархофашизма и установяването на народнодемократическата власт на Отечествения фронт през 1944 г. жителите на Батак, верни на заветите на двете поколения борци-априлци и антифашисти, отдават своите сили, ум и талант за икономическото и културното развитие на Батак, за изграждане на свободно, демократично и социално справедливо общество в нашата Родина.

Във втората половина на XX век (1944-1990) Батак се превърна в благоустроено градче с развита икономика, просвета, култура, медицинско и търговско обслужване. Създаде се и успешно се развива кооперативно земеделско стопанство (ТКЗС). Изградени бяха три модерни фабрики: дървопреработвателен завод (със 150-200 работни места); завод за шивашки изделия (с повече от 400 работни места); машиностроителен завод (с около 150-180 работни места) и други по-малки предприятия и ремонтни бази, които обслужваха системата на Баташкия водносилов път. Широко развитие получиха туризмът и почивното дело. В околностите на Батак бяха построени повече от 140 ведомствени почивни станции с около 5500 легла. Районът на Батак се превърна в национален и международен почивен и туристически център.

Коренно се измени професионалният и социален състав на населението. Появи се научно-техническа интелигенция и нови професии: механизатори, монтьори, багеристи, шофьори. Батачани взеха активно участие в строителството на Баташкия водносилов път и в много други обекти в нашата и в чужбина.

За съжаление, в годините на т. нар. “преход към пазарна икономика”, започнал през деветдесетте години на XX в., беше унищожена зна-

чителна част от икономиката на Батак (селско стопанство, промишленост и др.). Независимо от всичко, населението на Батак днес има сили и възможности да преодолее трудностите и да продължи своето възходящо развитие.

Родословие и семейство

Роден съм на 26 декември 1921 г. в семейството на Петър и Елена Чаушеви. Родословието на Чаушевия род произлиза от Ярковия род, който е дошъл в Батак от Западна Македония (т. нар. “Арнаутлук”) през втората половина на XVII век и е един от първите родове, заселили се тук и положили началото на днешното селище Батак. Един от първите представители на рода ни е **Илия Ярков**, живял в средата на XVIII в. Неговият син Димитър Илиев (втората половина на XVIII век и началото на XIX в.) и внукът му Ангел (първата половина на XIX в.) са се славили като умели строители на чаркове и големи майстори-дърводелци, които изработвали чакръци, бъчви и други дървени изделия. Те били “баш” майстори, и от тук – “чауш” майстори (старши майстори). Постепенно тази част от фамилията на Яркови започва да се нарича **Чаушеви**.

Димитър и Ангел полагат началото на Чаушевия род, който съществува вече два века с това наименование. Ангел Димитров (Митов) Чаушев е имал трима синове (Христоско, Костадин и Продан) и три дъщери (Недялка, Николина и Стефана). От тримата синове започват три големи разклонения на Чаушевия род. Христоско Ангелов Чаушев поставя началото на нашата част от Чаушевата фамилия. Той има два сина: Благоя и Ангел, и две дъщери: Петра и Митра.

Моят дядо **Ангел Христосков Чаушев** (1856-1929) и баба ми **Върба Томова Вранчева** (1861-1949) създават семейство след Освобождението на България и имат осем деца: пет сина (Христоско -Тоско, Петър, Тодор, Никола и Борис) и три дъщери (Елена, Мария и Люба).

Дядо Ангел почина, когато бях на 7 години. Помня го – среден на ръст, жилав, със сухо лице от което лъхаше симпатия и природна интелигентност. Винаги спретнат, с баташки чешири, пояс и силиях, забунче, а през зимата с кюрк с хубава топла яка. Той и в напреднала възраст ръководеше огромната работа на многобройното семейство. Взел е активно участие в Априлското въстание. Бил е 20 годишен. Имал е пушка евзалийка, слабо оръжие. Духът му обаче е бил силен. Възпитан е бил в дух на свободолубие, в омраза към поробителите. Слушал е за юначните подвизи на дядо си Христоско и прадыдо си Ангел. Създава солидно горско-земеделско стопанство. Имал е силно

чувство към новото, прогресивното в труда и бита. Възпитава в добри традиции новосъздадените семейства на осемте си деца и пази дълбоко в душата си идеалите на априлските въстаници.

Яркови и Чаушеви не са подвивали гръбнак пред тираните и разбойниците. Силно е било у тях чувството за честност, справедливост и независимост. Ето какво пише един летописец на баташките родове: "Грозни работници са Чаушевци. Твърди, упорити, решителни, рисковачи са. От тях има, които могат и за горска и за полска и скотовъдска работа. Могат да се учат и служби да заемат, могат и да търгуват. Отворени хора, не се посрамяват в работата си... В тях има нещо необикновено. Защото, когато видят несправедливия натиск от някого, или от някъде, могат изведнъж да пламнат за борба".*

Баба **Върба** (с нея живях близо тридесет години), майка на осем деца, създали осем нови семейства, баба на 26 внука и много правнуци. Тя беше свързана с детството на своите внуци, с нашето детство, с нашето израстване като хора, като граждани. Тя всекидневно присъстваше в нашето развитие – физически, духовно, нравствено – със своите съвети, с делата си, с любовта към децата, внуците и правнуците си. И сега, когато пиша тези редове (50 години след нейната смърт), тя е пред мен – слаба, жилеста, леко приведена, с одухотворено лице. Какво лице... От нея винаги лъхаше доброжелателност, даже когато искаше да бъде строга, да смъмри за лоша проява. Лицето ѝ беше сбръчкано, но мило, приятно; очите ѝ излъчваха омайна топлина, бабината топлина, която ме е сгрявала в най-трудните моменти на живота ми. А ръцете ѝ – работни, мазолести, жилести, които обаче галеха лицата на внуците като кадифе. Ръцете на баба бяха винаги в движение, те винаги работеха: копаеха, жънеха, преяха, плетяха, готвеха. Ръцете на баба Върба – това беше тя в движение, устремена в работа, в грижа за деца и внуци, независимо кой къде се намираще, на метри или на стотици километри разстояние. Тя се стремеше към всички: с мисли, с дела, с молитви.

Баба Върба е възпитана в епохата преди Освобождението в семейството на родолюбиви родители (баща Тома Вранков Вранчев), честни и предани на делото на априлци. Фамилията им е дала много жертви през въстанието. През 1876 г. е била на 15-годишна. Често си спомняше за въстанието, за жестокостите на турците. Нейните разкази бяха подробни и образни: всички събития от онова време се бяха врязали дъл-

* Андрей Тошков, Тетрадка № 8, с.81, Исторически музей - гр. Батак. Цитирам текста без поправки.

боко в паметта ѝ и останали навеки със страховете и ужасите, с геройството на въстаналите, с мъките, със смъртта и любовта.

С голямо въодушевление тя разказваше за **пристигането на руските войски – освободители в Батак**. Спомените на баба оформиха първата ми детска представа за руснаците-освободители. Това беше първата любов към русите, първата светла искра в моята душа и в душата на моите братовчеди към великия руски народ. Тази любов ние запазихме и развивахме през целия си живот. Тя прерасна по-късно в любов към СССР. Това беше може би основата, семето от което се зароди, избуя и се разви нашето отношение към социалистическите идеали.

Дядо Ангел и баба Върба живяха в две епохи на нашата история – турското робство и свободна България, преживяха едно клане и четири войни. И във всички тези събития са участвали техни най-близки хора. Изпратили са четири сина в Първата световна война и са преживели нейните ужаси в очакване на синовете си. Те са били участници и свидетели на най-светлите и най-тъжните мигове от историята на Батак и България.

Родителите

Колко трудно е да се пише за родителите, които са те създали и възпитали, които ден и нощ са се грижили за децата си, за внуците и правнуците. Трудно е, защото няма думи, които да изразят любовта, чувствата, признателността, които изпитвам към тях. Това може да се почувства само със сърцето и душата. Родителите ми **Петър Ангелов Чаушев (1892-1974)** и **Елена Георгиева Чаушева (1903-1995)** свързват навеки съвместния си живот, създават свое семейство през януари 1921 г. и с чест и достойнство изпълниха своя семеен и граждански дълг.

Баща ми **Петър** завършва прогимназия в Батак и два класа на Пловдивската мъжка гимназия. Прекъсва гимназиалното си образование, за да се включи в грижите по препитанието на семейството си. Служи войник близо четири години (1914-1918), през три от които воюва на Македонския фронт през Първата световна война. В следвоенните години заедно с братята си, завърнали се също от фронта, продължават дружно основната дейност на дядо Ангел: дърводобив, земеделие и скотовъдство. С голямо трудолюбие петимата братя постигат добро за времето им материално положение и успяват да осигурят добри условия за своите семейства. До 1935 г. баща ми работи в дърводобива, през 1936-1945 г. беше деловодител в общината, а през 1945-1960 г. отново стана горски работник в Беглишкото горско стопанство.

Баща ми беше организиран и интелигентен човек-труженик. Макар

и да работеше в дърводобива и земеделието, той се стремеше към създаване на добра производствена и домашно-битова култура. Той винаги се стремеше да спазва и поддържа образцова чистота навсякъде и във всичко: в дома, в дъскорезницата (чарка) и на полето. Това той това правеше някак естествено, без усилие. Не пушеше и не пиеше, не си губеше времето в кафенета и кръчми. Посещаваше читалищния бюфет, където на чашка чай тихо беседваше с приятели. През свободните часове и дни обичаше да чете вестници и книги с историческа и биографична тематика. Интересуваше се от общоселските въпроси и вземаше участие в тяхното разрешаване, членуваше и в обществени организации. Имаше много приятели. Избягваше конфликтите. Беше много дисциплиниран, уважаваше законите и установените писани и неписани правила на морално поведение, като изискваше същото и от другите.

Майка ми **Елена** е третото дете на Георги П. Янев и Дафина Керелова-Янева, внучка на Стефан Тр. Керелов и правнучка на Трендафил Тошев Керелов, едни от водачите на Априлското въстание в Батак. Тя е завършила само трето отделение, защото в с. Костандово, където семейството е живяло през войната, не е имало училище. До дълбока старост обаче мама запази любовта си към книгата. С удоволствие четеше и препрочиташе разказите на Иван Вазов, Йордан Йовков, Елин Пелин и други български писатели. И сега в спомените си я виждам надвесила глава над някоя книга да чете и да се наслаждава от прочетеното.

Майка ми се отличаваше с благородния си характер. Тиха и скромна, тя излъчваше особена доброта към децата и към всички хора. Не съм я чувал да нагруби, да злепостави. Винаги търсеше доброто, хубавото, положителното в хората, в действията им. Тя не оставаше безразлична към лошите прояви, но вземаше отношение към тях с такт, с внимание, което произтичаше от същността на характера ѝ. Имаше много добри отношения с близките, съседките и с всички, които познаваше.

Родителите ми създадоха семейство със средно материално състояние съобразно тогавашните представи за жизнено равнище. По характер и по начин на живот бяха скромни, трудолюбиви, открити и добронамерени. Имаха много добри взаимоотношения с роднини и близки. Всяка работа от тях се извършваше внимателно, с похват, с умение. И това даваше резултат: семейството ни живееше сравнително добре, преодоляваше успешно трудностите. Особено големи грижи полагаха за мен и брат ми Благоя. Винаги бяхме добре облечени, обути и нахранени. Възпитаваха ни в труд и честност, учеха ни да извършваме всякаква работа: в земеделието, скотовъдството и в дърводобива. Нико-

га обаче не ни претоварваха, щадяха ни в по-голяма степен, отколкото това правеха съседите ни със своите деца. Във всичко тате и мама проявяваха разум и умереност, в съчетание с възискателност и строгост.

Брат ми **Благоя Петров Чаушев** (1924-2003) беше любимото дете на родителите и роднините ни. В детските години, а и по-късно, беше много кротък и контактен, умееше да общува и играе със съседските деца. По-късно в ученическите години започна да проявява характер и често участваше в детските лудории. Проявяваше смелост, но си оставаше сговорчив, солидарен, с вяра към другарите си. Голямата му смелост беше предопределена от чувството му за справедливост и уважение към другарите си, от готовността му да помогне на по-слабите и по-беззащитните. Тези черти на характера му се запазиха и развиха по-късно в неговата професионална и обществена дейност през целия му живот. Това създаваше на Благоя голям авторитет сред хората, с които работеше и общуваше. Той започна трудовата си дейност, както и другите баташки младежи, след завършване на прогимназиалното си образование. Благодарение на трудолюбието, добротата, честността, хуманността и природната си интелигентност, той извървя дълъг и възходящ път в професионалното си развитие – от горски работник, шофьор, техник и строител, участващ в изграждането на много водноенергийни обекти в България и други страни (Сирия, Либия, Нигерия, Ирак) – до ръководител на важни строителни обекти и организации. Той участваше активно и в обществено-политическия живот: като младеж подпомагаше антифашисткото движение, а впоследствие беше избран в ръководствата на професионални и други обществени организации.

Нашето семейство живееше дружно под влиянието на фамилията на родителите на мама – дядо **Георги Янев** (1868-1959) и баба **Дафина Стефанова Янева** (1877-1960), създали и възпитали осем деца (четири сина и четири щерки), изградили на свой ред осем нови семейства. Тяхната многобройна челяд стана и наше семейство. С еднаква любов и уважение се отнасяхме към фамилията на дядо Ангел и дядо Георги.*

Биографията на дядо Георги и баба Дафина е една трудова биография на прекрасно семейство, живяло в трудни времена след Освобождението на България, за да се изтръгне от бедността и да достигне едно относително високо благосъстояние чрез трудолюбие и пестеливост, чрез честност в отношенията с роднини, съседи и съселяни, с творческо

* За да завърша въпроса с моето родословие, искам да посоча, че имах 35 първи братовчеди и братовчедки. Живеехме дружно. Много от тях вече не са между нас.

отношение към земеделието, с умения и способности, семейна преданост, фамилна привързаност и колективен семеен труд.

Дядо Георги беше добър стопанин. Обичаше овощарството и пчеларството. Имаше земеделски имоти в Батак и Костандово. Беше направил и поддържаше с много старание една овощна градина в Костандово. Тя беше гордостта на дядо Георги и баба Дафина, а и на цялото семейство, на всички роднини. Знанията на дядо за овощарството и пчеларството се основаваха на практиката и на списанията “Пчеларство” и “Овощарство”, които получаваше и четеше. Получаваше и съвети от Агрономическия център по овощарство и земеделие в с. Лъжене. Спомням си, че агрономът на центъра често посещаваше градината. Дядо с радост го развеждаше, показваше дръвчетата, а после в двора правеха дегустации, сравняваха аромата на различните сортове ябълки и сливи.

Като дете и юноша съм прекарал много лета в с. Костандово, в овощната градина на дядо. През лятото кипеше упорит труд, но особено оживено и напрегнато беше през есента, когато се прибираха ябълките, сливите и другите земеделски култури в градината и в ниви на дядо (царевича, пшеница, сено, люцерна). Беше красиво и приятно – градината и дворът благоухаеха. Чувствувах се радостта от труда, който понякога беше изобилно възнаграден (тогава дядо и баба бяха истински щастливи), а в някои години – оскъдно, тъй като това зависеше твърде не само от труда, а и от капризите на природата и конюнктурата на пазара.

Детски години – възпитание в труд

Родителите ни още от ранни детски години ни възпитаваха в труд и умение. С брат ми Благоя вземахме участие във всички трудови дейности, които се извършваха от тях – в домакинството, в дърводобива, земеделието, скотовъдството. Това те правеха с внимание, като се съобразяваха с нашите възможности и ни осигуряваха условия за полезно прекарване на ученическите ваканции.

Най-ярки спомени от детските години съм запазил за участието си в **дърводобива** през летните месеци в м. “Чаушев чарк”, намиращ се на повече от 20 км на юг от Батак. Дядо Ангел и няколко други фамилии (Лолугови, Маленкини и др.) имаха водна дъскорезница (чарк), намираща се в горното течение на малката рекичка “Съра-яр”, приток на язовир “Голям Беглик”. По течението на реката имаше няколко фамилни дъскорезници. На около два километра на юг от чарка се намира билото, по което е минавала българо-турската граница до 1912 г., а от другата страна на билото е с. Сърница. С нетърпение и вълнение, както

и много баташки деца и юноши, очаквах лятната ваканция (края на м. май), за да замина с баща си, чичовците и братовчедите за дъскорезницата (чарка). Чуден беше нашият чарк!... Имаше висока “бука” (дървена тръба с диаметър около 1 м., поставена вертикално за спусък на вода, която движи колело, привеждащо на свой ред в движение механизмите на дъскорезницата, в т. ч. трионите за нарязване на трупите на дъските). Ние, децата на дружините фамилии, които ползваха чарка, се гордеехме с “буката”, защото беше най-високата на чарковете в поречието на р. “Съра-яр”.

Тук ние се учехме, а заедно с това укрепвахме и възмъжавяхме, извършвайки различни трудови дейности: рязане на трупи с джага (трион); почистване на трупите от клоните и корите; превоз с влачките; управление на чарковите механизми за рязането (биченето) на трупите; грижи за добитъка; превозване на трупи и дъски с волски коли; опознаване на различните части на колата и тяхното предназначение, товарене и разтоварване на дървения материал, впрягане на воловете и управлението им и др. Да ни възложат изпълнението на тези дейности означаваше за нас израз на доверие в нашите възможности, радваше ни и ни изпълваше със самочувствие.

И досега с удоволствие си спомням за пътуванията от Батак за чарка, които траеха по 5-6 часа. шосеен и коларски път минаваше през многобройни местности. Красиви и величествени върхове, ридове и долини, поля и полянки, реки и рекички с чиста балканска вода минаваха пред погледа ни по време на дългото пътуване с волска кола или пешком. Особено величава беше панорамата, която се разкриваше от местността “Баш-егрек” (височина над м. “Беглика”): Беглишката долина, прорязана се от криволичетата Беглишка река; в далечината се виждаха родопските ридове, очертани от върховете “Сютка”, “Сребрен връх”, “Домуз-алан”; виждаха се и местностите “Семиза” и “Кременете”, покрити с вековни иглолистни и борови гори.

Особено приятно и впечатляващо беше пътуването от м. “Чатъма”, където имаше лесничейство, до нашия чарк. Мек коларски път се виеше край рекичката “Съра-яр”, зад всеки завой се откриваше полянка, през която течеше чистата и бистра река. На много места се образуваха вирчета, в които плуваха красиви рибки-пъстърви. Над нас прелитаха птички, които огласяха въздуха с чуруликане.

Близо до дъскорезницата имаше колиба, построена на няколко метра от левия бряг на тихата рекичка “Съра-яр”. Чаркът беше на десния бряг на реката. Колибата имаше само една просторна стая, която

се ползваше от баща ми и братята му. В стаята имаше огнище, което служеше за готвене и отопление. Спяхме на двойни нарове. Край колибата също имаше огнище за готвене и маса за хранене, скована от дъски. Наблизо от чучур (дървен улей) течеше бистра и вкусна вода.

Чудна беше природата в околностите на дъскорезницата: сред иглолистна гора растяха ягоди, малини, боровинки, билки и цветя, а наоколо се разхождаха най-различни животни, най-вече сърни и зайци. От билото на старата граница се откриваше красотата на тази част от Родопите: на юг, в низината, лежеше прорязана от малка лъкатушна река красива долина, в средата на която беше село Сърница, а в южната част на долината се гушеха малки селца – махали. Сега в тази долина се намира язовир “Доспат”. В далечината се издигаха планинските хребетите на Дъбраш: прекрасен пейзаж от обрасли с гори планини, които се разстилаха до края на обозримия хоризонт

Много спомени съм запазил от летните престои на чарка: за тежкия труд на горските работници, за дружната работа на баща ми, неговите братя и другите семейства, които ползваха дъскорезницата; за красивите местности; за участието ми в дърводобива в помощ на родителите; за многото трудови дейности, които изучавах; за навиците и възпитанието, които получавах; за опазване на природата и тайните на планината; за приятното детство, което е неповторимо.

Особено ярки спомени имам за трудовите дейности около прибирането на **сеното**. Сенокосът като нещо привлекателно и патриархално остави много романтика в детските, а и в по-късните ми спомени. Това бяха дни, изпълнени и за възрастните, и за децата с много напрежение, с много труд и грижи, но и с много хубави преживявания, които оставяха приятни следи в душите на батачани. Колко много усилия и труд! Подготовката започваше около **Петров ден (12 юли)**. През тези няколко “Петрови дни” имаше нещо трепетно и дългоочаквано. Всички батачани се събираха в селото. Празнуваха, радваха се един на друг, имаше веселби, хора. Улиците и кръчмите се пълнеха с народ. Но и във веселбата прозираше грижата за утрешния ден: правеха се делови срещи, уреждаха се паричните сметки с търговците на дървен материал и с бакалите, търсеха се заеми за посрещане на увеличаващите се разходи по време на “прибора”. В Батак пристигаха стотици косачи от Карловско и от някои родопски селища. Батачани ги наемаха, за да завършат бързо коситбата, защото тревата бързо изсъхваше и те нямаша възможност сами да окосят ливадите, които бяха много на декари, а даваха малко сено. Пък и трудно се коси жилавата трева на Баташкото поле...

Особено красива през този сезон беше гледката към полето сутрин, когато още в зори стотици мъже, жени и девойки отиваха към ливадите. Виждаха се стотици косачи, които, подредени в редици, размахваха коси и се провикваха; дочуваше се съскането на косите и звънът на точенето им с брусове. Стотици, а може би хиляди **щъркели** населяваха по това време Баташкото поле и увеличаваха красотата му. Разнасяха се мелодичните песни на баташките моми и жени с бели забрадки, които сушаха окосената трева и я струпваха на копи, пригодни за товарени на волските коли. Баташкото поле за няколко дни се осейваше с хиляди такива копи. Удивителна беше гледката и в късната вечер, когато косачите и берачите на сеното прекъсваха работата си. Стотици труженици – мъже, жени, деца – се завръщаха обратно в селото. Чуваха се песни и радостни провиквания за успешно извършената през деня работа. В полето се появяваха стотици малки огньовете на косачи, останали да пренощуват по ливадите. Те блещукаха като земни звезди и се сливаха със сиянието на небесните звезди.

По интересен начин беше организирано превозването на сеното. То започваше в ден, определен от общината след обсъждане на публично събрание и беше задължителен за всички стопани-превозвачи. Сутрин, още преди изгрев на слънцето, стотици волски коли тръгнаха по двата стръмни коларски пътя, за да преодолеят високото било, разделящо Батак от полето. След два-три часа колите, натоварени със сено, поемаха обратно към селото. Заедно с тях се движеха стотици деца, които помагаша на бащите си в товаренето и разтоварването на сеното.

Втори основен поминък на семейството беше **земеделието**, което се състоеше главно в производството на картофи, жито (основно ръж), лен, фасул и др. С получената продукция задоволявахме частично своите потребности. Само в производството на картофи имахме излишък, който разменяхме за жито, брашно, олио и др. Родителите се отнасяха с любов към земеделието, макар то да имаше ограничено значение поради неблагоприятните природни условия. Баща ми беше един от първите батачани, които започнаха да използват желязна брана и железен въртящ се плуг, закупени на кредит от Българска земеделска кооперативна банка (БЗКБ). Двамата с брат ми Благойчо с прилежност изпълнявахме земеделските работи. Обичахме земеделската работа (оран, жътва, вършитба), обичахме земята, нашите ниви и ливади. Благоя имаше голямо желание да продължи образованието си в Средното земеделско училище в Садово, но родителите ни нямаха необходимите финансови възможности, тъй като по това време аз вече бях гимназист в София.

**Семейството на
Ангел и Върба Чаушеви
(седнали), около 1920.**

От ляво на дясно (прави):
Никола, Тодор, Борис,
Петър, Люба, Тоско,
Мария (снаха)

**Горски работници от
Батак, около 1920.**

От ляво на дясно
на горния ред:
Илия Д. Чаушев,
Петър А. Чаушев –
баща ми,
Петър Д. Чаушев,
Тодор Д. Чаушев,
Иван Ванчев,
Никола А. Чаушев
и трима непознати

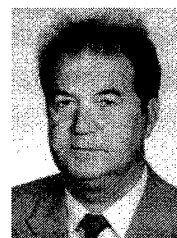

На чарка в м. Сър-Яр с роднини и гости от София, 1932 г.

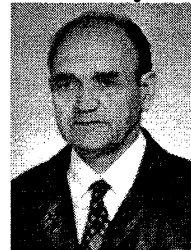
От ляво на дясно на горния ред: Тодор Чаушев (2), баща ми Петър (4) с ръка на рамото ми, Никола Чаушев (7), Борис Чаушев (8). На втората редица седнали от дясно на ляво: майка ми Елена, стринка Мария и други

Родителите ми Петър и Елена Чаушеви

Ангел Чаушев

Благой Чаушев

Начално училище и прогимназия (1928-1935)

През 1928/1929 г. бях записан в първи клас на **начално училище “Св. св. Кирил и Методий”**. Красиво и удобно беше нашето училище. Сградата беше двуетажна, с шест класни стаи. На първия етаж имаше салон със сцена, в която често се представяха пиеси, провеждаха се родителски срещи, ученически, общоселски и други събрания. Над покрива на училището се издигаше малка кула с камбанка, която два пъти на ден – сутрин и след обяд – ни зовеше на училище. Тук, в това училище, заедно със стотина мои връстници, момчета и момичета, започнах да сричам “а, б, в...”, да чета, да пиша, да уча цифрите, да смятам. В началото на плочи пишехме чертички, наклонени наляво и надясно, ченгелчета, колелца и други знаци, които ни приближаваха към това да оформяме букви и думи (“ба-ба”, “ма-ма”), да четем и пишем изречения. Радвахме се на първите пъстри букварчета, на първите стихчета и разкази. По портретите, които украсяваха класните стаи и коридори, започнахме да запомняме и разпознаваме: Отец Паисий, Климент Охридски, Георги Сава Раковски, Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев, Иван Вазов; войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа; хановете и царете Кубрат, Аспарух, Борис, Симеон, Калоян, Иван Шишман и др.

Много радостни мигове съпровождаха ученическите години в това любимо училище. Разбира се, учехме се различно – имаше отличници, имаше добри, а някои повтаряха години или напускаха училище, незавършили четвърто отделение. Тъжно ни беше, когато в началото на учебната година узнавахме, че някои от нашите съученици, с които сме дружили, са напуснали.

Голям, вълнуващ и очакван празник беше **24 май**, денят на двамата славянски първоучители св. Кирил и св. Методий, на българската просвета и славянската писменост, защото тогава завършваше учебната година и започваше лятната ваканция. В края на месеца учителите ни провеждаха показни учебни часове в присъствието на родителите, които любопитстваха и с вълнение очакваха да видят и чуят какво са научили децата им и как са оправдали грижите и доверието им. Нашето вълнение и тревога беше още по-голямо – как ще се представим пред родителите и учителите, как ще отговаряме на въпросите, как ще декламираме стихотворенията, решаваме задачите? Това бяха вълнуващи и радостни мигове за ученици, родители и учители. Чувствахме дружеските отношения, които се създаваха между нас – сякаш всички

ставахме едно дружно семейство.

На 24 май цареше празнична, тържествена обстановка, всички се вълнуваха и преживяваха. Получавахме се сякаш едно вълнуващо пре-чистване на духа, облагородяване и преминаване на по-горно стъпало на нравственост и духовно развитие, по-устремени към просвета и знание, признание на духовното начало в живота на батачани. Особено внимателни в този ден бяха майките на учениците – празникът успяваше да трогне коравите баташки жени. Ден или два преди празника почиствахме класните стаи и коридорите. Правехме венци от цветя, борови и елхови клонки. Най-голям венец се поставяше на входа на училищната сграда, по-малките пред класните стаи, с цветя и венци се украсяваха портретите на възрожденците-будители. Всеки клас се стремеше да украси стаята си колкото се може по-красиво. Тържествата започваха преди обяд в двора на училището. Учениците по класове се подреждаха на определените места. Главният учител произнасяше слово за делото на светите братя Кирил и Методий и техните ученици. Пеехме песни и декламирахме стихове. Това тържество се посещаваше масово от населението и особено от жените. Всяка майка се стремеше да види своя син или дъщеря, а бабите – своите внуци. След тържеството започваха хора, които продължаваха до края на деня.

Въобще това беше прекрасен ден, който откликваше дълбоко в сърцата на всички ученици и родители със своя народностен дух. Той сякаш отразяваше и мотивираше жаждата на народа към знания и светлина, тържеството на духа над материалното и еснафското.

Тачен ден беше **17 май – годишнината от Априлското въстание в Батак**. Това беше празник за прослава на героизма на баташките въстаници, вдигнали се на въоръжена борба за свободата на България, за освобождението ѝ от турско иго. На този ден населението сякаш се пробуждаше. Всяка къща се готвеше за празника, за посрещане на гости. Нашето семейство винаги имаше много гости от околните села (Бяга, Радилово, Капитан Димитриево, Куртово), на които много се радвахме. На обедната трапеза се събирахме 20-30 души.

Тържествата на 17 май започваха с полагане на цветя пред паметниците на загиналите априлци и в старата църква. Пред храма се провеждаше молебен, а след това – манифестация и митинг. Много оратори говореха, държаха се пламенни речи. Веднага след тържествата започваха непринудени народни веселия. Срещаха се близки, роднини и приятели, завързваха се нови приятелства с пристигнали за тържествата хора и цели семейства от други селища.

След завършване на четвърто отделение продължих обучението си в прогимназия „Отец Паисий“, където завърших седми клас, т. е. основното си образование. Сградата беше нова и удобна. Директорът Янко Павлов беше млад, добър педагог и преподавател. Всяка дисциплина се преподаваше от отделен преподавател. Изучавахме история, география, български език, математика, естествена история, физика, френски език, пеене, вероучение и др. Още през първата година (V кл.) обикнах историята, която Янко Павлов преподаваше с особен ентузиазъм и вълнение. Той беше добър организатор, обичаше учениците, уважаваше учителите, полагаше големи грижи за училището. По това време тук беше създадена библиотека с малка читалня, с помощта на учителите и учениците част от двора се превърна в градина, в избеното помещение се направи баня, създадох се и добре се използваша няколко ученически работилници, в които изработвахме различни предмети в часовете за ръчен труд и др. Силно впечатление ми правеха речите на Янко Павлов, които той произнасяше по време на тържествата на 17 май и на 24 май.

Учех се добре, но не бях в групата на отличниците и най-добрите. Имах много добри и умни съученици, чието ученолюбие и примерно поведение бяха за пример. Отлични ученички и ученици бяха: Невена Пъпанова, Пенка Ганева, Мария Попова, Лилия Тошкова, Георги Батоев, Борис Балинов, Борис Белокапов, Никола Стоименов, Янко Станков, Димитър Кънев, Димитър Терзийски и др. Имах и буйни и немирни съученици, но по душа добри и дружелюбни. Завърших прогимназията (седми клас, тогава трети) през 1935 г. с добър успех.

* * *

Приключи един период на моето юношеството. Трябваше да се разделя с моите съученици, но ние завинаги останахме приятели и другари. Онова, което ни свърза, беше училището, то беше и си остана нашият общ дом, в който с детска и юношеска откровеност и душевна чистота създавахме взаимоотношения и младежки колективи, макар да бяхме твърде различни по характер, ученолюбие, трудолюбие и домашни условия. Колко много ученически спомени могат да се разкажат, колко мили и вълнуващи мигове и случки, колко много лудории, пакости и глупости сме извършили. И за наша чест останахме вечни приятели, винаги готови за взаимопомощ.

Училището беше един от най-важните фактори за нашето възпитание. То ни даде първия тласък към съзнателен живот, превърна нас, обикновените селски момчета и момичета, в грамотни граждани, за-

почна да формира у нас любов към родината, към историята на нашия народ, откри прозорец към света в най-широкия смисъл на думата. И не случайно с уважение и умиление си спомняме за двете училища (първоначалното и прогимназията), и особено – за **учителите**, за онези, които вдъхват живот на училището и без които то не е нещо повече от една обикновена сграда. Това, което ни даде училището, е дело на нашите учители. Не мога да не изразя тук своята благодарност, уважение и любов към учителите от първоначалното училище (Никола Рахманлиев, Йовка Рахманлиева, Теопа Кочева, Койчо Карагетлиев, сестрите Ямболиеви) и от прогимназията (Янко Павлов, Христина Станкова, Надежда Коларова, Ана Арасланова, Иван Козин, Тинка Христева, Крум Тошков, Янко Тошков, Иван Дуев и др.), които учиха и възпитаха много поколения баташки деца и юноши оставиха у нас много светли спомени.

През тези седем ученически години възмъжавах, учех се и се възпитавах, оформях се като характер, придобивах нови нравствени качества под влиянието на семейството, училището и обществената среда, в която живеех и за която вече казах, макар и накратко по-горе.

Друг фактор, оказал важно влияние за формирането ми като младеж със съответни възприятия за живота, са **книгите**. Те дават знания, те възпитават, те оформят в значителна степен социалната насока и общия характер на общественно-политическата дейност. Учебниците естествено бяха първите книги, които прочетох в детските години. Първата книжка, която получих, беше сп. “Славейче”, за което бях абониран още в първи клас. Добре си спомням също, как баща ми в свободните си вечери през зимата на 1930/1931 г. (бях ученик във втори клас) четеше на глас пред мен и Благойчо книгата “Солунският чудотворец” от Фани Попова-Мутафова. Това е може би първата книга чрез която обикнах историята, а цар Калоян стана любим цар от детските ми години. Друг наш “четец” беше леля Иванка, малката сестра на мама. Много дни и нощи прекарвахме у дядови. Тя четеше стиховете на Христо Ботев, разкази, стихове и повести на Иван Вазов, Елин Пелин, Лев Толстой, а по-късно и “Капитан Драйфус” (с прочутото “Аз обвинявам” на Емил Зола) и “Мъртвите сибирски полета” на Виктор Фалк. Като ученик в прогимназията прочетох “Под игото”, “Немили-недраги”, “Хъшове” и други произведения на Иван Вазов. Събитията и героите на тези книги, и особено стихотворенията от “Епопея на забравените”, тази лирична прослава на великите синове на българския народ, съпътстваха моето политическо и патриотично развитие. Творчеството на Иван Вазов възпитаваше и вдъхновяваше поколения български младежи в борбата за националната

независимост и демократичното развитие на България.

Прочетох “Майка” на Максим Горки, романите на Емил Зола “Нана” и “Жерминал”, а по-късно “Клетниците” и “Парижката Света Богородица” на В. Юго, романите и разказите на И. С. Тургенев “Дворянско гнездо”, “В навечерието” (вдъхновявах се от патриотизма на Инсаров и другите българи). Тези книги, които не винаги разбирах напълно, събудиха у мен симпатии към угнетените и онеправданите, разкриваха престъпленията на тиранията и алчността на капитализма, призоваваха за демокрация и хуманизъм, за утвърждаване на моралната сила на човека и на социалната справедливост. Към много от тези книги ме насочи вуйчо Янко. Той ме запозна с художествените произведения на велики европейски и руски писатели и поети, подтикваше да чета художествена, научна и политическа литература, а в нашите чести разговори разкриваше смисъла, мотивите и идеите на някои от тях.

Мебелното (“столарското”) училище

Прогимназията (седми клас) завършихме около 70-75 младежи и девойки. Разделихме се и всеки тръгна по свой път в живота, със своя съдба, тревоги и радости, успехи и неуспехи. Но останахме верни един на друг със своите спомени от детските и ученическите години. Няколко младежи продължиха образованието си в гимназиите (Георги Батоев, Ангел Пунчев, Борис Белокапов и Никола Стоименов), а повечето станаха горски работници. Някои от момичетата се записаха да учат в Девическото стопанско училище за подготовка по шивачество, бродерия и други стопански дейности.

Аз, Борис А. Балинов и Ангел Ат. Коларов продължихме образованието си в Промишленото мебелно училище в Батак, където се записаха и някои баташки младежи, завършили прогимназията година преди нас: Борис Шутев, Димитър Н. Коларов, Димитър А. Джурков, Милуш Цветанов. В нашия курс, който се състоеше от около 20 души, имаше младежи и от други селища (Чепино, Каменица, Дорково, Дебращица, Равногор). Училището беше създадено през 1925 г. и подготвяше майстори-мебелисти. Ползваше се с голям авторитет, беше подготвило много добри специалисти от всички краища на страната. Завършилите училището можеха да продължат образованието си в Средното училище за вътрешна архитектура в гр. Русе.

В училището беше добре развита ученическата самодейност. Добре работеше ученическата кооперация, която организираше закупуването и продажбата на ученически помагала (учебници, рисувателни листове,

линии, триъгълници, пергели, тушове и др.). Още през първата година бях избран за член на ръководството ѝ. Често се организираха ученически екскурзии и по време на учението си ние посетихме Русе, Пловдив, София, Рилския манастир, Карлово, Калофер, Панагюрище, Оборище и др. Ходехме на театър и кино, разглеждахме музеи. Установихме и поддържахме връзка с учениците от другите сродни училища в Пловдив, Русе и София. Тези добре организирани екскурзии разшириха нашите познания и създадоха у нас интерес към общественоекономическото развитие на страната.

Учебният процес беше добре организиран и разделен на две основни части: теоретическа и практическа. Преподаваха ни учителите Анчо Атанасов, Георги Коларов, Пилев, Хинкова и др. Изучавахме дисциплините: чертане, рисуване, архитектура, български език, счетоводство, материалознание и др. Практическото обучение се извършваше в три учебни работилници и машинно отделение, като всеки ученик имаше свое работно място (работен тезгях) и необходимите инструменти. При завършване на училището, ние вече можехме много добре да чертаем, проектираме и изработваме най-различни мебели за обзавеждане на кухни, кабинети, спални и др. В края на всяка учебна година (през юли) се организираше изложба на изработените от нас мебели, които после се продаваха. Практическата си подготовка завърших с изработване на трикрилен гардероб, който на изложбата беше закупен от учителя Орачев.

Политическо възпитание и формиране на възгледите ми

През тези години заедно със своите приятели и съученици (Ангел Ат. Коларов, Милуш Цветанов, Димитър А. Джурков, Димитър Н. Коларов, Борис Балинов, Щерю Н. Щерев, Атанас Пенчев, Димитър Терзийски, Марко Карлюков, Георги Ил. Джурков, Димитър Кънев, Янко П. Станков, Иван Вълчинов, Тоско Ванчев, Илия Ганев и др.) аз постепенно възприех идеите на социализма.

Голямо влияние в това отношение оказваха такива **фактори** като: подвигът на батачани през Априлското въстание; семейната и обществена среда; училището; книгите; влошеното икономическо положение на населението на Батак; политическата и културно-просветната дейност на обществените (Читалището, Въздържателното дружество, Младежката кооперативна група) и партийни организации (БРП и РМС); международните събития и особено гражданската война в Испания, чието развитие следяхме с голям интерес, възхищавахме се на републиканците, а с приятелите си понякога се поздравявахме с лозунга

на републиканците “No pasaran”; превратът на 19 май 1934 г. и разтурването на партиите; Лайпцигският процес срещу Георги Димитров и протестните движения за неговото освобождаване; общинските и парламентарни избори 1937 и 1938 г.; общественно-политическите движения с искания за възстановяване на Търновската конституция и др. Обществените събития намираха широк отзвук сред младежта, оформяха техните възгледи и активизираха участието им в общественно-политическите движения против капиталистическата експлоатация, политическия терор и войната, за мир, демокрация и социална справедливост.

Влияние върху моето съзнание и политическо възпитание оказа културно-просветната и обществената дейност на читалището “4 май”. През 1937 г. беше открита новата сграда на читалището с голям салон (около 400 места), библиотека и читалня. Така през този период читалището се превърна в истински културен център, който възпитаваше населението и особено младежта в демократичен дух, в съхраняване на революционните традиции на Априлското въстание, повдигаше неговото самосъзнание и култивираше националните традиции и общочовешките ценности. Изнасяха се много сказки, лекции и доклади от обществени дейци, писатели и учители. През 1938-1940 г. бяха прожектирани много филми, част от които съветски (“Тринадесет”, “Цигански табор”, “Трактористи”) – те бяха масово посетени и оказаха голямо влияние върху населението.

Среща със завърналият се от СССР Тодор Коларов. През януарската ваканция на 1937 г. бях на гости у семейството на чичо Тодор в София. Един ден тримата братовчеди – аз, Ангел Т. Чаушев и Ангел Стоилов Самунев, бяхме поканени от чичо Стоил Самунев на обяд в държания от него ресторант на гара София. Явихме се в определеното време в ресторанта и нетърпеливо зачакахме. Пристигна и чичо Тодор. Чичо Стоил се появи, придружен от непознат пълнолик мъж с приятна широка усмивка, облечен в хубав балтон и със зимна шапка. Чичо Тодор стана, взря се в човека и възкликна:

– Тодоре, добре дошъл!

Ръкуваха се сърдечно, поогледаха се, и се прегърнаха.

– Това е Тодор Коларов, който се е завърнал преди няколко дни от Съветска Русия и преди един час беше освободен от Дирекцията на полицията – представи го чичо Стоил на нас тримата.

Ние го гледахме с голямо уважение и преклонение. За него знаех от разказите на вуйчо Стефан. Заедно с него и с други батачани Коларов участва в основаването на организация на Българската комунистическа

партия в Батак. През 1923 г. се включва в Септемврийското въстание, а след това емигрира в СССР, където завършва висше образование и работи като ръководител в някои заводи. По време на обяда Тодор Коларов обърна голямо внимание на нас, тримата ученици. Особено внимание отдели на мен, след като узна, че съм племенник на Стефан Янев. Разпитва ме за работата му и за семейството. Интересуваше се какво представлява Столарското училище, за проявите на учениците и др. Проліча голямото му уважение към младежта. Аз се чувствах особено поласкан от неговото внимание. По-късно в Батак през времето на ваканциите продължавах да се срещам с Тодор Коларов. Той беше много добър събеседник и обсъждаше с младежи и възрастни всякакви теми и въпроси. Тодор Коларов беше един от активните членове на БРП, през септември 1941 г. стана партизанин и загина геройски в борбата срещу монархофашизма.

Решаваща роля за това да възприема социалистическите идеали изиграха двамата ми вуйчовци **Стефан и Янко Яневи**, които ми послужиха като пример със своята активна и последователна обществена и антифашистка дейност, с патриотизма и родолюбието си, с мъдростта, човеколюбието и вярата в правотата на социалистическите идеи.

Естествено, наред с това изигра своята роля и влиянието на **книгите, списанията и вестниците**, които продължавах да чета. Редовно следях в. “Заря” (с лява ориентация), а понякога и в. “РЛФ”, който купувах от вестникаря Тодор Попов. Прочетох редица книги на Емил Зола (“Жерминал”, “Човекът звяр”), Джек Лондон (“Желязната пета”, “Мартин Идън”, “Лунната долина”), Майн Рид (“Конникът без глава”, “Белият вожд”), Максим Горки, Иван Вазов, Алеко Константинов, Захари Стоянов и някои писатели, още не особено известни, но с леви убеждения – Георги Караславов, Гьончо Белев, Кръстьо Белев и др. С голямо въодушевление аз и приятелите ми четяхме, декламирахме и пеехме стиховете на Иван Вазов от “Епопея на забравените”, на Христо Ботев (“Моята молитва”, “Борба”, “Хаджи Димитър”, “На прощаване” и др.), Христо Смирненски, Пейо Яворов и Димчо Дебелянов, които ни вдъхновяваха. Част от постоянния ни песенен репертоар бяха “Жив е той, жив е” и “Тих бял Дунав”, а също и “Марш” на Стефан Стамболов: “Не щеме ний богатства, не щеме ний пари, а искаме свобода с човешки правдини”...

В Софийската търговска гимназия (1938-1942)

Завърших столарското училище през 1938 г. и кандидатствах да продължа образованието си в Средното училище за вътрешна архитектура в Русе. Явих се на приемен изпит заедно с Ангел Коларов, Милуш Цветанов, Борис Балинов и Борис Шутев. Бяхме приети и очаквахме записването, когато получих телеграма от баща ми да се явя в София, за да продължа образованието си в Търговската гимназия. Сбогувах се с приятелите и заминах за София, за да изпълня бащиното поръчение. Съжалявах донякъде, но и бях доволен, че ще живея у семейството но чичо, което много обичах.

Пристигнах в София и бях приет много радушно от семейството на чичо Тодор, чана Мика, Любка и Ангел. Две учебни години (1939-1940, 1940-1941) живях у тях като член на семейството им, а и след това, през целия ми живот, съм имал тяхната братска подкрепа. Те ми помогнаха да се адаптирам към новите условия и да преодолеем носталгията по семейството ми, по Батак и приятелите. Квартирата беше в центъра на София, на ул. "Венелин", а на ъгъла на същата улица с ул. "Цар Шишман", срещу Първа девическа гимназия (дн. VII СОУ), се намираше и книжарницата на чичо Тодор. Тук често идваха някои студенти и ученици от Батак: Трендафил Керелов, Янко Янев, Александър Тенчев, Евтим Пунчев, Ангел Стоименов, Никола Павлов, Димитър Везев и др. Във вечерните часове, когато почти нямаше клиенти, тук се споделяха новини от Батак, водеха се оживени разговори по политически, литературни, културни и други въпроси. Книжарницата се беше превърнала в истински клуб за срещи на прогресивни баташки младежи, които учеха и живееха в София.

Учебни занятия, приятели, учители

Записах се и започнах учебните занятия в Търговската гимназия. Тя е основана през 1913 г. по инициативата и с финансовата подкрепа на Софийската търговско-индустриална камара с цел да подготвя квалифицирани счетоводители и ръководни кадри за търговията, банковото дело и промишлеността. В гимназията имаше Стажантски институт за учители по стопанските науки. Сградата беше впечатляваща – четириетажна, масивна, червена на цвят, с висока часовникова кула. Истинска архитектурна забележителност. Функционалното разпределение във вътрешността създаваше много добри условия за учебна подготовка –

добре обзаведени и светли класни стаи, учебни кабинети, библиотека и читалня, актова зала, физкултурен салон, който се използваше и за събрания и забави, добре поддържана ученическа столова.

В първите дни на учебните занятия бях много подтиснат – не бях подготвен психологически. Първите ми впечатления бяха, че съм попаднал в чужда среда, че учениците са предимно градски момчета и момичета, деца на богати търговци, с особен манталитет. Бях и по-възрастен, с известен житейски опит, с определени политически виждания, с по-голямо чувство на отговорност към учебните занятия. Впоследствие обаче се оказа, че социалният състав на учениците е много разнообразен и че има немалък брой ученици с трудово произхождение – деца на работници, селяни, чиновници, бедни и средни по материално положение търговци. Поведението ми и политическата ориентация, която не скривах, бързо ме направи център на прогресивните ученици от моя и от съседните класове. Така бързо се сприятелих с Асен Манов, Георги Кунчев, Недялко Киров и Стефан Христов, които като мен продължаваха образованието си 1-2 години след завършване на прогимназията и не криеха антифашистките си възгледи. Приятели бяхме и с други ученици от нашия клас като Георги Милушев, Димитър Димитров, Страшимир Илиев, Георги Златанов, Асен Петров, Васил Воденичаров, Гето Гетов, Здравко Недялков и др. Отначало се сблизих с Асен Манов, който беше на моята възраст, от беден произход (без баща), крайно скромен, много буден, прогресивно настроен, любознателен, стеснителен, много етичен и хуманен. Станахме неразделни приятели за цял живот. Същото мога да кажа и за Георги Кунчев и Стефан Христов. След няколко месеца се запознах и със семейството на Георги Кунчев. Баща му, чичо Иван, произхождаше от с. Светлен, Карловско, беше взел участие в Септемврийското въстание, а по това време работеше в една софийска фабрика. Майка му, стринка Анка, също беше работничка. Често ги посещавах, обикнах ги и уважавах до края на живота им. Стефан също беше прекрасен младеж, активно участваше в дейността на ремсовата ни организация, а впоследствие стана партизанин и като доброволец в Отечествената война загина през есента на 1944 г. в боевете срещу хитлерофашистката армия край Страцин.

В гимназията работеха голям брой отлично подготвени **учители**. И до днес помня преподавателите по различните дисциплини (български език и литература, история, география, стопански и правни науки, френски и немски език, стенография, стокознание, счетоводство, търговска кореспонденция и др.), техните характери, методи на препода-

ване, взаимоотношенията им с учениците, общественно-политическите им прояви. Те правеха много за нашата подготовка, учеха ни да се трудим, да обичаме народа и родината си, да бъдем верни на заветите на нашите възрожденци, на заветите на Левски и Ботев.

Директор ни беше **д-р Нейчо Иванов (Пашата)**, един от създателите не само на гимназията, но и на Висшето стопанско училище (Свободния университет). Той олицетворяваше учителския колектив и гимназията, нейния авторитет и влияние сред обществеността. И сега виждам неговата красива фигура, широко усмихнато лице, украсено с добре оформена класическа брадичка и мустаци: внушителен, но и добронамерен, той вдъхваше респект и уважение. Отличаваше се с високата си култура, беше демократ по душа, с прогресивно отношение към общественото развитие на страната. Притежаваше голям организаторски талант и педагогически такт спрямо учители и ученици.

Класният ни наставник **Кръстьо Радомиров** беше преподавател по френски език. Запомнил съм го завинаги – и сега сякаш е пред мен. Той ме привличаше с богатата си душевност, с благия си характер, с внимателното си отношение към всички, но особено към Асен и мен. Беше вече преминал средната възраст и с прошарените си коси и мустачки, с мургавото си лице, украсено с очила с тънка позлатена рамка, имаше вид на дългогодишен учител, отдал всички си сили и способности, целият си съзнателен живот за подготовката и възпитанието на своите ученици. Той обичаше учениците, макар че някои от тях понякога пречеха на учебната работа и го изнервяха. В такива случаи моето сърце се свиваше, ставаше ми мъчно за него, тъй като той преживяваше и върху неговото благородно лице се изписваше голяма мъка, която се предаваше и на учениците.

Като класен наставник той полагаше големи грижи за нас и особено за онези мои съученици, които получаваха слаби оценки. С тях той водеше беседи, мъмреше ги по “дядовски” (не казвам по бащински, защото бащите са по-строги, по-категорични, по-повелителни), т. е. както дядото съветва или мъмри своя внук: меко, от душа, видимо любещо. Бащите понякога със строгостта си прикриват своята родителска любов. Всеки месец **Кръстьо Радомиров** провеждаше срещи с родителите и настойниците. Интересуваше се от социалното положение на учениците от класа, от домашните условия, а за по-бедните полагаше усилия да получат разрешение да се хранят безплатно в стола и да получават безплатни учебници. По всичко изглеждаше, че макар и скромни и на пръв поглед незабележими сред другите мастити учители

(такава бяха много), той имаше авторитет пред директора и пред ръководството на Търговската камара, която издържаше гимназията.

Като преподавател по френски език той се проявяваше като добър педагог. Висше образование беше получил във Франция. Заради неговите грижи към учениците, за преподаването на френския език, заради любовта му към френския народ, която той не скриваше, заради симпатиите му към Великата френска революция и Парижката комуна, които той проявяваше по време на четенето на много приятни и хубаво написани четива на френски език по тези исторически събития, аз го обикнах много, отнасях се с голямо уважение към него и като учител, и като човек.

Трудът на учителите обаче беше много изтощителен и дори и благ човек като Кръстьо Радомиров, макар и рядко, “изпускаше” нервите си. Имаше случаи, когато ученици създаваха напрегнати ситуации, доколкото им бяха присъщи всички момчешки увлечения и постъпки, понякога буйни, понякога – по детски глупави. Един ден последният ни учебен час беше по френски. Върху лицето на нашия учител се отразяваше голяма умора. Макар да беше пребледнял, той с увлечение преподаваше своя урок. Група ученици шумяха и чакаха с нетърпение звънеца. Той почукваше с тебешира по черната дъска и ги приканваше за внимание и тишина. Особено шумна беше една ученичка. Той не се въздържа, замахна с лявата си ръка, в която държеше гъбата и я запрати към нея. Мъчителна гримаса се изписа на лицето му и той още повече пребледня. Имах чувството, че ще заплаче. Възцари се пълна тишина. Всички се разчувствахме, мъка и голямо недоволство към „пакостницата”, която беше много добро, живо, но и буйно момиче.

С класния си наставник и учител по френски език се разделихме след завършване на X клас. Образува се нов сборен XI “ж” клас с класен ръководител Георги Дечев.

Друг наш особено обаятелен учител по френски език в XI и XII клас беше Сава Атанасов (Тарзан), който имаше слаба, но спортна фигура, продълговато скулесто лице, което внушаваше симпатия и доверие. Той и съпругата му Милка Атанасова, която преподаваше математика и физика, бяха сред любимците на учениците. С тях имах добри приятелски връзки до края на живота им.

Обичах литературата. Четях много произведенията на класиците. По български език и литература от осми до десети клас ни преподаваше Белчева. Строга учителка, малко грубичка. Казваха, че е сестра на Мара Белчева, съпруга на Пенчо Славейков. Имаше високи изисквания към

учениците. Често ни изпитваше и даваше много домашни и класни упражнения по въпросите, които изучавахме. Тя имаше свои методи – по-малко преподаваше, а повече изпитваше. Това ни принуждаваше да четем интензивно, пък и преподавателката повече общуваше с учениците, даваше им възможност да се изявяват, да покажат себе си и своите знания. Освен това, Белчева изпитваше “активно”, т. е. с коментар и с оценки. Тя виждаше всички като на длан и се стремеше да лекува “мързела” у някои наши съученици. Имахме такъв случай: едно много способно и добро момче, което не всякога си подготвяше уроците, беше вдигнато да чете домашното си съчинение. Той застана пред черната дъска с лице към класа видимо смутен. Отвори тетрадката и след колебание започна да чете. Мислите му се редяха добре, понякога задържаше четенето. Всички се радвахме на успеха му. Очаквахме учителката да го похвали. Тя обаче, усмихвайки се, го помоли да прочете още веднъж първите изречения. Той ги “прочете”.

– Не е същото – каза Белчева и поиска тетрадката. Оказа се, че той чете от бели листа и нищо, даже заглавието на темата не е написал. Възцари се пълна тишина. Очаквахме най-лошото – забележки, обвинения, закани и пр.

– Това, което извърши, е измама – каза учителката. – Но аз съм убедена, че ти си умен, тъй като можа да “направиш” много добро устно съчинение. Остава само да го напишеш, но ти си проявил мързел. Прощавам ти, без да те оправдавам.

Всички въздъгнахме, останахме доволни от решението на учителката.

Нещо за мен самия. Първото ни домашно съчинение беше на свободна тема и всеки трябваше да си избере тема. Учителката Белчева даде някои указания. Дълго мислих върху какво да пиша. Беше краят на септември или началото на октомври. В събота вечер с братовчед ми Ангел се разхождахме в градинката при черквата “Св. Седмочисленици”. Обхванала ме беше носталгия – мислех за родителите си и за роднините, за Батак и приятелите. И тогава избрах темата на моята домашна работа: “Първите впечатления от идването ми в София”. В неделя до обяд се трудих и написах, че съм пристигнал в София с радост и трепет, че съм тръгнал от крайните квартали край гарата, за малките схлупени къщурки, в които живеят бедни семейства на работници и занаятчии, как съм стигнал до паметника на “Цар Освободител”, който изобразява Освобождението на България и признателността на българския народ към братска Русия, че улиците в центъра на града са павирани и има големи жилищни сгради, в които живеят богати хора и

т. н. Бях отразил два момента: социален и политически – отношение към руския народ. След няколко дни Белчева влезе в час по български с тетрадките. Направи обща оценка на домашните съчинения и съобщи отличните оценки.

– Чаушев, излез, вземи тетрадката си и прочети съчинението.

Аз смутено го прочетох и то направи добро впечатление на много мои съученици. Асен Манов, Георги Кунчев и Стефан Христов ми казаха после, че от това съчинение са разбрали, че имам леви убеждения.

Правех общо взето много добри класни и домашни упражнения по български език и литература. Ползвах странична литература, литературни сборници, очерци и статии на разни писатели и литературни критици, в т. ч. и на Георги Бакалов (писател и критик с леви убеждения), който ме натъжаваше, когато пишеше, че Иван Вазов в произведенията си, и особено в стихотворенията, се проявява като националист-шовинист. След първите няколко класни упражнения Белчева, давайки общи и индивидуални оценки, каза:

– Чрез класните съчинения, аз проверих възможностите на Ангел. В началото се съмнявах дали сам прави домашните си съчинения или ги преписва. Убедих се, че ги развива сам, като ползва допълнителни пособия, има добри знания и интерес към литературата.

Аз се ползвах с нейните симпатии, което личеше по това, че ме “величаеше” не с фамилното, а със собственото ми име. Възлагаше ми също да оказвам помощ на някои ученици.

Преподавател по български език и литература в XI клас беше Киприлов. Той беше нов учител в гимназията. Казваха, че е бил директор на търговската гимназия в гр. Бургас. Беше много ерудиран, с големи знания и ние слушахме с удоволствие прекрасните лекции, които ни изнасяше. Добре си спомням уроците му по древногръцка и западноевропейска литература. Беше много етичен, внимателен, макар и строг, прецизен към знанията, към езика и правописа. Въобще, той беше учител, какъвто рядко се срещаше тогава. При това беше и демократичен, прогресивен, което личеше по отношението му към текущите политически събития и към проявите на учениците-бранници и легионери.

Аз добре се подготвих за уроците по литература. Станах постоянен читател на градската библиотека и използвах университетски учебници, както и очерците по древногръцка, западноевропейска и руска литература на руския писател и литературовед П. Кохан. Помня, че когато Киприлов ни беше дал класно съчинение за някои герои на “Илиада”, аз се опитах да дам социална характеристика на героите и цитирах стих,

взет от книга на Кохан: “Няма помен от Перикла, жив е жалкият Терсит”. Това направи силно впечатление на Киприлов. Искам да отбележа още, че той беше внимателен и пунктуален като педагог. Винаги даваше оценки, отбелязваше ги в бележника си, с който не се разделяше никога.

Уроците по литература бяха своеобразна трибуна за проява на демократизма, на прогресивните традиции на народите, отразени в произведенията на великите писатели, на хуманизма и братството, проповядвани в тези произведения, победата на доброто над злото, на прогресивното над реакционното. Косвено, а понякога и пряко, там се разобличаваше шовинизмът и фашизмът.

Със симпатии съм се отнасял към всички учители, които са ми преподавали и за всички съм запазил конкретни спомени. Особено уважение изпитвах към Константин Стоилчев, преподавател по търговски науки и ръководител на Въздържателното дружество; Георги Дечев, който по-късно стана доцент и преподаваше във Висшия икономически институт; Владимир Попов, един високо образован историк, който стана старши научен сътрудник в Българската академия на науките (БАН); Илия Иванов, преподавател по география, който също стана старши научен сътрудник в БАН; Иван Момчилов, преподавател по стокознание; Никола Колев, преподавател по немски език; Надежда Бобева (Славчева), преподавател по български език; Пенка Славова и Антоанета Боева, преподавателки по правни науки (търговско и гражданско право).

Позволявам си от името на своите съученици и другари да кажа: **Благодарим ви, скъпи учители:** за учението, за възпитанието, за времето, което вие посветихте на нас. Ние, вашите ученици, сме изхабили много ваши нерви, спомогнали сме за побеляването на вашите коси... Но ние сме ви благодарни, че ни научихте да се трудим и да обичаме народа и Родината, да живеем, да се борим и работим за благото и щастието на народа.

Дейност в Работническия младежки съюз

До края на 1938 г., аз и още четирима мои съученици – Асен Манов, Георги Кунчев, Стефан Христов и Недялко Киров – образувахме ремсова група. Така започна моята четиригодишна политическа дейност в ремсовата организация на Търговската гимназия. Ние петимата не криехме възгледите си, не бяхме конспиратори, търсехме дружба с прогресивни младежи и съмишленици на РМС. И тя не закъсня. През м. октомври в едно от междучасието в класната стая се яви Иван Григоров

(или Загоров?), родом в Брезник, ученик от XII клас, с когото се познавах и бях разговарял в коридорите и в столовата. Той ни покани да посетим събранието на въздържателното дружество “Разум и воля”, описа ни целите и задачите на дружеството. Събранието се състоя в една класна стая. Чете се реферат, имаше изказвания. След събранието се запознах с председателя на дружеството Борис Боев (ученик в XII клас) и Иван Николов (Старото), ученик в XI клас. С Б. Боев вече се познавахме, но само задочно, чрез неговата братовчедка Мария Боева, която беше съученичка на братовчедката ми Любка. Тя беше информирала Борис за моите леви убеждения. Срегнахме се като познати, с пълно доверие един към друг. Чрез него като член на гимназиалното ръководство на РМС, нашата група се включи в ремсовата организация. Борис беше много скромен, всеотдаен, незабележимо провеждаше своята конспиративна работа в гимназията. Имаше авторитет като председател на дружеството и особено пред учителя Константин Стоилчев, ръководител на дружеството от страна на администрацията.

Иван Николов, когото наричаха “Старото” заради започналите да побеляват коси, също се оказа активен член на гимназиалното ръководство, а през учебната 1940/1941 беше и отговорник (секретар) на РМС в гимназията. Той беше много деен, но и теоретично подготвен и го биваше за оратор. Произхождаше от работническо семейство, а сам той е бил работник и обичаше да подчертава, че се гордее с това. С Иван работихме дружно в ремсовата организация в продължение на три учебни години (1939-1942). И двамата (Борис и Иван) бяха пример за мен – от тях се учех как да се срещам с другарите по линия на РМС, да провеждам разговори, да извършвам конспиративна дейност, да се предпазвам, да работя във въздържателното дружество и другите ученически организации, да организирам ремсисти и симпатизанти за участие в масовите акции на РМС.

Бързо се включих дейността на ремсовата организация в гимназията и извън нея. Последователно бях отговорник на група, на групи, член на ръководството (1940-1941) и отговорник на гимназиалното ръководство (1941-1942). Веднага искам да отбележа активната дейност на Асен Манов, който заедно с мен работеше самоотвержено в дейността на ремсовата и другите ученически организации. Винаги бяхме заедно като “сиамски близнаци”. Квартирата на Асен на ул. “Свети Наум” № 62 беше всякога на разположение, в нея се провеждаха заседания и срещи с отговорниците (инструкторите) на ученическото бюро при ОК на РМС в гимназията.

През септември 1940 г. с моя приятел и съгражданин Тодор Ванчев, ученик в Техническото училище “Христо Ботев”, наехме квартира в кв. Лозенец на ул. “Стоян Заимов” № 10, близо до моята гимназия. Живяхме заедно две учебни години (1940-1941 и 1941-1942). Той участваше в дейността на ремсовата организация в училището, а преди това и в Пещерската гимназия. Двамата четяхме марксистка литература (легална и нелегална). Той беше научил наизуст част от “Комунистическия манифест” и при удобни случаи декламираше отделни откъси на групови срещи с ученици и младежи в София и Батак. В дейността на ремсовата организация вземаха участие и Борис Марин и Георги Пейчинов, ученици в същото училище. Между нас четиримата се създадоха прекрасни дружески отношения.

През периода 1939-1942 г. по света и в България ставаха големи, исторически събития. Те определиха и характера на нашата скромна дейност като ремсисти в гимназията и извън нея. На 12 март 1938 г. Хитлер присъедини Австрия към Германия, а през март 1939 г. нахлу в Чехословакия. Българската демократична общественост остро реагира против Германия в защита на братска и демократична Чехословакия. Пред германското посолство се проведе демонстрация, в които участвахме и група антифашисти от гимназията. Развоят на международните събития, агресивните действия на Германия и Италия и бездействието на Обществото на народите показваха, че приближава нова световна война. Цар Борис и правителството на д-р Георги Къосеиванов провеждаха политика на обвързване на България със страните от Антикоминтерновския пакт (трансформиран през септември 1940 г. в т. нар. Трестранен пакт или оста “Рим-Берлин-Токио”) и ограничаваха гарантираните от Търновската конституция демократични свободи.

На 1.IX.1939 г германските войски разбойнически нахлуха в Полша. Англия и Франция обявиха война на Германия. Започна Втората световна война, най кървавата и жестока война в историята на човечеството. Германия завзе Белгия, Холандия, Дания, Норвегия и установи пълно господство над Европа. През юни 1940 г. капитулира Франция. През януари 1940 г. правителството на Георги Къосеиванов беше заменен с правителството на проф. Богдан Филев, който под ръководството на цар Борис по-решително демонстрира сближение с Хитлеристка Германия и утвърди антидемократичен и монархофашистки режим в България. На 1.III.1941 г. Богдан Филев подписа протокол за присъединяване на България към Трестранния пакт (Германия-Италия-Япония). През март немските войски навлязоха в

България, а през април нахлуха в Югославия и Гърция. Фактически България беше окупирана от немските войски. На 12.XII.1941 г. българското правителство скъса дипломатическите отношения със САЩ и Англия и им обяви война.

При тези условия ремсовата организация в гимназията, ръководена от инструктори (отговорници) на ученическото бюро при ЦК на РМС, провеждаше широка дейност за привличане на учениците в антифашисткото движение и за възпитанието им в антифашистки дух, в дух на любов и преданост към родината и народа, за разобличаване на шовинизма и фашизма, за противодействие на правителствата на Кьосеиванов и Богдан Филев да установят монархофашистка диктатура и въвлекат България във Втората световна война. През учебната 1940/1941 г. бях член на ръководството и работех с Иван Николов (Старото), който беше отговорник на гимназията. Отговорник (инструктор) от ученическото бюро за гимназията беше **Геро Грозев**^{*}, който със своя такт и демократичност, висока култура и политическа подготовка оказва голяма помощ за активизиране на нашата организация и нейното включване в политическите акции на РМС в София. С него сме провеждали заседания на ръководството в квартирата на Иван Николов (Старото), в моята квартира на ул. "Стоян Заимов" № 10 и в квартирата на Асен Манов на ул. "Свети Наум" № 62. Геро ме свърза с Михаил Вельов (в квартирата на ул. "Юндола"), който беше отговорник на търговското училище "Васил Априлов" и организирахме съвместни действия.

Впоследствие Геро беше заменен от друг другар, когото заедно с Асен нарекохме **Драган**. Той беше прекрасен момък, добър масовик: изнасяше хубави беседи по международното положение, даваше оценки за политическите събития у нас (за дискусии в Народното събрание, политиката на фашисткото правителство и др.), поставяше и добре изясняваше задачите пред нашата организация, срещаше се с отговорници на ремсови групи. Станахме добри приятели и често се срещяхме между есента на 1941 г. и пролетта на 1942 г.

През есента на 1940 г. взехме участие в т. нар. **Соболева акция**. В София пристигна главният секретар на Народния комисариат на външните работи на СССР Аркадий Соболев, който предложи на

^{*} Геро Грозев по това време е студент по медицина и ръководи ученическото бюро при ОК на РМС – гр. София (след Атанас Стойков и Митко Русинов). Наред с това, през 1941-1942 г. той организира бойни групи за диверсионни действия в столицата, в които привлича и някои средношколци от софийските гимназии. Вж. П. Иванов. Студентската младеж в антифашистката борба 1941-1944. С., 1985, 93-94, 149.

българското правителство да се сключи Договор за дружба и взаимопомощ между двете страни и да се разширят икономическите и и културни взаимоотношения между двете страни. Прогресивната българска общественост проведе акция за въздействие върху правителството и Цар Борис да приемат тези предложения. Организирах се събрания и се събираха подписи на десетки хиляди граждани.

Ние, ремсистите от Търговската гимназия, също взехме участие: пишехме писма до правителството, до народни представители и общественици, разпространявахме позиви с искания Българското правителството да приеме предложенията на Съветското правителство.

С писма, позиви и лични беседи изказахме несъгласие и с приетия през януари 1941 г. от правителството на Богдан Филев **Закон за защита на нацията**, който на практика лиши българските евреи от техните основни граждански и човешки права. Разяснявахме неговата реакционност и недемократичност, протестирахме и срещу всички издевателства на монархофашисткото правителство против българските евреи в следващите няколко години.

В края на 1940 г. Правителството и Народното събрание приеха Закон за организиране на българската младеж и създадоха фашистка младежка организация **“Бранник”**, която имаше за задача да възпита и обучи българската младеж във вярна служба на царя. За членовете на **“Бранник”** се предвиждаха привилегии при заемане на служба, при постъпване в учебни заведения и др. Всички съществуващи младежки организации се поставиха под контрола на управата на **“Бранник”**. Демократичната общественост и особено интелигенцията (писатели, артисти, просветни дейци и др.) се противопоставиха на тази организация, поставила си за задача да възпитава младото поколение във фашистки дух, във възприемане на мракобесническите идеи на Хитлер и Мусолини, в подкрепа на монархофашисткия строй в България. В нашата гимназия също се създаде организация на **“Бранник”**, която се ръководеше от администрацията и някои учители. С лична агитация, с позиви-обръщения и писма разобличавахме тази организация като шовинистична, антинародна и антидемократична. Демократичните учители не приемаха тази организация и често открито подиграваха учениците с браннически униформи и знаци, когато те не се справяха добре при изпит по съответна дисциплина. Спомням си такъв случай: в час по немски език един ученик предаде на учителя Колев позив, който бил намерил на чина си. Колев прегледа съдържанието му, усмихна се доволно и помоли ученика да прочете позива, в който се разобличаваше

“Бранник” и се отправяше призив към учениците да не членуват в тази организация и да се борят срещу нея.

Дейността на РМС и на антифашистите в гимназията значително се активизира след нападението на Хитлерова Германия срещу СССР на 22.VI.1941 г. и след обявяването на война от страна на българското правителство на Великобритания и САЩ (декември 1941). Образува се мощна световна антифашистка, антихитлеристка коалиция между СССР, Англия, Франция, САЩ и други страни за освобождението на Европа и другите поробени страни от Хитлерова Германия, Италия и Япония.

В Батак. На 20.VI.1941 г. завърши учебната година. На 21.VI., събота, група ученици от Батак (Тодор Ванчев, Борис Марин, Георги Пейчинов и аз), отпътувахме за родния Батак, където пристигнахме рано сутринта на 22.VI. (неделя). От радиото узнахме, че войските на фашистка Германия са нахлули вероломно в СССР. По главната улица имаше необичайно много хора, чувстваше се тревожно напрежение. Пред читалището се събрахме група ученици и други младежи. Без каквито и да било уговорки, всички се отправихме извън селото на височината до м. “Янков мост”, като разговаряхме оживено. Всички съзнавахме, че започва световна битка за демокрация, свобода и национална независимост на народите против международната реакция, фашизма и мракобесието, и че в тази война ще се решава и съдбата на българския народ, който трябва да се противопостави на своето фашистко правителство в неговия стремеж да подпомагане Германия. Затова беше необходимо да се засили антифашисткото движение, баташката младеж да остане вярна на заветите на баташките въстаници от Априлското въстание, да покаже своята преданост към свободата, демокрацията и социалната справедливост. Тези думи не бяха празни приказки. Те звучаха като клетва. Всички участници в тази импровизирана среща през следващите години взеха активно участие в борбата против фашизма, а някои загинаха със смъртта на храбрите.

През летните месеци работех в Батак – участвах в прибирането на реколтата, а с брат ми Благоя с колата превозвахме тухли, пясък и камъни за строежа на нова сграда на Столарското училище. Почти всяка вечер се срещах с младежи антифашисти.

Чувстваше се революционно раздвижване на духовете. Основен център на срещите ни беше читалището. В тези разговори, беседи и екскурзии бяха някои студенти (Евтим Пунчев, Янко Янев, Ангел Стоименов, Трендафил Керелов и др.) и ученици (Стефан Василев, Тоско Ванчев, Борис Балинов, Тодор Ванчев, Борис Марин, Ангел

Чаушев, Георги Пейчинов, Спас Недев, Борис П. Чаушев, Тодор Чолаков, Стоян Паунов, Стефан Паунов, Димитър Везев и др.). Активизираха се и баташките комунисти, ремсисти и антифашисти – Никола и Георги Чолакови, Ангел и Илия Чаушеви, Тодор Коларов, Димитър Н. Цурев, Трендафил Балинов, Никола Велков, Алекса Колунчев, Петър Г. Вранчев, Петър Джурков, Васил Димов, Димитър Вранчев, Георги Ванчев и др.

В цялата страна правителството предприе полицейски репресии, ограничи свободата на събранията и на словото, както и дейността на културно-просветните организации (читалища, спортни организации, въздържателни дружества и др.). Със заповед на пловдивския областен началник от Батак бяха интернирани Никола Вълков, Евтим Пунчев, Александър Колунчев (секретар на партийната организация) и Никола Велков (секретар на РМС). Последните двама преминаха в нелегалност. Евтим Пунчев се укрива известно време, но беше заловен и изпратен в концентрационния лагер в с. Еникьой, Ксантийско. За Янко Янев също бе издадена заповед за интерниране, но той се намираше в пазарджишката болница и беше поставен под полицейска охрана. Тези и други репресии на властта създадоха недоволство и срещнаха съпротива. А полицията продължаваше да арестува и интернира баташки антифашисти.

На 2.IX.1941 г. трима полицаи отиват да арестуват завърналия се от СССР преди 4 години Тодор А. Коларов, който по това време беше директор на дъскорезната фабрика “Орфей”. Той оказва съпротива. Група антифашисти искат освобождаване на Коларов. Завързва се въоръжена схватка, чуват се изстрели, двама полица са убити, а Тодор Коларов е освободен. Шестима от участвалите в стълкновението минават в нелегалност: Никола и Георги Чолаков, Ангел и Илия Чаушеви, Петър Найчев и самият Тодор Коларов). Те, заедно с по-рано преминалите в нелегалност Алекси Колунчев и Никола Велков, образуват **първата партизанска чета в България**.

В Батак положението беше тревожно. Започнаха нови репресии, обиски в домовете на антифашисти и предимно на известни чрез легални прояви комунисти и ремсисти. Обявен беше полицейски час. Тревога обхвана цялото население. Разказвам за политическата обстановка в Батак, защото тя се отнасяше и за цялата страна. Не членувах непосредствено в ремсовата организация в Батак, както и другите ученици, които членуваха в организациите на съответните училища. Ние вземахме участие в разяснителната антифашистка

дейност сред населението, и особено сред учащата се младеж. Имах следния случай: беше средата на септември, разхождахме се по главната улица с Тоско Ванчев, а вече приближаваше полицейският час. Към нас се присъедини Алекса Ванчев, който по-късно стана партизанин и загина (заедно с брат си Георги Ванчев – Найден), в сражение с полицията през 1944 г. Той ни предложи да го придружим до къщата на Трендафил Попов, за да му помогнем да вземе и пренесе една пушка (карабина). В двора на Трендафил Алекса взе карабината и я пъкна в широкия си голф. Тримата отново преминахме по главната улица и пренесохме карабината до дома на Алекса.

В гимназията. Учебната 1941/1942 г. в гимназията започна в края на септември, тъй като през лятото сградата беше използвана като болница за лечение на немски войници, участвали във войната срещу Гърция. Както винаги при започване на новата учебна година имах радостни срещи със съучениците, споделяхме спомени за случки и премеждия през лятната ваканция. За класен наставник на нашия XI “ж” клас беше определен Георги Дечев, който от три години ни преподаваше счетоводство и имаше много добро отношение към учениците. Към мен и Асен се отнасяше с подчертано уважение. Започнахме да изучаваме някои нови дисциплини (гражданско право, търговско право, политическа аритметика) и трябваше да свикваме с новите ни учители: Антонова, Бобева, Кирчо Соколов и др.

Аз поднових дейността си в ремсовата организация. Политическата обстановка в страната и засилените полицейски репресии изискваха активизиране на антифашистките и демократични организации за борба срещу фашизма и шовинизма. С Иван Николов (Старото) и отговорника на ученическото бюро при ОК на РМС за гимназията Драган организирахме среща на актива на ремсовата организация в квартирата на Асен Манов. Драган направи обстоен доклад за политическата обстановка в страната, за решенията на ЦК на БРП и РМС да се активизира борбата на българския народ срещу монархофашисткото правителство и неговата антибългарска, антинародна политика, посочи необходимостта от по-добра пропагандна дейност, както и конкретните задачи, поставени пред ремсовите организации в учебните заведения. Бях определен за отговорник (секретар) на РМС в Търговската гимназията.

Нашето гимназиално ръководство, в което влизаха още Асен Манов, Иван Николов – Старото и Иван Петков, започна да работи преди всичко за укрепване на ремсовите групи по класове, за

привличане на нови членове и симпатизанти, за противопоставяне на фашистките организации (“Легион”, “Бранник”, “Отец Паисий”). В VIII клас на гимназията бяха постъпили нови ученици, които още нямаха политическа ориентация и една от задачите беше да се работи сред тях, за да бъдат привлечени в антифашисткото движение и в ремсовата организация. А за това беше нужно време, разумна и правдива агитация.

По това време почти във всеки клас на гимназията имаше ремсова група и актив от антифашистки настроени ученици. Ние, гимназистите-ремсисти, се стремяхме да разобличаваме антинародната политика на правителството, което превърна нашата страна в база на Хитлерова Германия във войната против Съветския съюз. За тази цел пишехме и разпространявахме стотици позиви и писма. В тях се разясняваше справедливата война на СССР, мощта и победите на славната и героична Червена армия и на съюзните армии на Великобритания и САЩ. Поддържахме духа и вярата на учащата се младеж в неизбежната победа над фашистка Германия. Справедливото и завладяващо слово на РМС и на антифашисткото движение ставаше достойние на гимназистите и на гражданите.

Ремсовото ни ръководство организира ремсистите и антифашистите от гимназията да участват в редица антиправителствени **политически демонстрации** на Българската работническа партия (БРП), РМС и антифашистките сили в гр. София. Ние масово се включихме в младежките демонстрациите във връзка с 67-та годишнина от Априлското въстание на 3.V.1942 г., празника на Кирил и Методий на 24.V.1942 г. (чието отбелязване изрично беше забранено от властите) и деня на Ботев и на загиналите за свободата на България на 1 и 2.VI.1942 г.*

На тези демонстрации се издигаха лозунгите “Вън хитлеристките окупатори от България!”, “Долу фашисткото правителство!”, “Да живее единството между славянските народи!” Пееха се възрожденски песни. Тези акции неизменно завършваха с нападения от страна на полицията, с побоища и масови арести. След като участваха в такива демонстрации, членовете на РМС от нашата гимназия укрепваха, ставаха още по-твърди и готови за борба, а влиянието им сред останалите ученици растеше.

През ранната пролет на 1942 г. в квартирата ми дойде Драган и ми предложи да се разходим в парка. Съобщи ми, че отива в провинцията и

* За тези демонстрации вж. подробности у П. Иванов. Студентската младеж в антифашистката борба 1941-1944. С., 1985, 30-32.

че занапред ще работя с друг отговорник, който ще ме посети в моята квартира. Определихме паролата: “Можеш ли да ми послужиш с учебник по стокознание?” Разделих се дружески с човека, когото обикнах през едногодишната ни съвместна работа. След няколко дни в квартирата ми дойде заместникът му – един красив, усмихнат и добре облечен младеж. Под негово ръководство и с негово съдействие нашата ремсова организация участва в няколко акции на РМС през м. май и юни. С него се разделихме в края на юни 1942 г. с пожелание да се видим след лятната ваканция. Срегнахме се отново обаче в Софийския централен затвор през декември 1942 г. и тогава узнах, че се казва **Димитър Русинов**, студент по медицина. Беше осъден за участие във военна конспирация. Станахме много добри приятели и поддържахме контакти до края на живота му. След 1944 г. Димитър завърши специалност “Международни отношения” в Москва и направи успешна кариера като дипломат и общественик. Беше харизматична личност и имаше много приятели.

Легална база за работата на РМС в Търговската гимназия беше **Въздръжателно дружество “Разум и воля”**. Около дейността на дружеството, неговите цели и идеи се бяха обединили мнозина ученици с прогресивни разбирания, които водеха борба против алкохолизма, тютюнопушенето и социалните недъзи. Наред с това, въздръжателното движение се противопоставяше на фашистките организации, на шовинизма и мракобесието. Гимназиалното ръководство на РМС умело и непосредствено направляваше дейността на дружеството и неговите членове не се поддаваха на провокациите на фашистките организации, които търсеха повод за неговата забрана. Ръководител на дружеството по административна линия беше учителят Константин Стоилчев. Председател до 1941 г. беше Борис Боев, а през 1942 г. – Иван Велинов и Иван Петков. Много добър успех имаха агитационните седмици и десетдневки на дружеството (провеждани традиционно през пролетта), в рамките на които учители, видни общественици и дейци на въздръжателното движение бяха канени да изнасят беседи. Тези мероприятия имаха голямо влияние върху учениците. Ние, ремсистите, членуващи в дружеството, проявявахме особено голяма активност в организацията на агитационните седмици. Беседите и събранията ни се провеждаха в големия салон на гимназията и се посещаваха масово от учениците.

Така, през май 1941 г. се проведе агитационна седмица на въздръжанието. На събранието беседи изнесоха д-р Мина Нотова-Узунова, Константин Стоилчев и д-р Ефремов, които бяха известни

дейци на въздържателното движение, добре познати и уважавани от учениците и учителите. Реферат прочете и Иван Николов (Старото), който говори за социалните корени и вредните последици на алкохолизма. Той развиваше мисълта за необходимостта от социални промени, чрез които да се създадат условия за премахване на алкохолизма. Иван говореше с мощен и гърлен глас. Учениците-ремсисти му се възхищаваха, а техният възторг още повече го вдъхновяваше. Той четеше, но и говореше, отклонявайки се от предварително одобрения от г-н Стоилчев текст.

През май 1942 г. отново проведохме **агитационна седмица за въздържателното движение**. Политическата обстановка в страната беше още по-изострена. Полицейските власти засилиха репресиите. Не се позволяваха прояви на демократични и антифашистки организации. Гимназиалното ръководство на РМС и на въздържателното дружество (с председател Иван Велинов) решихме да превърнем агитационната въздържателна седмица в политическа антифашистка акция, като спазваме установените правила за публичната изява и не допускаме провокации. Поканихме добри лектори, а чрез г-н Константин Стоилчев, този неуморен труженик на въздържателното движение, социалдемократ по убеждение, легализирахме вече изготвената програма. Той одобри темите, взе съгласието на директора, осигури ползването и поддръждането на физкултурния салон. Това беше достатъчно за нас. Докладвах планираните мероприятия на Драган – нашия отговорник по линия на РМС. Той също одобри програмата и даде указание да бъдем внимателни и да се свържем с въздържателните дружества в другите гимназии, което и направихме.

Проведохме активна агитация на въздържателната дейност. Изработихме афиш-обява с програмата на сказките и го разпространихме в други училища. Салона и коридора на гимназията украсихме с гирлянди. Поставихме портретите на Август Форел, Васил Левски, Максим Горки, Асен Златаров и др. С Асен Манов посетихме съюза на въздържателните дружества (на ул. “Солунска”, до пл. “Славейков”) и взехме много плакати, лозунги и карикатури с въздържателна тематика, които разпространихме в сградата на нашата гимназията и в някои други училища. В изпълнението на програмата се включиха с ентузиазъм голям брой ремсисти и симпатизанти-въздържатели. Превърнахме агитационната седмица в празник и в легална проява на антифашистките и демократични сили в Търговската гимназията. Посещението беше масово. Сказките бяха много добри, по вдъхновяващ начин те излагаха

хуманните идеи на въздържателното движение. Особено впечатляваща беше беседата на видната общественичка д-р Вяра Златарева-Геновска на тема “Идеалите на младежта”. Тя говори много хубаво и изразително, с впечатляващо въодушевление. Идеите тя сравни с гореща пламтяща печка, която привлича, “но към нея трябва да се подхожда много внимателно, за да не се изгорите. Така е и с идеите и идеалите. Те трябва да се избират и възприемат с много внимание. При избора им нямате право на грешка. А човекът, младежът, избрал своя идеал, трябва да му служи всеотдайно и докрай. Добри са тези идеали, които служат на народа, които възраждат човека и го подтикват към свобода, щастие, хуманизъм, справедливост, взаимопомощ и любов към хората.” Тя даде примери с Христо Ботев, Васил Левски и другите български възрожденци и допълни, че въздържанието засилва нравствените устои на човека, прави го по-добър, по-благороден, честен, справедлив и свободолюбив.

Учениците легионери се дразнеха от успехите на нашите прояви и търсеха повод за скандал, за провокация. След първата сказка те унищожиха украсата и разкъсаха портретите на Левски, Ботев, Асен Златаров, Август Форел и др. Гимназиалното ръководство на РМС още същата вечер подготви нова, още по-добра украса, поставихме нови лозунги, а в салона – нови портрети. Организирахме охрана на агитационните материали. Активност в изпълнение на програмата проявиха Асен Манов, Иван Велинов, Иван Петков, Иванка Малинова, Траянка Захаријева, Илия Илиев, Евтим Евтимов, Сава Гевренов, Стоян Кошаревски, Донка Първанова и др.

Една от нашите ученически културно-просветни организации беше литературният кръжок “Иван Грозев”, ръководен от Надежда Бобева, високо квалифицирана и авторитетна преподавателка по български език. На сбирките на кръжока се изнасяха реферати на литературни и философски теми, декламираха се стихове. В дейността на дружеството господстваше общо взето демократичен дух. В ръководството преобладаваха ученици, свързани с политическата организация “Отец Паисий” – Димитър Антонов, Димитър Кинов и други умни и демократично настроени младежи, независимо от фашистката идеология на организацията им. Ръководството на РМС подтикваше към участие в кръжока ремсисти и други прогресивни ученици, а в хода на дискусиите върху произведенията на известни български и чуждестранни писатели и поети се стремяхме да разобличаваме мракобесието, да утвърждаваме човеколюбието и стремежа към свобода и разбирателство между хората и народите. И

успяхме. Наш неофициален представител беше Иван Николов Георгиев, който активно участваше в работата на ремсовата организация в гимназията. Учениците от ръководството на кръжока познаваха много добре неговите леви убеждения. Иван беше подготвен много добре по литература и философия. Той импонираше на любознателните ученици както със своята ерудиция, така и със социално обогрнените си трактовки на обсъжданите произведения. Асен Манов също вземаше участие в дискусиите по някои теми.

* * *

Както се постарях да покажа, дейността на ремсовата организация и на ремсистите в Търговската гимназия беше скромна и имаше предимно агитационно-пропагандистки характер. Тя беше насочена към противодействие на фашизма в страната и по света, против антинародната и антидемократична политика на монархофашисткото правителство, против войната.

Нашата дейност би изглеждала напълно нормална в една демократична държава. В България по това време обаче подобни прояви се наказваха по най-строг начин в съответствие с разпоредбите на **Закона за защита на държавата (ЗЗД)**. За разпространение на позиви, писма, слухове, за създаване на доверие в полза на чужда държава, за създаване на недоверие към държавната власт, за комунистически убеждения се полагаше затвор (включително – доживотен), а за действия, влошили отношенията със съюзна държава, както и за участие в радиопредавания против управлението на държавата, се полагаше **смърт**. Този закон беше прилаган най-жестоко. Хиляди младежи в нашата страна минаха през затворите и лагерите, а мнозина бяха убити.

За значението на нашата скромна дейност, за борбите на младите антифашисти през този период правдиво свидетелства Димо Казасов, който пише: “Те кръстосваха ту глухите улици, ту шумните булеварди, те сновяха от дом в дом и тичаха от човек на човек, за да шепнат от ухо на ухо бодри и смели слова и да разнасят позиви с палеци редове... Те се движеха сред неприятели и отвсякъде ги дебнеше опасност”.¹

В Батак. Учебната 1941/1942 г. приключи успешно и аз завърших единадесети клас. Сбогувах се с Асен и останалите другари от ремсовата организация, а също и с приятелите от моя клас. Хазяите ми

¹ Казасов, Д. Видяно и преживяно. С., 1969, с. 668.

ме предупредиха, че повече няма да дават квартирата под наем, защото имат деца на възраст, която изисква да имат самостоятелна стая. Сбогувахме се сърдечно, благодарих им за гостоприемството и доброто отношение към мен и към Тодор Ванчев, извиних се за неприятностите, които може би сме им създавали. Завърнах се в Батак със смесени чувства. Беше починал чичо Никола, когото много обичах, но не бях на погребението му. Баба Върба ме посрещна с ридание. Не можеше да преживее смъртта на едно от осемте си деца. На другия ден рано сутринта отидох с нея да се поклоня пред гроба на чичо.

През летните ваканционни месеци на 1942 г. помагах на семейството си в селскостопанските работи. За около месец (през юли-август) работих като общ работник в горско стопанство “Беглика”. Тук се сближих с Чавдар Михайлов – ученик от една софийска гимназия, който след 1944 г. защити кандидатска дисертация и като доцент преподаваше в Софийския държавен университет; с Илия Митков от с. Радилово, който учеше в Пещерската гимназия, а през 1943 г. стана партизанин (с псевдоним “Коба”) и загина през пролетта на 1944 г. в сражение с полицията; с Димитър Димитров от с. Розово, също ученик. И четиримата бяхме ремсисти, споделяхме си новини за действията на Червената армия и извършвахме агитационна работа сред горските работници. Срецахме се и с редица баташки младежи, които работеха на различни обекти на лесничейството (напр. Димитър Благоев и Иван Домусчиев от машинното отделение на дъскорезната фабрика).

Полицейският терор в Батак се засилваше. Често се устройваха блокади и претърсвания на жилища и местности в Батак и неговите околности, както и в горските стопанства, извършваха се арести на проявени в миналото антифашисти и членове на БРП и РМС. През м. август 1942 г. се състоя политически процес срещу група от 19 души, в т. ч. 17 батачани, обвинени по ЗЗД. Сред осъдените по това дело бяха двамата бивши секретари на партийната организация на БКП в Батак Петър Г. Вранчев и Алекса Колунчев. Един от свидетелите в полза на подсъдимите беше и баща ми Петър А. Чаушев.

Въпреки терора и преследванията, баташката младеж, и особено ние, учениците и студентите, използвахме ваканцията за политически срещи, провеждани под формата на екскурзии, вечеринки, журове и пр., в хода на които водехме оживени разговори против правителствената политика, против фашизма, изразявахме убеденост в неизбежната победа на Червената армия и съюзените армии на Великобритания и САЩ. В Батак нямаше фашистки прояви на учащи се младежи.

Отново в гимназията. Учебната 1942/1943 година започна на 15 септември. Срещите между съучениците, и особено между нас, ремсистите и антифашистите, бяха много сърдечни и наситени с разкази за преживяното през летните ваканционни дни. В нашия XII “ж” клас нямаше промени. Ние с Асен Манов заехме своите места на последните чинове в редицата до прозорците. Учебните занятия започнаха с напрежение: бяхме в последната година на нашето учение и ни предстоеше да се дипломираме. Чувстваха се както засиленото старание на учениците да усвоят учебния материал, така и завишените изисквания на учителите. С Яко Молхов, ученик в X клас, родом от Каменица, с когото бяхме съидейници и много добри приятели, наехме квартира на ул. “Тунджа” № 44. Къщата беше едноетажна, паянтова, с две стаи и кухня. В битово отношение не беше удобна, но хазяите ни бяха много добри хора.

Един ден около 20-25. IX. 1942 г. пред сградата на гимназията ме посрещна Геро Грозев и след сърдечен другарски разговор ми съобщи, че отново ще отговаря за ремсовата организация в гимназията. Договорихме се и след няколко дни направихме заседание на гимназиалното ръководство в квартирата на Асен. Геро накратко ни информира за засилването на антифашистката борба в страната и създаването на бойни групи и партизански чети, за двата съдебни процеса срещу видни ръководители на БРП и антифашисткото движение през юли, завършили с издаването и изпълнението на няколко смъртни присъди. Знаех вече, че е разстрелян поетът Никола Вапцаров, бях чел неговата стихосбирка “Моторни песни”, подарена ми преди няколко месеца от Иван Николов Георгиев. Разпространявахме, четяхме и декламирахме предсмъртните песни и писма на поета революционер, които въодушевяваха младежите.

Борбата е безмилостно жестока.

Борбата, както казват, е епична.

Аз паднах. Друг ще ме смени и...

толкоз.

Какво тук значи някаква си личност?!

.....

Но в бурята ще бъдем пак със тебе,

народе мой, защото те обичахме!

Геро ни информира, че по инициатива на Георги Димитров се създава антифашистката организация Отечествен фронт, която трябва

да обедини демократичните партии в България и всички антифашистки сили. Основната задача на Отечествения фронт беше да организира борбата за събаряне на цар Борис, да не допусне въвличането на България в разпадената от Хитлер престъпна война, да бъдат възстановени политическите свободи на българските граждани и икономическите права на трудещите се. Една от задачите на РМС беше да създаде групи на Отечествения фронт в гимназията. След няколко дни Геро ми предаде циклостилен екземпляр на Програмата на Отечествения фронт и няколко позива. Запознах се много добре със съдържанието на програмата и особено с 12-те задачи на Отечествения фронт, изложени много кратко и ясно. Знаех ги наизуст, защото трябваше да преписвам много пъти програмата, да я разпространявам и разяснявам на ремсови и други сбирки. Съдбата ми отреди в продължение на много години да работя в и с отечественофронтовски организации. И винаги имах предвид тези 12 задачи, мъдро формулирани от Георги Димитров, но за съжаление не винаги изпълнявани.

Една вечер в края на м. септември, когато се прибирахме с Яко Молхов към нашата квартира, бяхме пресрещнати “случайно” на ул. “Тунджа” от Геро и две девойки. Той ме представи на едната от тях, обясни че тя ще бъде ремсов отговорник за нашата гимназия и ни пожела успех. Оказа се, че това е **Роза Коритарова**, с която работихме успешно в продължение на около два месеца. Договорихме време за срещите, които ни предстояха. С Роза се видяхме след няколко дни в нашата квартира. Информирах я за състава на организацията, за задачите, които изпълняваме, за трудностите, които срещаме при съчетание на учебната с обществената и политическа дейност. Решихме да активизираме ремсовите групи, да привлечем нови членове и симпатизанти и да ги запознаем с програмата на Отечествения фронт, която трябваше да преписваме и разпространяваме сред учениците и гражданите.

Роза препоръча на мен и Яко Молхов да не използваме квартирата за ремсова дейност и да не приемаме външни лица, за да не привличаме внимание. Стремежът ни да следваме този съвет скоро доведе до малък “инцидент”. След няколко дни се появи Геро Грозев и каза, че ще пренощува при нас. Възразах и му казах за указанията на Роза. Той обаче се заинати:

– А, ако е абсолютно необходимо, не трябва ли да се направи изключение?

Представихме Геро на хазяите, тъй като за нашата стая се минаваше през тяхната. Той ги поздрави и се ръкува дружески с тях.

– Идвам по поръчение на родителите на Ангел да проверя как е. Слуша ли ви?

И започна Геро разговори с хазяите, направи им много добро впечатление и впоследствие те често ме питаха как е моят “братовчед”. Една година след 9.IX.1944 г. случайно се срещнахме с него. Знаех, че е бил в затвора, а сега е секретар на ОК на РМС в гр. Стара Загора. След ръкостискания и прегръдки аз възкликнах:

– Геро, понапълнял си!

– Защото си имам собствена квартира – отговори той.

И двамата се засмяхме, като си спомнихме за ученическото ми жилище...

Ремсовата организация на Търговската гимназия възобнови дейността си през есента на 1942 г. с намалена численост, защото учениците-ремсисти от випуск 1941/1942 г. вече бяха завършили образованието си. Имахме обаче и ново попълнение – приехме трима нови другари, прехвърлили се от други учебни заведения: Михаил Вельов (с когото вече се познавахме като членове на секторното ръководство на РМС), Кирил Милев и Цоньо Цонев, който се оказа много деен и беше убит през м. май 1943 г. в Дирекция на полицията за нелегална дейност в един от кварталите на София.

Двамата с Асен проведохме срещи с груповите отговорници, а те запознаха членовете на групите с програмата, същността и значението на Отечествения фронт. Правеше ми впечатление бодростта, ентузиазма, патриотичното самочувствие на ремсистите, симпатизантите и антифашистките настроените ученици. Проведохме акция за събиране на парични средства и неизползвани купони за хранителни стоки. На 1 ноември 1942, деня на народните будители, нашата ремсова организация участва в демонстрация, организирана от градския комитет на РМС в Борисовата градина и бул. “Цар Освободител” против антинародната политика на правителството, против войната, против стопанската разруха. Издигаха се лозунги, пееха се патриотични песни. Полицията обаче взе съответните мерки за разгонване на демонстрацията и извърши арести. На 3-ти ноември получихме сведения, че Йордан Войнов, отговорник на ремсова група в нашата гимназия, е арестуван, а в жилището му е направен обиск. За да се убедим, че той е в ареста, помолихме неговата хазяйка да му занесе храна в Дирекция на полицията. Като обмислихме нещата, стигнахме до извода, че навярно е бил забелязан по време на демонстрацията и е бил арестуван рано сутринта на следващия ден. Получихме и сведения, че 10-15 дни преди

това е бил арестуван Кирил Милев, съученик на Йордан от неговия клас. Това ни разтревожи още повече. Съобщихме всичко това на Роза и продължихме предпазливо нашата ремсова дейност.

* * *

В продължение на четири години аз учих и се възпитавах в Търговската гимназия. Преживях много радости и успехи, преодолях много трудности. Обикнах нашето училище, учителите, моите съученици и приятели, моите съратниците антифашисти. И сега обичам да посещавам сградата на гимназията. Тихо се промъквам край портiera, оглеждам фоайето и коридорите, надничам в класната стая, сядам на чина, на който с Асен Манов братски седяхме 4 години, минавам през библиотеката, учебните кабинети по физика и стокосзнание, образцовата кантора по счетоводство, салона за събранията, ученическата столова, в която не само се хранехме, но и провеждахме много задушежни разговори с приятелите.

Вълнуващи са спомените за прекрасните ми другари ремсисти, с които участвахме, макар и много скромно, в битката на нашия народ и на световната демократична общност, начело със СССР, САЩ и Великобритания против хитлерофашизма. С любов и гордост си спомням за идеализма, за саможертвата, за безкористността, за готовността на моите другари да се борят за свободата и независимостта на България, за социалната справедливост, за вярата им в правотата на социалистическите идеали. Това бяха умни, мъдри и високоинтелигентни младежи и девойки, посветили своята младост на борбата за изграждане на ново справедливо общество, осигуряващо свобода, щастие и благоденствие на народа. И не случайно след победата на Деветосептемврийската въстание през 1944 г. и установяването на демократичната власт на Отечествения фронт, те с ум и талант, с честност и трудолюбие работиха успешно в най-различни сфери като икономисти, лекари, учители, професори, артисти... Те бяха навсякъде. И където и да се намираха, каквато и да беше тяхната дейност, те носеха високото звание ремсист-идеалист, романтик, помнеха и спазваха заветите на Левски и Ботев, на Димитър Благоев и Георги Димитров. За съжаление нямам възможност да разкажа за конкретната им антифашистка дейност. Ще се опитам да направя това по-късно. Малко внимание отделих на културно-просветната дейност, която имахме като ученици, за дискусиите и разговорите за прочетените книги, за посещенията на театрите, за гледаните филми, за излетите край София, на Люлин и Витоша. Всичко това разширяваше

нашите знания, обогатяваше нашето духовно развитие...

С уважение и обич си спомням за отговорниците на Ученическото бюро на РМС, които умело и с риск за живота и свободата си работеха като апостоли за делото на РМС: Геро Грозев, “Драган”, Димитър Русинов, Роза Коритарова. С радост, вълнение и преклонение си спомням за другарите ремсисти и антифашисти, с които съм работил: **Евтим Евтимов, Стефан Д. Христов и Цоньо Цонев**, геройски загинали със смъртта на храбрите в борбата против фашизма; Борис Боев, Иван Николов (Старото), Асен Манов, Илия Илиев, Иван Николов Георгиев, Чавдар Ликов, Христо Ив. Христов, Трифон Трифонов, Сава Гевренов, Йордан Войнов, Недялко Киров... Както и за по-младите: Тодор Шаров, Георги Кунчев, Стоян Кошаревски, Яко Молхов, Андрей Стоянов, Кирил Драгомиров, Кирил Милев, Милчо Стефанов, Илия Мечкаров, Борис Боев (младши)... И за девойките-ремсистки: Иванка Малинова, Варвара Шопова, Надежда Цветанова, Минка Маркова, Траянка Захариева, Магдалена Първанова, Маргарита Георгиева, Тодорка Янева, Ваня Филипова, Донка Първанова...

Най-искрено ги уважавам и обичам. Споменът за тях е винаги с мен, в моето сърце и душа!

Загинали, те вечно ще живеят

В борбата за щастието на народа, за правда и свобода, за тържеството на великото дело — социализма, загинаха хиляди членове на Работнически младежки съюз.

В тази героична борба паднаха и нашите прекрасни другари **Цоньо Цонев, Евтим Евтимов и Стефан Христов.**

Поклон пред светлата памет на младите патриоти!

Евтим Н. Евтимов

Цоньо Х. Цонев

Стефан Д. Христов

Пред столарското училище в Батак, около 1936 г.

От дясно на ляво прави:

Д. Белев, Ангел Коларов, Милуш Цветанов, Ангел Чаушев, Димитър Джурков.

Седнали от ляво на дясно:

Борис Шутев (1), Димитър Коларов (4)

**Пред паметника на загиналите
в Априлското въстание в
Батак, около 1936 г.
(на паметника вляво Генчо Радев,
вдясно Ангел Чаушев)**

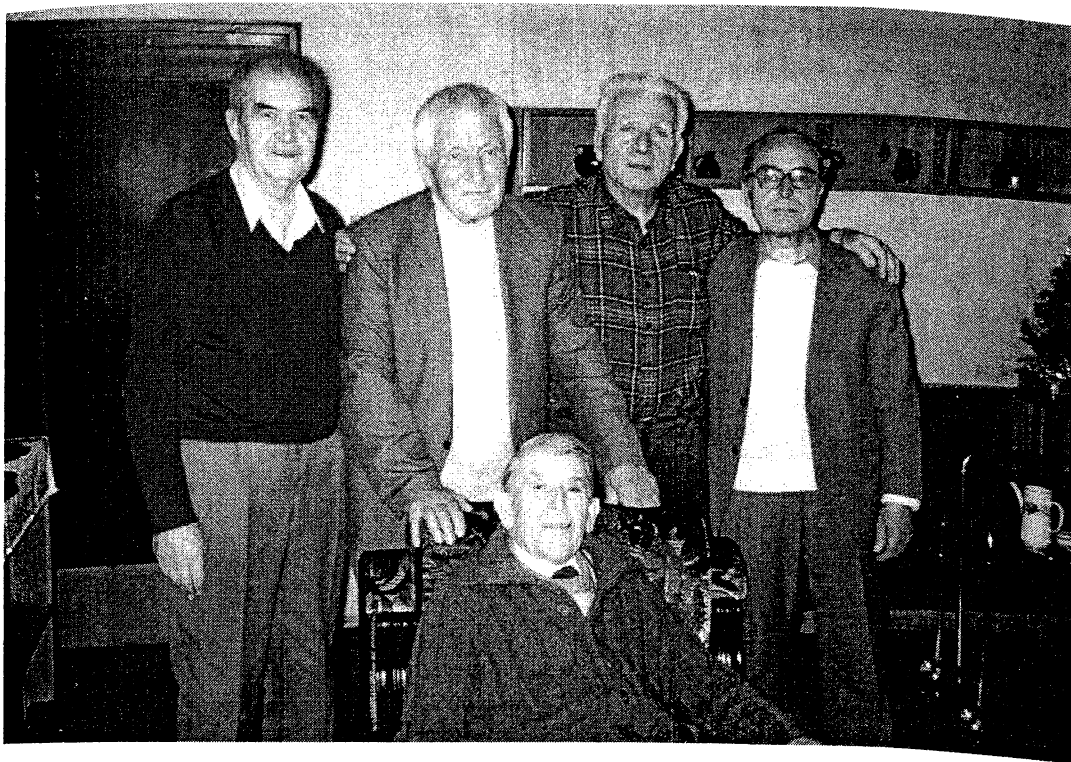
**В двора на Търговската
гимназия в София, 1942 г.
(Ангел Чаушев втори отляво
надясно)**

Съучениците ми от Търговската гимназия в VI клас. София, 1940 г.
В центъра – класният наставник Кръстьо Радомиров
и учителите Мирчева и Г. Дечев

Група ремсисти от Търговската гимназия на Витоша, 25 май 1942 г.
От ляво надясно: Христо Христов (1), Йордан Войнов (2), Ангел Чаушев (3),
Асен Манов (4), Евтим Николов (5), Илия Илиев (6), Яко Молхов (7), Стоян
Кошаревски (8), Иван Петков (9)

След повече от 50 години

От ляво на дясно: проф. Ангел Чаушев, полк. доц. Илия Илиев, проф. Иван Николов, ген.-лейт. доц. Яко Молхов, проф. Сава Гевренов (седнал)

ГЛАВА II

СТРАНИЦИ ОТ МОИТЕ 666 ДНИ ВЪВ ФАШИСТКИТЕ ЗАТВОРИ (10.XI.1942 – 8.IX.1944)

*"Жадувах светлина –
поставен съм в тъмница.
Желаех свобода,
а съм пленена птица."*

Живко Николов

Арестът: в Дирекция на полицията

Беше 10.XI.1942 г. Сутринта около 10 ч. отидох в квартирата на Иван Николов на ул. "Дебър". Имах среща с няколко души ремсисти от осмите класове на гимназията (Иван Николов, Илия Илиев, Чавдар Ликов и Евтим Евтимов). Обсъдихме въпроси за засилване дейността на ремсовата организация и активизиране участието на ремсистите от осмите класове в легалните ученически организации (въздръжателно дружество "Разум и воля", литературен кръжок "Иван Грозев" и др.), за разобличаване дейността на легионерите и бранниците, за привличане на прогресивни ученици в редовете на РМС, за създаване на групи на ОФ и разясняване на неговата платформа чрез лични беседи, разпространение на позиви, писма и др. подобни. Както и друг път, се създаде много добро, оптимистично настроение, въпреки че Кирил Николов, братът на Иван, беше в Централния затвор, осъден на 15 г. затвор по процеса срещу Никола Вапцаров. Майката на Иван (майка Фроса, както я наричахме, майка на трима революционери), ни почерпи със сладко и студена вода и ни пожела успешно учене. Излязох от дома на Иван към 11.30 ч. и бързо се отправих към своята квартира, която беше наблизко, на ул. "Тунджа" № 44.

В 12 ч. имах среща с Роза Коритарова, която от името на Централното ученическо бюро към ЦК на РМС отговаряше за нашата гимназия. Отчетох пред Роза извършената дейност на гимназиалната ремсова организация във връзка с годишнината на Октомврийската революция и участието ни в демонстрацията на 1 ноември (Деня на народните будители). Предадох ѝ събрани купони за хляб и мазнини, а също и около 2000 лева, предназначени за нелегални в София.

Информирах я за арестуването на Йордан Войнов (ученик от XI клас), което стана на 2.XI. сутринта в квартирата му. Йордан беше от с. Стоб, Дупнишко. Нямаше баща, но имаше роднини в София. Те бяха

успели да посетят прокурора, да установят, че Йордан се намира в Дирекция на полицията – Държавна сигурност, да му предадат храна и така да се убедят, че той действително е там. Предполагахме, че Йордан е забелязан на демонстрацията на 1 ноември в Борисовата градина и на бул. "Цар Освободител" ("Царя"), в което взе участие.

Знаехме вече и за арестуването на Кирил Милев през октомври, обаче не го свързахме с това на Йордан. Те бяха от един клас, но много малко се познаваха. Кирил Милев се записа в нашата гимназия през втората половина на септември 1942 г. Завършил беше X клас на Априловското търговско училище – София, което имаше само тригодишен курс на обучение. С него ме запозна в края на септември Михаил Вельов, който беше завършил това училище и се беше записал в нашата гимназия. Михаил познавах от две години. Запозна ни Геро Грозев. Беше отговорник на РМС за Априловското търговско училище и работехме заедно в секторното ръководство на РМС от търговските училища в София (Търговската гимназия, Априловското търговско училище и Девическото търговско училище "Минерва"). Запознах Кирил Милев с Иван Петков, Сава Гевренов, Йордан Войнов и др. ученици от седмите класове. Включихме го в ремсовата група на класа му.

В началото на октомври в квартирата на Сава Гевренов проведохме събрание на ремсовата група на класа им. Запознах ги с Платформата (програмата) на ОФ, поставих задачата за разпространението и разясняването ѝ, за събиране на купони и пари за нелегални дейци на РМС. Няколко дни след това Иван Петков ме информира, че Кирил Милев не идва на училище. Помолих го да провери причината. Допуснахме, че е болен и трябва да му се помогне. Никой обаче от съучениците му не знаеше адреса на неговата квартира.

Помолихме един от работниците в кухнята на ученическият стол, Кирил Владимиров, от селото на Кирил Милев, да узнае адреса и да направи проверка. Той се свързал по телефона с роднините на Киро в селото и разбира, че не е там. Узнава също, че Киро има леля в София, посещава я, и тя му съобщава, че племенникът ѝ е арестуван и се намира в ареста на Военна полиция. Помолихме Кирил Владимиров да поддържа връзка с лелята. Обсъдихме в гимназиалното ръководство арестуването на Киро, разтревожихме се, но допуснахме, че не е арестуван заради дейност в гимназията, тъй като още не е познат и не се е проявил, присъствал е само на едно събрание.

Тревогата обаче не ни напускаше. Забелязахме, че това безпокойство е обхванало особено силно Иван Петков. Стоян ни информира, че

Иван Петков е започнал да избягва срещи със съучениците си ремсисти и със земляците си от Костенец. Той взе участие в издирването на адреса на Кирил Милев, но бързо и неочаквано се отдръпна от ремсовата работа след като узнахме за арестуването на Киро и особено след арестуването на Йордан, с когото бяха доста близки. Дотогава Иван Петков беше много активен, работеше добре в РМС и във Въздържателното дружество, подготвихме го за мой заместник-отговорник на РМС в гимназията. Той обаче внезапно започна да избягва поставени му задачи, като се оправдаваше с училищна заетост. Споделих тревогата си от поведението на Иван с Роза Коритарова. Тя намираще, че трябва да бъдем внимателни с него, да го наблюдаваме, да не го изоставяме, да му помогнем да изживее страха, да запазим другарските си отношения и да не му възлагаме политически задачи.

Разделихме се с Роза. Аз взех чантата с учебниците и тетрадките и тръгнах към гимназията около 13 ч. Минах по ул. "Тунджа" и през "Витошка", пресякох въглищните складове на гара "Перловец", за да съкратя пътя, а после по канала на Перловската река и през градинката пред Лозенската квартална баня се озовах в гимназията. Тревожните мисли не ме напускаха. Времето беше прекрасно. Ноемврийското слънце грееше. Беше топло и приятно за сезона. Слаб ветрец брулеше пожълтелите листа на липите около гимназията.

Влязох бързо в ученическата столова. Взех храната (боб и ошав). На масата ме наобиколиха Стоян Кошаревски, Сава Гевренов, Иван Велинов, Донка Костова, Асен Манов. Стоян ни съобщи, че родителите на Йордан Войнов занесли за него храна в Дирекция на полицията и тя била приета. Иван Петков продължавал да отбягва съучениците си ремсисти. Звънецът удари и всеки пое към класната си стая. Първия час имах урок по финансова математика, а вторият – класна работа по френски език. Учителят Соколов, доста строг преподавател, изпита двама-трима ученика и започна да преподава нов урок. Аз извадих тетрадката и на първата страница написах "Devoir en classe, 10.XI.1942". Вратата се отвори, влезе прислужникът, който обслужваше директора и канцелариите, и подаде лист хартия на Соколов. Учителят го изглежда враждебно, задето прекъсва урока му. Нещо ме жегна. Погледнах Асен Манов, с когото бяхме на един чин. Той също ме погледна тревожно. Соколов отвори листа и прочете: "Ангел Чаушев да се яви при зам. директора г-н Григор Милков за справка". Всички ученици обърнаха поглед към мене, сякаш знаеха, че има нещо тревожно. Прибрах тетрадките в чантата и я оставих върху чина. Кимнах на Асен

и на съучениците от съседния чин Димитър Димитров и Георги Милушев. Асен ме побутна по рамото. Аз тръгнах.

Излязох в коридора и се отправих към вратата на запасната (вътрешна) стълба, която водеше към двора и през есента, при хубаво време, стоеше отворена. Натиснах дръжката, но вратата се оказа заключена. Тръгнах по коридора. Стигнах фойето, което водеше към дирекцията и учителската стая. В това фойе имаше четири колони. Иззад колоните излязоха двама добре облечени млади господа.

– Ти ли си Ангел Чаушев? – ме запита единият от тях – рус, висок мъж, и без да изчака отговор, ме хвана здраво под мишниците и ме поведе към канцелариите на гимназията. Минахме край директорския кабинет, стаята на зам. директора, и ме въведоха в читалнята на библиотеката. Тук беше Григор Милков, а встрани от него, край прозореца Иван Петков разговаряше с един млад мъж, който се оказа полицейски агент. Двамата ми "придружители" ме обискираха и извадиха личните ми вещи: кърпичка, монета от 5 лева и автоматична писалка, след което ми ги върнаха. След малко пристигна, придружен от агент, и Сава Гевренов. Поведоха ни и тримата, един по един, към изхода. Първи беше Савата, после Иван Петков, а аз бях последен. Пред изхода на гимназията ме задържаха за 5-6 минути. Оказа се, че агентът чака още един униформен полицаи за придружител. На излизане от сградата, агентът ме запита:

– Сава Гевренов далече ли живее? В тази ли посока? – и ми посочи с пръст обратната на вярната посока. Аз вдигнах рамене и казах: "Не знам." – "Аха", отговори агентът.

Поведоха ме към нашата квартира. Аз определях маршрута. Агентът не знаеше адреса. Двамата вървахме мълчаливо един до друг. Полицаят ни следваше. Мъчех се да си представя положението. Беше ясно, че има провал, арестуваха ученици от седмите класове и мен. Всички арестувани бяхме присъствали на събранието в квартирата на Сава Гевренов в началото на месец октомври (Кирил Милев, Йордан Войнов, Иван Петков, Сава Гевренов и аз). Така аз свързах ставащото с арестуването на Киро. "Най-малкото, разсъждавах, провалени са участниците в това събрание". Пристигнахме в квартирата. Хазайката се уплаши. Агентът щателно обискира стаята, взе някои литературни вестници и вестникарски изрезки и направи протокол. Той съобщи на хазайката, че съм арестуван. Тя заплака, но бързо се съвзе, подаде ми ученическия шинел, сне одеялото от кревата и също ми го даде, набута и парче хляб в джоба на шинела. Аз я помолих да отиде на ул.

"Венелин" № 14 и да съобщи на чичо ми Годор за станалото. И така, съпровождан от агента и полицаия, с шинел в ръка и с одеяло на рамо (ах, това синьо, тънко одеяло ми служи близо две години, за да го загубя на 8.IX.1944, но не и да го забравя), се качих на трамвая, близо до казармите на VI полк. Агентът поиска да платя два билета – за мен и за него. Извадих петолевката и казах, че имам пари само за един билет.

– А имаш пари за нелегални, събираш пари от съучениците си – каза той. Това беше втори "сигнал" за провала и за това какво знае полицията.

Пристигнахме в Дирекция на полицията при Львов мост. Полицаят остана на входа, а агентът ме поведе нагоре по тясно стълбище. Изкачихме се до някой от високите етажи и спряхме пред една врата. Агентът отвори, надникна вътре, но отново затвори и каза да се обърна към стената. След десетина минути вратата се отвори и той ме вкара вътре. Беше се стъмнило, електрическите лампи светеха. В стаята имаше едно бюро, зад което седеше солиден мъж, 45-50 годишен, а около него – няколко млади агенти. Започна разпит: "В кой клас си?", "Как се учиш?", "Имаш ли родители?", "Къде живее Сава Гевренов?" и други на вид безобидни въпроси...

Нататък последваха въпроси от друг характер: "Какво е това РМС?", "Член ли си на РМС?", "Какво е това Отечествен фронт?", "Посещаваш ли нелегални събрания?", "Каква длъжност имаш в РМС?" На тези въпроси отговарях отрицателно. Тогава започнаха след всяко "Не" по няколко плесника и юмрука.

– Тук няма "не", младо момче – каза началникът. – Виждаш ли тези мъже, те няма да те оставят, докато не проговориш. Съветвам те всичко да признаваш. Ние знаем много и няма защо да се правиш на герой. Няма такива, ние знаем, че вас, младите, и особено учениците, ви заблуждават с хубави идеи, чиято заблуда ще осъзнаете, но колкото порано, толкова по-добре. От нас милост не чакайте. И бой ще има, и инквизиция ще има. Няма да удържиш и ще говориш, и ще пишеш. Ако признаеш, ще те освободим. Всички ще ви освободим. Знаем, че сте заблудени.

Той говори в този дух десетина минути. Вратата се отвори и "моят" агент ме изведе. В коридора, с лице към стената, стоеше Сава Гевренов. Поведоха го в стаята, а агентът, който го "придружаваше", го запита: "Този ли беше на събранието?" Савата отговори: "Какво събрание, нищо не знам." Тикнаха го в стаята, а аз заех неговото място край стената, охраняван от агента. След 15-20 минути Савата излезе.

– Е, Сава, какво ще кажеш за този?

Савата мълчеше. Поведоха го.

След няколко минути агентът поведе и мен по коридора, спуснахме се по тясната стълба с железни преградки, минахме няколко етажа и се озовахме в избено помещение. Агентът ме предаде на един стражар и се върна горе. Нов обиск. Взеха ми колана и връзките на обувките. Съставиха протокол и надолу по стълбите с десетина стъпала ме поведоха в арестантското отделение. От лявата страна на коридора бяха килиите. Стражата отвори с трясък една от тях и ме бутна вътре. "Ето ви още един съквартирант" – каза той на арестантите. Вратата се затвори.

С шинел и одеяло в ръка заставах на прага на килията и се огледах. Слаба електрическа крушка осветяваше помещението. Високо към тавана – малко прозорче с желязна решетка. Зад вратата имаше кофа. Две фигури се надигнаха от циментовия под и ме загледаха. Мълчахме няколко минути – изучавахме се един друг. Аз бях шокиран, объркан. Къде се намирам? Срещу мен имаше двама мъже. Единият беше понисък, обрасъл с голяма, гъста и черна брада. Другият беше среден на ръст, възпълен и добре облечен. Първото ми впечатление беше, че това навярно са престъпници, а брадатият може би е убиец. Той обаче ме погледна и се усмихна, приближи се, подаде ръка и се представи:

– Манук.

Веднага разбрах, че е арменец.

– А това е Стефан... Постави одеялото и шинела и седни върху тях. Място има, ето тук ти определяме място за спане. Биха ли те? Ти си ученик. Досещам се защо си тук. Обвиняват те, несправедливо навярно, в конспиративна дейност...

Разпита ме как се казвам, къде уча, откъде съм.

След около един час на стената се почука: "тире, две точки, запетайка, тире". Знаех малко морзовата азбука и разбрах, че това е сигналът "ало". Манук също зачука. Каза, че от съседната килия питат за моето име, от коя конспирация съм, има ли нещо да предам на някого, който също е в ареста. Съобщих името си и че няма какво да предам.

Същата вечер Манук ми разказа, че го обвиняват несправедливо, че е работил с ремсисти. По професия бил обушар и имал работилница на ул. "Козлодуй". В работилницата му обаче нощувал, без да знае Манук, нелегален младеж от Пловдив. Последният си направил ключ и през нощта, когато Манук напускал работилницата, идвал и нощувал там, а сутринта рано си тръгвал незабелязано. Това е бил Иван Христов (Зъбчето), който се оказал секретар на Подуянския районен комитет на РМС. Манук го познавал от Пловдив, виждал го и в София, но не знаел,

че е нелегален и че спи в неговата работилница.

– И ето сега – каза Манук – ме измъчват да призная, че съм го укривал, което не е вярно.

Той завърши разказа си, като ме погледна с хитра усмивка. Това беше неговото "алиби" пред полицията, което той беше отстоял, въпреки инквизициите.

Стефан, когото по-късно започнах да наричам бай Стефан, каза, че е от Търговищкия край, живее и работи в София. Преди няколко месеца се оженил. Търгувал с бензин и масла, имал гараж в един двор на бул. "Дондуков". Набеден бил от завистливи хора, че спекулира и продава бензин на по-високи цени. Сега срещу него се водело следствие. Каза, че познава двама батачани – Тодор Чаушев и Никола Самунев. Аз поясних, че Тодор ми е чичо, а другият – роднина.

Бай Стефан през цялото време на нашето съвместно "съжителство" се отнасяше много добре с мен и с Манук. Всеки ден той получаваше храна, включително и пилешко месо, винаги завито в целофан. Имал високопоставени познати, които щели да му помогнат да се освободи. Споделяше храната си с нас. По-късно сподели, че на времето е бил комсомолец, събирал е пари и тухли за партийния дом, който след 1923 г. е превърнат в Дирекция на полицията, в инквизиторски дом.

– Но ще мине време – казваше той – и пак ще се превърне в партиен дом. А може да построим и нов, още по-голям.

Така говореше бай Стефан, макар отдавна да не се беше занимавал с политика, да не членуваше в БКП и да беше изживял младежкия си идеализъм. Особено внимателен беше той с мен след завръщането ми от поредните разпити и инквизиции. Заедно с Манук постилаха одеяло то, поставяха ме да легна или да седна, завиваха с шинела подутите ми от боя крака, повдигаха ги със свои завивки, за да се нормализира кръвообращението им. След десетина дни бай Стефан беше извикан да излезе с багажа си. Сбогува се с нас, пожела ни здраве и бързо освобождаване. Той се надяваше, че излиза на свобода и че делото му е прекратено. За съжаление, след около месец видях бай Стефан да се разхожда в двора на Централния затвор, в карето, определено за спекулантите. Поздравихме се отдалече с махане на ръце. Съдиха го, но го оправдаха. След 9.IX.1944 г. го потърсих на бул. "Дондуков". Срегнахме се няколко пъти, беседвахме приятелски, но по-късно загубих дирите му.

Интересна личност беше Манук. От него лъхаше интелигентност, арменска хитрост, но и благородство. После разбрах, че той е бил

редактор на арменски вестник, издаван в Пловдив, революционер и комунистически деятел. Освободиха го от ареста в края на ноември 1942 г., но и с него се видяхме отново в края на декември с. г. в Софийския централен затвор. При изготвяне на обвинителния акт по т. нар. "Подуянкински процес" Манук беше привлечен под отговорност от прокурора по чл. 17 на ЗЗД. Военният съд обаче го оправда и в началото на февруари 1943 г. отново се разделихме с него. След това не съм го срещал. Казаха ми, че заминал за Съветска Армения след 1944 г. Манук много ми помогна. Имаше голям опит в конспиративната дейност и много пъти беше попадал в полицията. Още първата нощ се захвана да ми дава съвети – как да се държа при разпита, какви инквизиции ме очакват. Подготви ме психологически. След всеки разпит ме питаше какви въпроси са ми задали, какви агенти са присъствали, какво съм отговарял, какво съм написал, какво знам за другите арестувани. Правеше разбор на въпросите и отговорите, правеше предположения, даваше съвети. Привидно приемаше, че обвиненията не са верни, че съм невинен и това трябва да се докаже, но не само чрез голо отричане, но и чрез логично обяснение. "Имай предвид", казваше той, "че агентите и груповият началник, които водят следствието, не са само жестоки биячи, но са и хитри инквизитори. Ще търсят противоречия и нишка по нишка ще скроят съдебен процес".

Благодарях на съдбата, че бях в една килия с Манук. Колко страшен ми се видя в първите минути на първата ни среща, и колко благороден и интелигентен го възприемах с всеки изминал ден!

Първата нощ в килията прекарах буден. Обмислих всичко, и най-вече какво знае полицията, кой е направил признания, опитвах се да свържа ареста на Кирил Милев с този на Йордан Войнов, а след това с моя арест, на Сава Гевренев и на Иван Петков. Първото ми разсъждение беше, че със сигурност знаят за сбирката у Савата и разясненията, които направих там на програмата на ОФ. Това беше ясно от въпросите, които ми се задаваха по време на първия вечерен разпит.

Мислех и за съдбата си. Кога и как ще изляза от тук. Какво ме очаква. Тревожех се и за родителите си. Как ли ще посрещнат те съобщението за арестуването ми. Представях си как тежко ще го преживеят, колко много ще се притесняват. Тате и мама много ще се тревожат, че синът им е в затвора, че някой от познатите и съселяните им ще ги поглеждат с подозрителност и недоверие. Благоя, брат ми, също ще се тревожи, но с пълното разбиране и с подкрепата за делата ми в борбата против фашизма. Разсъждавах защо и на кого са необхо-

дими жестоките преследвания срещу тези, които се противопоставят на мракобесието, на фашизма, на войната и изявяват своята воля за свобода и демокрация, за социална справедливост.

Разсъмваше се. Електрическата крушка високо над вратата продължаваше да свети. През малкото прозорче с желязна решетка прониква слаба светлина. Вгледах се в прозорчето, което ме делеше от свободата. Станах и се приближих към него. Забелязах, че през нощта времето се е променило. Валял беше сняг. Първият сняг... 11 ноември 1942 година. Огледах стените. По тях имаше много надписи – имена и политически лозунги на преминалите през килията арестанти: "Долу фашизма!", "Да живее свободата!", "Дръжте се, другари!", "Бъдете твърди!" Силно впечатление ми направи недописаният стих на Христо Смирненски: "Ах, летете ескадрони...", който аз по-късно, след десетина дни, дописах с копчето на шинела си ... "в устрема ви милиони погледи са приковани ...".

Манук и бай Стефан също се раздвижиха и започнаха коментари за падналия сняг. Чуха се стъпки и тропане на полицейски ботуши. Отваряха се и се затваряха врати. Манук обясни, че арестантите по отделно (по килии) се пускат до тоалетната, но така, че да не се виждат с арестанти от други килии. На килия се определят по 10-15 минути тоалет. Скоро с трясък се отвори и нашата врата. Измихме се, освежихме се. Отново се върнахме в килията и зачакахме мъчителите си. От време на време вратите на другите килии се отваряха и се извеждаха арестанти за разпит. А от време на време се чукаше по стената и Манук отговаряше и препредаваше съобщенията на другата съседна килия, използвайки т. нар. "затворническа азбука". Тя беше проста, но изискваше много време. По-късно и аз се научих да я използвам.

Манук приготви закуска. Аз отказах да взема храна, не можех да преглъщам. Донесоха ни по парче арестантски хляб за цял ден.

Минаха часове. Аз чаках "моя" агент. Манук ме съветваше как да се държа: да не бързам да отговарям на въпросите, внимателно да се ориентирам в тях, да се правя на наивен, при инквизициите да се стягам, да не се плаша, човек може всичко да издържи. Подготвяше ме психологически.

Преваляше обед, но вратата на нашата килия така и не се отвори.

– Навярно – казваше Манук – арестите продължават, а може и да са започнали разпитите и на другите ти другари. Теб са те оставили за довечера или за утре.

Всичко предугаждаше Манук. Аз го слушах и мълчах. Не го познавах, не му се доверявах напълно, но чувствах, че има опит и съветите

му са много полезни.

Около 17 ч., вече се стъмваше, вратата се отвори, полицаят се появи, а зад него и русият агент, който ме арестува и който в продължение на близо 3 седмици беше моята сянка.

– Тръгвай, хайде! – посочи ме той.

И тръгнахме по стълбите и коридорите, по които вчера бях доведен в килията ("кауша"). Заставахме пред същата врата. Влязохме в стаята. Същият началник зад бюрото, и същите агенти около него. Заставах в средата на стаята. Всички ехидно ме погледнаха.

– Ти си ръководител, бе! Организация си създаде. На учениците главите объркваш.

Началникът каза и други неща в този дух. С това той ми подсказваше, че вече знаят много и искаше да ме сломи духовно преди да е започнал разпита. И започнаха въпроси. Аз отговарях повече с думите "Не знам" или мълчах. Искях да се ориентирам. От време на време някой от агентите замахваше и ме удряше. Другите се смееха.

– Говори, говори, момче, не си герой, всичко знаем, но ти трябва да си признаеш. Какви големи конспиратори проговарят, признават и пишат показания, та ти ли няма... Вие, учениците, сте дребни риби и нямаме време да се занимаваме с вас. Ще узнаем всичко и ще ви пуснем, но някой може и да осъдим – зависи от вас, от вашето разкаяние.

Започнаха инквизицията. Вързаха ми ръцете, сложиха ме да седна, свалих си обувките и чорапите. Напъхаха коленете между вързаните ми ръце и прокараха железен прът между ръцете и коленете.

Обърнаха ме по корем и краката ми щръкнаха с петите нагоре. Очаквах с почуда и ужас какво ще правят с мен. Приличах на вързано и приготвено за клане добиче. Един от агентите започна да ме удря с гумена палка по петите. Удряше здраво. Болките бяха ужасни и се усилваха, защото кожата ставаше все по-чувствителна. В началото ръмжах, а после започнах да крещя. Ударите от време на време преставаха, агентите се сменяха.

– Стига сте го били – каза началникът. – Той вече разбира и ще отговаря на въпросите, ще признава за своята дейност.

Обърнаха ме, сложиха ме да седна, извадиха пръта и развързаха ръцете ми. Опитах се да стана, но паднах. Не можех да се държа на краката си. Стъпалата ужасно ме боляха. Бяха се подули.

Поставиха ме на стол. Донесоха кофа с вода. Мислех, че ще ме облеят.

– Слагай краката в кофата! – изкомандва един от агентите.

Пъгнах краката във водата и почувствах непоносими болки. "Защо ли?" – запитах се аз. Впоследствие разбрах, че студената вода не допуска съсирване на кръв по битите с гума стъпала. По-късно забелязах, че агентите бият с различни гуми – тънки, дебели, широки и тесни, и в зависимост от състоянието на битите стъпала се използва един или друг вид.

Докато краката киснеха в кофата с вода, започнаха да ме бият по ръцете.

– Подай лявата ръка! – казваше единият от агентите.

Подавах я и светкавично следваше удар с гумена палка.

– Подай другата! – и следваше нов удар...

През това време продължаваха да ми задават въпроси. Аз отговарях отрицателно. Давах и някои обяснения. Например, откога познавам Асен Манов, Сава Гевренов, Кирил Милев и др. Обясних, че сме съученици, че с някои от тях се познавам от ученическата столова, с други съм се запознал в междучасията... Чрез тези въпроси и назовани имена аз фактически получавах информация от кои лица се интересува полицията, но защо и какво конкретно е известно за тях, не можех да разбера. Задаваха се и въпроси за програмата на Отечествения фронт – от къде съм я получил, кой е ръководителят ни, кои са членовете на ръководството на РМС в гимназията и др. подобни. Ръцете също натопих във водата и дланите ми се подуха. Началникът изглеждаше спокоен човек. През цялото време седеше зад бюрото си. Беше около 45-50 годишен. И аз, не знам защо, умолително го поглеждах. Мислех си, че и той има деца като мен и ще разбере моите страдания. Но напразно, полиците от неговия ранг нямат сърце, нямат милост, а жестокост, съчетана с хитрост и наглост. Мислех си: "Та нали и той ще си отиде в къщи, ще вечеря, ще закусва утре със семейството си, и може ли да бъде безразличен към мъченията, които се прилагат над такива младежи като мен".

– Говори бе, момче. И бой ще ядеш, и все едно ще кажеш. Другите вече пишат показания – продължаваше да говори и да хитрува началникът.

Разпитът свърши късно вечерта, инквизицията – също. С голяма мъка и преодолявайки болките на краката и ръцете успях да обуя чорапите, но да обуя обувките беше невъзможно – те се оказаха малки за подутите ми крака. Опитах се да стана. Стъпих на крака и паднах, не издържах на болките. След малко, грубо подкрепян и блъскан от своя агент, поех пътя към килията. Опирах се по стената и перилата на стълбите. Инквизицията сякаш продължаваше. Стражарят в коридора пред килията съчувствено ме погледна, отвори вратата и ме вкара

вътре. Веднага седнах. Стражарят изнесе кофата с вода и заключи. Манук постла одеяло то на земята и ме тури да легна. Първо прегледа ръцете, а после свали чорапите и огледа краката ми. Бай Стефан се развълнува. Манук продължи огледа – той вече беше изпитал същите болка. Събра своите завивки и ги постави под краката ми, за да бъдат на по-високо.

Нощта премина тревожно. Болките обаче постепенно затихваха. Сутринта оттоците намаляха значително. С мъка можех да обуя чорапите. Продължавах да лежа. Очаквах ново повикване за разпит. Обмислях евентуалните въпроси и отговори. Вече ми беше ясно, че полицията знае много, че някои от арестуваните другари вече са дали показания. Но какво точно знае полицията и как да отговарям на въпросите, какво да бъде поведението ми, ще мога ли да отричам това, което вече им е известно?

Вечерта отново ме взеха от "кауша". Агентът ме поведе по стълбите. Едва се движех от болки в стъпалата. На път към стаята на груповия началник, агентът ме блъскаше и задаваше подвеждащи въпроси. Вече много знаели, "чорапа" се разпитал, което ми действаше психологически. Тук, в Дирекцията на полицията, човек се чувства безпомощен, в ръцете на тези зверове той е едно нищо, те правят с него каквото си пожелаят.

И ето ме за трети път в стаята за разпити.

– Е, премисли ли, ще говориш ли? И вече не само за събранието в квартирата на Гевренов, а за много други неща. Твоите другари вече всичко разказаха и от сутринта вече пишат показания.

– Ще говори – каза моят агент и ми удари няколко плесника. Особено силно почувствах сега и после, при други удари, твърдостта на пръстена, който той носеше на дясната си ръка. И отново започна същата процедура на връзване и удари по босите стъпала.

– Ръцете да се пазят, – ехидно казваше началникът, – те ще трябва за писане на показания.

И той прочете част от някакви показания, без да казва на кого са. Не издържах болките и виках, а един от агентите натискаше лицето ми с моята фуражка.

– Ще кажа истината!

Вдигнаха ме и ме поставиха на стола, а краката в кофата с вода. Признах, че съм бил на събранието у Сава Гевренов и че съм прочел платформата на Отечествения фронт, която ми е предадена от неизвестно лице, заговорило ме на улицата. Така се бяхме уговорили на

сбирката да казваме в случай на провал.

– Това знаем, но кое е лицето, това ти ще ни кажеш. И още много трябва да разказваш. Ти си отговорник на РМС в гимназията. Известно е и ръководството, сбирките и срещите, които сте правили. Утре за всички трябва да разкажеш и пишеш!

След като каза това, началникът даде знак да ме изведат. Разпитът свърши. Бос, с обувки и чорапи в ръка бях отведен в килията. Преживях отново тревожна и мъчителна нощ. Трябва ли да мълча за известни на полицията вече факти? Ще издържа ли? Манук, чието следствие вече беше привършило, одобри досегашното ми поведение.

Какво се беше случило през това време във от Дирекцията на полицията със семейството ми. Съквартирантът ми Яко Молхов и хазийката веднага след арестуването ми отишли у чичови на ул. "Венелин" № 14 и им съобщили за случилото се. Любка (братовчедка ми) същата вечер изпратила телеграма до баща ми: "Веднага тръгни, викат те в училището. Любка" (подадена в София на 10.XI.1942 г., 18 ч.; приета на 11.XI. 12 часа).

Тате разбрал каква е работата. Прилошало му, разболял се. Въпреки това той решил да тръгне за София. Мама не го пустила сам и тръгнали двамата. Благоя впрегнал воловете в шейната и още същата вечер те се озовали на ж. п. гарата в Пещера, а сутринта били вече в София у чичови.

Тате и чичо Тодор започнали да обхождат роднини и познати. Срещнали се със своя братовчед адвокат Ангел Попов* и с Георги Джурков** (Жорж), който беше лидер на Демократическата партия в Батак. Ангел Попов веднага започнал проверка, отишъл при прокурора и установил, че съм в Дирекцията на полицията – Държавна сигурност и че се води следствие. Мама и тате, придружени от него, отишли в Дирекцията в часовете, определени за посетители – близки на арестуваните, и ми изпратили храна и долно бельо, за да проверят дали действително съм там.

Един стражар ми донесе пакета с храната и бельото.

– Абе, даскале, защо се занимаваш с такива работи?! Имаш много добри майка и баща. Не мислиш за тях, за техните страдания? И какво да им предам? Ще им кажа, че си добре.

* Ангел Попов беше много мил и сърдечен човек, майка му, баба Фикия, произхождаше от Чаушевия род.

** Жорж беше един много добър човек, готов да помогне на всеки, а още повече на нашето семейство. Той се пресели в София и стана частен секретар на своя съпартиец д-р Петър Кьосеиванов, подпредседател на Народното събрание.

С помощта на Манук и бай Стефан се преоблякох и върнах моето бельо. Това било знак, каза ми по-късно мама, че съм жив и няма кърви по ризата ми. Така разбрах, че мама и тате са в София. Представях си как се терзаят, как се измъчват от неизвестността.

На четвъртия ден, мисля, че беше петък, аз бях "взет" от агента. С мъка стъпвах, ужасно ме боляха стъпалата. Отведоха ме на същия етаж, но бях вкаран в друга стая, доста по-голяма и с прозорци към двора. Виждаха се покривите на съседните жилищни сгради. В стаята имаше няколко маси. На всяка маса арестанти, предимно млади хора. Над тях стърчаха агенти. Ако не беше тревожна атмосфера, измъчените и брадясали лица на арестантите, гладко избръснатите и зловни лица на агентите, човек би помислил, че това е читална зала.

Седнахме с агента на една от масите. Той постави няколко листа хартия, перодръжка и мастилница. Чуваха се приглушени гласове, а от време на време и шум от някоя плесница или юмручен удар. Огледах се. Няколко младежи пишеха показания, "подпомогнати" от агентите. Получих удар в тила. "Пиши!". Взех перодръжката и погледнах агента си. Той започна да диктува: "Именувам се Ангел Петров Чаушев, роден в с. Батак, вероизповедание – източноправославен българин. На зададените ми въпроси отговарям както следва ...". Това написах и зачаках, поглеждайки го. "Член съм на нелегалния РМС..." продължи той. Без да пиша го погледнах отново. Последва тих удар по тила.

– Момче, момче..., пак ще те връзваме и все едно ще пишеш. Хайде пиши каквото разказа снощи и каквото си измислил нощеска.

Аз започнах да описвам легендата, че на ул. "Розова долина" през месец септември ме заговорил непознат младеж, когото съм виждал да минава по тази улица и друг път. Този път той ме заговорил и тръгнал с мен. Попитал ме трудно ли е учението, какъв ми е успехът, какви книги чета, кои са любимите ми автори и други подобни. След няколко дни отново сме се срещнали на същата улица. Казал, че живее наблизо. Седнали сме на една пейка в двора на съседното училище, където се събираха учениците от гимназията преди започване на учебните занятия. Говорили сме по литературни въпроси, за романите на Толстой, Достоевски, Виктор Юго, Емил Зола, Иван Вазов, за стиховете на Пенчо Славейков...

Имах предвид съветите на Манук при разпитите да разказвам и описвам подробно незначителни случки, което придава по-голяма достоверност на показанията. Много приказки – без или с малко данни за конспиративната дейност... Нататък в показанията си твърдях, че при

тази среща младежът ми разказал, че намерил един позив, прочел го, бил много интересен, предложил ми и аз да го прочета и да го предам за прочит на познати съученици. Това и съм направил. Бил съм поканен у Сава Гевренов да обясня някои въпроси по счетоводство на него и негови съученици – Иван Петков, Йордан Войнов, Кирил Милев. Възползвал съм се от случая и съм им прочел програмата на Отечествения фронт, която ми бил предал младежът. След обяснението на въпросите съм си отишъл, а те останали да продължат с ученето. По прочетения позив те не са взели отношение. Повече от месец след това съм бил арестуван със Сава Гевренов и Иван Петков.

Агентът прочете написаното и зловещо се изсмя.

– Ти си идиот, бе момче. Ние не сме наивници. Това е свободно съчинение. Ще ядеш бой и все едно ще разказваш и ще пишеш. Ти много знаеш. Ти си един от ръководителите на РМС в гимназията. За нас са важни връзките ви с ръководителите ви. Колко много конспиратори сме сломили, а вие сега проходите в тази дейност. Къде са позивите, които пишеш и после разпространяваш, къде е скривалището? Съветвам те всичко напиши!

– Написах това, което знам.

Последва плесница. Гледах пред себе си и не смеех да обърна поглед към другите арестанти в стаята. Агентът взе листа и излезе. След малко се върна и ме поведе към стаята на груповия началник.

– Ти какво, ще ни разиграваш ли? Всичко ни е известно. Ето ги показанията на другите арестувани от вашата организация. Ще отговаряш вярно и подробно на зададените ти въпроси.

Той махна с ръка. Агентът с гумена палка започна да ми нанася удари. Повали ме и ме зарита.

– Стига, – чух гласа на началника. – Да върви да мисли по зададените му въпроси. Иначе ще започнат най-страшните инквизиции. Защо да те съсипваме, бе, момче?

Агентът ме поведе към "кауша".

В килията анализирах всеки зададен ми въпрос и възможния отговор. Какво знае полицията. Има ли арестувани след нас и кои са те. Никакви сведения не проникваха към мен. Говорихме много с Манук. По-точно той говореше, а аз и бай Стефан слушахме. Разказа за много арести в Подуянския район – около стотина, по негова преценка.*

* На 10.X.1942 г. Иван Сергиев и Стефан Йотов, по решение на РК на РМС – Подуяне, подпалват със запалителни бомби сено, складирано в двора на Военното училище. И двамата са задържани и съдени на т. нар. Подуянски процес (Ж. Колев. Подуянска младост. Спомени.

Разкрити и задържани са членове на Районния комитет на РМС, някои от арестуваните са обвинени в извършване на саботажи.

– А аз – казваше той – нямам никакво отношение към всичко това. Но защо не ме освобождават? Навярно очакват, че някой ще каже нещо и за мен. А може би се страхуват да не разглася някои сведения за следствието.

Бай Стефан пък, разказваше случки от младежките си години, възмущаваше се от фашистките порядки, от царящото беззаконие. И чакаше да го освободят.

Очаквах да ме вземат отново. Слушах отварянето на килиите, движението на арестантите, ехото на стражарските ботуши. Два пъти на ден ни извеждаха до тоалетната – сутрин и вечер. Манук продължаваше да чука по стената затворническата азбука или да приема предавания от другата страна на стените. Каушите (килиите) живееха свой, особен, специфичен живот, живот на измъчените, изолираните, напълно безправните, на жертвите. Макар и изолирани обаче, ние научавахме и някои новини. Водеше се битката за Сталинград. Манук при посещение на тоалетните се изхитряше да чете вестници, изхвърлени от стражарите, които използваша същата тоалетна и умивалня. Носеше късове от вестници и ги "сглобяваше".

Минаха два дни в очакване. Една сутрин към 9 часа (мисля, беше понеделник) вратата се отвори. На прага застана един от тримата агенти, участвал при арестуването ни. Даде ми знак да тръгна след него. Станах и бавно повлякох крака след него. Той ме изчакваше да го настигна.

– Здравата си закъсал. Правихме два обиска в квартирата ти, вторият е успешен.

Каза ми, че е от Пловдив и че е ходил в Батак. Държеше се снизходително. Искеше да минава за милостив – една от хитрите уловки на опитните полицейски агенти.

Влязохме в стаята на груповия началник. "Е, виждаш ли какво открихме в двора на квартирата ти?", каза началникът и ми посочи купчинката позиви, в т. ч. и Програмата на Отечествения фронт. Веднага разбрах, че са открили скривалището, което се намираще между дъските, складирани в двора на квартирата. Почеркът беше мой и да отричам беше безсмислено. Започнах да обяснявам, че същият непознат младеж, за когото споменах по-горе ме е помолил да му направя услуга и да ги

С., 1969, 285; П. Иванов. Студентската младеж в антифашистката борба 1941-1944. С., 1985, 98, 152).

препиша, но не е дошъл да ги получи и аз съм ги скрил в дъските.

– Името на този младеж, имената на хората, които ви ръководят. И подробности за ремсовата дейност в гимназията.

И даде знак. Отново, за трети път, събух чорапите си, с вързани ръце и промушени между тях колене, с лост между коленете и ръцете, ме обърнаха с лице към пода, а лоста окачиха между два стола. Стъпалата ми стърчаха нагоре. Приличах на вол, подготвен за подковаване. Започнаха удари с гуми по стъпалата на краката. Беше много болезнено. Ударите бяха много – нанасяха ги методично, с разреждане и смяна на гумите. Задавах се въпроси, на които отговарях или мълчах. Накрая ме развързаха.

– Отиваш да обмислиш отговорите на зададените ти вече въпроси. Пълно признание!

С тези думи началникът даде знак на Немски, който ме поведе, макар и необут, навън към килията.

Този агент, който, както узнах по-късно, се казваше Немски, не ми е нанасял побой, макар да присъстваше на разпитите и инквизициите. Веднъж даже ме „отбраняваше“ докато слизах по стълбите към килията. На площадката между два етаж срещнахме агент, който изведнъж се нахвърли върху мен и започна да ме бие с викове: „Ти ли zlepоставяш нашата гимназия?“. Навярно по униформата бе разбрал, че съм ученик от Търговската гимназия. Немски застана между двама ни и се опитваше да ме спаси от побоя...

Инквизицията е страшно нещо. Трудно може да се издържи – и физически и морално. Малко са хората, които могат да издържат и да не потвърдят онова, което искат мъчителите. Инквизираният, подложен на физически мъки, не винаги може да се противопостави, да мълчи или да поддържа определено становище, да следва предварително избраното поведение, да маневрира и да заблуждава врага. В много случаи той се стреми да поеме единствено върху себе си предявените обвинения, за да спаси другарите си, да запази морала и достойнството си, и в същото време да се отърве от ужасите на мъченията. За да се спаси от ужаса на тези мъки, той е готов дори да се лиши от живота си. Ето в такова състояние се намирах и аз, без да имам каквато и да е предварителна нагласа и подготовка. Предполагам, а даже съм убеден от разговорите, които съм имал по-късно в затворите с десетки другари, преминали през преизподнята на политическата полиция, че такова е било физическото и психическото състояние на болшинството от инквизираните и особено на младежите, попаднали за пръв в лапите на

полицията. Срещал съм политически дейци, които са издържали инквизицията, мълчали са, държали са се достойно, побеждавали са инквизиторите в неравната борба и са отричали до край известни на полицията факти и действия. По-лесно е, разбира се да се отричат неизвестни на полицията факти, когато няма обвинения, основаващи се на определени данни, действия, показания, документи. Възхищавам се например на показанията на Живко Николов, от неговата смелост и готовност за саможертва, от неговото открито заявление, че се бори с оръжие против фашисткото заробване на България, направено в условията на големи мъчения.*

Писане на показания. Вечерта на следващия ден продължиха разпитите и писането на показания. Отначало бях оставен да пиша сам, без намесата на агента. Трябваше да отговоря на въпросите, които ми бяха задавали предните дни: за членовете на ръководството на РМС в гимназията, за писаните от мен позиви, които лежах на масата на началника, за потвърждаване на факти, разкрити в показанията на другите арестувани, за всичко, което съм вършил и знам.

Трябва да отбележа, че в Дирекцията на полицията по това време имаше много арестувани, бяха разкрити много конспирации, които имаха за полицията много по-голямо значение от нашата група, тъй че началникът на полицейската политическа група и агентите се занимаваха главно с разпити на други арестувани.

Пишех бавно, мислех, разсъждавах, стремях се да давам сведения само за това, което ми беше подсказано пряко и косвено, че е известно на полицията.

През тези дни ми беше направена и очна ставка с Асен Манов. С него от VIII до XII клас седяхме на един чин, бяхме неразделни, разбирахме се като братя, винаги искрени един към друг. Асен беше член на гимназиалното ръководство.

– Познаваш ли го? Член ли е на РМС и на ръководството? Правехте ли в неговата квартира събрания?

Груповият началник ми зададе и други въпроси, без да очаква отговор на всеки поотделно. Въпросите бяха отправени и към двамата. Аз казах, че Асен не е член на РМС, че сме приятели, учим в един клас, седим на един чин. Той много ми доверява, аз съм се възползвал от това и съм използвал неговата квартира. Присъствал е на сбирки, на които сме разисквали литературни въпроси, художествено литературни про-

* Ж. Николов, Предсмъртни тетрадки. С., 1972, 152-155.

изведения и др., ходили сме на излети, но не е бил член на ремсовата организация.

– Той е боледувал от туберкулоза. Много Ви моля, не го бийте! Аз съм виновен за сегашното негово положение – виновен е без вина.

От очите ми потекоха сълзи. Началникът ме погледна с учудване, но естествено не ми повярва. "Изведете го!", каза той. Повече не видях Асен в Дирекцията. Срегнахме се по време на процеса. Той е бил освободен от ареста, но беше привлечен в делото от прокурора като подсъдим.

Довърших писмените си показания, но те не се харесаха на Немски.

– Ще започнем отново и всичко, всичко трябва да напишеш. Иначе те очаква нов разпит при началника.

Това "отново" започна обаче след два дни.

На следния ден – 21 ноември, Архангелов ден, беше празникът на полицията и нашите мъчители празнуваха. Арестантското помещение беше сравнително тихо. Късно след обяд обаче започна да се чува шум откъм полицейската площадка. Дочувахме разговори на висок глас, подвиквания. Явно дежурните стражари бяха на "градус". От време на време, както и в другите дни, се отваряше шпионката на вратата и се проверяваше нашето поведение. Агентите обаче бяха изчезнали. Вратите на каушите не се отваряха, не се извеждаха арестанти за разпити... Дълго обмислях какви показания да давам. Освободен ли е Асен? Има ли други арестувани и кои са те?

След "празника" написах няколко показания, но Немски не ги прие и започна да ми "помага", като ми диктуваше какво да пиша. Той добре познаваше показанията на другите арестувани съученици, искаше да потвърждавам и допълвам известни вече факти, стремеше се, както разбрах по-късно, да не допуска противоречия в показанията. Голям беше интересът му към по-горестоящите органи на РМС, т. е. ученическото бюро, по-конкретно към Геро Грозев ("момъка"), Димитър Русинов, Роза Коритарова ("русата мома", както я наричахме) и др., чиито имена полицията не успя да узнае. Стремях се да давам неверни описания на физическите им белези. Така например, за Димитър Русинов, който беше много красив, строен момък и привличаше погледите на всички момичета, край които минаваше, писах, че накуцва и криви в ходенето.

Фактически списъкът на обвиняемите се беше разширил, посочени бяха имена и на други ремсисти от гимназията. Не знаех, че са били арестувани моят съквартирант Яко Молхов и Андрея Стоянов, но са били освободени поради липса на доказателства за извършване на

нелегална дейност. В писането на показанията взе участие и първият "мой" агент – русият, който се прояви с нови жестокости.

В края на м. ноември следствието приключи. Бях заведен в бръснарницата, където ме подстригаха и обръснаха. Тук се видях с Иван Петков. Той ми се усмихна другарски и съчувствено. Отвърнах му със същото: очакваше ни еднаква съдба. Не подозирах, че той се е поставил в услуга на полицията. След това ме снимаха в различни пози и отново ме отведоха при началника. В стаята освен няколкото агенти имаше и един човек, когото представиха като "поемно" лице, извикан случайно от улицата, назоваха името и фамилията му. Той трябваше да установи самоличността ми и доброволността на данните от моите показания. По-късно в съда той свидетелства, че показанията са мои и че аз съм удостоверил пред него, че те са дадени доброволно, без насилия.

И край ... аз и моите другари бяхме предадени на прокурор от военната прокуратура, който щеше да решава нашата съдба отгук нататък.

Освобождаването на бай Стефан и Манук. Среща с Марко Добрев

Веднага след празника на полицията бай Стефан беше изведен с багажа си и си замина. Сбогувахме се сърдечно с този мил човек и си пожелахме да се видим на свобода. Поръчахме му да се обади на близките ни, ако бъде освободен, на което той много се надяваше.

Същия ден в килията въведоха друг арестант. На вратата застана млад мъж на около 30 години, черноок, с интелигентно, но измъчено лице, среден на ръст и с одеяло в ръка. "Добър ден", промълви той и на лицето му се появи приятна усмивка. "Къде да седна?" Манук му посочи освободеното от бай Стефан място. Мъжът седна и започнахме разговор. Казвал се Марко Добрев, следствието му вече било приключило и очаквал по-нататъшната си съдба – навярно съд и затвор. "В какво те обвиняват?" запита Манук. "Обвиняват ме, че съм секретар на ОК на РМС в София и член на ЦК, но това не е вярно". И млъкна тъжно.

Ние бяхме уважавани. Манук стана още по-сериозен. Марко му зададе редица въпроси по обвиненията към него, заинтересува се от провала в Подуянский район и се опитваше да узнае нещо повече. Манук му каза, че са арестувани много младежи, че тежки обвинения има към Иван Христов (Зъбчето), Иван Сергиев и други. Нова тревога се изписа по лицето на Марко. Навярно ги познаваше, и това е естествено – всъщност той беше ръководител на Софийската областна ремсова организация. По-късно в затвора узнах, че се е срещал с тях, давал им е указания. Манук му предаде и новини за битката за

Сталинград и положението на другите фронтове, доколкото беше информиран от тоалетната вестникарска документация.

Марко разговаряше и с мен тази вечер и през следващите дни, когато се завръщах в килията след разпитите и писането на показанията. Разказах му от какво се интересува полицията, какво ѝ е известно, какви показания съм дал. Направи ми впечатление, че той знае много за дейността на въздържателното дружество и за изградения в Търговската гимназия борчески колектив. Това ме озадачи и зарадва. Въпросите и разказите му обаче имаха условен характер "чух да се говори", "казваха", "разказваха за".

Много бързо се привързах към Марко, бързо го обикнах и то завинаги. Разказваше ни за метрото в Москва доста детайлно, но се позоваваше на разкази на негов познат, инженер, който посетил Москва. По-късно в затвора ми каза, че заедно с група младежи – ръководители на РМС, е бил нелегално една година в Москва и е завършил Ленинската школа...

Ден след пристигането на Марко Добрев се разделихме и с Манук, който беше освободен. Зарадван, той ме прегърна и пожела да се видим на свобода и добави: "Победата е близка". Той обеща да се обади на близките ми. Получи и специално поръчение от Марко да посети съпругата му и да целуне малкия му син.

През няколкото дни докато бяхме в една килия Марко ми разказа доста за себе си, което предавам така, както съм го запомнил, тъй като има голямо значение за този виден революционер, към когото след разстрела се отправяха някои необосновани обвинения.

Роден е в с. Горица, Шуменско. Взема дейно участие в борбите на РМС. Попадал е често в полицията. Лежал е и в затвора. Съратник е на Малчика, Йорданка Чанкова, Лиляна Димитрова, Георги Чанков, Нинко Стефанов и други известни нелегални функционери на РМС и партията. Изпратен е нелегално да учи в Москва. След започването на войната на фашистка Германия против Съветския съюз полицията започва да интернира проявени в близкото минало дейци на БКП и РМС. За да не бъде интерниран, той минава в нелегалност и се укрива в София. Продължава да извършва конспиративна дейност като секретар на ОК на РМС. От време на време посещавал семейството си. Имал съпруга и току-що родил се син. В края на лятото една нощ отишъл в квартирата си, но бил предаден от съсед и арестуван.

В продължение на повече от 50 дни бил подлаган на инквизиции, но поддържал показанията си, че се е укривал, за да не бъде интерниран,

че не се занимава вече с политическа дейност. Разпитван е лично от Гешев. Поради липса на конкретни доказателства полицията решила да бъде изпратен в лагер и там да бъде на "разположение", докато се разкрият доказателства за дейността му. Направили му снимки и му съобщили, че го изпращат в лагер. В Пирот обаче била разкрита голяма конспирация. Единият от обвиняемите бил Любен Карталев (Сърбина), който бил живял в София и имал обушарска работилница. Подложен на жестоки инквизиции (за ужасите на мъченията в Пирот ми разказвах в затвора някои от осъдените в т. н. Пиротския процес), той признал, че е поддържал връзката между централните ръководства на БКП и ЮКП, че е предавал за целта материали на лице наричано Марко (навярно псевдоним).

Когато получили материалите от разпитите в Пирот, полицаите, които водили следствието на Марко Добрев, а вероятно и самият Гешев, решили за всеки случай да направят очна ставка между Марко Добрев и Любен Карталев. На очната ставка на Карталев задали въпроса: "Това ли е лицето чрез което поддържах връзка между БКП и ЮКП?" Карталев отговорил положително, въпреки, че това не бил същият човек. Като се опасявал от нови инквизиции, той посочил Марко Добрев, като разчитал, че в съда ще може да разкаже истината.

Трябва да отбележа, че Марко Добрев и Любен Карталев са се познавали и са имали в миналото съвместна конспиративна дейност. Марко отрекъл показанията на Карталев, опитал се да докаже, че не са верни. Започнали нови инквизиции. Марко Добрев упорито отричал, но не издържал на болките и в стремежа си да обори показанията на Карталев направил признание за дейността си като секретар на ОК на РМС. "Не издържах", въздишайки тежко, казваше Марко. "Бях се отпуснал психически след съобщението, че ще ме изпратят в лагера. Първите инквизиции издържах, но вторите не можах." Той много тежко понасяше факта, че е направил признания, но разсъждаваше трезво и отговорно. Следствието беше приключено. Очакваше се да бъде изпратен в затвора и да бъде съден от военнополовия съд заедно с други членове и дейци на ОК на РМС. "Това ще бъде краят", казваше той...

Беше следобедът на втория или на третия ден след приключването на следствието срещу мен. С Марко приказвахме тихо и гадаехме кога ще ни открат в затвора, кога ще се отървем от жестоките лапи на полицията. Вратата се отвори. Показа се стражар. "Ставайте, вземайте багажа и след мен", заповяда той. Грабнах одеяло то и шинела, а Марко – своето одеяло и балтона. На площадката пред полицейското помеще-

ние ни върнаха взетите при влизането вещи. След това се озовахме в малък вътрешен двор. В средата на двора чакаше арестантска кола. След минута-две стражарите доведоха Кирил Милев, Сава Гевренов, Йордан Войнов – от нашия процес, а също и двама арестанти – съконспиратори на Марко Добрев. Влязохме в камионетката. Притиснати един до друг, ние четиримата съученици – аз, Кири, Савата, Йордан – се прегърнахме. Камионетката, охранявана от няколко стражари, потегли. Марко представи своите другари – Димитър Гълъбов и Иван Йосифов. Аз представих моите.

В Софийския централен затвор

Пътувахме към Софийския централен затвор. Към нови мъчения и тегла, към неизвестността...

Вече се свечеряваше, когато камионетката спря в двора на затвора. Задната врата на камионетката се отвори и стражарите застанаха от двете ѝ страни. Вътре надникна един тъмничар, облечен в черна униформа, и ни нареди да слизаме. Стражарите ни заобиколиха и той ни въведе в сградата на затвора през голяма желязна врата. Минахме по коридора и се озовахме в една сравнително голяма зала. "Багажа на пода", изкомандва нашият водач. През това време в помещението влязоха и други надзиратели. Хвърлихме багажа си. Стражарите предадоха съответните документи и си заминаха. Обискираха ни и ни извикаха по имена и фамилии. Главният надзирател каза няколко думи за реда в затвора, за тежките наказания, които ни очакват, ако нарушаваме установените правила. Поведоха ни отново по коридор. Докато минавахме през охраняваните от тъмничари междинни желязни врати, аз се оглеждах с любопитство и страх. Сякаш бях попаднал в друг свят. Имаше нещо тайнствено, мистериозно. В паметта ми възкръсна прочетеното в книгата "Капитан Драйфус" от Емил Зола. Това тайнствено чувство завладя всички в групата. Димитър Гълъбов, прекарал вече зад решетките няколко години като политически затворник, ни поглеждаше ободрително и с усмивката си ни успокояваше.

Нова решетъчна врата. Постовият тъмничар шумно отключи и отвори за да минем. Пред нас се откриха огромни многоетажни коридори, с "балкони" с перила. На първия етаж от където влязохме бяха опънати мрежи, които съединяваха двата коридора. После разбрахме предназначението им – ако някой се хвърли от горните етажи, да падне върху мрежата, а не на циментовия под. В средата се

виеше стълбище към горните етажи. То разделяше сградата на две части – лява и дясна.

По перилата на етажните коридори надничаха затворници, които почти не ни обърнаха внимание. И сега си спомням в подробности гледката, но ми е трудно да опиша зашеметяващото впечатление. Тежката решетъчна врата се затвори зад нас. "Кога ли тази врата ще се отвори, за да излезе на свобода?", помислих си аз. Някакъв особен шум в тишината. Особен въздух. Друг свят. Какво ли ни очаква?

Такава картина не бях си представял, въпреки че в Дирекция на полицията, докато очаквах отвеждането ни в затвора, се подготвих психологически за очакваните тежки условия. Водени от тъмничари, прекосихме коридора и се заизкачвахме по стълбата. Нашите стъпки, и особено подкованите ботуши на тъмничарите, силно кънтяха по железните плочи на пода. Стигнахме на последния трети етаж. До стълбището имаше малка остъклена стая – наблюдателница за тъмничарите. От тази стая, наречена "дежурна", излезе надзирател с огромен железен ключ в ръка и ни поведе на дясно по коридора, покрай затворените железни врати на килиите. На този етаж бяха политзатворниците – в VII и VIII отделение. Надзирателят спря и отключи една от вратите. Заставахме пред вратата. Забелязах, че носи номер 251 – килията, в която прекарах 3 от общо 22 месеца затворнически живот...

Влязохме един по един. Провериха ни по списък. "Седем", каза единият от надзирателите. "Да, седем", потвърди нашият водач. Килията се затвори и ние останахме сами зад здраво залостената железна врата. С любопитство и тъга оглеждахме килията си, новото ни колективно жилище, предоставено ни безплатно от фашистката власт. Циментов под. На него захвърлени два сламеника. Високо на стената срещу вратата – малък прозорец с железна решетка. Зад вратата имаше малка масичка и табуретка. До нея стоеше железна кофа, също както в килията ни в Дирекция на полицията.

Минаваше 21 часа. Вечерната проверка вече беше проведена и засега ние нямахме възможност да влезем в контакт с никой от затворниците. Огледах масивната железна врата. В средата ѝ имаше шпионка с диаметър около два-три сантиметра. Надзирателят можеше да ни наблюдава през нея, но, както установихме по-късно, тя може добре да послужи и на нас за разговори и наблюдения. Тя беше "прозорец" за общуване с другите затворници, за предаване на бележки.

Стояхме и се оглеждахме. Това беше нашето ново жилище. Седем

души – седем нови пленници на фашизма. След няколко минути започнахме да свикваме с новата обстановка и се поуспокоихме.

Командването на нашата седемчленна група бе поето от Димитър Гълъбов, най-опитния между нас. Като бивш затворник, той познаваше както порядките, установени от управата на затвора, така и **неписаните правила на колективния затворнически живот**, установени от самите политзатворници. Това бяха строги правила, адекватни на затворническия режим, които целяха да създадат по-добри условия в дух на другарски взаимоотношения, висок човешки и партиен морал, добронамереност и взаимопомощ. После се убедих в това – политзатворниците по килии, по отделения, по затвори живееха свой живот, те образуваха колективи – университети, колективи – семейства. Така по-лесно се преодоляваше тежкия затворнически живот, откъснатостта от външния свят, от близките. Времето се оползотворяваше в учение и подготовка за нов живот, високо нравствено и политическо възпитание. Имаше разбира се и отделни личности, които проявяваха егоизъм, нервност, нетърпимост и песимизъм. Тук в колектива, в условията на затворническия режим, човек разкриваше себе си и своите добри или лоши качества, своя характер и възпитание, своята душа, своето аз. И до днес, когато срещна политзатворник, аз се отнасям към него с голямо уважение, с братски чувства, а към някои с голяма другарска обич и почитание. Аз се увлякох, изпреварих събитията и времето. Казвам за неща, в които вярвах още преди влизането ми в затвора, но в които се убедих истински в течение на затворническите 22 месеца от младостта ми, изпълнена с ремсов революционен романтизъм.

И така... Димитър Гълъбов пое ръководството. Подредихме двата сламеника. Събрахме наличните одеяла, шинели и балтони. По ширината на сламениците можеха да легнат само четири души. Подредиха се четирима, а ние Гълъбов, Марко и аз останахме прави до вратата. Четиримата скоро заспаха, уморени, бледи, измъчени. Ние от време на време присядахме на табуретката и масата. Беше много студено и влажно.

Първата нощ в затвора. Спомних си песента, която моят другар от детските години Димитър Кънев пееше: "В София, Черната джамия ...". Тихите разговори тази нощ, наученото от Гълъбов и Марко, ми вдъхнаха много кураж, оптимизъм и вяра. Научих много неща за затворническия живот, които щяха да ми бъдат в трите затвора, в многото килии, в различните колективи и във взаимоотношенията с разнообразни по характер и дух политзатворници. Ето някои по-силни впечатления през тази първа затворническа нощ.

Зад вратата минаваше надзирател. "Так-так ...", кънтяха стъпките му от единия до другия край на коридора. В това тракане на ботуши имаше нещо много зловещо, но по-късно постепенно свикнах да не му обръщам внимание. В края на коридора той завъртваше шумно ключа на някакъв устройство. "Това е часовников механизъм", обясняваше Гълъба (така гальовно наричахме Д. Гълъбов). "Чрез него се контролира надзирателя. На всеки 15-20 минути той трябва да завърти ключа, с което показва, че е преминал по коридора и е направил проверка".

Гълъбов пушеше. Това обаче беше забранено. А и да се пуши в тази тясна килия беше вредно и неприятно, защото нямаше почти никакво пространство, буквално не ни достигаше въздух. Той обаче си сви фунийка от хартия и когато надзирателя отминаваше нашата килия, смучеше цигарата, задържаше пушека в устата си и през фунийката, вкарана в шпионката, го издухваше навън в коридора.

Гълъбов обясняваше – ние сме още следствени, т. е. не сме още осъдени и ще ни държат отделно от другите затворници до връчването на обвинителните актове, ще ни пускат по отделно до умивалнята и тоалетната, ще ни определят отделно време за разходка на двора (карето). Времето за тоалет навярно ще бъде малко и затова ние трябва добре да се организираме, всичко да правим бързо, да имаме време за всичко. Чрез шпионките ще установим връзка с другите политзатворници. Разбрахме се и кой за какво ще отговаря – за получаване на храна, миене на канчетата, хвърляне и почистване на кофата, оправяне и подреждане на сламениците и одеялата, дневните занимания, доставка на тоалетни принадлежности, завивки и др.

Димитър Гълъбов и Марко Добрев обсъждаха помежду си с голяма загриженост арестуването на членове на ОК на РСМ, какви показания са дадени, какво е положението на нелегалните членове и дейци на окръжния комитет. Разказваха си и спомени от затворите, за организацията на политзатворническите колективи и отношението на партията по техните основни проблеми. Повече говореше Гълъбов. Той описа големите спорове по преодоляване на левосектантския курс в затворите. Левите сектанти считали, че класовата борба трябва да продължи и в затвора със средствата и формите, използвани на свобода. Те се опитвали да честват годишнини от някои политически събития чрез демонстрации, окачвали червени знамена и червени ленти, издигали трибуни, обявявали гладни стачки. С това те смятали, че продължават революционната борба против монархофашизма, че подпомагат революционното движение извън затворите, че поддържат

революционния дух на масите. От своя страна затворническите управи провеждали наказателни акции – затваряли ги в карцерите, нанасяли им побоища, лишавали ги от храна, свиждания, кореспонденция, разходка... В резултат на това много от затворниците заболявали, колективите се лишавали от връзки с близките си и с партийните ръководства, оставали изолирани от външния свят и не могли да получават информация и да провеждат политическа просветна дейност.

Между политическите затворници били много спорове за преодоляване на това неуместно поведение. В крайна сметка с помощта на ЦК на партията този курс бил преодолян, но при голяма съпротива от страна на някои крайно леви дейци, които оглавявали партийните организации в затворите. Сега това беше минало. Затворническите колективи бяха възприели нови форми и методи на организация, насочени към просветна и политическа работа сред политзатворниците. Задача сега беше преди всичко да се запазят кадрите, да се укрепва здравето им, да се подготвят идейно-политически, да се поддържа висок революционен дух...

Марко също се намесваше в разговора, допълваше казаното от Гълъбов: "Ние сме частица от общия фронт на антифашистката борба на народа. Ние с други средства и форми, тук, като пленници на фашизма, трябва да участваме в тази борба. От нас, особено от нашето поведение по време на предстоящите съдебни процеси, зависи много. Ние от тук също ще оказваме влияние на другарите, които са вън и се борят срещу фашистката диктатура."

Така завърши първата нощ в затвора. Още помня всичко: спящите ми другари-съкилийници, нашето бдение и тихите разговори пред вратата на килията.

Първите дни в Софийския централен затвор

В 6 часа сутринта започна отключването на килиите. Слушахме шумното завъртане на големите ключове и отварянето на резетата, последвани от бързото излизане на политзатворниците, които с тракане на нальми се насочваха към дъното на коридора, където се намираха тоалетните и мивките. Особено впечатление ми направи шумът на нальмите, чийто звук се разнасяше в отделението и достигаше до нас като своеобразен протест срещу фашисткия терор. Нальмите станаха мой постоянен спътник през времето на затворничеството ми. След години писателят Кръстьо Белев, също политзатворник, нарече тези звуци "песента на нальмите"...

Марко Добрев, Гълъбов и Иван Йосифов, които имаха в затвора познати другари, застанаха пред шпионката и зачакаха удобен момент да дадат сигнал, че тук има ново попълнение. Не минаха и пет минути и шпионката се отвори, видяхме едно око, после още едно, а след това се чу и глас: "Марко, бай Иване, Гълъбе, здравейте. Очаквахме ви, знаехме, че сте в Държавна сигурност". Започна тих разговор с Марко за арестите на членовете на ОК на РМС. След малко се намеси друг другар, който също поиска сведение за някои арестувани или застрашени от арест, даде и някои упътвания и сведения за затворниците в нашето и другото отделение.

След тези кратки конспиративни беседи при нас започнаха да идват и други познати на Марко, Гълъбов и Иван Йосифов. Интересът към тях беше много голям, тъй като положението им в партийните структури беше високо. Интерес се прояви и към нас. Питаха ни от коя гимназия сме, от коя конспирация, голям ли е провалът, колко са задържаните. Скоро всички узнаха, че в затвора са докарани 4-ма ученици от Търговската гимназия, че има други арестувани, които или са освободени, или са още в полицията. Така гимназията ни се прочу сред затворническия колектив. На шпионката заставах и политзатворници с ученически униформи, които искаха да ни видят, да ни ободрят с по няколко думи.

Ние останахме заключени още около час, шумът в коридора започна да затихва. Свободният сутрешен час завършваше. Затракаха ключове и резета и затворниците бяха прибрани. След малко отключиха нашата и съседната килия, в която също имаше следствени, докарани преди два дни. Отидохме в умивалнята и тоалетната, където можахме свободно да се измием, въпреки големия студ, след повече от 20 дневните арести.

Срещите чрез шпионката продължиха и в следващите часове на този ден и през следващите дни. На вратата на нашата килия още първия ден поставиха, както и на всички други килии, картон със списък на затворниците с име, фамилия и родно място. Така, през шпионката се запознах с двама другари и интересни личности, които обикнах за цял живот: **Желязко Колев** и **Дечо Стефанов**. През първия затворнически ден стояхме до вратата и отговаряхме на въпросите на другарите, които отново бяха с отключени килии и се подготвяха за сутрешната разходка в двора на затвора. Чух разговор: "Я, има и другар от нашия край, от Батак, Ангел Чаушев". Аз веднага погледнах през шпионката и видях двама младежи. Едно око се прилепи на шпионката и ме огледа.

– Кой е от Батак?

Представих му се.

– Здравсти земляк. Аз съм от Борисовград. Желязко Колев.

Това беше първата ми среща с Желязко. После всеки ден се виждахме в коридора, на колелото, в килиите, когато ги отваряха сутрин и вечер.

Дечо Стефанов често идваше в нашата килия след връчването на обвинителните актове на Марко Добрев и неговите другари. Той се оказа земляк на Марко, беше работил с него и с Гълъбов. Те тримата беседваха тихо, а по-късно към тях се присъедини и Йосиф Астругов (Херц). Дечо носеше ученическа куртка, беше слаб, строен, с красиво лице, имаше бърза походка и благ, подкупващ поглед. Желязко беше по-пълен, набит и пъргав, имаше гъста червено-руса коса и обло лице с широка усмивка. На главата му стърчеше една плетена шапка, която му придаваше хайдушки вид. Обикнах ги и двамата и не мога да не им отделя малко по-голямо внимание. Те бяха винаги заедно, като двама братя, двама апостола на борбата; виждах ги заедно от декември 1942 г. до май 1943 г. в СЦЗ и в Идризово. Така те останаха в моята памет винаги неразделни един от друг. След много години, когато виждах Желязко да се движи сред хората, да беседва с тях, да говори от трибуната на Народното събрание и на митинги, аз виждах редом с него и Дечо, млад, възрус, в неговата възкъса ученическа куртка, как ръкомаха и се вълнува, както прави самият Желязко...

Най-силно впечатление ми правеше техният оптимизъм, тяхната енергичност, умението им да общуват с младежите и да им вдъхват вяра и кураж, да ги подпомагат в трудния затворнически живот. По време на разходката в двора на затвора се движехме по двама, строго следени от надзирателите, които за всяко нарушение изпращаха в карцер, лишаваха от писма, свиждания и разходка. Желязко и Дечо обаче винаги успяваха да се срещат с другарите и да провеждат беседи, да предават информация. И двамата бяха опитни конспиратори, познаваха много добре историята на революционното ни движение, историята на БКП и нейната тактика през различни етапи на борбите ѝ. Те бяха изпитали на свой гръб вредите от сектанството и бяха участвали в установяването на т. нар. "Димитровски курс" на партията. Бяха желани събеседници, младежите търсеха тяхната помощ и съдействие. Така беше и в Скопския затвор-Идризово, където те продължиха да поддържат духа на антифашистите.

През лятото на 1943 г. в Пазарджишкия затвор с голяма радост посрещнах новината за бягството на Дечо и Желязко от Хасковския

затвор, където те бяха преместени от Скопие. Дватама апостоли поеха пътя на въоръжената борба и станаха партизани в отряда "Чавдар". Дечо загина в сражение при с. Радославово (дн. Чавдар). Скромен бюст-паметник в градинката на селото и малък музей напомнят за неговия героичен живот и подвиг. Желязко продължи въоръжената борба. След победата завърши Юридическия факултет при Софийския държавен университет, активно участва в обществения живот, получи чин генерал, защити дисертация по право и стана професор. Автор е на много научни публикации и на няколко много значими мемоарни книги за нелегалната борба срещу фашизма...

В продължение на десетина дни ние останахме изолирани от затворническия колектив в очакване обвинителните си актове. Разрешиха ни да се разхождаме ежедневно по половин час в двора на затвора. Мястото за разходки представляваше вътрешен двор, обграден от зловещата сграда на затвора, а от другите страни – с високи стени с бодлива тел, с две кули на ъглите, от където войници наблюдаваха и охраняваха затвора и неговия двор. Мястото за разходки представляваше колело, настлано с паваж, където ние се разхождахме по двама. По средата стоеше надзирател, който ни наблюдаваше да не спираме и да не нарушаваме установените редици. Част от двора беше определена за затворниците от нашето отделение, а другата беше отделена с телена мрежа. Тук се разхождаха политическите затворници със смъртни присъди. Въпреки студа разходките много ни ободряваха, защото ни позволяваха да подишаме чист въздух, да се движим и закаляваме.

Няколко дни след идването ни в затвора започнахме да получаваме храна от близките ни, които вече знаеха, че сме тук. Това беше добре дошло, защото затворническата храна беше много слаба: чай със захарин, за обяд и вечеря – чорба, рядка като чая, и хляб по 250 грама на ден. Разрешиха ни и кореспонденция. Веднага изпратих писма на родителите си в Батак и до чичо Тодор в София. Съобщавах им, че съм здрав, че чакаме обвинителния акт, че сме обвинени несправедливо и съдът ще ни оправдае и освободи. Не си правехме никакви илюзии, но се опитвахме да убедим родителите си.

Процесът във Военнополевия съд

Подготовка за процеса. Ръководителите на затворническия колектив, използвайки "шпионките", получиха от нас (и главно от мен) сведения за обвиненията, които щяха да бъдат представени от полицията на военния прокурор, и да послужат като основа на

обвинителния акт. Съобразно Закона за защита на държавата (ЗЗД), военната съдебна власт действаше много бързо. Всеки момент можехме да бъдем извикани и да ни връчат обвинителните актове. Сроктът за отговор на обвинителния акт и за посочване на свидетели беше само 24 часа, фактически – един работен ден. За това кратко време ние трябваше да се запознаем със съдържанието на обвинителния акт, да определим адвокатите, да посочим свидетелите и да укажем доказателства срещу повдигнатите обвинения.

Сред затворниците имаше юристи, а и всички, които бяха съдени имаха опит. Получихме съвети, които веднага започнахме да обмисляме и изпълняваме. Изпратих писмо до баща ми с молба да наеме адвокат, който да изготви отговор; да помисли за свидетели, които да посочим в отговора (за всяко обстоятелство съдът допускаше до двама свидетели): *за благонадеждността на семейството* (по възможност те трябваше да бъдат авторитетни лица от типа на кметове, свещеници, политици, които да се ползват с доверието на съда); *за мен* и моето поведение в училище и в Батак. Аз бях избрал Георги Дечев, моя класен наставник, и учителя ми по български език и литература Киприлов, учител.

Бяхме се подготвили и сами да съставим отговор на обвинителния акт. Близките ни също действаха активно – бяха наели адвокати, които следяха в прокуратурата за връчването на обвинителния акт, за да подготвят съответно отговорите заедно с нас. До връчването на обвинителните актове не ни се разрешаваше никакво свиждане, включително и с адвокати. Тате, вуйчо Стефан и чичо Тодор бяха подготвили всичко необходимо. Особена помощ им оказа Ангел Попов, адвокат и братовчед на баща ми. Той пръв се яви на свиждане. Информира ме за свидетелите, успокои ме, събщи ми, че тате е в София и много тежко преживява положението ми..

По това време в затвора докараха още трима наши другари от гимназията: Яко Молхов, моя съквартирант, Асен Манов и Андрей Стоянов. Настанени бяха в различни килии, поради което трудно контактувахме. Те ни разказаха за своите патила, за инквизициите в Дирекцията на полицията, за освобождаването, за настроението на учениците ремсисти и за наложената им изолация. Тримата бързо свикнаха със затворническите порядки.

Яко Молхов разказа, че научил за арестуването ми след като се върнал от гимназията в нашата обща квартира. С хазайката съобщили на семейството на чичо Тодор, че съм арестуван и отведен в Дирекция на

полицията...

В първите дни на декември прокурорът внесе обвинението във военнополовия съд. Баща ми живял у чичови десетина дни, очаквайки насрочването на делото. Чичо Тодор, чана Мика и братовчедка ми Любка ежедневно споделят тревогите му. От писмата, които баща ми е изпратил на брат ми Благоя, се виждат грижите, които родителите и близките ми са положили за мен, тяхното безпокойство и саможертва.

София, 1. XII. 1942 г.

Др. Благоя,

Писмото ти получих вчера, разбрах всичко, но сега е време за уреждане положението на брат ти. Днес имах писмо и ми пише да сме спокойни, нямало страшно, особено обръща внимание да бъде спокойна майка ти, ти и другите около нас. Преписката е при Военния прокурор и актът още не му е изработен и връчен. Всеки ден му нося храна. Свиждане ще има след като му се връчи обвинителния акт. Ангел Попов ходил при него, но по грешка го пуснали в затвора.

Аз мисля да постоя, докато му се връчи актът и да направим отговора, защото срокът за отговора е 24 часа.

Бате ти бил добре. Вярвам да сте получили писмото от Ангел Попов и от чичо ти Тодор. Кажу на майка ти, а така също и ти да се въоръжите с повече кураж.

Станалото е станало, Връщане няма. Ангел е направил грешка, увлякъл се е. Сега ще гледаме да му се помогне. Ти си гледай работата и не се отчайвай.

Поздрави майка си, леля си Мария и Ванка.

Мил поздрав, твой баща Петър.

Забравих да ти кажа. Петър Д. Ганев (Лудия) бе ми обещал 2 кг. лой за сапун -веднага го намери и я вземи.

Ако не сте изпратили чувал с картофи на чичо ти, веднага изпрати, като вземеш и удостоверение от общината.

* * *

Петък, вечерта

Др. Благоя,

Днес прокурорът внесе делото в съда. Утре навярно ще връчат актът на Ангел, но аз съм подготвил всички книжа предварително. Днес адвокатите взеха билети предварително за свиждане утре. Ще мъча и аз да взема свиждане. Днес имах писмо от Ангел, и ми пише, че бил добре. Ако се

забави насрочването ще си дойда. В сряда е разрешено свиждане, но ще се помъча за утре. Аз ходя всеки ден да му нося храна. Бирникът е тука и ми обеща да ти даде заплатата за това иди и я вземи. Ще гледаш да вземеш и трите хиляди от Васил Фикиин или Руснака, защото ще ми трябват пари. Ще ви съобщя, ако се насрочи делото през идущата седмица.

Аз съм добре.

Много поздрави на майка ти, на тебе, лелите ти и др.

Баща ти Петър

* * *

На 7 или 8 декември всички седемте обвиняеми по нашия процес – аз, Сава Гевренов, Йордан Войнов, Кирил Милев, Яко Молхов, Асен Манов, Андрея Стоянов, бяхме извикани и откарани с камионетка в сградата на Софийския военнополови съд на ул. "Аксаков". На всеки от нас беше връчен обвинителен акт. Когато се върнахме в затвора подробно се запознахме с обвиненията. Узнахме, че ще бъде съден и Иван Николов (Старото), който беше войник. Вече знаехме добре някои от членовете на ЗЗД. Аз бях подведен под отговорност по чл. 2, ал. 1, чл. 16 и чл. 17, т. е. че съм членувал в забранената организация РМС, поделение на БКП, че съм бил ръководител на такава организация, че съм развивал дейност против държавата и за сваляне на съществуващия държавен строй. Съгласно текстовете на закона за това се предвиждаше смъртно наказание. Бях спокоен, защото знаех, че в много дела от подобен характер съдът е присъдил по 5-15 години затвор. Аз все още бях непълнолетен и законът предвиждаше за такива лица не повече от 15 години затвор.

Същият ден се срещнахме с адвокатите. С тяхна помощ съставихме отговорите на обвинителните актове и ги изпратихме в съда. Ангел Попов беше написал предварително възражението, което се състоеше от няколко изречения, с които не се признавах за виновен и посочвах свидетели. Бях много изненадан, че тези свидетели бяха хора, които не познавах лично, с изключение на **Георги Дечев** (моя класен наставник) и **Георги Динев**, кмета на Батак (познавах го като студент с леви убеждения и го бях срещал по време на ваканциите в селото; по-късно разбрах, че е подпомагал партизаните).

Да свидетелстват за патриотизма на семейството ми бяха посочени: **д-р Петър Ив. Кьосеиванов**, подпредседател на Народното събрание, адвокат по професия, народен представител от Пещерска околия. Той познаваше баща ми. Неговият баща произхождал от Батак и бил участвал във въстанието през 1876 г. Всъщност **Георги Джурков**

(Жорж), наш съсед от Батак и личен секретар на П. Кьосеиванов му предложил да свидетелства и той се съгласил; **кап. Георги Балабанов** от Пазарджик, приятел на вуйчо Стефан. За моята благонадеждност трябваше да свидетелства поручик **Никола Шопов**, наш роднина, когото бях виждал в Батак, но не го познавах лично.

За наша радост, тъй като следствието приключи, бяхме поставени при общ затворнически режим и можехме вече свободно да се разхождаме и да общуваме с другите затворници от отделението.

Свиждания. Ден или два след връчване на обвинителния акт се видях с баща ми. Мисля, че беше сряда, 9 декември – ден за свиждания. Очаквах срещата с нетърпение, с радост и тревога. Ще дойде ли и мама? Как ще се държи тате? В определеното време голяма група затворници бяхме въведени в голяма полутъмна зала, разделена на две части по дължина с коридор широк около 1 м., а от двете страни на коридора имаше решетки от пода до тавана, които правеха невъзможно съприкосновението между затворниците и посетителите. В коридора се разхождаха надзиратели, следяха разговорите. Първото ми впечатление беше много неприятно. Заставах пред решетката заедно с другите затворници. Наредени бяхме почти един до друг – на всеки метър имаше човек. Зачакахме. Предупредиха ни да не говорим високо и да не подаваме каквито и да е било предмети.

След 5-10 минути вратите срещу нас се отвориха и посетителите влязоха. Някои от тях бяха тук за пръв път. Видях тате, който бавно, с плахи стъпки премина през вратата. Беше блед, измъчен. Оглеждаше се. Мъка покри лицето му. Един от обичните му синове за негов ужас се намираще в тази полутъмна мрачна зала. Магнах му с ръка. Той застава срещу мен. Гледахме се тъжно и мълчахме. След минута той се свързе.

– Как си?

– Добре съм, не се тревожете, няма нищо страшно. Не съм извършил нищо престъпно. Напротив. Участвам в антифашистката борба, за свободата на народа.

Той не ме слушаше, но и не вярваше да съм извършил престъпление. Това личеше по израза на лицето му. Питам го за мама и за Благоя. Заплака, започна да нарежда:

– Как можа да попаднеш в затвора. Аз да имам син затворник. Хората ще ми се надсмиват, ще гледат на семейството ни с недоверие.

– Не съм затворник, а политзатворник. Има голяма разлика. Добрите и демократичните хора ще те уважават, ще ти съчувстват, ще те подкрепят морално. Ще се убедиш в това.

Той обаче се натъжи още по-силно.

– Как можа, ще умориш майка си, тя е болна, всички сме болни...

Обзе ме голяма мъка. Как да успокоя баща си?... Шумът в залата постепенно се усили. За да се чуват, затворниците и посетителите постепенно започнаха да се надвикват. Побързах да дам някои поръчки по организирането на процеса. Скоро се чу звънец, който прекъсна свиждането. Тъмничарите започнаха да изтласкват затворниците от залата, за да я подготвят за следващото свиждане.

Голяма мъка сви душата и сърцето ми, но бях доволен, че видях баща си. Разбрах, че съм виновен пред него за мъките и страданията му. Той никога не ме беше упреждал, че имам комунистически и антифашистки идеи, но не беше предполагал, че се занимавам с конспиративна дейност. Бях доволен и се възхищавах, че независимо от това, той изцяло се отдаде на защитата ми: търси свидетели, наема адвокати, изпраща храна, не жали материални средства, взема заеми, обикаля роднини и познати, убеждава ги в правотата на моето дело. Това личи и по запазилите се няколко писма.

И така... първото свиждане мина. Споделих своите впечатления и преживявания с другарите си в килията. Те ме успокояваха и се отнасяха с разбиране. Вечерта, след загасване на осветлението продължихме разговорите си за нашите близки, разказвахме си различни спомени до късно през нощта.

Скоро имах ново свиждане с мама, чичо Тодор и чана Мика. Мама беше посърнала, сълзи капеха по бузите ѝ, но не чух упрек.

– Било що било, гледай да си здрав. За нас не мисли.

Чана Мика беше по-бодра. “Не падай духом. Скоро войната ще свърши. Всички ще ви освободят. Пак ще се събираме у нас на весели приказки”, успя да каже тя сред шума и глъчката, която се разнасяше в залата. Чана, чичо и Любка (братовчед ми Ангел беше войник) проявиха истински героизъм. Всяка седмица (до делото и после чак до 1 март 1943 г.), те ми носеха топла храна в специално приспособено канче и в черно картонено куфарче, което всички в килията познаваха. Дъждът, снегът, студовете и голямото чакане пред вратите на затвора не можеха да ги спрат и отклонят. Пред вратите на затвора тате и те "завързаха" много познанства с близки на политзатворници, съчувстваха на моите другари-съконспиратори и на съкилийниците ми Марко, Гълъба, бай Иван, а също и на техните роднини и семейства.

Срещи и нови запознанства. Събрани една килия, ние станахме едно семейство, заедно се хранехме, всичко делияхме по братски, няма-

ше "мое и твое", сякаш бяхме живели десетки години. Сплотяваше ни общата съдба, общата борба против фашизма. Заветите на Ботев, Левски и много други борци за свободата на народа бяха наши пътеводни звезди. Те ни окриляха. Така беше и със стотиците политзатворници, които аз видях и опознах в СЦЗ, Скопския затвор (Идризово), в Пазарджишкия затвор.

През първите дни след получаване на обвинителните актове се срещнах с някои познати другари (Живко Николов, Димитър Русинов, Кирил Николов) и тези срещи останаха завинаги в паметта ми.

С **Живко Николов** се запознах през 1941 (или 1940?). Бях член на гимназиалното ръководство на РМС, а той беше абитуриент или студент. Помня, че при запознанството ми, което стана с парола в градинката на черквата "Свети Седмочисленици", той беше облечен в скромно костюмче и носеше учебник по химия. Знаеше моето име, но аз не знаех негово. Не помня какъв разговор имахме и какви задачи ми постави. Останах с впечатление, че е представител на ученическото бюро на РМС в София.* Беше сравнително висок и слабичък. Говореше бавно, но логично и приятно. Това беше единствената ни среща, но го запомних. Впоследствие се срещах с други представители на ученическото бюро – Геро Грозев, Димитър Русинов, Роза Коритарова... И ето, че в СЦЗ отново се видях с Живко Николов във вечерта след връчването на обвинителния акт.

Вече бяхме заедно с всички наши другари по съдба от отделението. Имахме 1 час за измиване и тоалет. Беше шумно, затворниците се движеха по коридора, разговаряха, поздравяваха се. Облегнах се на перилата и ги наблюдавах. Тогава някой ме хвана леко за рамото.

– Здравей, Ангеле. Не се обръщай. Не ме познаваш досега. Сега се виждаме за първи път.

Не се изненадах, тъй като вече познавах конспиративните затворнически правила. Без да се обръщам погледнах в страни и видях познато лице, още по-слабо, но одухотворено, с умни и топли очи.

– Казвам се Живко, сега се виждаме и се запознаваме за първи път. Такива са правилата.

Разпита ме за провала, кои са привлечени в процеса. Каза ми номера на килията си, която беше в началото на отсрещния коридор.

– Винаги ще ми бъде приятно да се срещаме и да се подпомагаме.

* Живко Николов, студент по химия, до началото на 1942 г. е член на РК на РМС – кв. Подуяне, където отговаря за бойната дейност, но е заловен и осъден на затвор (П. Иванов. Студентската младеж в антифашистката борба 1941-1944. С., 1985, 97, 147-148).

Изпитах чувство на искрено уважение към Живко. Той ме спечели със своята всеотдайност, с интелекта и добротата си. Винаги намираще време за срещи и разговори с мен; разхождахме се понякога заедно на "колелото", даваше ми книги за прочит. Така единствената конспиративна среща с него укрепна в дружба в ЦСЗ и в Скопския затвор-Идризово. Няколко седмици след 9 септември 1944 г. посетих София и потърсих Живко и Недялко Ганчовски в ОК на РМС на ул. "Оборище". Недялко ми съобщи, че Живко е заминал за фронта като доброволец с длъжност помощник-командир. Малко по-късно научих за неговата героична смърт в сражение с немците. Живко, макар и млад, беше голяма личност, с талант, с ум.

*"Ще паднат окови, стени и прегради,
тъмници, затвори на стария свят.
С кръв, с пот напоена земята ще храни
волния, свободен и щастлив човек."**

На другия ден се видях с **Димитър Русинов**, с когото се бяхме срещали много пъти и бяхме много близки. Срещата ни в затвора мина шумно, без спазване на конспиративни правила. Прегърнахме се.

Той беше представител на Ученическото бюро на РМС. Следваше медицина. Беше красив и симпатичен младеж, винаги добре облечен в сив костюм. Срещяхме се на заседания на секторното ръководство на РМС, в което участваха представители на няколко училища. Идвал е и в квартирата ми на ул. "Стоян Заимов" № 10.

Сега той ми разказа повече за себе си и за провалената конспирация, наречена "Божурище". Дружбата ни укрепна след 9 септември 1944 г. В ЦСЗ и особено в Идризово, той проявяваше грижи за мен – даваше ми съвети, караше ме да се разхождам повече и да правя гимнастика, даваше ми лекарства, снабдяваше ме с книги, тъй като беше нещо като завеждащ импровизираната полулегална библиотека на затворническия ни колектив.

Запознах се и с **Кирил Николов**, брат на моя съученик Иван Николов, за когото отдавна бях слушал. Той беше човек със забележителен интелект. Ходех при него в килията, разхождали сме се заедно в коридора или на колелото. Той беше завършил Юридическия факултет на Софийския университет, но беше известен като литератор, личен

* Ж. Николов. Предсмъртни тетрадки. С., 1972, 165.

приятел на Никола Вапцаров и участник в неговия литературен кръжок заедно с други леви писатели и поети. Още като младеж той се включва в дейността на Българската работническа партия, участва и в македонското освободително движение. Беше осъден на 15 години строг тъмничен затвор в процеса срещу ЦК на БРП, на който Никола Вапцаров беше осъден на смърт.

Киро ни изнасяше интересни лекции по философия, политическа икономика и литература. Често се обръщах към него, когато възникнеха спорни въпроси между младежите. Такива взаимоотношения запазахме и в Идризовския затвор. И досега го помня как се разхождаше в карето на затвора през зимата в неговия спретнат голф, с дебела фланела и плетено шалче, широко усмихнат, с открито симпатично лице.

Подготовка за съда. В килията започнахме до се подготвяме за съдебното заседание.

Обвинителен акт беше връчен и на другите ни съкилийници: Марко Добрев, Димитър Гълъбов и Иван Йосифов. Задочно в процеса срещу тях бяха привлечени под съдебна отговорност и някои видни нелегални дейци начело със секретаря на ЦК на РМС Адалберт Антонов – Малчика. Обвиненията срещу тях бяха тежки. Партийното ръководство на затворническия колектив и пълномощниците на ЦК на БРП проявяваха обяснима загриженост за развоя на този предстоящ процес. Тримата бяха разпитвани какви сведения са дали в показанията си, кои дейци на партията и РМС, които са на свобода или в нелегалност, са били разкрити, за да бъдат предупредени. Междувременно стана известно, че при блокада в София Малчика е бил заловен, жестоко инквизиран и убит...

Един или два дни след като им беше връчен обвинителният акт, в килията ни беше доведен **Йосиф Аструков (Херц)**, задържан като член и секретар на ОК на РМС. Беше висок, но толкова блед и отслабнал, че приличаше на същински християнски мъченик. Той идваше при нас след ада на изтезанията в Дирекция на полицията. Тримата го прегърнаха...

Херц бърза се адаптира към нашия колектив, който се увеличи на 8 души. След като следвал медицина в Загреб и Белград, той изцяло се беше отдал на антифашистката борба и беше станал професионален революционер. Бил предаден от съпругата на Ернест Гаврилеску, Дора, и бил заловен при засада на ъгъла на ул. "Венелин" и ул. "Цар Шишман". Той донесе "новината" за предателството на Ернест, който беше подсъдим в Подуяния процес, и на съпругата му. Потвърди и сведенията за залавянето и убийството на Малчика, разказа за някои

събития около провала на ОК на РМС. Дълго, почти цяла нощ продължи неговият тих разговор с Марко Добрев.

Херц беше сирак. Големи грижи за него полагаха лелите му. С присъствието си сякаш освежи атмосферата в килията. Беше много етичен, проявяваше грижи за всички, умееше да беседва и да разказва. Макар и революционер у него имаше и нещо меланхолично. Късно вечер, облегнал красивата си глава на стената, тихо пееше руски романси и революционни песни. Слушах го в захлас. Особено настроение се създаваше, когато запееше:

"Сижу за решеткой в темнице сырой..."

или

*"Замучен в тяжелой неволе,
Ты славною смертью почил...
В борьбе за рабочее дело,
Ты голову честно сложил..."*

Съдебните заседания и по двата процеса бяха насрочени за 24. XII. 1942 г. и трябваше да се проведат в зали 14 и 15, най-големите в Съдебната палата. Разговори по подготовката се водеха в килията, в коридорите и по време на разходката на колелото...

Междувременно в СЦЗ дойдоха и група политзатворници от Плевенския затвор. Сред тях беше Георги Чанков, висш партиен функционер, който добре познаваше Марко, Иван Йосифов и другите подсъдими в процеса на ОК на РМС. Той често идваше в нашата килия и разговаряше с тях. Заинтересува се и от нашия процес.

Ръководството на колектива възложи на **Живко Живков** да ни помогне в подготовката за процеса. На възраст той беше около 25-28 годишен, имаше юридическо образование, беше строг, но по природа човечен и симпатичен човек. Поговорих с него на колелото, описах му повдигнатите обвинения, показанията и веществените доказателства, приложени към обвинителния акт.

Подготовката ни беше много улеснена от Вергил Димов, адвоката на Кирил Милев. Два три дни след връчването на обвинителните актове бях извикан и отведен на свиждане в адвокатската стая. Пред мен застана едър мъж, с буйна коса и мустаци. Усмихна се и съсредоточено се ръкува.

– Аз съм Вергил Димов, адвокат на Кирил Милев.

Това вече знаех.

– За мен – продължи той – е полезно да зная мнението и отноше-

нието, линията на поведението Ви при Вашата защита в съда. Вие сте главният обвиняем и затова поисках да се срещна с Вас.

Разказах му как и какво ще отричаме от показанията, изтръгнати чрез инквизиции, какво ще признаем от веществените доказателства. Изразих надежда, че адвокатите ще ни подкрепят, ще търсят доказателства в наша полза чрез свидетелските показания и ще настояват, че не сме били в състояние да извършим деянията, в които ни обвиняват.

Вергил Димов остана видимо доволен. Зададе ми няколко въпроса, съобщи ми някои новини. Незабелязано от надзирателя, който излизаше от време на време от стаята, той измъкна от чантата си пакет с книга, предаде ми ги, а аз ги пяхнах във вътрешния джоб на шинела си.

Трябва да отбележа, че Вергил Димов беше известен сред затворниците като активен участник в политическите процеси, държеше се много добре, умееше да защитава доверителите си, отнасяше се с разбиране към политическите им възгледи, съобразяваше се с възприетата от подсъдимите линия на поведение в съда. За адвокат на Кирос той бил нает от някакъв търговец, обвинен в спекула, с когото Кирос делил несгоди в една килия на Дирекция на полицията. Спекулантът станал свидетел на инквизициите на Кирос и му съчувствал. Дал му дума, че ако се освободи ще наеме най-добрия адвокат да го защитава. И наистина изпълнил обещанието си...

Веднага след връщането си в килията прегледах пакета. В него намерих показанията на подсъдимите, които много ни помогнаха при подготовката за процеса.

Живко Живков внимателно проучи обвинителния акт и показанията, както и конкретните обвинения на прокурора срещу всеки от нас според съответните членове и параграфи на ЗЗД, по които се предлагаше да бъдем съдени. Направихме няколко "репетиции". Живко сядаше на един от сламениците и играеше ролята на прокурор, съдия и адвокат. Отправяше към нас въпроси, които биха ни задавали те по време на процеса, а ние отговаряхме. Той ни поправяше и даваше съвети. Опитваше се да предвиди всички възможни ситуации. Особено внимание обърна на първия въпрос, който се задаваше на всеки подсъдим: "Признаваш ли се за виновен?" Отговорът трябваше да бъде ясен и лаконичен, така, че съдията да даде възможност за по-подробно изложение на показанията пред съда, в което аргументирано да се отхвърлят обвиненията и насилствено изтръгнатите показания.

Особено внимавахме да не допуснем противоречия между показанията ни пред съда, подготвихме се и за евентуални опити на съдиите и

прокурора да ни объркват и противопоставят. В резултат на тези "репетиции", ние се чувствахме уверени и готови за схватки със съдиите и прокурора. След всяка репетиция Живко и другите другари правеха разбор и даваха съвети. А ето какво си спомня и ще напише след много години Живко Живков:

"Веднъж, след разходката по карето, влязох в килията, определена за току-що докараните младежи ремсисти от търговската гимназия. Между тях бяха Ангел Чаушев, който един ден щеше да стане професор и министър; Андрей Стоянов от Видинския край и др. Изслушах ги внимателно как е водено следствието, какви показания са дали, до какви разкрития се добрала полицията. Заедно обсъдихме какво да бъде поведението им по време на самия процес и какви показания да дадат пред фашисткия съд – не само да отричат поголовно всички предявени им обвинения, но да има и логика в твърденията им и взаимовръзка в показанията им. За радост на всички те издържаха на кръстосания разпит в съда и изпълниха всички указания. И макар че присъдите им не бяха леки, завърнаха се в килията с бодри лица".*

Имахме среща и с Георги Чанков. Той прочете моите показания и ми зададе някои въпроси. Малко ядосано ме попита: "Защо пишеш, че представителят на Ученическото бюро е кривокрак?!" "За да заблудя полицията", отговорих аз. "Той в действителност е много красив и симпатичен. Това е Митко Русинов", подшушнах му на ухото. "Правилно!", усмихна се той.

В края на 1942 г. политическата обстановка по света не беше особено благоприятна. Армиите на антихитлеристката коалиция водеха ожесточени битки с немците около Сталинград и в Северна Африка. В България антифашистката борба постепенно се разрастваше и фашистката власт предприемаше все по-мощни репресивни мерки. Полицията правеше арести, инквизираще, организираще процеси. Военните съдилища работеха активно и строго прилагаха ЗЗД. За най-малки антифашистки прояви издаваха големи, строги наказания. Зачестиха и убийствата без съд и присъда. За всички по-значими събития затворническият колектив беше редовно информиран, въпреки строгата изолация. Нямахме важно политическо или военно събитие, което да не ставаше известно в затвора и да не се правеха коментари, оценки и изводи.

Съдебните заседания. Сутринта на 24. XII. 1942 г. станахме много рано. Днес трябваше да започне процесът. Много се вълнувахме, но

* Ж. Живков. Ремсови години. С., 1979, 295-296.

настроението ни беше бодро. По двама, по трима надзирателите ни отведоха в бръснарницата, която се намираще на същия етаж. Бяхме почистили ученическите си униформи.

Заедно с другарите от процеса на ОК на РМС ни отведоха в залата за приемане и изпращане на затворниците. Обискираха ни и ни дадоха да облечем затворнически шинели – на райета. Изведоха ни на двора и придружени от полицаи ни натовариха в затворническа закрыта камионетка. След около 30 минути се намерихме във вътрешния двор на Съдебната палата. Свалиха ни белезниците и ни вкараха в приземния етаж, където затвориха в отделни килии нас седмината и четиримата от ОК на РМС.

Закакахме да ни въведат в съдебната зала. По едно време при нас доведоха и осмия обвиняем – Иван Николов (Старото). Той беше войник и носеше стара военна униформа. Изглеждаше бодър. Поздравихме се сърдечно с другарски прегръдки. Оказа се, че по време на следствието Иван е бил държан във военен затвор. Бързо го информирах за поведението, което трябва да има пред съда, за показанията ни и за обвиненията срещу всеки от нас. Шегувахме се и споделяхме впечатления. Килията се отвори и ни поведоха по коридора, а след това по тесни стълби. След всеки от нас вървеше стражар с пушка. "Каква чест", шегувахме се ние: всеки се охранява индивидуално. През тези четири дни всеки от нас си имаше свой стражар...

Въведоха ни в някаква стая. След малко вратата се отвори и ние влязохме в съдебната зала. Тя беше пълна с хора. Само първите два реда бяха свободни. Гробна тишина. Отначало нищо не различавах. Всеки от нас търси да зърне своите близки – родители, братя, сестри, приятели. Оглеждах се и търсех познати лица. Първо открих мама. Забрадена с черна забрадка. Тя, милата, посърнала и бледа, тревожно ме поглеждаше. До нея беше седнала чана Мика. Тя ми се усмихна – даваше ми кураж. Зад тях седяха тате и чичо Тодор. Тук беше и Любка. Те също тревожно ме погледнаха. В дъното на залата съзрях Иван Николов (Георгиев) и Тодор Ванчев (Ченин). Стражарите ни разбутаха и ни подредиха в права линия с лице към подиума, на който бяха масите за съдиите и прокурора. Стражарите застанаха зад нас, а от ляво бяха насядали адвокатите. Те също ни наблюдаваха и търсеха своите поверени. При мен дойде адвокат Ангел Попов. Разменихме няколко фрази. Съобщи ми, че свидетелите са редовно призовани и са в залата. Съдебните чиновници бяха заели местата си.

Влязоха съдиите. Всички станаха. Начело вървеше председателят на

състава на военно-полевия съд, поручик на средна възраст, добре облечен. Следваха го другите двама членове на съда, които бяха запасни офицери, както личеше по униформите им. Започнаха съдебните процедури. Провериха подсъдимите и свидетелите, представени бяха адвокатите, обвинението и защитата представиха някои искания относно изслушването на свидетелите.

Председателят беше тържествено строг, самодоволен, стремеше се да демонстрира висок професионализъм, но и да засвидетелства предаността си към фашистката власт, която бе призван да защитава. Пред него стояха известни софийски адвокати и той не можеше просто да пренебрегне техните доводи и искания. Мислил съм си какви ли чувства е изпитвал, докато е гледал срещу себе си тези неколцина ученици, извършвали политическа дейност, която би изглеждала по своя характер напълно нормална и безобидна в една демократична страна, каквато обаче тогавашна България отдавна беше престанала да бъде.

Свидетелите положиха клетва, че ще говорят истината и бяха поканени да напуснат залата, за да се явят на следващия ден в 9 часа. Като прокурорски свидетел беше призван Иван Петков, наш съученик и съконspirатор, бивш член на ръководството на РМС в гимназията. Той се съгласил да сътрудничи на полицията и прокурора и бил освободен от обвинението срещу гнусната роля на свидетел – предател на другарите си. Той стоеше там гузен и не смееше дори да ни погледне. Имаше и други прокурорски свидетели и вещи лица. Тук бяха и някои от агентите на полицията, водили следствието и участвали в инквизициите.

Прочете се обвинителният акт. Това предизвика тревога и страх сред присъстващите. Мнозина от тях за пръв път чуваха обвиненията, допълнени със заканите на прокурора и исканията му за строго приложение на ЗЗД. Членовете и параграфите, по които бях подведен под отговорност, предвиждаха смъртно наказание. Смешно, но факт. Казвах си на ум, че е добре, дето в обвинителния акт са посочени само съответните членове и параграфи, а не се съобщават предвидените в текстовете им наказания. Тревогата на близките ни щеше да е ужасна.

След прочитане на обвинителния акт изведоха подсъдимите от залата. Останах само аз, като първи обвиняем. Председателят се обърна към мен:

– Изслуша обвинителния акт. Признаваш ли се за виновен?

– Господа съдии, внимателно се запознах с обвиненията на прокурора и заявявам, че не се признавам за виновен. Позволете да

разкажа с какво не съм съгласен и с кое съм съгласен от обвиненията на прокурора.

Съдията кимна с глава в знак на съгласие. Прокурорът скочи от стола, но председателят на съда вдигна ръка и той седна. Направих кратко изложение на обвиненията и мотивирано, така както го бяхме обмислили в затвора, ги отрекох.

– Не съм членувал в РМС. За съществуването на такава организация научих в полицията. Събрания правехме, но само във въздържателното дружество, правехме весели сбирки и екскурзии. Събирахме се за групово изучаване на уроци, писане на домашни.

Признах, че съм преписал Платформата на Отечествения фронт през м. септември или октомври:

– Един ден четях в градинката пред гимназията. На пейката ми седна непознат младеж и също зачете някаква книга. Започнахме разговор върху прочетеното и се запознахме. На другия ден отново се видяхме и разговаряхме. Той извади лист изписан на ръка. Обясни ми, че това е Платформа на Отечествения фронт, който се бори против фашизма, за независимостта на България, за свободата, както това са правели Ботев и Левски.

Прокурорът и председателят ме прекъснаха няколко пъти, но аз продължавах да говоря, макар и с голямо смущение. Знаех, че няма да ми повярват нито съдиите, нито адвокатите, нито присъстващите.

– Младежът ме помоли да му направя услуга и да препиша Платформата в няколко екземпляра с печатни букви, да я скрия и когато се видим да му предам екземплярите. Аз направих това. Платформата скрих в двора, където полицията я намерила.

– Много наивни обяснения, господа съдии – обаждаше се прокурорът.

Съдиите също се споглеждаха с насмешка. Аз обаче продължих:

– В показанията повечето от написаното е невярно. То е измислица на полицейските агенти. Те с побоища ме принуждаваха да напиша това, което ми диктуваха.

Бях прекъснат отново от прокурора, а председателят ми отне думата.

Прокурорът заяви, че между показанията пред съда и пред следствието има големи противоречия и предложи да бъдат прочетени показанията, които бях дал в полицията. Моят адвокат се противопостави, но показанията все пак бяха прочетени, а това означаваше, че можеха да послужат като доказателство на прокурора пред съда и на практика да елиминират моите съдебни показания.

Започна разпитът. Председателят на съда и прокурорът задаваха

въпроси. Отговарях кратко и точно, като се придържах се към съдебните си показания. Въпроси започнаха да задават и адвокатите: за поведението ми като ученик, за успеха ми, за семейството ми и др. Тези въпросите бяха добронамерени и насочваха към отговори, чрез които да се отхвърлят обвиненията към мен и другите подсъдими.

С това сутрешното заседание приключи и беше дадена почивка. Бях доволен от себе си, защото не допуснах противоречия, не се поддадох на уловките на съдията и прокурора. Изведоха ме от залата и охраняващият ме стражар ме поведе към тоалетната. Тук се видях с Тодор Ванчев (Ченин). Той се обърна към стражаря много учтиво:

– Господин стражар, разреши ми да се видя с моя земляк. Ти си много добър човек.

Мълчанието на стражаря, който наистина се оказа човечен, Тодор взе за съгласие. Ръкувахме се сърдечно.

– Ченин, – така се обръщаха помежду си учениците от Батак, – горе главата. Всички познати говорят с одобрение за вас и ви поздравяват!

Разправи ми набързо някои новини и за нарасналата антифашистка съпротива в страната. Накрая стражарят ме поведе по вътрешните стълби към килията, където с нетърпение ме очакваха моите другари. Разказах им за въпросите и отговорите и добавих, че възприетата линия на поведение пред съда е правилна и трябва да се придържаме към нея.

Следобедното заседание започна в 14 часа. В залата въведоха мен и следващия по списъка от обвинителния акт – Иван Николов (Старото). Разпитаха него, а после и още един от подсъдимите (не помня кой точно). Разпитаните оставаха в залата и можеха да слушат показанията на следващите. Заседанието завърши в 16 часа. Адвокатите поискаха от прокурора да разреши свиждане на подсъдимите с техните близки. Той нареди да се изпразни залата и вътре да останат само родителите или най-близките. Разреши ни да се видим за 15 минути.

При мен дойдоха мама, тате, чана и чичо. Последваха взаимни пожелания за кураж, за пазене на здравето. Тате каза, че свидетелите са много добри и авторитетни, че вуйчо Стефан се е срещал с тях и те знаят какво да говорят. И пак изрази неодобрение на конспиративната ми дейност, но вече в много по-мека форма. Беше се срещал с мои съученици и учители, които много ме уважавали, говорили му, че съм добър човек и отличен ученик. Това беше повишило самочувствието му и донякъде го беше накарало да изпита уважение към нашата дейност. Добре му се бяха отразили и срещите с родителите и близките на другите подсъдими от нашия процес и на останалите ми съкилийници.

Те заедно преживяваха нашата съдба, заедно страдаха и обмисляха нашата защита пред съда.

Изведоха ни от съдебната зала и ни подкараха пешком към затвора, обградени от няколко стражари. Вървахме по бул. "Христо Ботев". Беше студено. Хората спираха и ни оглеждаха със съчувствие. Гледката наистина беше интересна – група от 7 младежи в затворнически шинели и с ученически фуражки, обградени от стражари, се движехме по дясната страна на булеварда. Гражданите ни приемаха за политически затворници.

На нас също ни беше интересно. Оглеждахме се – хора, трамваи, леки и товарни коли... Два месеца не бяхме ходили по улиците на София. Минахме по площад "Възраждане", край театъра, край едно училище, навярно гимназия. Учениците бяха на двора в междучасие. Забелязаха затишна. Някои ни махаха с ръка за поздрав. Те също ни глъчка политически затворници, а не за престъпна група. Ние им приемаха за с усмивка и с повдигнати ръце, оковани в белезници. Чухме гласове:

– Те са от Търговската гимназия.

Познали ни бяха по фуражките...

Пристигнахме пред мрачното огромно здание на затвора. Стражарите ни предадоха на тъмничарите. В нашата килия отведоха само мен, Йордан, Савата и Киро, останалите бяха изпратени другаде, а Иван беше отведен във военния затвор. Бяхме уморени от видяното и чутото, но споделяхме впечатленията си от разпита, от радостните срещи с родители и близки, с адвокатите.

След малко в килията влязоха Марко, Гълъбов, Аструков (Херц) и бай Иван. Бяха натъжени. Техният процес беше много тежък. Споделите преживявания. Вечерта, след проверката, Херц пак изпя няколко романса. Така премина първия съдебен ден, първото ни явяване пред Софийския военнополови съд.

На другия ден, 25 декември, отново ни отведоха в съдебната палата. Продължи разпитът на останалите подсъдими. През почивката отново се срещнахме, макар и без разрешение, с родителите и приятелите си. С някои се поздравихме отдалече, с махане на ръце. Разпитът протече по същия начин както и предния ден. Четоха им полицейските показания. Прокурорът по едно време не издържа:

– Ето, вижте ги, слушайте ги, господа съдии, те са се наговорили. И сега някоя невидима ръка направлява техните мисли и действия. Но ние

ще ступим тая ръка на агентите на болшевизма!

Свидетелите. Започна разпитът на свидетелите. А те бяха много. По двама-трима и повече за всеки подсъдим. Извикваха ги в залата един по един. Председателят ги питаше какво знаят по делото. Свидетелите естествено се изказваха най-похвално за нас и родителите ни. Това повдигаше нашето самочувствие, а и самочувствието на родителите и близките ни. Те започваха да ни виждат в нова светлина, като скромни, много добри ученици, авторитетни, уважавани от учители и ученици.

Особено ценни бяха показанията на учителите, десетина души, начело с директора на гимназията Нейчо Иванов – Пашата. Никога няма да забравя неговото влизане в съдебната зала. Величествен, едър и красив мъж, с брада, очила, с бастун в ръка. Когато мина покрай нас, очите му се напълниха със сълзи, но погледът му бе бодър и пълен със съчувствие. Той заяви, че съдят невинни младежи. Слабо ни познаваше, но ние бяхме негови ученици, негови деца. Прокурорът го запита:

– Вие, господин директоре, колко ученика имате в гимназията?

– Около две хиляди.

– Нима е възможно, господа съдии, да се познават толкова голям брой ученици?

Директорът разбра намека на прокурора и кипна. Вдигна бастуна и заканително отправи гневен поглед към прокурора:

– Аз, уважаеми, съм Нейчо Иванов, 32 години съм директор, известен на Софийската учителска колегия и на столичната общественост. Тук съм, за да защита най-добрите си ученици, да защита и честта на нашата гимназия!

Председателят го успокои. Публиката се надигна, адвокатите също протестираха срещу неуместните въпроси на прокурора.

След Нейчо Иванов пред съда се яви Георги Дечев, мой класен наставник. Той беше облечен в обикновена войнишка униформа, тъй като бе мобилизиран. Даде блестяща характеристика за мен и за другите ученици, които познаваше. Говореше много спокойно и обстойно, застанал същевременно мирно по войнишки.

Показания даде и Киприлов, учителят ми по литература, който беше свидетел на Йордан, но даде сведения и за мен. Последваха показанията на останалите учители. Всички те говореха ласкаво в полза на своите ученици: най-прилежните, най-добрите, най-ученолюбивите, които не могат да извършат лоши дела, и навярно са жертва на някакво недоразумение. А ако са сгрешили, трябва да им се помогне, да им се даде възможност да продължат учението си като добри граждани и патрио-

ти. Всяка тяхна дума в наша подкрепа увеличаваше нашата вяра, нашата увереност в справедливото дело на борбата против фашизма, за свободата на родината.

Сред съдиите и прокурора настъпи смут. Те нервничеха и прекъсваха показанията с въпроси. Неспokoйни бяха и полицейските агенти, които се намираха в залата. Ние вдигаме гордо глави: нас ни обичаха, с нас бяха нашите преподаватели. Те ни подкрепяха, макар не всички от тях да споделяха нашите идеи и борби. Те обаче оставаха верни на морала на учителя. Тази защита чрез свидетелски показания се превърна в политическа демонстрация на солидарност на учителите с техните ученици антифашисти. И досега още чувствам насърчителните погледи на обичните ни учители, в сърцето ми е скътана вечната любов към тях и към всички преподаватели в гимназията, които са ме учили и които познавах от ученическите събрания, екскурзии, манифестации и по най-различни поводи. Показанията на учителите се отразиха върху самочувствието на нашите родители и приятели. Мнението на учителите за тях значеше много повече от съдийските заплахи.

Интерес предизвикаха показанията на свещеника от с. Каменица за Яко Молхов. Той застана с расо и килимйавка пред съдиите и разказа с тих глас за трудолюбието, честността, високите нравствени добродетели на Яковите родители: за майката стрина Петруна, силно привързана към източното православие, родила и възпитала пет родолюбиви деца; за бащата чичо Йосиф, който е приел Христовата вяра, а на петнадесет години останал сирак, защото баща му загива като войник за Родината в началото на Първата световна война. Двамата умни и трудолюбиви родители, преодолявайки много трудности, създават прекрасно семейство, което има голям авторитет сред съселяните си. Свещеникът характеризира самия Яко като тих младеж, който служи за пример на връстниците със своето поведение, с патриотизма, ученолюбието и вярата си в доброто у човека, и който иска всички наши съграждани, а и всички хора, да живеят свободно и щастливо. Затова той е обичан и почитан от млади и стари.

"Яко не може да извърши лоши дела, господа съдии. Дай Бог всички младежи да бъдат като него", завърши свещеникът. Обърна се към нас и ни благослови с вдигната ръка, като направи кръст, съобразно черковните ритуали. Ние го гледахме с учудване и благодарност. Настъпи пълна тишина. Свещеникът чакаше въпроси. Такива нямаше. Председателят, видимо смутен от показанията на свещеника, каза: "Свободен сте отче". Свещеникът се поклони и седна на

последната скамейка.

Кметът на Батак Георги Динев характеризира баща ми като патриот, участник в Първата световна война, добър горски работник, а през последните пет-шест години чиновник в общината. Когато обаче започна да говори за мен, прокурорът стана и заплашително го попита:

– Как Вие, кметът на селото, си позволявате да давате характеристика за младеж, когото навярно не познавате?!

Георги Динев не се смути и отговори с твърд и категоричен глас:

– Аз, господин прокурор, също съм млад човек, допреди една година бях студент, а преди това ученик, и като такъв дружах с учениците от Батак, аз бях техен другар. През ваканциите се събирахме, организирахме вечеринки, изнасяхме пиеси, сказки. А и сега като кмет, аз се интересувам от развитието и поведението на учениците и студентите от моето село. Това е мое гражданско и служебно задължение.

Прокурорът остана прав по време на отговора и видимо ядосан се опита да влезе в полемика със свидетеля, но председателят вдигна ръка (той често използваше този жест) и с възгласа "Моля, моля!" даде знак на прокурора да седне. "Ясно какъв си кмет!", вметна прокурорът.

Голям интерес предизвика появата на **д-р Петър Кьосеиванов**, подпредседател на XXV Обикновено Народно събрание. Когато той влезе в залата, председателят на съда се изправи, станаха и другите съдии, прокурорът и адвокатите. Той се приближи към първата редица, ръкува се с адвокатите и застана на мястото определено за даване на показания. Председателят пристъпи към разпита. Петър Кьосеиванов положи клетва, тъй като не дойде през първия ден и не бе положил колективна клетва с останалите свидетели. "Какво знаете и какво ще кажете за семейството на подсъдимия Ангел Чаушев и за самия него?", запита го председателят на съда.

– Познавам Петър Чаушев много отдавна. Моят баща е участвал в Баташкото априлско въстание и поддържаше връзки с много батачани, в т. ч. и с бащата на Петър Чаушев. Още като дете ходех с баща ми в Батак, гостували сме и у Чаушеви. Това е голяма и родолюбива фамилия. Аз съм народен представител и на Батак. При посещенията там се срещам с Петър Чаушев, беседваме. Познавам и сина му Ангел, сега подсъдим. Не знам обвиненията и доколко те отговарят на истината. Знаем обаче, че той е добър, ученлюбив младеж, патриот. Той и останалите подсъдими са млади хора, може да са се увлекли в някои идеи, но не заслужават да бъдат в затвора. Но... това е работа на съда, който справедливо и снизходително ще отсъди.

Нямаше въпроси. Петър Кьосеиванов се поклони леко и с широка и уверена крачка прекоси залата, видя Жорж (Георги Джурков), ръкува се с него и заедно излязоха от залата.

Трябва да отбележа, че Петър Кьосеиванов беше адвокат, член на Демократическата партия и привърженик на Михаил Такев, който също произхождаше от Пещера. След като брат му Георги Кьосеиванов стана министър-председател, той се отдаде на политиката, избран беше за народен представител в Пещерска околия и стана подпредседател на Народното събрание. Макар да подкрепяше политиката на брат си, той имаше и някои свои демократични прояви: с група депутати посети СССР и се среща с Молотов; имаше положително отношение към евреите и подпомогна някои от тях, застъпи се и за някои антифашисти. През март 1944 г., след разгрома на отряда "Антон Иванов", той спаси от разстрел баташката учителка Ветка Юрукова, д-р Теофи Рекова, Свилен Ранев и други ятаци и помагачи на партизаните. В началото на 1945 г. Петър Кьосеиванов беше осъден от Народния съд заедно с други народни представители, но след десетина години излезе на свобода.

През 1969 или 1970 г. в преподавателската ми стая в сградата на Висшия икономически институт на ул. "Екзарх Йосиф" № 14 влезе представителен възрастен човек, облечен с вехт, но добре скроен балтон, с шапка и с очила.

– Добър ден, търся проф. Ангел Чаушев.

– Заповядайте, казах аз, седнете – и му подадох стол. – Аз съм Ангел Чаушев. С какво мога да ви помогна?

Лицето ми се видя познато. Поогледах го още веднъж, но не узнах кой е посетителя. Той също ме оглеждаше.

– Аз съм Петър Кьосеиванов.

Извиних се, че не го познах веднага. Той ми разказа, че отдавна е освободен от затвора, но няма право да живее в София и затова се е установил в с. Долни Богров. Бил в Пловдив, където живеела съпругата му. Видял се с баща ми, който му дал адреса ми.

– С Петър рядко сме се срещали, но се уважавахме.

Извини се, че ме занимава с лични въпроси. В Долни Богров имал познат младеж, който следвал задочно във Висшия икономически институт и имал някои проблеми. Помоли, ако е възможно, да му помогна. С готовност поех задължението да уредя проблемите на младежа. Завързахме разговор и той подробно ми разказа за посещение на българска парламентарна делегация в Москва в 1940 г.(?): как е била сформирана, как са били приети в Москва, за срещите с Молотов и

други ръководители на съветската външна политика, за изразеното от Молотов становище да се върнат на България Македония, Добруджа и Тракия (трите сестри на България, както той се изразил) и др. Благодарих на Петър Къосеиванов за посещението и му пожелах да запише спомените си и да ги предаде в държавния архив. Пожелахме си нова среща, но тя така и не се състоя...

Но да се върна в съдебната зала. Започна изслушването на свидетелите, призовани от обвинението. С интерес очаквахме показанията на предателя Иван Петков, наш бивш другар, поставил се в услуга на полицията. Много се надяхвахме, че той ще се опомни и ще осъзнае престъпната си грешка. Някои от нашите съученици му бяха внушавали да отрече в съда пред лицето на своите другари полицейските показания, изтръгнати с насилия.

Но това не стана. Иван Петков потвърди първоначалните си показания, а също прокурорските и полицейските обвинения срещу нас. Не поглеждаше към нас и към публиката. Един от полицейските агенти, седнал на първата скамейка внимателно го наблюдаваше. Адвокатите му задаваха много въпроси с цел да го накарат да даде положителни за подсъдимите показания. Но, уви... Иван, за негов срам, не намери кураж и сили да стори това, да спаси в последния момент своята чест и младежко достойнство, да защити няколкогодишната си дейност като ремсисст и деец на въздържателното дружество "Разум и воля". Някои адвокати изказваха мнение, че и той трябва да бъде съден заедно с нас. Нищо не знам за по-нататъшната му съдба. В гимназията учениците са се отнасяли с презрение към неговата постъпка, отбягвали го и той дружал е само с някои членове на профашистката организация "Отец Паисий".

След Иван Петков като прокурорски свидетел беше разпитан Райко Райков, от гр. Габрово, ученик от VIII клас, един от ръководителите на организацията "Отец Паисий" в Търговската гимназия. Той беше богат, нахакано и надменно копеле. Той се опита да потвърди предателската роля на Иван Петков. Стана ясно обаче, че Иван Петков е освободен от полицията след завършване на полицейското следствие и дадените обещания да служи на полицията и прокуратурата (по-горе вече споменах, че се видяхме с Иван след завършване на следствието в бръснарницата и при фотографирането ни). Доколкото си спомням имаше още един прокурорски свидетел от организацията на "Отец Паисий" (но не ученик от нашата гимназия), който потвърди казаното от Петков и Райков. Това даде основание на някои от адвокатите да

изкажат мнение, че Иван Петков трябва също да бъде осъден и че неговите показания не трябва да се вземат под внимание от съда.

Интересна размяна на реплики стана докато даваше показания един полицейски агент, който твърдеше, че подсъдимите не са били бити и инквизириани. Към него се обърна с остра реплика Пантев, отявнен фашист, о. з. полковник, бивш полицай, който беше адвокат на моя съученик Сава Гевренов:

– Ти пред мен не можеш да твърдиш това. Аз съм бил директор на полицията и знам какво става там при случаи като този.

Други прояви на свидетели не съм запааметил в подробности. Почти всички обаче дадоха много положителни сведения за подсъдимите. Свещеник, кмет, учители, търговци, офицери, представители на всички съсловия, на обществени и държавни институции се противопоставиха на обвиненията, защитиха нас, а по същество и нашата антифашистка дейност, изразиха мнение, че за тази дейност не бива да бъдем съдени.

Вечерта в килията, докато анализирахме на хода на делото, ние разглеждахме тази подкрепа не само като подкрепа лично към нас, но и на нашите идеи, като солидарност с антифашистката борба, с борбата за мир, демокрация и социална справедливост. В нашите очи смелостта на свидетелите беше голяма и поради тежката атмосфера в съдебната зала.

НАШИТЕ СВИДЕТЕЛИ бяха представители на българския народ, който мрази тираните, очакваше края на войната и победата над фашизма, одобряваше и подкрепяше скромната антифашистка дейност на осмината подсъдими, членове на РМС в Търговската гимназия. Уважението на свидетелите към нас ни окриляше, направи ни по-уверени и по-смели. Техните показания до голяма степен успокоиха нашите родители, роднини и другари. Почувствах голяма промяна у майка ми и баща ми – те станаха по-спокойни, отнасяха се към мен с още по-голямо доверие и любов. Съжалявах, че на процеса не присъства брат ми Благоя, който трябвало да остане в Батак и да се грижи за добитъка. Но той беше редом с мен с идеите си, с участието си в антифашистката борба, с моралната и материалната си помощ. В него чувствах най-голяма идейна братска подкрепа.

Прокурорът. На третия ден изслушването на свидетелите приключи и думата беше дадена на прокурора – поручик на средна възраст, мобилизиран юрист, за да произнесе обвинителната си реч. Той говори сравнително дълго и с убеждение, че трябва да се приемат отправените от него и от полицията обвинения. Той отхвърли нашите показания пред съда и показанията на нашите свидетели. Интересна беше логиката му.

Учителите и другите свидетели доказваха, че подсъдимите са много добри ученици, имат авторитет, уважават се от учители и ученици.

– Да това е така. Но, господо съдии, те са такива, защото изпълняват указанията на забранения от ЗЗД РМС да бъдат най-добри ученици и с успеха и доброто си поведение да влияят върху другите ученици и младежи, да ги привличат в противодържавната дейност, която провежда тази организация, поставила се изцяло в услуга на комунистическата партия.

Прокурорът отвори папка и прочете няколко изречения от инструкция на ЦК на РМС "Как да се държим пред врага", в която се посочва какви качества трябва да притежават ремсистите.

– Ето, те изпълняват тези указания. Тяхното поведение е доказателство за принадлежността им към тази нелегална организация.

Това даде повод на адвоката Пантев после в речта си да каже:

– Според господин прокурора всички отлични ученици са конспиратори, всички добри младежи и граждани са конспиратори. А значи и ние с вас, господо съдии, сме конспиратори.

После научих, че този документ е бил цитиран от почти всички прокурори при разглеждането на дела срещу младежи конспирации...

Обвинителната реч продължаваше:

– Подсъдимите отрекоха полицейските показания, които уж били изтръгнати с насилие. Такова насилие не е имало. Това се доказва от показанията на полицейските служители и на поемните лица. Подсъдимите дават свои версии на обвиненията. Забележете как добре са се подготвили за съдебните си показания...

Тук прокурорът отново цитира някои пасажи от инструкция на ЦК на РМС "Как да се държим пред врага".

– Ето, подсъдимите точно изпълняват тези инструкции. Тук, в съдебната зала, те се държат пред вас, господо съдии, ръководейки се от тези инструкции. Даже тук невидимата ръка на РМС ръководи тяхното поведение, направлява техните млади мозъци.

В края на речта си той настоя за строга присъда за противодържавната дейност, насочена към смяна на установения обществен строй. Цитира съответните членове на ЗЗД. Като доказателство срещу мен той размахваше позивите за Платформата на Отечествения фронт, преписвани от моята ръка, което беше установено от експерт и признато от мен. За да докаже, че се занимавам с политика и се интересувам от развоя на военните действия, прокурорът посочи намерени в квартирата ми изрезки от вестници, в които наистина имаше съобщения за положение-

то на фронтите. Тези изрезки бяха, както посочихме и аз, и адвокатите, от статии, посветени на юбилейни годишнини на видни наши и световно известни писатели и поети. На обратната им страна имаше и част от съобщения на Главната квартира на Фюрера. Тези обвинения предизвикаха насмешката на адвокатите, публиката и даже на съдебния състав.

Речта на прокурора обаче произведе тягостно впечатление върху близките, които присъстваха в залата. Тя намали в известна степен благоприятното впечатление и самочувствието им от свидетелските показания. Друго от речта на прокурора ние и не очаквахме. Бяхме подготвени за неговите обвинения, за изказванията му да се дадат строги присъди, в съответствие с написания от него обвинителен акт.

Адвокатите. След прокурорската реч започнаха защитните речи. Имахме десетина адвоката. Аз имах двама: Ангел Попов (за който вече споменах, че ми беше роднина и активно организираше защитата ми) и още един, чието име не помня и към когото имах отрицателно отношение. Той беше охранен, добре облечен и вероятно го бяха наели по препоръка на Ангел Попов. Така или иначе, сред адвокатите имаше интересни и колоритни личности. Всеки от тях неизбежно трябваше да защитава не само своите клиенти, но и останалите подсъдими по нашето дело.

Сотир Янев, родом от с. Стоб, беше адвокат на Йордан Войнов, с чийто баща бил приятел от младежките години (бащата на Йордан бил социалист, починал млад и оставил сина си сирак още на крехка възраст). Самият Сотир Янев беше бивш социалдемократ. Отзовал се на молбата на Йордановата майка и поел неговата защита. Имаше представителен вид. Бях чел негови статии и брошури по социалдемократически теми. Имаше голямо самочувствие и се държеше с нас покровителствено-доброжелателно. На свидетелите задаваше смислени въпроси. Реагираше с реплики на обвиненията на прокурора и на показанията на призованите от него свидетели. Беше майстор на словото и произнесе кратка, логична и цветиста реч. Спря се главно на характеристиката на Йордан, на неговите сирашки години, на усилията на майка му да го изучи, на надеждите ѝ и да стане материална и морална опора на семейството, на младежкия идеализъм, който обаче, според него, не винаги правилно бил възприеман от младите. Резултатите от съдебното заседание давали основание Йордан да бъде освободен и да се завърне при майка си, семейството и училището. Това важало и за останалите подсъдими.

Моят адвокат, чието име не помня, също произнесе защитна реч, в която накратко разгледа свидетелските показания, обърна внимание на

патриотизма на семейството ми и на моето много добро поведение, на уважението, което учителите изпитваха към мен. Помоли съда да приеме моите обяснения как съм получил и преписал Платформата на Отечествения фронт и другите позиви, за които нямаше доказателства да са били разпространявани. Спря се и на вестникарските изрезки и не пропусна този повод да осмее полицията и прокурора.

Той направи и някои грешки, които дадоха повод за малък конфликт между мен и Кирил Милев след приключване на заседанието. Моят адвокат каза, че в моята дейност аз съм се ръководил от "чисто идейни съображения, от някакви непостижими идеали", а не от социалното си положение, както например Кирил Милев. Наистина, свидетелите на Кирил подчертаха, че той е много беден и за да се издържа работи като келнер – един положителен на пръв поглед факт. Но този факт беше използван от моя адвокат по неуместен начин и така, без да го желае, той ни противопостави: единият се ръководел от идеали, а другият – от затрудненото си социално положение.

В килията аз отхвърлих тези мисли на адвоката и се разграничих от тях, но въпреки това Кирил Милев продължи да ми държи сметка за тях, сякаш съм ги изказал аз самият. Накрая другарите ме защитиха и внушиха на Киро, че аз нямам вина за това. Все пак, на другия ден (четвъртия от началото на процеса) аз се оплаках пред Ангел Попов от колегата му, но той го защити, защото с нищо не бил навредил на Кирил Милев.

Вергил Димов, адвокатът на Кирил Милев, имаше внушителна фигура. Той беше участвал като защитник в много от политическите процеси, които се водеха по това време срещу членове на БРП, РМС, БЗНС и безпартийните патриоти. Благодарение на това, той се ползваше с известност сред политзатворниците и често беше търсен от тях и близките им за адвокатска защита.

По време на нашия процес Вергил Димов се стараеше да защити не само Кирил Милев, но вземаше отношение по всички обвинения, което беше оправдано и логично: обвиняемите до голяма степен бяха обвързани в една конспиративна организация, в която всеки имаше различна степен на участие, но представляваше някаква част от цялото. Много учтиво, но аргументирано и смело, той отхвърли полицейските показания. Опита се да убеди съдиите да приемат съдебните показания на обвиняемите като най-близки до истината. Посочи характерните черти на поведение на Кирил Милев, като поиска той и всички останали обвиняеми да бъдат оправдани, за да продължат образованието си.

Адвокатът на Сава Гевренов, о. з. полк. Атанас Пантев, говори точно, отривисто, мисълта му беше ясна. Личеше си военната и полицейска му школовка, от която не можеше да се освободи и в гражданската си адвокатска професия. Той скриваше омразата си към комунистическото и антифашисткото движение. Личеше си, че се познава със съдиите и че е техен съидейник, но добре изпълни адвокатските си задължения към Савата, с което помогна на всички подсъдими. Той каза, че увлеченията към левите идеи са нещо естествено за младежите, но не е простимо да се организират в нелегални организации и да заговорничат против държавния строй.

Георгиев, адвокат на Иван Николов (Старото), произнесе прочувствена реч, в която се долавяха неговите антифашистки настроения. Спря се на политическата обстановка и на това как младежите реагират на трудностите, създадени от войната, и на политическото положение на страната. Впечатли ме, че имаше кураж да изкаже подобни мисли. Придружаваше го стажант-адвокат, който явно също имаше леви убеждения и правеше всичко възможно да говори с нас и да ни окуражава.

Речите на другите адвокати не съм запомнил. След тези пледоарии, които се харесаха на присъстващите в залата и вдъхнаха нова увереност на родителите и приятелите, председателят на съда даде **последната дума на подсъдимите**. Бяхме се приготвили за това. Отново всички отрекохме обвиненията и на свой ред обвинихме полицията за нанесените ни побоища, с които беше изтръгнала показания за не извършена дейност. Не се признахме за виновни и поискахме да ни оправдаят.

Председателят закри заседанието с кратко слово и съобщи, че присъдата ще бъде произнесена на 31 декември.

Прокурорът разреши свиждане в залата на съда. Поговорих с мама, тате, чичо, чана, Тодор Ванчев, Иван Николов и др. После отново със затворническата камионетка бяхме отведени в Софийския централен затвор. Бяхме в добро настроение. Разказахме на другарите за речите на адвокатите, за последната ни дума, за свиждането и за научените нови, за различни случки от съдебната зала.

През четирите дни, докато течеше нашето дело, в зала № 16 на Съдебната палата се водеше и съдебният процес срещу членовете на Софийския ОК на РМС. Всяка сутрин през тези четири дни ни отвеждаха заедно, но се връщахме по различно време. Тази вечер те се завърнаха в килията доста утрижени и уморени. Тяхното дело също беше

приключено. Четиримата споделяха, че процесът е много тежък, има обвиняеми в нелегалност, някои от които с произнесени вече смъртни присъди от други процеси. Малчика беше убит, но и той беше подсъдим. Прокурорите и съдиите не скривали омразата си към тях, очаквали се тежки присъди. Нашата бодрост се замени с униние и безпокойство за съдбата на другарите ни-съскилийници.

Присъдата. На 31 декември 1942 г. седмината обвиняеми по нашия процес бяхме откарани с камионетка в сградата на Софийския военно-полеви съд на ул. "Аксаков" срещу Военния клуб. В залата вече бяха дошли някои от адвокатите и наши близки. Влезе съдебният състав.

Председателят тържествено прочете присъдите в името на Негово Величество Борис III: Ангел Чаушев се осъжда по съответните членове на ЗЗД на 10 години строг тъмничен затвор, но тъй като е непълнолетен, присъдата се намалява на 6 г. и 8 м. и трябва да заплати глоба от 175 000 лв. на държавата, а ако не може да я заплати, тя да се замени с още 6 м. затвор.

Останалите подсъдими: Кирил Милев, Иван Георгиев, Асен Манов, Сава Гевренов, Яко Молхов, Йордан Войнов, Андрея Стоянов се оправдават поради недоказаност на обвинението и веднага се освобождават.

Радостта на присъстващите в залата беше голяма. Върнаха ни в затвора. Оправданите приготвиха багажа си и зачакаха да ги освободят. Всички си сбогуваха с мен и с останалите другари най-сърдечно. Последваха пожелания за скорошни срещи, дадох се поръчки, бележки и писма. Савата ми подари одеяло то си и сребърната си лъжица, която дълго пазих и след 9.IX.1944 г. Андрея ми подари своя снимка, която още съхранявам като скъпа реликва. Късно следобед те напуснаха затвора. На излизане Савата видял деца да се пързаят с шейни, взел една от тях и също започнал да се пързая, а родителите му през това време го очаквали пред вратите на затвора...

Останах сам, но се радвах, че другарите ми са на свобода, че ще продължат учението си и борбата против фашизма вече по-закалени, преминали през полицейските инквизиции, по-опитни конспиратори, по-уверени ремсисти.

Те продължиха образованието си. Не ги изключиха от гимназията, тъй като директорът Нейчо Иванов се застъпил за тях. Те останаха верни на идеите си в борбата за свобода и демокрация.

Кирил Милев завърши образованието си и през 1944 г. стана партизанин в отряда "Чавдар", сражава се с фашистката жандармерия и

е раняван. След 9.IX.1944 г. стана комендант на гр. Баня, служи в армията като офицер от Танковия полк в София. Завърши висше инженерно-икономическо образование в Прага и дълги години работи в системата на външната търговия, включително в Прага и Берлин. За критики и закани към Тодор Живков беше интерниран в Делиорман.

Яко Йосифов Молхов през 1944 г. стана партизанин в отряд "Чепинец". Участва в Отечествена война, завършва Военното училище и Военната артилерийско-инженерна академия в Москва, а след това и курс по ракетни системи в Ленинград. Мина през всички длъжности и звания в армията, защити дисертация, придоби научно звание "доцент" и беше началник на катедра във Военната академия в София. Приключи военната си кариера като генерал-лейтенант и зам.-началник на Генералния щаб на Българската армия.

Сава Гевренов завърши ВИИ "Карл Маркс", преподаваше във Военната академия, стана доктор на икономическите науки и професор в Института за социално управление при АОНСУ.

Асен Манов завърши архивистика в Москва. Работеше в ЦК на БКП и в АОНСУ по специалността си.

Йордан Войнов работеше като финансов специалист в родния си край и стана зам.-директор на ДЗС в гр. Дупница.

Андрей Стоянов завърши военното училище и Военна академия. Служи в гранични войски и достигна чин полковник. Като пенсионер работеше във Видинския ОК на БКП и беше председател на Българския антифашистки съюз.

Иван Николов (Старото) работи в различни строителни организации в гр. София.

Затворнически живот след присъдата

През последните часове на 1942 аз тревожно очаквах настъпването на **новата година**. Предстоеше ми да се адаптирам към затворническия режим. Изпратил на свобода своите другари, аз се отдадох на печални размишления – спомнях си как посрещах новата 1942 година със семейството, роднините и приятелите ми в Батак. А с какво настроение ще посрещат тази нова година моите родители и брат ми? След като вече знаят присъдата, успокоили ли са се, или са още по-разтревожени?

Другите ми съкилийници – Марко Добрев, Гълъбов, Аструков и Иван Йосифов неспокойно очакваха присъдите си след два-три дни. Какви ли присъди ще получат... Особено умислен беше бай Иван. Той имаше семейство, което живееше съвсем близко до затвора, на ул.

"Враня". Но ние бързо преодоляхме меланхоличното настроение, то не е спътник на революционерите. Започнахме приготовления, постегнахме се, подредихме завивките на сламениците. За нова година получихме храна от близките, които се бяха погрижили за нас повече от обикновеното. Искаха да ни зарадват, да ни покажат, че не сме сами, че те са с нас и ни поздравяват за новата година.

Оживление се чувстваше във всички килии на седмото отделение. Чувахе се глъчка, отнякъде долитаха тихи песни. Няколко часа преди нова година, след вечерната проверка, директорът на затвора обиколи килиите. Минаваше, поздравяваше и ни питаше какви искания имаме. Димитър Гълъбов от името на всички в килията настоя да ни се дава повече време за разходка, през тази нощ да има осветление, да се подобри отоплението и др. Накрая пожела тази година да донесе свобода на политическите затворници. Директорът ехидно се усмихна и каза, че тази нощ ще имаме светлина, а може би и малко топлина. Само това искане можел да изпълни.

И така, независимо от всичко, ние посрещнахме 1943 г. с нови надежди за победата над фашизма, с пожелания за успех на Червената армия и на армиите на антихитлеристката коалиция, с надежда, че това ще бъде последната година на войната.

Присъдите на процеса на ОК на РМС. Разстрелът на Марко Добрев. В последните дни на декември 1942 г., докато чакаха присъдите си, Марко, Херц, Гълъбов и бай Иван Йосифов имаха много срещи с другарите-политзатворници, водеха разговори с представители на партийното и ремсовото ръководство в затвора.

На 2 януари 1943 г. четиримата бяха отведени в сградата на Софийския военнополови съд, за да им прочетат присъдите. Останах сам в килията. Стоях прав пред желязната врата, макар да знаех, че ще се върнат след два-три часа. Ослушвах се и долавях всяко движение на надзирателите по коридора на отделението. Времето минаваше бавно... И ето, чух стъпки, долепих око до шпионката.

Пред вратата застана Марко Добрев. Видя, че го гледам и тъжно се усмихна. След него дойдоха останалите трима. Опитвах се да разбера има ли смъртна присъда. Те скръбно поглеждаха пред себе си и към Марко. Нещо жегна сърцето ми. Нима... Марко? Двама надзиратели веднага застанаха зад тях. В отделението настъпи тишина. Всички затворници бяха в напрегнато очакване...

Желязната врата се отвори. Марко пръв прекрачи прага. "Най-тежкото, това и очаквах", каза той и отново се усмихна тъжно.

Прегърнахме се братски. Сълзи заляха лицето ми. "Бързо вземай багажа си, отиваш в друго отделение", каза строго един от надзирателите. Марко взе нещата си, сбогува се с другарите си. Те сякаш бяха парализирани. Нови прегръдки и пожелания да не се случи най-лошото, изказаха се надежди за помилване. Стъпките на Марко и на надзирателите се отдалечиха и заглъхнаха... След секунди политзатворниците от отделението вече знаеха, че Марко Добрев е осъден на смърт, Йосиф Аструков (Херц) и Димитър Гълъбов – на доживотен затвор, а Иван Йосифов – на 15 години строг тъмничен затвор.

Какво ли го очаква Марко, ще се изпълни ли присъдата? По време на обедното отваряне на килиите почти всички дойдоха при нас, разпитваха, искаха подробности. На някои от подсъдимите в процеса – нелегалните Методи Шатаров и Вълка Горанова – бяха издадени задочни смъртни присъди, на смърт беше осъден и Малчика, който вече беше зверски убит в Дирекция на полицията. По коридора всички се движеха тихо, събираха се на групи и мълчаливо скърбяха за предстоящата смърт на прекрасния ремсов ръководител Марко Добрев.

През нощта не спяхме. Мястото на Марко остана празно. Очаквахме, че тази нощ той ще бъде екзекутиран, такава беше практиката, присъдите се изпълняваха веднага. Но все пак имахме една последна надежда: Марко имаше вуйчо генерал и близките му се надяваха да съдейства за помилването му.

Сутрешната разходка. Бях един от първите готови за излизане на карето. Бързо заслизах към двора по стръмните железни стъпала. Исках да видя дали в съседното каре за разходка на "смъртните" ще се появи Марко. Да, ето го. Маха с ръка, спокоен, с присъщата му усмивка. Всички, които излизаха на двора го поздравяваха. И така всеки ден... В продължение на шест дни си махахме за поздрав с Марко... До злополучния 11 януари, когато той беше зверски убит от фашистките палачи.

На 11.I.1943 г. след обяд на гарнизонното стрелбище беше разстрелян прекрасният човек и патриот Марко Добрев. Присъдата му не беше отменена или отложена, въпреки усилията на близките му. Фашистите очакваха да минат коледните празници, за да убият един предан син на народа, на България. Отиде си един патриот, професионален революционер, който остави невръстно дете, любима съпруга и майка. В предсмъртното писмо до сина си, той остави своя завет към него:

"Сине мой, не се срамувай, че баща ти е убит. Аз умирам честно за свободата на народа. Целият си живот съм посветил на делото на партията. Когато пораснеш, служи честно и вярно на народа и следвай

примера на своя баща. Съжалявам, че загивам толкова млад, дори няма да запомниш моя образ...".

* * *

Скоро в килията ни беше прехвърлен Арменяк Калайджиян, осъден в процеса на Любо Карталев. Арменец, общински работник, винаги засмян. Веднага се сприятелихме.

Зимата беше мразовита. В килията имаше тръба за парно отопление, което трябваше да се пуска сутрин и вечер за по един час, но това правило не се спазваше. Килията беше влажна. Студ пронизваше тялото ми. На двора като че ли беше по-топло. Разхождахме се с бърза крачка и това ни сгръщаше.

Трябваше да се сдобия със зимни дрехи. Нашите ми изпратиха топла фланела, подарък от леля Люба Янева, а също и голф, дълъг до глезените. Имах и налъми. Не помня как се сдобих с тях. Май ги купих в затвора, бяха изработени в затворническата работилницата. Пустите налъми, те бяха истински наш затворнически атрибут. Бяхме винаги с тях, защото добре изолираха от студения цимент под. Налъмите носих и в трите затвора, вярно ми служиха. В продължение на 22 месеца ходех с тях по циментовите подове, по калдъръмените пътеки на "колелата" за разходка. Те издаваха особен шум. Добре разбирам този поет-политзатворник, който написа книгата със заглавие "Песента на налъмите"...

Храната в затвора беше много оскъдна. Хлебната дажба беше 200-250 грама на ден. На обяд и за вечеря хапвахме постна чорбича, която ни изливаха от баки в канчетата. Родителите и роднините се стараеха да ни подпомагат. Ежеседмично получавах от тях храна – готвено и хляб. Чана Мика и братовчедката ми Любка всяка сряда се нареждаха пред вратите на затвора – при дъжд, сняг и студ. Трябваше да чакат на дълга опашка за приемане на храната, която се описваше на специално бележка, проверяваше се щателно от тъмничарите, а "кофтетата" (криминални затворници с леки присъди и доверени лица на управата на затвора) я разнасяха по отделения и килии. Хлябът и храната ми носеха в черно малко куфарче, което тате беше купил още през м. декември. Колко неготи понасяха чана Мика и Любка заради мене, каква голяма благодарност и признателност им дължа...

Понякога получавах храна и от съученици – от Илия Илиев и други близки приятели и другари. Моите съкилийници също получаваха редовно храна. Хранехме се колективно, по братски. Имахме домакин на килията, който разпределяше храната равномерно по дни. Тези

колективи за хранене наричахме "столчета". Известно количество от получената храна предавахме на домакина на отделението, който я разпределяше между по-бедните "столчета".

Особени грижи ръководството на колектива полагаше за болните другари. Определен процент от парите, които получавахме, също предавахме в обща каса. Тези средства се използваха за колективни нужди, за покупка на лекарства и наемане на адвокати за по-бедните другари. Нашето столче беше общо взето добре снабдявано и можехме да даваме на другите. Бяхме недохранени, но и не гладувахме. Обичахме да прием чай със захарин, който редовно купувахме от лавката чрез кофтетата.

Столчетата, които обединяваха 5-7 души, бяха добра форма на колективно подпомагане и изхранване, на другарска сплотеност и солидарност. В миналото всичката получавана храна е била обща – на целия затворнически колектив. По-старите затворници разказваха, че това давало лоши резултати: нямало стремеж да се получава храна отвън, тъй като получателят въобще не е можел да я види. За това тази форма на разпределение била отхвърлена и била възприета организацията на "столчетата", която даваше много добри резултати. В затворите по този въпрос се водили много дискусии, имало различни мнения, но животът си казал думата, особено след отхвърлянето на левосектантския курс на партията.

Политическата просвета. Книгата – наш учител и приятел. Бяхме млади и храната нямаше голямо значение за нас. Внимание ни беше насочено към обсъждане на политически въпроси, към най-рационално използване на времето за политическа подготовка и придобиване на научни знания чрез четене на книги и разговори по актуални политически, научни и културни въпроси. В това отношение политическото ръководство на колектива беше създал много добра организация, като отчитаме, разбира се, тежките затворнически условия на изолация. Фашистката затворническа управа беше въвела строг режим и се стремеше да изолира политзатворниците, да създаде непосилни условия за живот и да ги сломи духом. Но тя не успяваше да ни прекърши. Да създаде тежки условия – да, но не и да сломи духом осъдените за антифашистката борба, за борба против капиталистическата експлоатация, за социална справедливост, за свободата и независимостта на България.

В седмо и осмо отделение на СЦЗ беше създадена много добра организация за взаимопомощ, за културна и политическа подготовка на

основата на висока нравственост и човешко достойнство. Тук имаше хора с различни професии и образование – работници, селяни и занаятчии, чиновници, писатели и поети, адвокати, лекари, студенти, ученици, учени. Имаше и професионални революционери: членове на ЦК на БРП и РМС, затворници със смъртни присъди, които очакваха разстрел всеки ден, всеки час. Имаше затворници, преминали по няколко пъти през съдилищата, със солиден затворнически "стаж". Имаше участници в Испанската гражданска война, бивши политемигранти в СССР, Франция, Югославия, Германия, Австрия и др. Това беше един разнолик, но политически и идеологически сплотен колектив, който живееше, работеше и участваше в политическия живот на страната, в който постоянно пристигаха хора от зловещата Държавна сигурност и от други затвори, а други заминаваха за затворите в Плевен, Варна, Стара Загора, Сливен, Хасково и Кюстендил... Много бяха затворите в Царство България.

Болшинството от затворниците бяха младежи. Личностите семеняха, но колективът запазваше своя характер и живееше свой собствен живот. Вглеждах се в тези хора, бях очарован от високата им политическа култура, от другарската им солидарност, от високия им морал. Сякаш бях попаднал в друг свят. От една страна – тежък затворнически режим, гнет, тормоз, студ, унижение от една страна, а от друга – прекрасни хора със своя организация, която създаваше увереност, надежда, условия за човешки живот и самочувствие, вяра в неизбежната победа на антифашистките сили, на антихитлеристката коалиция.

Нашата 251 килия в седмо отделение на СЦЗ беше малка, скромна част от този колектив, под чието благотворно влияние живях в продължение на три месеца, от декември 1942 до февруари 1943 г.

През тази зимата в страната набираше сила ожесточената борба против монархофашизма, на което властите отговаряха с терор, арести, инквизиции и убийства, с икономическо ограбване на народа. Продукцията на селскостопанските производители насилствено се изземваше на ниски цени от търговци и спекуланти, които я изнасяха в Германия, а българският пазар обедняваше. Не достигаха елементарни храни – хляб, мазнини, картофи, боб, месо. Въведена беше купонна система. Дажбите бяха много малки, а и не винаги населението можеше да ги получи. Не достигаха дрехи, обувки, гумени цървули. Трудовите хора гладуваха и изнемогваха. Засилиха се репресивните полицейски мерки дори срещу най-малките демократически и антифашистки прояви. Участъците и затворите се препълниха от политически затворници. В

отговор на това трудещите се засилиха съпротивата си срещу правителството на Богдан Филев.

С интерес следяхме събитията на фронтовете в Северна Африка и особено на Източния фронт. Независимо от режима на изолация от външния свят, ние почти всеки ден получавахме "сводка" за военните действия и за събитията в страната. Ставащото в страната и по света бързо ни ставаше известно по "невидимите канали" на колектива: чрез някои надзиратели, адвокати, другари и приятели. Политическото ръководство събираше обобщаваше и предоставяше информация на всички чрез отговорниците по отделения и килии. Така беше и в затворите в които бях преместван по-късно. Добре подготвени другари изнасяха беседи, в които представяха и анализираха редица политически събития...

За мен първите месеци на 1943 г. бяха време на упорита работа над книгите за усвояване на повече знания. Отмина адаптирането ми към затворническите условия, отминаха тревожните дни по подготовката и провеждането на процеса. Аз и съкилийниците ми се захем със системно четене и занимания. Поръчахме книги на близките ни, но те се бавеха. Отделението обаче имаше своя библиотека и свои библиотекарски, от които получавах художествена, научнопопулярна и историческа литература.

Като правило преди обяд имах три часа за четене и други индивидуални занимания и един час за разходка на двора. След обяда и вечерята отново прекарвах общо около четири-пет часа в занимания. Част от времето в килията използвах и за игра на шах, който сами си бяхме направили. Особено се увличаше по шаха бай Иван.

Ръководството предложи да се включим в групово (кръжочно) изучаване на някои въпроси от история на работническото движение, политическа икономия, философия. Аз се включих в групата за изучаване на политикономия. Беше трудно, защото в килията само аз изучавах тази дисциплина. Четох някои записки и учебника на Ковалъев, а по време на разходките с другари от другите килии си разказвахме и дискутирахме прочетеното. Започнах с производителните сили и производствените отношения, стойност, конкретен и абстрактен труд и др. Това бяха категории, които трудно се усвояваха и обясняваха от някои кръжочници, но за мен те не представляваха трудност, защото бях изучавал буржоазна политикономия в Търговската гимназия.

С голям интерес прочетох книгата "Великата френска революция" от Ефремов (псевдоним на Владимир Топенчаров, както узнах по-късно), а

също "История на философията" от Трудин (псевдоним на Сава Гановски) и философски речник на Марко Марчевски. Четях и препрочитах книги на В. Юго, Ал. Толстой, Ф. Достоевски и др. За изясняване на някои философски въпроси се обръщах за консултации към Кирил Николов и Живко Николов. Живко с готовност отделяше време да разговаря с мен по различни проблеми, свързани с историята на философията.

В нашата килия се захванах да ограмотявам Арменяк. Той беше много добродушен, чувствах го като свой брат, но не знаеше да чете и да пише. Познаваше цифрите, с тях се оправяше добре, познаваше и буквите, но трудно четеше, а не можеше и да пише. Започнах всеки ден да работя с него. Особено се шегувахме, когато трябваше да пиша в писмата му до съпругата му Величка. Той изказваше мислите си, а аз ги разширявах по свое усмотрение, прочитах му ги и той ги одобряваше. Смеехме се, когато завършвах писмото с "прегръщам те и те целувам".

– Ангеле, махни тези думи, задраскай ги, как мога да я прегръщам и целувам с писма. Недей писа такива неща, моля те!

Но накрая все пак се съгласяваше и се подписваше. С него всеки ден отделяхме време за занимания и накрая той започна да чете самостоятелно. Доставях му книги с по-едър шрифт и по-достъпни по съдържание. Имахме интересен случай. Прочете с удоволствие книгата на писателя антифашист Кръстьо Белев за посещението му в Съветския съюз. Често ми задаваше въпроси и изказваше одобрение или неодобрение на прочетеното.

През февруари в килия, близко до нашата, беше настанен Кръстьо Белев. Беше още следствен и не го пускаха на разходка с нас. Установихме обаче връзка през шпионката. Арменяк често разговаряше с него по този начин и го разпитваше за прочетеното в книгата. Той беше щастлив и радостен, че за пръв път вижда и разговаря с писател. Спомням си, присъствах на следния интересен разговор.

– Другарю Белев, в книгата за посещение в Съветския съюз пишеш и описваш много подробно кога и какво сте яли. Защо правиш това?

– За да покажа по този начин, че съветските хора живеят много добре, че имат всичко, което им е нужно.

– И Ангел така ми обяснява, но струва ми се, че и ти обичаш да си похапваш.

– И това е вярно, – отговаряше Кръстьо Белев.

За мен беше голяма радост да се запозная с него. Бях чел романите му "Пробивът", "Мирът", някои разкази. Той беше един от най-популярните автори сред младите ремсисти и младежи с леви

убеждения. Книгите му изиграха голяма политическа роля. По-късно с Кръстьо Белев се срещнахме в Пазарджишкия затвор, но за това ще разкажа по-нататък.

Писмата. Голяма радост за нас бяха писмата. Те бяха нашата връзка със семействата ни, с близките приятели и другари. Те бяха прозорец към външния свят. И най-краткото писмо пораждаше желана душевна връзка с подателя, събуждаше спомени, мисли, разсъждения за настоящето и бъдещето. Писмата даваха не само информация, но и приятно възбуждаха затворническата ми душа и психика, успокояваха ме, вдъхваха ми вяра в победата над фашисткия режим, в победата на доброто. Обикновено получавах писма от родителите си, в които се съобщаваха новини за роднините, за различни битови събития, отправяха се пожелания за здраве и уверения, че войната скоро ще свърши и ще се видим отново на свобода. Получавах писма и от роднини, приятели, съученици. Преди да ни бъдат връчени те се преглеждаха и носеха подпис и печат на цензора.

Помня ясно първите писма, които получих. Беше няколко дни след връчването на обвинителния акт. След вечеря се разхождахме по коридора, когато в дъното му се струпаха затворници. Беше пристигнал представителят на затворническата канцелария, определен да раздава писмата. Настана радостно оживление. Застанали в кръг около "раздавача" (затворник на средна възраст, сравнително добре облечен, който работеше в канцеларията на затвора), затворниците очакваха да чуят имената на щастливците, които ще получат вест от вън.

"Раздавачът" вадеше пликете и четеше на висок глас имената на получателите, които скачаха и бързо вземаха писмата си. Чух името си. Изпълнен с радостно чувство, поех писмото, минах в страни и веднага го отворих. За моя голяма радост в плика имаше не едно, а цели две писма от баща ми, написани с неговия ясен и четлив почерк. Съобщаваше ми как подготовката за процеса и че те заедно с вуйчо Стефан са предвидили евентуалните свидетели, че се търси подходящ адвокат, че Ангел Попов е поел защитата ми, че мама и Благоя са добре, че той квартирува при чичо Тодор. И сега е пред очите ми картината как раздавачът, обкръжен от затворници, чете имената им и ги дарява с радостни усмивки... Той беше затворник, разбираше добре значението на писмата и не случайно нарушаваше правилата, като пъхаше в пликете по две писма...

Разходките на „колелото“. Сутрин и следобед се разхождахме на двора по пътека във формата на колело, наслана с павета. В центъра на

колелото стоеше надзирател, който наблюдаваше спазването на реда. Длъжни бяхме да се движим по двама и няхаме право да спираме. Тук, на колелото, ставаха най-интересните срещи между затворниците от различните килии. Често две двойки, движейки се една след друга, обсъждаха въпросите, които изучавахме като кръжочници по философия, политикономия и литература. Така провеждахме нещо като семинари. Тук ставаше и опознаването на затворниците: разговаряха, разпространяваха се новини, даваха се съвети и указания. По време на тези разходки вниманието ни привличаше Трайчо Костов, който редовно разговаряше с някои от по-отговорните функционери на партията и РМС. Тук, на колелото, аз се запознах с Никола Павлов (Комара), Георги Чанков, Борис Велчев и други известни дейци на партията...

Голям интерес ние, младите, изпитвахме спрямо изпратените от Съветския съюз парашутисти и подводничари, оцелели след процеса през м. юни 1942 г., когато военнополовият съд осъжда 18 патриоти начело с Цвятко Радойнов. Всички търсехме контакти с тях. Разпитвахме ги за живота в Съветския съюз, за Червената армия, за колхозите и совхозите, за живота на младежите, за училищата и по много въпроси, които ни интересуваха. Те бяха запазили униформите си и това ги правеше още по-привлекателни. А и те умееха да разговарят, да се шегуват. Руснакът Николай Романов тихо ни пееше съветски и стари руски песни. Особен интерес проявявах към Георги Башикаров, бай Георги, както галовно го наричахме. Той беше от Панагюрските села и го считах за земляк. Навремето той се включил в Септемврийското въстание (1923 г.) и бил в четата на Кискинов, а после емигрирал в Съветския съюз. Срецахме се с него и след 1944 г., когато беше станал отговорен стопански ръководител.

Подуянският процес. Иван Христо – Зъбчето. През първите дни на януари в затвора докараха голяма група обвиняеми по т. нар. Подуянски процес. Това бяха повече от 30 души, начело със секретарите на районния комитет на РМС Иван Сергиев и Иван Христов (Зъбчето), за които вече споменах във връзка със запознанството ми с Манук в Дирекцията на полицията. Иван Христов беше настанен в съседната килия (К 250). Запознахме се през шпионката. Казах му, че знам за него от Манук, с когото сме били в една килия в Дирекцията на полицията и че съм от Батак. Между нас се създаде сърдечно приятелство, което се засили след като ги преведоха на общ режим.

Иван Христов беше слаб, висок, строен, измъчен на вид, но винаги усмихнат, приказлив, говореше високо с хубавия си глас. С него установихме и друг тип контакт. Чукахме с канчетата по стената, поставяхме ги едно срещу друго и с долепено до канчето ухо слушах Иван, който се провикваше от другата страна. След това аз правех същото – виках през канчето, а той слушаше. Разбирахме се, макар и откъслечно. Иван винаги започваше "сеанса" с песента "фашизмът цари, терорът го крепи, но борческия дух не ще сломи". Аз повтарях след него. Тази песничка на Иван аз често пеех в другите затвори, а понякога и сега.

Процесът на подуянци започна през февруари 1943 г. и продължи десетина дни. През това време Иван ми разказваше за годеницата си, за майка си и брат си. Той много обичаше семейството си. Четеше ми писма, споделяше и преживяванията си от свижданията със своите близки.

Обвиненията на прокуратурата срещу Иван и другарите му бяха тежки, очакваха се смъртни присъди, голям беше и броят на обвиняемите в този процес. Запознах се и често разговарях с Иван Сергиев, със Стефан Митев, Стефан Йотов (студент), Стефан Василев (ученик) и др. Отново се срещнахме – вече като стари познати – и с Манук. Той, както писах, беше освободен от полицията, но прокурорът го подвел под отговорност и в обвинителния акт фигурираше като укривател на нелегални, и по-конкретно на Иван Христов-Зъбчето.

Помня, че много често се коментираше поведението на Ернест Гаврилеску, от Пловдив, който бил изпратен да работи по линия на РМС в София, свързал се с Иван Христов и други обвиняеми. Когато бил арестуван и инквизиран, той се поставил в услуга на полицията. Потвърди се и предателската роля на съпругата му Дора, която предала Йосиф Аструков-Херц през ноември 1942 г. на ъгъла на ул. "Венелин" и "Цар Шишман", за което писах по-горе. Дора, която продължаваше да сътрудничи на полицията, убеждавала Ернест, че съдът ще го оправдае или поне няма да го осъди на смърт, както изискваше прокурорът в обвинителния акт. На свой ред другарите, които го познаваха и бяха работили с него, го предупреждавали, че врагът ще го "изстиска" като лимон и ще го захвърли, ще им стане ненужен, няма да бъде пощаден, ще бъде напълно опозорен. Внушавали му и по време на съдебните заседания да се откаже от полицейските си показания, да се осъзнае, да не предава другарите си, да не загине като долен, жалък предател. Ернест обаче проявил мекушавост и изпълнил волята на съпругата си: в съда той се държал капитулантски и се проявил отново като

гнусен предател.

В началото на февруари 1943 г. процесът завърши. Прокурорът настояваше за много смъртни присъди и затворническият колектив беше настръхнал. На 8 февруари подсъдимите от подуянския процес бяха откарани в съда. Съдбата им беше жестока: Иван Христов – Зъбчето, Иван Сергиев и Ернест Гаврилеску бяха осъдени на смърт чрез разстрел.* Присъдите на другите подсъдими също бяха големи, а Манук и някои други бяха оправдани.

Двамата Ивановци се държаха достойно. Те бързо се сбогуваха с нас, а с близките си вече се бяха прегърнали за последно сбогом в съда. Същата вечер бяха разстреляни. Разказвах, че при разстрела двамата – Иван Христов и Иван Сергиев – се прегърнали, като отказали да направят това с Ернест. На 9 февруари всички бяхме в траур. Вечерта се събрахме пред парапета на Седмо отделение и с мълчание отдадохме почит на двамата герои, на двете поредни жертви в борбата против фашизма, за свободата на България. Тихо запяхме "Вий жертва паднахте"... И двамата разстреляни оставиха предсмъртни писма, които разкриват тяхната любов към близките и другарите им, тяхната смелост и героизъм. Ето част от писмото на Иван Христов-Зъбчето:

Мили родители и братя,

Най-после ми прочетоха присъдата. Тя както за вас, така и за мен, не е изненада. Нима може да се очаква милосърдие от кървавия фашизъм...

Горе главите, мили родители и братя! Аз като истински син на моята класа и народа изпълних дълга си. Със сетни сили се борех против този ненаситен звяр и сега с най-голямо спокойствие и чиста съвест се прощavam с вас и живота, моя скромнен живот, които понесох в жертва на всички подтиснати...

Аз съм бодър и спокоен – знам, че моите родители ще ме разберат, което са ми доказали много пъти.....

Най-горещо ви целувам и искам последно прости.

Ваш син и брат Ванчо

Други смъртни присъди. По време на тримесечния ми престой в СЦЗ бяха осъдени на смърт и екзекутирани 10 антифашисти. На 25. XI.

* За подробности вж.: Непреклонните. Спомени и очерци. Съст. З. Апостолова и Г. Стоянов. Пловдив, 1975, с. 262.

1942 г., т. е. два-три дни след пристигането ми в затвора, бяха разстреляни Аспарух Зарков (от с. Големо Малово, Софийско), Тодор Стаменов (от същото село) и Крум Стоянов (от с. Богьовци, Софийско). Не ги познавах лично, понеже още бях следствен, но това не намаляваше болката по тях. В знак на протест ние думкахме с налъмите си по железните врати на килиите. Ехото на това думкане се разнасяше из целия затвор. Криминалните от по-долните етажи също се присъединиха към протеста. Така затворниците изпращаха новите жертви на фашизма и отдаваха почит към тях.

На 22.XII. същата година беше разстрелян **Любен Карталев**, за когото писах във връзка с ареста на Марко Добрев. На 23.XII. преди вечерната проверка, се събрахме около перилата на коридора на отделението, за да отдадем последна почит към новата жертва. Група затворници, събрани около Асен Бисеров, който беше диригент, тихо запяха прощалния марш "Вий жертва паднахте..." Всички тихо подехме песента с наведени глави.

За пръв път присъствах на такова траурно събиране. Наблюдавах колегите си затворници. Мнозина плачеха. Не сдържах сълзите си и аз. След това, преди тъмничарите да се намесят, се прибрахме в килиите си. Дълго мълчахме. Марко Добрев разказа биографията на Любо, както го наричаше. Сега една от улиците на София, близо до СЦЗ, носи името на Любен Карталев. През 1968 г., докато се връщах от Белград към София с кола, минах през гр. Пирот. Спряхме на площада и попитах минувачите знаят ли нещо за Любен Карталев. Посочиха ми една от улиците, която започваше от площада – тя носеше неговото име. Пиротчани уважаваха своя съгражданин, станал жертва на българския фашизъм.

В началото на 1943 г. Народното събрание, по предложение на Богдан Филев и неговото правителство, прие изменения на ЗЗД, които предвиждаха **смъртно наказание и за непълнолетните**. Първата жертва не закъсня. Беше осъден на смърт и разстрелян на 28 януари 1943 г. малолетният Петър Киряков, обвинен за участие в младежка бойна група, организирана подпалването на склад за кожухчета, предназначени за немските войници на Източния фронт. Скръбта по Петър беше голяма: той беше първият малолетен в България, осъден на смърт и разстрелян. Как не трепнаха сърцата на съдиите и прокурора, произнесли тази нечовешка присъда, която погазваше най-елементарните човешки права и то заради не особено сериозна проява. Как не трепна ръката на цар Борис да я потвърди...

И това беше само началото. През 1943 и 1944 г. фашистката полиция и жандармерия избиха без съд и присъда няколко десетки деца и непълнолетни младежи само заради техните убеждения и участието им в антифашистката борба...

Петър Киряков беше обущарски работник, завършил само прогимназия (VII кл.), но самообразовал се. Неговата преданост към борбата за свободата на народа, против подтисничеството, неговата интелигентност, са се отразили особено ярко в писмата до родителите му. Тези писма дълбоко ме трогнаха, бях ги преписал и често ги четях, четях и плачех, споделяйки неговия висок ботевски революционен дух, неговата обич към родителите си, а и родителската и братовата скръб към Петър.

Мили родители,

Днес ми четоха присъдата – присъда такава каквато очаквах, откакто съм в мрачните килии на затвора. Знаех, че може да стана жертва, но въпреки това не се уплаших, а се понесох в борбата, в която вече изгарям. Знаех за участието на всеки революционер, но знаех, че не е далеч денят, в който ще се справим с побеснелите палачи. Намирах се по кръстопът – единият път беше чист и много лесно да премина по него, но той водеше към мизерия и пропаст, другият беше стръмен, обрасъл с бодли, но тоя път водеше към цветущо бъдеще на човечеството. Нямах време да избирам и поех по трънливия път, по път, който води към по-светли и щастливи бъднини. Някои ще ме упрекнат, че съм сбъркал, но повечето ще ме оправдаят, което е едничката награда за мен.

Син ви Петър

Другото писмо:

Рождена майко,

Зная, че няма лесно да ме забравиш, защото аз загивам, скъпа майко, в най-голямата борба за спасяване на измъчените народи. Бъди горда, скъпа майко, че този син загина и затуй, че скитник не трае пред кървавия фашизъм глава да скланя.

Аз се чувствам напълно щастлив, че умирам в борбата за едно велико дело. Дело, което вие не можахте да разберете, но вярвам, че вие ще си зададете въпроса и ще потърсите причините за моята смърт. Смърт, която досега не е била налагана на малолетните. Аз съм най-щастливия, че изпълних дълга си на борец за свободата на

народите. Аз не жалая живота си, за туй, защото казват "Свобода или смърт юнашка".

Бъди горда, скъпа майко, че си отхранила такъв син, който не търпи неправдите, който презира подлостта и лъжата. Презирайте това царство на подлост и сълзи! Бъдете уверени, че целият народ ще плаче за мен и падналите другари. Развейте като песен моята юнашка смърт. Презирайте тия, които ви измъчват, тъпчат и хулят. Аз изпълних моя свещен дълг и вече умирам от куриумите, които ще понижат може би моето юнашко сърце. Кажете на моите братчета, нека и те се научат като брат си да бъдат – "силно да любят и мразят, дето срещнат душманин, с куриум да ги поздравят". Горевлаватата, скъпа майко, аз виждам, че денят на нашата победа е близък. Ти си щастлива да живееш тези щастливи времена. Не плачи, рождена, майко, че не съм нищо откраднал, аз съм се борил и умирам за едно велико дело.

Твой син и борец Пешо

През цялата 1942 г. в Софийския централен затвор бяха разстреляни повече от 40 души антифашисти. Политическите затворници ни разказваха за техните подвизи, за героичното им поведение по време на разстрела. За смъртта на някои от тях бях узнал още през лятото, за тях се носеха легенди. В затвора узнах подробности за тях от другарите, които бяха споделяли тяхната участ в килиите и които със сълзи на очи им бяха казвали последно сбогом.

През един студен януарски ден пожелах да се разходя на колелото с **Кирил Николов**, когото много уважавах. С брат му Иван бяхме много близки, познавах майка му, бях ходил у тях. Бях му се представил вече и бяхме разговаряли с него. Кирил Николов беше не само добър юрист, но и добър литератор и философ. Една рядко надарена личност, с много знания, с дар-слово. Той произхождаше от стара патриархална фамилия с високи нравствени ценности, участвала в македонското революционно движение. Кирил ми разказа за живота и делото и личните си впечатления за Антон Иванов, секретар на ЦК на БРП, за Антон Попов, който сключил брак малко преди разстрела си, за Атанас Романов, Петър Богданов, с които той беше съден.

Казах му, че брат му Иван ми е подарил стихосбирката на Никола Вапцаров "Моторни песни", че в ученическите групи на РМС четяхме стихотворенията му и се възхищавахме от тях, че прогресивните младежи вече знаят за творчеството на Вапцаров и за неговия разстрел.

Кирил направи един твърде обширен преглед на стихотворенията на Вапцаров, говори за неговата революционна антифашистка дейност, за неговите вълнения и преживявания преди разстрела. След разходката той ме покани в килията си и ми даде тетрадка с предсмъртните писма и стихотворения на Вапцаров.

– Прочети ги, в тях ще намериш онова което вече ти казах за творчеството на един гениален поет, убит от фашистките палачи.

Грабнах тетрадката, отидох в килията си и веднага започнах да чета. Преписах някои от стихотворенията в затворническата си тетрадка, в която имах записки и стихове на други български поети. Тази тетрадка пренасях и обогатявах с нови стихове и песни в другите два затвора, за да я изгубя в първите два-три месеца след 9.IX.1944 г., когато баташките младежи преписваха и декламираха стихотворенията на Вапцаров и пееха революционни песни. Спомням си още "Борбата е безмилостно жестока" и някои други негови стихове, които ни вдъхновяваха наред с поезията на Ботев, Вазов, Смирненски, Хрелков...

Борбата е безмилостно жестока.

Борбата, както казват е епична.

Аз паднах. Друг ще ме смени и.....

толкоз.

Какво тук значи някаква си личност?!

Разстрел, и след разстрела – червей.

Това е толкоз просто и логично.

Но в бурята ще бъдем пак със тебе,

народе мой, защото те обичахме.

Но да умреш когато се отърва

земята от отровната си плесен,

когато милионите възкръсват,

това е песен, да това е песен!

Особен интерес за нас представляваха предсмъртните писма на други видни функционери и антифашисти – Антон Иванов, Владимир Заимов, Цвятко Радойнов, Петър Богданов и др., които четяхме с тъга и гордост.

Затворническо ежедневие. През януари и февруари 1943 г. сковаха големи студове. В килията бяхме останали петима души: Иван Йосифов, Димитър Гълъбов, Йосиф Аструков-Херц, Арменяк и аз. Парното отопление не работеше, затова студът и влагата бяха нашите най-големи

врагове и много допринасяха за мъчителния ни затворнически режим.

Стените бяха влажни, ръцете и краката ни замръзваха. Но и ние се пригаждахме – обличахме се и се покривахме с всичко, което имахме на разположение. Често си мислех: "Как ли живеят и се борят партизаните – без подслон, изложени на дъжд, сняг, студ и преследване? А как ли понасят студа съветските войници, сражавайки се срещу немските окупатори? Техният подвиг ни вдъхновяваше, мобилизираше съпротивителните сили на тялото, поддържаше високия ни дух.

През февруари продължавах да чета и да изучавам политикономия и философия. Все повече се сближавах с останалите политзатворници, и особено с учениците и студентите. Разговаряхме и дискутирахме по време на разходките на карето, по коридора, когато се отваряха вратите за тоалет. Събирахме се на групи, тихо пеехме български и съветски песни, имаше и декламатори, не липсваха остроумни шеги. Това разведряваше обстановката.

Получавахме ежедневна информация – новини за политическите събития в страната, прояви на партизани и бойни групи, нови арести и процеси, за засилването на фашисткия терор. Въобще т. нар. агенция "налъм" работеше. В първите дни на февруари научихме радостната вест за погрома на хитлеристките войски при Сталинград, за пленяването на многохилядна армия и на нейния главнокомандващ фелдмаршал Паулус. Сред политзатворниците настъпи оживление. Надзирателите пък се дразнеха от нашата радост и затегнаха затворническия режим. Те търсеха провокации, но ние не се поддавахме.

Няколко дни след тази радостна вест бяхме свидетели на друго събитие. Една сутрин някой се качил на прозорците в умивалнята и видял, че в квартала около затвора се веят траурни черни знамена. Всички се струпахме там, но малцина можеха да се покатерят до високите прозорци и да погледнат към града. Не мина час и узнахме, че е обявен траур във връзка с капитулацията на хитлерофашистката армия край Сталинград.

По това време беше извършен и пробив в блокадата на Ленинград, водеха се боеве около Калининград, Воронеж, Харков, Ростов и други градове. С интерес следяхме също и сраженията на британските и американските войски в Северна Африка срещу армията на фелдмаршал Рьомел.

Политическото напрежение в страната нарастваше. Получихме съобщение, че заради тяхната фашистка дейност са били убити известният адвокат Сотир Янев и о.з. генерал Луков, водач на легионерите в

България.

През февруари започнах да боледувам. Вдигах температура, а ръцете и краката ми се подуваха и зачервяваха от студа и в резултат на инквизициите, на които бях подложен в полицията. Под лявата ми мишница се появи подуване с големина на орех. Една нощ вдигнах много висока температура и положението ми се влоши. Компресите не помогнаха. Рано сутринта Херц, който беше завършил медицина, се разтревожи и с налъм започна да чука по вратата. Появи се надзирател.

– Положението на нашия другар Ангел е много тежко. Има много висока температура.

Надзирателят отвори вратата погледна ме, нищо не каза, излезе и заключи вратата. Чакахме резултат, но нищо не последва. Херц започна отново много силно и продължително да бие по вратата. Отново се появи надзирателят.

– Стига, бе, ще те карцирам!

След малко дойде фелдшер, който ме прегледа, установи, че имам 39 градуса температура и реши да ме изпрати в болница. Така се озовах в болничното помещение на затвора. Санитари ме изкъпаха, дадоха ми чисти дрехи и ме настаниха в стая с десетина легла. Тук съм загубил съзнание. Когато се събудих, видях надвесен над мен млад човек с бледо лице, облечен в болничен халат, който държеше мокра кърпа на челото ми. Усмихна се и видимо се зарадва.

– От вчера спиш. Имаше много висока температура, но започна да спада. Аз също съм политзатворник.

След няколко дни се почувствах по-добре и започнах да ставам. Бях на легло за първи път от три месеца, отоплението беше сравнително добро. Политзатворникът, който положи големи грижи за мен, беше от с. Кътина. Били го много в полицията, осъден бил на 15 години и от повече от месец бил на лечение тук. С този момък, на когото дължа голяма благодарност, се видяхме случайно няколко месеца след 9.IX.1944 г., поговорихме, каза ми, че дълго боледувал, но вече бил добре със здравето. За жалост забравих името и фамилията му.

В столовата на болницата имах свиждане с чана Мика и Любка. Много се зарадвах, защото този път между нас нямаше преграда. Седяхме пред масата, приказвахме свободно помежду си и с другите посетители на болните.

След две седмици, на 25.II.1943 г. (петък), научих, че през нощта група затворници са били откарани неизвестно накъде, навярно към друг затвор или лагер. На 27. II. сутринта ме изписаха от болницата и

ме отведоха в нашата килия. Другарите ми се зарадваха. Те потвърдиха, че две групи са откарани в други затвори. Очаквало се, че и тази нощ ще вдигнат нова група. Дълго говорихме, разказвахме си новини. След обяд бях на разходка на колелото. Видях се с почти всички познати. Когато се върнахме от разходка, започнахме да се приготвяме за заминаване. Получихме указания да не вземаме със себе си компрометиращи материали, тъй като обискът на излизане е много строг. Разпределихме си книгите, които трябваше да носим. Неразрешени книги и други материали се поверяваха на по-опитни конспиратори и се укриваха много добре. Бяхме готови, но не знаехме кои от нас ще бъдат включени в групата и дали изобщо ще има такава.

След полунощ ни събудиха, отваряха една по една килиите и викаха подлежащите на преместване. От нашата килия извикаха мен и Арменяк. Събрах багажа си в денк. Сбогувах се сърдечно с другарите – бай Иван Йосифов, Димитър Гълъбов и Йосиф Аструков-Херц. С последните двама се виждахме често след като излязохме на свобода. С бай Иван, когото много обикнах, повече не се срещнахме. Интересувах се за него и знаех, че е преместен във Варненския затвор. Няколко седмици след 9.IX.1944 г. бях в София и още същия ден отидох на ул. "Враня" да го потърся и поздравя с победата. Но... уви! На вратата на къщичката му видях два некролога със снимка на бай Иван: той беше починал през м. август 1944 г. във Варненския затвор. От снимката ме поглеждаше засмяното му лице. Постоях пред некролозите, поплаках, и като нямах кураж да вляза в дома му, бавно се отдалечих. Това беше последното ми сбогуване със скромния, добрия човек и революционер Иван Йосифов...

Аз и Арменяк с денковете си на рамо бяхме отведени на партерния етаж в административното крило на затвора. В една зала се събрахме 45 политзатворници. Няколко надзиратели проведоха щателен обиск. Яви се главният надзирател, който ни съобщи, че ще бъдем отведени на гарата под строга охрана. Излязохме от затвора и подредени по четирима поехме в посока към гарата с денкове на рамо, обградени от въоръжени конни и пеши стражари.

Беше пред изгрев. По улиците нямаше движение, цареше пълна тишина. Чуваше се само чаткането на стражарските ботуши и на конските копита. Озовахме се зад гарата и един по един, като ни брояха, ни вкараха във вагон, предназначен за превоз на арестанти, с железни решетки на прозорците. Отново направиха поименна проверка. Имаше външна и вътрешна охрана на вагона. Заговорихме се със

стражарите. Те обаче не съобщиха накъде заминаваме и отговаряха на въпросите ни с вдигане на рамене. Разсъмваше се. Казваха, че се намираме в западната част на гарата. Скоро прикачиха вагона към влак, който пое на запад. Така разбрахме, че ще пътуваме за Скопие.

В Скопския областен затвор – филиал “Идризово”

Пътуване за Скопие. 28 февруари 1943 г. Неделя. Влакът набираше скорост. Беше относително хубав, светъл ден. За нас, прекарали много дни и месеци в затворническите килии, беше приятно да разглеждаме околностите на София, хората по гарите и в полето.

Някой даде идея да напишем писма и да ги изпратим незабелязано от охраната. Измъкнах от денка тетрадката с пликове и написах писмо до баща си, с което го уведомих, че заминаваме навярно в Скопския затвор, че съм добре и да не се безпокоят. Писмото мушнах през прозорците на вагона на една от гарите след София. Плика завих в хартия, на който написах: "Моля Ви, изпратете писмото на адресата. Политзатворник съм и пътувам в неизвестна посока с влак". За по-голяма сигурност написах и второ писмо до брат си Благоя и по същият начин го пуснах от вагона на първата спирка след Драгоман. И двете писма бяха получени в Батак. Съхранило се е само едно от писмата – това до брат ми. Ето неговото съдържание.

28 февруари 1943 г.

Драги Благойчо,

Обаждам се пътъом. Пътуваме една група от 45 политзатворници. По всяка вероятност за Скопие. Ние сме трета група, която вдигнаха от затвора. Със здравето съм много добре. Храната, която беше изпратил получих. Ще се обадя веднага след като се установим. Къде не ни е още известно. Предполагаме, че в Скопие на работа. Друго няма. Вярвам да получите писмото ми. Такова изпратих и на тате. Пак повтарям, много съм добре. Хиляди поздравии на всички.

Братски привет Ангел

P.S. Вече минахме границата (старата). Драгоман минахме. Много сме добре!

Влакът навлезе в т. нар. новоосвободени земи. Минахме покрай Цариброд, Бяла паланка, Ниш... Външната охрана беше поета от войници. На всяка гара те скачаха от своя вагон, който беше до нашия и

обграждаха влака: фашистката власт се боеше от нападенията на югославските партизани. Забелязах, че около гарите и мостовете има изградени бункери, от които се подаваха дулата на картечници. От гара Ниш до Македония, т. е. при преминаването през сръбска територия, влакът се охраняваше от немски войници. Те стърчаха по гарите и около бункерите, въоръжени с шмайзери – за първи път виждах това оръжие.

Пътуването беше спокойно. Стражарите се държаха строго, но без грубости. Пазеха ни, но не ни обръщаха внимание и не пречеха на нашите разговори, закачки и наблюдения през решетъчните прозорци. Мога да отбележа само една случка, която е много показателна за отношението на населението и младежта към нас, политзатворниците.

Установихме контакт с войниците. На гарите те идваха край вагона и ни поздравяваха с махане на ръце. Някои вдигаха юмруци за поздрав, т. е. показваха, че са наши приятели, а може би и съмишленици. Около обяд забелязахме, че стражарите и войниците поведоха разговор. По едно време вратата се отвори, двама войници внесоха платнище и го оставиха по средата на вагона. В платнището имаше десетина хляба – войниците ни отстъпваха част от дажбата си. Прибрахме хляба и горещо им благодарихме. През целия ден войниците намираха начин да се виждат с нас, да разговарят, да дават цигари на пушачите.

Изобщо, този ден беше интересен, разнообразен. Видях гари и селища, които по бит и архитектура се различаваха от нашите, бяха победни и със схлупени къщурки. Хората бяха по-измъчени и бедно облечени. По малките нивички се виждаха орачи, някои от които бяха впрегнали волове, но повечето използваша крави и единични коне. Запредставях си нивите по баирите около Батак, които сигурно още бяха покрити със сняг. Строгийт режим на охраната обаче напомняше, че съм затворник и се намирам в малък пътуващ затвор. Водехме оживени разговори помежду си, споделяхме впечатления, изказваха се песимистични и оптимистични предположения за неизвестната ни съдба. Всички бяхме бодри. Докато пътувахме, още по-добре се опознахме и сплотихме. Бяхме заедно с Арменяк, Сами (Самуил Илия Нисим), Георги Маринов, Георги (Жорж) Вълев, Ангел Спасов, Борис Донков, Борис Богданов и др.

Вечерта около 22 ч. пристигнахме на **гара Скопие**. Слязохме от вагона и с денкове на рамо, обградени от стражарите, минахме по моста над р. Вардар и по една улица, по която почти нямаше хора, бяхме отведени в Скопския областен затвор. Той представляваше стар турски

зандан, приличен на малка крепост, и се издигаше на една височина, от която добре се виждаше слабо осветеният град. През големи железни врати влязохме в двор, застлан с калдъръм и обграден с високи стени, с кули по ъглите, от които наблюдаваше стражата. Затворническата сграда беше ниска, виждаха се още административна сграда и караулно помещение, отделени с малка ограда от двора на затвора. Набутаха ни в няколко килии. Заспах върху денка, без да разтварям одеялото си, защото бях уморен, а се боях и от боклуците по циментовия под.

Рано сутринта на 1.ІІІ.1943 г., първия пролетен ден, бяхме строени и проверени в двора и поехме в неизвестна посока. Денковете и останалия багаж натоварихме на конска каруца. Под строг конвой излязохме от града и поехме по някакво шосе. От крайпътните надписи узнахме, че вървим на югоизток към град Велес. Беше ясна и ведро утрин.

Мартенското слънце започна да стопля премръзналите ни в Софийския затвор тела. Свалих шинела и фуражката, която по-късно захвърлих някъде като непотребна вече вещ, излишен ученически атрибут. Крачех бавно сред групата, която постепенно, въпреки виковете и прикладите на стражарските карабини, се разтегна. Вървах и се радвах на природата. Минахме покрай някои малки селца, спирахме пред някои чешми, които по стар български обичай бяха изградени тук-там. Над нас прелитаха първите пролетни птички, в нивите житото вече зеленееше, в ливадите се виждаха животни. Срегнахме селяни с каруци или пешком, нарамили мотики. Измъчени българи македонци, отиващи да работят имота си. В полето се виждаха орачи с волски или конски впрягове. Гледах и се радвах, а в същото време сърцето ми се свиваше от мъка по отнетата свобода. Виждах, че същите чувства изпитват и моите другари по борба и участ.

След около 4-5 часа пристигнахме във филиала на Скопския затвор в м. Идризово. Бяхме изминали около 15 километра. Отдалече забелязах постройките, скупчени около затвора, който беше обграден с високи стени. Спряха ни на шосето пред затвора. Тук имаше чешма, която въпреки виковете и заканите на стражарите, "нападнахме", за да пием и да се освежим. Обливахме се един друг, по младежки се радвахме на хубавата вода, забравили умората и тежката си участ.

Първите дни в Идризово. От караулката, която се намираще пред входа на затвора, излязоха надзиратели, облечени в омразните ни черни униформи. Над железната врата на затвора прочетох надпис "Казнени заводи". После узнахме, че тук е имало турски чифлик, наречен по името на неговия някогашен собственик Идриз бей, който впоследствие бил пре-

върнат в затвор от югославските власти, а затворниците били използвани за работа в стопанството. Българските власти не променили нищо – Идризово става български затвор, в който затварят и измъчват антифашисти от Царството и от присъединените към майката Родина македонски земи.

Голямата желязна врата се отвори и ние, придружени от надзиратели и стражари, влязохме в двора. Тук ни посрещнаха пристигналите преди два-три дни наши другари политзатворници от Софийския централен затвор. След ръкостискания и прегръдки те ни въведоха в затворническата сграда. Тя беше двуетажна, на всеки етаж имаше по четири стаи с размера на училищни класни стаи. Всеки се настани в някоя стая, като търсеше приятелите си и съкилийниците си от София. С Георги Маринов, Самуил Нисимов (Сами) и други се настанихме заедно на първия етаж.

Бързахме да се адаптираме към новите условия. Забелязах, че по стените няма влага, както беше в СЦЗ, в стаите имаше повече светлина. На горните етажи се коваха нарове на по два етажа. Стана ясно, че ще пристигнат и други групи затворници. След няколко дни управата на затвора изготви списъци на затворниците в азбучен ред. Аз бях политзатворник № 2 с адрес: гр. Скопие, Областен затвор (стопанството). Още през първия ден всички изпратихме писма: трябваше да уведоим родителите и близките си къде се намираме, за да не изпаднем в пълна изолация от външния свят, което реално ни заплашваше. Ето първото ми писмо до моите родители:

Скопие, 1 март 1943 г.

Драги тате,

Обаждам се от стопанството на Скопския затвор, което се намира вън от града. Със здравето съм много добре. Килиите са добри. Подовете са от дъски.

Изпратете ми колет по БДЖ (за по-бързо от пощите) с главно хляб и малко сланина. Може да се забави колета, затова хлябът може да се направи на сухари.

Съобрази се с килограмите, които се допускат за колетите. Опаковката да бъде лека, за да може да има повече хляб. Заедно сме с Арменяк (Арменчето).

Пак повтарям със здравето съм много добре. Тук е много по-топло от София. Изпратете ми един калъп сапун за пране, погрижете се за по-нататък да намерите хинин и аспириин за в случай на нужда.

Сега изпратете колета с хляб, сланина и 1 калъп сапун за пране.

Ще ви пиша след една седмица пак. Бъдете спокойни и не се тревожете, много съм добре. От друго не се нуждая.

Адрес: за политзатворника Ангел П. Чаушев,

Скопски областен затвор (стопанството), гр. Скопие

Затворническо ежедневие. Затворническото ни ежедневие продължи, но при нови условия, далеч от близките, без подкрепата им, без храната им, без свиждания. Откъснати бяхме напълно от другия свят. фашистките палачи бяха решили да ни поставят на пълна изолация, далеч от близки, другари и приятели, без връзка с партийни и ремсови организации, без новини от страната и великата битка на народите против фашизма. Но несломим е духът на антифашистите. Тук, далеч от родния край, аз още един път почувствах силата на партията и РМС, техните връзки с народа. Изолацията беше бързо преодоляна. Партийното и колективното ръководство на затворническия колектив установи по невидими канали контакти с антифашисти и патриоти от Скопие и София.

Условията бяха тежки. Храната и тук беше слаба: 200-250 гр. хляб, постна и рядка чорба, не достигаше питейна вода, имаше опасност от малария. Колективът обаче беше много добре организиран. Още в първите два-три дни след пристигането имашме инцидент с управата на затвора, в който се прояви нашата организираност и мъдростта на ръководството на затворническия колектив. Това беше първият урок, който дадохме на затворническото началство. На неговата жестокост и бруталност, ние противопоставихме нашата твърдост, смелост и готовност за отпор. Получихме баките с чорбата. За наша изненада тя силно миришеше на газ. Решихме да протестираме. Но как? Ръководството предложи да поискаме среща със заместник-директора на затвора, който управляваше филиала, да изложим нашето възмущение и да откажем храната, но това да стане мирно, внимателно. Срещу такова разрешение на конфликта се противопоставиха група от 7-8 души анархисти. Те предложиха да вдигнем стачка, да излеем баките пред директора, да направим демонстрация в двора на затвора. Беше им обяснено, че управата ще се възползва от това, за да забрани разходките, да ни лиши от писма и от свиждане. Все още няхме връзка с близките си и не можехме да разчитаме на подкрепата им. Някои от нас щяха да бъдат карцирани, щеше да има побоища. Това не беше приемливо. Решихме да приложим друга тактика – да протестираме, но с цел да постигнем изгоди, да се възползваме от нарушенията на затворническата управа и да поискаме смекчаване на режима.

– Вие не сте истински революционери, – казваха анархистите.

– Действаме съобразно условията, – отговаряха им ръководителите на колектива – ние трябва да съхраним здравето на затворниците.

Поискана беше среща със затворническия началник. Баките с храна наредихме в двора и зачакахме. Яви се заместник-директорът.

– Какво има? Ще бъдете наказани за неподчинение, за нарушаване на правилника за вътрешния ред! – започна да вика той.

Спокойно го изслушахме. Пред нас излезе Христо Апостолов (бай Христо). Той каза, че е натоварен да говори от името на всички.

– Ние, господин директоре, се обръщаме – към Вас, ръководейки се именно от Правилника, на който Вие се позовахте. Храната, която ни давате е далеч недостатъчна и не съответства даже на определените мизерни норми. Чорбата, която е в баките пред Вас, мирише на газ. Явно е, че някой злоупотребява със затворническата храна. Кой е той, Вие трябва да установите. Моля Ви, пробвайте чорбата и сам решете може ли да се яде даже от затворник.

И бай Христо му подаде лъжицата. Той не я пое. Навярно вече знаеше, че чорбата мирише на газ. След бай Христо заговори Живко Живков. Той спокоен тон каза:

– Аз съм юрист, много добре познавам законите и правилниците. Ние можем да се обърнем за защита към Областния прокурор и адвокатската общественост в Скопие и София. Ние сме осъдени за антифашистка дейност, не сме престъпници, а патриоти. Чорбата не можем да приемем и решително протестираме.

Зам.-директорът видимо смекчи враждебното си държание и обясни, че е станало недоразумение, че продуктите са се съхранявали в близост до тенекии с газ и са попили миризмата ѝ. Останахме без топла храна, но протестът мина успешно. Беше ясно, че управата купува евтини и развалени продукти и заедно със снабдителите злоупотребява и краде от мизерните средства за прехрана на затворниците Затова и не се вдигна шум около нашите действия. Анархистите, които се пъчеха пред нас с лъжливата си революционност, мълчаха и дума не пророниха, не изсипаха баките пред краката на зам.-директора, както се заканваха да направят.

И за още един инцидент от подобен характер. В началото на април затворническата управа събщи, че скоро ще започнем работа в стопанството на затвора, време било за пролетните земеделски работи, не им достигали работници, а и за това сме били прехвърлени в този затвор. Това обаче така и не стана до края на моя престой в Идризово.

Случи се обаче нещо друго. Казаха ни, че ще белим върбови пръчки, от които работниците на стопанството при затвора ще правят кошници и кошове. На събрания в килиите обсъдихме да се съгласим ли да белим върбови пръчки в двора на затвора или да откажем и да се противопоставим по някакъв начин? Едни бяха "за", а други "против". Особено категорична за отрицателен отговор и съпротива беше групата на анархистите. Те казаха, че кошовете ще се ползват от немците, че с тях ще се изнасят може би храна за немската армия на Източния фронт и т. н. Това предизвикваше смях и много закачки. Ръководството на колектива излезе с предложението да се съгласим, но да поставим условия, които да водят до облекчение на режима в затвора, а именно: беленето да става на двора в определени часове, а килиите да не се затварят до 20 часа; да се подобри храната и да следим за приготвянето ѝ в кухнята; да се приемат на работа политзатворници и извън сградата на затвора – в стопанството, кухнята и канцеларията. Водиха се преговори и се постигна съгласие по някои от исканията. Режимът се подобри, доставяха ни повече вода, вратите на килиите през целия ден бяха отворени и ние свободно се разхождахме на двора. Докараха върбови пръчки и ги натрупаха на двора. "Пръчкобеленето", както на шега наричахме тази работа, започна с пореден инцидент, свързан с групата на анархистите. Сутринта в 8 часа под наблюдението на надзирателите излязохме от килиите и с много шеги и весели закачки започнахме работа. Анархистите обаче не излязоха, не се подчиниха на заповедите на затворническата управа. След малко обаче те се появиха на двора, тичайки под ударите на колана на един от надзирателите и застанаха пред купчина върбови пръчки. Беленето продължи само няколко дни. Какво е станало после, след моето заминаване, не знам. С тези случки се изчерпи "революционното" държане на анархистите пред затворническата управа.

Наровете на горния етаж бяха готови. Те бяха двуетажни и оформени в 4 блока за всяка килия. Разпоредиха ни да заемем четирите килии, без обаче да определят кой в коя килия да се настани. Преместването ни продължи два-три дни. Аз, Георги Маринов и Ангел Спасов заехме нарoвете в стая № 2, която имаше южно изложение. Разделихме се с Арменяк – той се събра със свои другари арменци. Сами Нисимов се присъедини към съконspirаторите си. Накрая в нашата килия след няколко размествания се събрахме 52 души – човек до човек, настанени на двуетажните нарoве.

Нашето столче. Започнахме да формираме столчета на доброволни

начала. Нашето включваше мен, Георги Маринов (ученик), Ангел Спасов (студент), Борис Донков, Владимир Зарков и Леон Леви. Скоро храната се влоши още повече. Около две седмици след пристигането ни обаче се получиха първите колети и писма, което донякъде облекчи положението ни. Близките ни вече знаеха къде сме, а това беше много важно. Получих първото писмо от тате, а след това и от Благойчо, Любка и леля Мария. На 31.III. и на 6.IV. получих колети с храна, летни дрехи, бельо, книги, тетрадки, моливи, аспирин, хинин и др., а Никола Самунев ми изпрати 300 лв. Георги Маринов, Ангел Спасов и другите от столчето също получаваха колети, което много ни помагаше.

Част от храната предавахме за общо ползване от болни и по-нуждаещи се другари. От парите също отделяхме процент за общо ползване. Получената храна изразходвахме много пестеливо. Георги беше домакин на столчето, Борис му помагаше. Спомням си каква хубава мас, претопена с мляко, получи в голям буркан Георги от родното си село Дебелец. "Само майка ми умее да прави такава вкусна мас", казваше с гордост той. Трябва наистина да е била много добра, защото още помня вкуса ѝ. Мажехме я на тънък слой върху филийки хляб и ги прекарвахме с рядката чорбичка.

По нарове бяхме съседни с хората от столчето на Неделчо Ганчовски: Живко Живков, Пенко Пенков, Дими Станоев и др. Често организирахме обща трапеза на двете столчета или си разменяхме продукти. Бяхме млади и не отдавахме значение на полугладното си съществуване, бяхме оптимисти, не говорехме за храна, а четяхме, разговаряхме, разхождахме се в двора, шегувахме се, търсехме нови запознанства със затворниците от другите килии.

Не мога да не разкажа за другарите от столчето, с които два месеца (март и април) деляхме оскъдната си храна, спяхме на един нар, деляхме трудности, радости и тъги, четяхме писмата си един на друг ги обсъждахме.

Станах много добър приятел с Георги Маринов, родом от Дебелец, Великотърновско, който беше осъден за участие в ученическа конспирация в гр. Перник през пролетта на 1942 г. Близостта ни продължи до неговата кончина. Имахме еднаква съдба – и двамата бяхме съдени като гимназиални отговорници на РМС. Георги имаше благ характер, обичаше реда и хигиената. Четеше много. След 1944 г. завърши висше образование във Варшава, специалност металургия. Работеше в Оловноцинковия завод в Кърджали и в апарата на ЦК на БКП. Обичаше професията си и положи много усилия за развитието на цветната

металургия. Няколко години той работи и в апарата на Съвета за икономическа взаимопомощ. Докато бях заместник-секретар на СИБ в Москва през периода 1981-1985 г., той беше съветник в отдела за цветна металургия и се виждахме почти ежедневно.

Ангел Спасов от с. Бързия, Михайловградско, студент-агроном, беше осъден на 15 години за конспиративна дейност в студентска организация. След 1944 г. завърши висшето си образование и работи в Министерството на земеделието, както и в Института по икономика и организация на селското стопанство, където беше старши научен сътрудник.

Борис Донков от с. Голямо Малово, Софийско, шивашки работник, беше осъден на 15 години. Много контактен, но скромнен, полагаше усилия за самообразованието си. След 1944 г. работи в органите на МВР и в Министерството на транспорта.

Леон Леви, роден през 1926 г. в София, беше по-млад от нас. Казвах му Леончо. Той беше получил 15 годишна присъда. След 1944 г. завърши Висшия икономически институт, специалност Икономика на промишлеността, а по-късно стана и преподавател в института. Работил е и на ръководни длъжности в някои министерства.

Владимир Зарков, роден в 1922 г. в с. Горна Секирна, Пернишко, имаше 15 годишна присъда за антифашистка дейност в София. След 1944 г. завърши архитектура и работеше в проектантски и строителни организации.

Грижи за хигиената. Водата беше недостатъчна. Появиха се паразити. През една от стените, която обграждаше затвора, прокараха водопроводна тръба, от която течеше тънка струя вода – използвахме я за миене и пиене. В близост до чешмата поставиха казан, в който топлехме вода за пране и за къпане. Във всяка килия имаше определени хигиенисти, които следяха за спазване на чистотата и за здравето на затворниците. Особени грижи в това отношение полагаше Димитър Русинов (Докторът). В нашата килия, а и в другите, имахме определен "час за чистка на паразитите", когато си сваляхме дрехите и внимателно ги преглеждахме. Тези профилактични мерки, наред с прането, дадоха резултат: в наша килия паразити не се появиха. Ние с Георги Маринов бяхме особено усърдни в това отношение. Времето беше топло и по време на разходките в двора правехме слънчеви бани.

Нови запознанства. Имахме доста време за разходка на двора. Килиите стояха отворени почти през целия ден. При тези разходки, както и в СЦЗ, ние разговаряхме и завързвахме запознанства. Така установих контакти и с някои по-изявени другари:

Никола Павлов (Комара), една изключително надарено личност, с голям конспиративен опит, бивш деловодител на ЦК на БРП, осъден по процеса срещу ЦК през 1942 г. На няколко пъти вече беше излежавал присъди по ЗЗД. Той беше всепризнат партиен ръководител на затворническия колектив в Скопие.

Христо Апостолов, роден през 1911 г. в гр. Харманли. Опитен партиен деятел. Следвал в Юридическия факултет, съден многократно, с висока политическа и обща култура. Полагаше големи грижи за затворниците. Бяхме в една килия и имах възможност да общувам с него и да изпитам благотворното му влияние.

Не мога да не спомена имената на Живко Живков, Кирил Николов, Дечо Стефанов, Желязко Колев, Живко Николов, Неделчо Ганчовски, Митко Григоров, Димитър Русинов, Иван Мангов, Стоян Гюров, Атанас Лютов, Никола Тонев, Иван Комитски, Васил Герганов, Стефан Ив. Василев, Ангел Солаков и др., които със своята култура и с политическото си поведение служеха за пример и влияеха върху възпитанието и подготовката на другите.

Интересни личности, надарени с писателски и артистичен талант, бяха Добри Жотев, който често декламираше стихотворения, и Петър Будинов. И двамата станаха всеобщи любимци, особено на младежите. С тях можехме да разговаряме по сериозни литературни и политически въпроси, или да бърбим весело, на което те бяха големи майстори. Впоследствие Добри Жотев стана известен поет и писател. По-добър личен контакт обаче имах с Петър Будинов. През 1953 г. за първи път посетих Банкя. Питах местни хора за Петър, но в отговор ми показаха негов бюст-паметник в градината на родното му селище. Узнах, че е взел участие в Отечествената война и е починал през 1949 г.

Мой добри приятели бяха и по-възрастните другари Христо Петров и Милешко Шишков. С **Христо Петров** се запознахме в затвора. Съвсем изненадващо научих, че е роден в Батак, но като дете се заселил в Пещера, а после живял в Карлово и в София. Осъден беше на 15 години с процеса на ЦК на партията, като ятак на Трайчо Костов. Скромнен, тих, обичлив човек. Вегетарианец. Неговата сестра живееше в Батак и беше наша съседка. Бай Христо много се гордееше, че има баташки корен. Разказа ми, че още 5-6 годишен бил осиновен от пещерско семейство, където израснал. Беше се откъснал от батачани, не познаваше по-младите, но беше запазил баташкия си дух и традиции. "Ако съм жив и здрав ще дойда да поживея в Батак, да обиколя Баташката планина, да се порадвам на връх Карлък, на местностите

Беглика, Сюткя и Семиза, на чистите и бистри реки", казваше бай Христо, когато се разхождахме в двора на Идризовския затвор. Обичаше да разсъждава за човешките характери, за добродетелите, изказваше доста мъдри мисли. Аз го възприемах по-скоро като толстоист, отколкото като комунист.

Минаха години и аз започнах по-добре да осъзнавам мъдростите на бай Христо. За политическата си дейност не говореше, и то не от конспиративни съображения, а от скромност. Запитах го за впечатленията му от Трайчо Костов, когото не само беше укривал (предоставил му беше квартирата си), но и добре го познаваше. "Голяма и всестранна личност, високо образован, упорит, крайно работоспособен, аналитичен – дава верни оценки на събитията, смел, а за предаността и убедеността му в комунистически идеи сочат делата му и на свобода, и в полицията, и в затвора", отговори ми той. Поздравите до сестра си София той предаваше чрез моите писма до баща ми. Нямаше възможност пряко да ѝ пише, защото имаше право да изпраща само едно писмо на 15 дни. През септември 1943 г. отново се събрахме с бай Христо в Пазарджишкия затвор.

С **Мелешко Шишков** се срещнахме в двора на затвора като стари познати. "О, Ангеле, и ти ли си тук", възкликна бай Мелешко и ме прегърна бащински. Познавахме се още от 1938 г. Той имаше работилница за юргани на ул. "Цар Шишман" срещу II девическа гимназия, до книжарницата на чичо Тодор, с когото бяха не само съседи, но и добри приятели. Затова бай Мелешко почти всяка вечер, след като затвореше работилницата си, идваше в книжарницата да откъдне, да размени мисли и оценки за някое събитие, за прочетена книга или статия във вестник. Аз и братовчед ми Ангел ходехме в работилницата му и наблюдавахме как работи.

Бай Мелешко ни привличаше с добрия си характер и най-вече с познанията си по есперанто. Той кореспондираше с есперантисти от много страни, показваше ни снимки, четеше ни писма. Снимки и есперантски календари украсяваха стените на скромната му работилница. При срещата ни в затвора бай Мелешко ме разпита за чичо Тодор, за Коста Вранчев, за промените, които са станали на ул. "Цар Шишман" и ул. "Венелин". Разказа ми, че бил осъден на смърт по пощенския процес, но заменили присъдата му с доживотен затвор.

"Ще чакаме, Ангеле, още година-две. Червената армия напредва в Украйна и скоро ще бъде на р. Дунав", обобщил ситуацията той и добавил няколко изречения на есперанто, за да провери дали не съм забравил

наученото при него. Впоследствие често ме приканваше да събера група младежи и да изучаваме есперанто.

Бай Христо и бай Мелешко бяха много добри приятели, винаги се движеха заедно.

Политическа просвета и занимания. И тук, в Идризовския затвор, продължавахме да четем, да са учим и самообразоваме. Използвахме най-рационално книгите, които донесохме със себе си от СЦЗ. Имаше определени библиотекари, които се грижеха за разпределението на книгите, а всеки сам преценяваше дали да се занимава с политикономия, философия, история на работническото движение и др. Създадоха се кръжоци, ръководени от добре подготвени другари.

Аз отново се захв политикономията, като използвах някои записки, донесени от СЦЗ от Желязко Колев. Четях и художествена литература, с която грижливо ме снабдяваше Димитър Русинов. В нашата килия колективно изучавахме и историята на ВКП (б) по краткия курс на Сталин, издаден на български език в СССР. Ръководител и лектор на кръжока беше Живко Живков. Организирахме преписването на курса на тетрадки- свитъци по глави, които се пазеха много внимателно, за да не ги открият надзирателите – те наблюдаваха всяко наше действие и правеха внезапни обиски. Изучаването на тази книга беше полезно и приятно. Това ставаше почти всеки ден във времето, когато се заключваха килиите. Живко Живков водеше занятията много увлекателно, той имаше ясна мисъл и умееше да подчертава най-същественото, да дава примери, да търси нови обяснения на теоретичните положения, да се съобразява с пъстрия състав на слушателите, сред които имаше студенти, ученици, работници, селяни и служители, със средно, висше и основно образование. Всички с голям интерес слушаха беседите му.

Живко Живков сядаше по турски на втория етаж на един от нарочетите, слагаше на скута си книгата и започваше да говори по определен въпрос като се обръщаше ту към единия, ту към другия край на килията. Приказваше тихо, но категорично, понякога повдигаше ръка, за да подчертае някоя особено важна мисъл, положение, събитие или факт. Очите му бяха широко отворени, често повдигаше многозначително големите си вежди, за да открие някои значими моменти.

Интересни бяха и кратките беседи, които провеждахме след лекциите на Живко Живков. Нашият група от 7-8 души беше ръководена от Неделчо Ганчовски, който се отличаваше с голямо трудолюбие и ум, с тактичност и умение да работи с другарите. Бързо го обикнах. Той се ползваше с всеобщо уважение.

Към момента, когато бях преместен от Идризово в Пазарджишкия затвор бяхме изучили шест раздела от Историята на ВКП (б). Най-силно впечатление ми направи главата, в която се изясняваха въпросите на диалектическия и историческия материализъм (мисля, че беше гл. IV). В Пазарджишкия затвор отново изучавахме историята на ВКП (б) и там стигнахме до гл. VI.

Нови затворници. Около края на март и началото на април 1943 г. започнаха да пристигат затворници от другите затвори на България. Повечето бяха млади и интелигентни. Това внесе разнообразие в живота ни. Нови хора, нови запознанства, различни съдби. С мнозина се сприятелих, а с някои поддържам връзка и досега.

От затвора при мина "Пирин" пристигнаха Димитър Петров (Фантето) и Вергил Войнов. И с двамата станахме приятели. По-тесни връзки имах с Вергил от гр. Перник, работник-стругар. Често се разхождах и разговарях с него и Георги Маринов, който беше ученик от Пернишката гимназия и имаше общи познати с Вергил.

С голям авторитет се ползваше Димитър Петров (Фантето). Той веднага се откроя с политическата си подготовка, с общителния си характер и природния си интелект, с уменията да общува, да бъде ту весел, ту сериозен. Стана любимец на младежите и особено на пловдивчани. По-късно беше преместен в Хасковския затвор, откъдето избягал и станал партизанин и политкомисар на отряда "Антон Иванов". Загива през февруари-март 1944 г.

Най-важно събитие за мен беше идването на политзатворниците от Пловдивския затвор. Запознах се с почти всички затворници от Пловдивския край. Сред тях имаше голяма група от с. Чехларе – Митко и Манол Манолови, Манол Врабчев, Петър Дечев, Георги Сребрев, бай Атанас Кючуков (ок. 50 годишен) и др. Имаше няколко души от село Свежен: Кръстю Кунчев, Рашко Рашков, Христо Давидов, Спас Спасов и др. Много добри спомени имам и от пловдивчаните Желязко Ангелов, Цвятко Гагов, Димитър Чакалов, Рудолф Леви и др.

От Перушица бяха Петър Савов, Ангел Динков и Еньо Тошев. С Еньо се сприятелихме, допаднахме си. Той ми разказваше за родното си място, за семейството си, за участието си в антифашистката борба. През май същата година го преместили в лагера край с. Динево, Хасковско. Успял да избяга и станал партизанин в отряда "Антон Иванов". През пролетта на 1944 г. в Пазарджишкия затвор пристигна вестта за неговата героична гибел в сражение с фашистката жандармерия. ТКЗС в Перушица носеше неговото име, с което селяните изразиха своята почит

към този герой- партизанин, дал живота си в борбата против фашизма.

Писмата. Свиждане с баща ми. Кореспонденцията с близките продължаваше. Пишех всяка седмица в Батак или в София. В началото на април изпратих писма до Благойчо и тате с молба да направят постъпки за преместването ми в Пазарджишкия затвор или в затвора при мини "Пирин". Голяма беше изненадата ми, когато около средата на април ме извикаха на свиждане. Това стана в една канцелария извън затвора.

Влязох и видях срещу мен тате. Здрависахме се сърдечно. Той ме гледаше тъжно. Сълзи се появиха на очите му. Мълчах, а и у мен също напиряха сълзи. Не жалех себе си. Стана ми мъчно за страданията на родителите ми. Тате избърса сълзите си. Съвзе се.

– Донесох ти храна, дрехи, книги, малко хинин и аспириин. Посъветвах се с роднини в София и решихме да искаме да те преместят в затвора в Пазарджик. Вуйчо ти Стефан каза, че е нов и скоро ще започне заселването му. Навярно в него ще излежават присъди главно политически затворници. Търсим приятели на нашите роднини, които да помогнат за прехвърлянето ти. Въпросът за преместването се разрешава от Министерството на правосъдието. Вуйчо ти има някои познати, братовчедите братя Попови – също. Трябва и ти да подпишеш молба за прехвърляне като изложиш, че искаш да бъдеш близко до семейството си, което по-лесно ще те издържа. Аз се колебаех... Той ме погледна тревожно, разбра раздвоението ми. Накрая все пак подписах молбата за преместване. Заговорихме за роднините, за новини от Батак, за военните действия на Източния фронт по съобщенията на българските вестници, което поуспокои баща ми. Той ми съобщи, че вуйчо Янко е изпратен в концлагера "Белене".

Надзирателят ме поведе към затвора, чиято врата беше само на няколко метра. С нас тръгна и тате. Спряхме и се сбогувахме. Вратата се отвори и аз хлътнах в двора. Баща ми с интерес надникна вътре преди вратата бавно да се затвори. Бях радостен, че се видях с него, но и много смутен и натъжен от мъката, която той изпитваше и която навярно беше обхванали и майка ми. Тя ме разбираше по-добре от баща ми, но беше по-крехка, майчината мъка беше по-силна, по-съкрушителна. Разказах на другарите за срещата, за разговорите и за молбата. Особено подробно описах свиждането и настроението на баща ми на бай Христо Апостолов, който беше партиен отговорник на килията.

Преместване и пътуване до Пазарджишкия затвор

През първите дни на май (на 3-ти или 4-ти) една сутрин бях предупреден да подготвя багажа си и след два часа да се явя пред вратата на затвора за отпътуване. Събрах скромния си багаж и се сбогувах с другарите. Пожелавме си скоро да се видим пак на свобода, получих и поръчки, които при възможност да предам на някои от близките им. Христо Апостолов и Никола Павлов (Комара), политически ръководители на колектива, ме извикаха и ми дадоха някои напътствия за държанието ми по време на пътуването (те имаха голям опит в това отношение); какво да съобщя на затворниците от Скопския затвор, ако успея да се срещна с тях; да предам опита на нашия затворнически колектив в Пазарджишкия затвор, що се отнася до организацията, партийната просвета, подготовката на процесите и държането в съда и т. н. Казаха ми, че не бива да се предприемат бягства без решение на съответните партийни ръководства и без осигурени явки. Това пречи на партията да организира бягството на партийни функционери, които са особено необходими на ръководството на антифашистката борба, защото след всяко бягство режимът се затяга.

Около обяд застанах пред голямата желязна врата и зачаках, обграден от приятелите си. Яви се надзирател и ме изведе от затвора. В помещението отпред бях обискиран, а багажът ми – проверен. Конвоиран от полицаи, въоръжен с пушка, аз поех по пътя към Скопие, по който бях дошъл преди два месеца. Денка си поставих в една затворническа каруца, натоварена с багаж и различни земеделски сечива, която се движеше успоредно с нас. Стражарят през повечето време се возеше, а понякога ми разрешаваше и аз да седя в каруцата за малко. Слънцето напичаше, радвах се на природата. Изпитвах смесени чувства. Бях тъжен, че трябваше да се сбогувам с един прекрасен колектив, с моите добри другари. Много ми даде този колектив, много научих за два месеца, запознах се със забележителни хора. Тъжното чувство обаче бе потискано от радостта, че ще бъде близко до родното си място – само на 36 км от Батак, ще мога да се срещам често с роднини и познати.

На влизане в Скопие стражарят се попристегна, очисти прашните си ботуши и с пушка в ръка ме подкара зад каруцата. Преди залез слънце застанахме пред познатият ми вече Скопски затвор. Стражарят предаде пакета с документите ми на охраната, а тя ме отведе в една килия на приземния етаж, която се оказа карцер. Вечерта затворниците бяха пуснати за разходка из двора и успях да се свържа с тях. На другия ден

не заминах. Тъмничарите ми казаха, че в София имало блокада във връзка с убийството на о. з. полковник А. Пантев. Така прекарах два дена в Скопския затвор. Пускаха ме на двора за разходка, когато затворниците бяха в килиите си. С тях разговарях през "шпионката", когато те се разхождаха, а аз стоях заключен в килията. Помолех ги за среща с представител на ръководството на затворническия колектив. Такъв след малко се яви. Разказах му за политзатворническия колектив в Идризово, колко души са, помолех го от името на тамошното ръководство да предложат чрез близките си на някои адвокати и общественици да посетят затвора и дадох имената на някои затворници, с които те биха могли да установят връзка.

Поприказвах и с други затворници. По време на разходката им пред моята шпионка постоянно имаше желаещи да обменят някоя дума с мен. Оказа се, че почти всички политзатворници са македонски българи, осъдени за антифашистка дейност. Разпитах има ли някои от гр. Кочани. Скоро се яви младеж:

– Аз съм от Кочани. Здравейте, друже.

Обясних му, че имам съученичка от Кочани, която през 1942 г. завърши Търговската гимназия в София – Надя Попова.

– О, знам я. Нейният брат е тук.

След няколко минути пред шпионката се появи младеж на около 25 г. възраст.

– Аз съм братът на Надя – каза той.

– Вие навярно сте Благой. Надя ми е разказвала за Вас. И аз имам брат на име Благой и за това запомних Вашето име. С нея учихме в Търговската гимназия. Бяхме приятели, членувахме в една ремсова организация – представих се аз на Благой Попов, който през 70-те години щеше да стане министър-председател на Република Македония.*

Надка Попова пристигна в София през 1941 г. от Белград и продължи образованието си в Търговската гимназия. Запознахме се с нея в началото на учебната година през септември. Беше ми представена от нейната братовчедка, която също се казваше Надка Попова и беше член на РМС в гимназията. Тя бързо се адаптира в новата обстановка и се включи в антифашистката борба. Изнесе доклад по македонския въпрос пред няколко групи младежи в гимназията и в

* Благой Попов (1920-1992) след 1944 г. заема редица високи длъжности, бил е кмет на Скопие (1963-1969), а през 1974-1978 е председател на Изпълнителния съвет (Правителството) на СР Македония.

квартала "Красна поляна", където живееше при свои роднини. Благой ми разказа, че Надя е била на свиждане преди няколко дни, предала му е червени яйца по случай Великденските празници. Аз описах на Благой условията в Идризовския затвор, живота на политзатворниците, създадената организация на колектива. На раздялата, той ме помоли да напиша писмо на Надка, тъй като той е много ограничен в кореспонденцията си. Изпълних заръката на Благой и още във влака написах писмо до Надка, писах ѝ повторно и от Пазарджишкия затвор. Ето и нейния отговор.

17 май 1943 г.

Др. Чауше,

Колко много ме изненада писмото ти, същевременно се и зарадвах. Ти си бил с Благой. Колко много ти завиждаме всички. Он е добър. Да знаеме го ние това. Добри сме всички. Ти как си? Интересуваме здравето? Гледай колкото е възможно повече на него. Излишно е да ти приказвам за неговата ценност. И ние сме тук добре. Тъй като сме си при домашните си, нали? За мен се интересуваши. Работя. Счетоводител на едно предприятие. Имам добра заплата. Това е всичко.

За Великден бях в Скопие при Благой, да знаехме, че и ти си тамо сигурно щях да търся свиждане и за тебе и да те зарадвам с някое Великденско яйце. Но сега е вече късно. Ти си близко до своите, ще ти изпращат повече. Преди една седмица ми се беше обадил Велико. Стегнала му се душицата – аскер човек. Пък отгоре и сантиментален. Какво ще му правиш – иска го.

Нали знаеш колко обичам да слушам, когато пее славея, ще отида по-близо до тях, за да мога по-добре да ги разбера. На моята... душа нужно е това. Те са близко до канцеларията ми и що да не отида? Чауше, пиши му на Благой понякога. Той от нас вече по-рядко ще получава, а вие сега се знаете – нали? На мене недей ми вече писа. Аз може би пак ще ти пиша, за да ми знаеш точния адрес.

Гледай все пак умно да живееш и тамо. Ти си млад и всичко можеш да отнесеш. Пази си здравето – колко е възможно повече. За сега толкова. Тамо на всички много пролетни искрени поздрави от мен.

В това писмо Надя Попова всъщност ми съобщава, че отива при партизаните, които нарича "славеи". Не помня да съм писал повече писма на нея и на Благой. По време на Титовия режим в Югославия не

смеех да направя това, за да не им навредя. По-късно, когато бях зам.-секретар на СИБ в Москва, споделих с постоянния представител на Югославия, който беше от Ниш, че познавам Благой Попов и Надя Попова. Оказа се, че ги познава и че двамата били известни личности...

И още един спомен във връзка с престоя ми в Скопския затвор. Зам.-директор на затвора по това време беше един бивш студент-юрист с прякор Муцата, когото познавах. Навремето той изучаваше латински език при учителя Молчанов, руски емигрант-белогвардеец, който живееше под наем у чичо Тодор. Муцата беше добър приятел с Молчанов, посещаваше го често, свиреше на китара и двамата заедно пееха руски романси. Ние с братовчед ми Ангел понякога ходехме при тях и ги слушахме. След като се дипломираше като юрист, Муца бил назначен за зам.-директор на Скопския затвор. През прозореца на канцеларията си той ме видял, наблюдавал ме по време на разходките ми в двора. Но така и не ми се обади – сигурно се е страхувал, или му е било неудобно. Както разбрах по-късно обаче, той звъннал по телефона на Молчанов и му съобщил кога ще мина през гара София, а той предал това на чичо Тодор...

След два дни, рано сутринта, в ковачницата ми поставиха верига, за първи път и последен път в живота ми. Конвоиран от един стражар, поех пешком към гарата, където ме вкараха в арестантското купе заедно двама спекуланти, които трябваше да бъдат съдени в София. Пътувахме добре. Затворническото купе беше по-уютно в от килиите на затвора. Беседвах със спътниците си, те ми разказваха за настроението на населението в Македония, за голямата радост при посрещането на българската армия и установяването на българската власт, но и за разочарованието от някои наши корумпирани държавни чиновници и от спекулата, която се вихри в "новите земи". С интерес наблюдавах местностите, покрай които минавахме, и хората, които се тълпяха по гарите.

Вечерта бяхме в София. Закараха ме в ареста на "Етапното" – арестантското помещение на гарата. Влязох в голяма килия и заставах пред вратата. Помещението беше препълнено, а гледката беше ужасна. На нара бяха насядали или налягали арестанти – българи и цигани. Имаше и правостоящи. Един от арестантите беше съвсем гол.

– Ти какъв си, бе, момче, какво престъпление си извършил? – попита един от циганите и поогледа веригата ми, която явно го респектиреше.

Аз подрънках с веригата и отговорих:

– Политически съм.

– А..., заповядай, сядай! – каза друг арестант и ми направи място.

Благодарих, но не седнах, а продължих да стоя до вратата. Почувствах внимание и уважение към политзатворниците. Обясниха ми, че голият е луд, който избягал от болницата, но бил заловен и сега по етапен ред го връщали в родното му място. Преди час изпаднал в ярост и разкъсал дрехите си. Аз му подадох шинела си, който носех на ръка и му предложих да се облече. Той ме погледна, засмя се, взе шинела и го облече.

Започнаха да ме разпитват, нещо, което е обичайно между затворниците.

– Даскале, каква присъда имаш, къде те карат, откъде си? – започна един от арестантите.

Отговорих на въпросите му. "Лудият", като разбра че съм от Батак, се раздвижи и ми каза, че е от Брацигово:

– Аз имам брат в Батак, сладкар е.

– Познавам го, казва се Милуш – отговорих му аз.

След около половин час бях извикан от стражаря, който ми подаде пакет с храна:

– Този пакет ти го изпраща г-н Стоил Самунев – каза стражарят и като погледна към арестантското помещение добави:

– Я ела в приемното помещение, че тук ще те нападнат и ще ти отнемат храната.

Седнах на една пейка, отворих пакета. Храната беше богата и вкусна. Започнах със сладкишите. След малко дойде и чичо Стоил Самунев, първи братовчед на баща ми, който държеше бюфета на ресторанта на гарата. Позволили му свиждане, понеже стражарите добре го познавали, често се навъртали в ресторанта и ползвали услугите му. Разговорихме се. По-точно аз бързо се хранех, защото времето за тръгване на влака за Пловдив приближаваше, а чичо Стоил говореше. Каза, че наскоро се срещал с тате, че чичо Тодор вчера напразно ме е чакал на гарата. Влязоха група стражари и свиждането се прекъсна. Отново ме вкараха в кауша. Започнаха постепенно да привикват арестантите и да ги откарват. Едва след полунощ извикаха мен и още 2-3 души. Откараха ни в арестантско купе на влака за Пловдив под охраната на двама стражари.

Рано сутринта пристигнахме в Пловдив и бяхме отведени в етапното комендантство, разположено в района на гарата. Оказа се, че в Пазарджик няма етапно комендантство и затова трябвало да ме откарат първо в Пловдив, а едва след това щяха да ме върнат в Пазарджик. В

килията, където очаквах пазарджишкия влак, бяхме 7-8 души. Седях на денка, а веригата бях пуснал на пода. Всъщност, аз единствен бях с верига. В коридора се чу шум и боричкане.

– Аз неговата мама. Ще го убия, пусни ме! – крещеше някой.

– Чакай, бе, не е той. Този затворник е млад, ученик – добави друг глас. – Ето провери.

Шпионката се отвори.

– Да се покаже Ангел Чаушев.

Аз станах и заставах в средата на кауша.

– Ето го, виж, ученик.

Мъжки глас изпсува и шпионката се затвори. Аз се досетих какво е станало. После стражарите разказаха, че един стражар прочел върху пакета, който ме придружаваше, името Ангел Чаушев, помислил, че е хванат партизанинът Ангел Чаушев, и искал да ме убива.

След два часа отпътувахме за Пазарджик. Беше вече светло. На перона имаше голям брой пътници. Аз нарочно подрънквах с веригата и привличах вниманието им. Стражарят ме отведе в купето за арестанти. След малко друг стражар доведе една жена. Оказа се, че това е Славка Гумнерова, съпруга на Любен Гумнеров, който беше един от ръководителите на партизанското движение в Пазарджишкия край. Запознахме се. Каза ми, че я арестували в Асеновград, където била на гости у брата на мъжа си. По време на едночасовото ни пътуване с интерес слушах разказите на Славка, която се тревожеше за съдбата на съпруга и семейството си. Тя предполагаше, че ще я интернират заедно с близките на партизани от Церово и други села от Пазарджишка околия. Извади от чантата си един сапун и ми го подаде. Стражарите не ни пречеха, а на гара Пазарджик предложиха да наемат файтон, за да ни откарат до околийското управление на МВР, което се намираще на около 3 км. Аз предложих да вървим пеша, въпреки веригата. Славка погледна обувките си с високи токове и каза, че не може да измине тези три километра до управлението. Платихме. И така двамата арестанти и двамата стражари пътувахме до полицейското управление с файтона. Тук се сбогувахме със Славка Гумнерова, за да се видим отново след години...

След кратък престой в двора на околийското управление поех пеша, конвоиран от стражар, към новата сграда на затвора, която се намираще извън града по шосето за Панагюрище. Бях превързал веригата с колана си и я носех за удобство праметната през рамо. Минахме покрай пазара и хората, главно селяни, които продаваха

своята продукция, ме зяпаха с интерес. Нарочно подрънквах с веригата, която разглеждах като символ на фашисткото мракобесие, а нейните носители – като патриоти. Колко приятно е да гледаш как хората наоколо се движат свободно, разговарят, купуват или продават. Това ме накара да се замисля колко близко съм до родния Батак, до семейството и роднините, до приятели и другари...

Вече бяхме извън от града, виждах затвора с неговите високи стени и стражеви кули. Беше хубав слънчев ден. Около затвора зеленееха ниви и ливади, в пълна дисхармония със сивите зидове на затвора. Стана ми мъчно, че след няколко минути и аз ще хлътна в тази сграда. Сърцето ми се сви. Та аз съм още млад, а трябва най-хубавите си години да прекарам сред тези стени, откъснат от другарите си, от борбите на ремсовата организация против фашизма. Много от моите другари все по-активно се включваха в борбата, някои от тях бяха вече партизани. Утешавах се, че войната скоро ще свърши с поражение над Хитлерофашистка Германия, че и в затвора също се води своеобразна борба, че и ние, пленниците на фашизма, също сме част от антифашистката борба на народа.

В новия Пазарджишки затвор

Стражарят ме предаде на тъмничарите, облечени в черните си униформи. Оформиха документите, обискираха ме и провериха багажа ми. Един надзирател ме поведе. Излязохме от караулното помещение и влязохме в сградата на затвора, минахме през няколко врати и попаднахме в едно приземно помещение, което беше ковачница.

– Свали му веригата – заповяда надзирателят на човек в затворнически дрехи.

Той разнити веригата, която носих повече от четири денонощия, и освободи крака ми. Някой влезе в помещението и фигурата му ми се стори позната. Вгледах се по-добре. Пред мен стоеше **бай Алекса Колунчев**, осъден през лятото на 1942 г. по т. нар. "Баташки процес". Винаги съм се отнасял към него с голямо уважение. Той се приближи, стиснахме си ръце и се прегърнахме.

– Ех, Ангеле, Ангеле, къде се виждаме! Знаех, че си в Скопския затвор и очаквах, че скоро ще се видим. Тук е Попето (Петър Г. Вранчев) и група от десетина политически затворници. Мен ме изпращат във Врачанския затвор, където ще работя в шивашка работилница.

Алекса Колунчев бе член на БКП още от младежките си години. През лятото на 1941 г. беше секретар на партийната организация в

Батак. При опит да бъде арестуван и интерниран, той и Никола Велков, секретар на РМС в Батак, преминали в нелегалност, а през септември същата година се включили в първата баташка партизанска чета заедно с братя Никола и Георги Чолакови, братя Ангел и Илия Чаушеви, Тодор Коларов и Петър Нейчев.

По-късно през зимата на 1941-1942 г. бай Алекса се укривал в Батак, но бил заловен и осъден с група антифашисти от Батак, Ракитово и Саранево. Към момента на нашата среща той вече беше прекарал 18 месеца в затвора. Веригата, която снеха от мен, беше поставена на крака на Алекса. Посъветвах го как да опази окования си крак от нараняване с халката и как по-удобно да носи веригата. След това бай Алекса закуцука, подрънквайки с веригата, по своя път към Врачанския затвор, от който излезе на 9.IX.1944 г., а на 10.IX. аз бях един от посрещачите му в родния Батак.

Конвоиран от надзирател, влязох в приемното помещение, където един затворник-кофте от Белово ми даде съвсем нови затворнически дрехи и ме поведе към банята. Тя представляваше килия с няколко корита и чешми с топла и студена вода. Изкъпах се с голямо удоволствие, облякох ново бельо и новата си раирана затворническа "униформа" и отново бях отведен в приемната, където прибраха моите собствени дрехи (куртка и панталон). От денка ми разрешиха да взема само лични вещи: тетрадки, моливи, книгите, сапун, четка и паста за зъби.

Поведоха ме към килията. Спряхме пред голяма решетъчна врата, охранявана от надзирател. Той отключи и ние тръгнахме нагоре по стълбището до третия етаж, където ни отвориха още една желязна решетъчна врата, за да влезем в коридора. От двете стени се редяха килиите с желязни врати с шпионки. Заставахме пред килия № 16, последната на етаж. Надзирателят надзърна през шпионката, после бързо отключи и отвори вратата.

– Ето ви нов другар. Настанявай се, където намериш място – обърна се надзирателя към мен.

Поогледах се. Килията беше доста голяма, с 12 легла, покрити със затворнически одеяла. Насреща ми виждах 10 сурови и мъжествени лица, които грейнаха в усмивки.

– Добре дошъл, другарю, откъде идваш?

Изведнъж чух познат глас:

– Ангеле!

Извърнах се и в ляво пред едно от леглата видях **Петър Г. Вранчев (Попето)**, известен баташки комунист, осъден по Баташкия процес като

секретар на партийната организация заедно с Алекса Колунчев. Той беше един от основателите на РМС и на БРП, активен обществен деец и високо уважаван батачанин.

– О, бай Петре! – отзовах се аз. Прегърнахме се. И още една изненада. Тук беше и бай Иван Дамянов от с. Варвара, с когото се бяхме срещали пред декември 1942 г. в СЦЗ.

Представиха ми и останалите ни съкилийници: Иван Пешев, студент, член на БЗНС, осъден по процеса срещу Г. М. Димитров (Гемето), и брат му Георги Пешев, наскоро завършил гимназия, член на РМС; братя Димитър и Петър Корсимови, и двамата завършили гимназия; Кирил Спиrow, ученик; Тодор Коев и Стоян Топалов. Всички те бяха от с. Мало Конаре. Единствено Васил, чиято фамилия съм забравил, беше от Варненско, и скоро след моето пристигане беше преместен във Варненския затвор. Всичко десет души, аз бях единадесети. Определиха ми легло до това на Петър Вранчев и ме "зачислиха" към неговото "столче" заедно със Спиrow, Дамянов и Васил. Останалите бяха обединени друго столче, което нарекохме "малоконарско", тъй като всички там бяха съселяни. Сътрудничеството между столчетата беше братско, разделението имаше условен характер, направено беше само за удобство.

Направиха ми впечатление чистотата и леглата. В килията имаше маса и етажерка, а пред всяко легло – табуретка, прозорците с железни решетки бяха малки и високо на стената, почти под тавана, обаче през тях влизаше достатъчно светлина. Наредих затворническите си вещи на една от клетките на етажерката. Седнах на табуретката пред леглото и разказах на новите си другари за СЦЗ и Скопския затвор – Идризово. Тези разговори продължиха и през следващите дни.

Другарите побързаха да ме запознаят с правилника за вътрешния ред в затвора, който беше много строг и трябваше се спазва стриктно. Казаха, че бил разработен на основата на немски правилници. Наказанията за нарушения бяха много големи. С голяма точност бяха фиксирани часовете за ставане, закуска, разходка, обед, вечеря. Лягането беше в 22 часа През деня не се разрешаваше лягане и сядане на леглата. Надзирателите често ни проверяваха през шпионката. Вратите се отваряха безшумно и внезапно. Впоследствие режимът се измени, защото затворът се засели с около 500 политзатворници и спазването на правилника беше трудно за затворническата управа. А и нашият колектив също имаше свои правила, които противопоставяше на официалните правилници на фашистката власт.

Трябва да отбележа, че първоначалният малък затворнически колектив е бил преместен от Стария затвор в Новия две седмици преди моето пристигане. Другарите ми тук още нямаха достатъчно опит, традиции и установени връзки с партийните ръководства и организации в Пазарджик и родните им места. Информация за политическите събития обаче получаваха редовно, било от близки при свижданията, било от адвокати, от криминални затворници, изпълняващи различни работи в затвора, даже и от надзиратели при непринуден разговор с тях.

В деня след пристигането ми обсъдихме някои въпроси, свързани с организацията на колективния живот и рационалното използване на времето за самообразование. Позовах се на мислите на Георги Димитров, изказани в писмото му до неговия племенник: "И при най-тежките условия, ако затворникът има воля и умение, може да научи много, да направи много за по-нататъшната си подготовка и развитие. Не оставайте нито час от своето време без използване, нито час в безделие. Така ще излезеш от затвора възмъжал духовно и политически, подкован със знания, готов за творческа работа и борба..... Трябва да се учи, постоянно да се учи..." (цитирам по памет).

Съставихме списък на книги (научна и художествена литература), която можехме да получим от близките си с разрешение на прокуратурата. Направихме план за колективна и самостоятелна политическа просвета. Обмислихме как да внесем по конспиративни пътища забранена политическа литература. По-късно поръчахме на брата на Петър Вранчев – Димитър Вранчев да направи шперплатов куфар с двойна странична преграда, която да прикрива тайник. Той изпълни поръчението и куфарът пренесе доста голям брой материали от Батак, Пещера и Пазарджик.

Същата вечер Петър Вранчев тихо ми разказа новини от Батак: антифашисткото движение се активизирало, няколко младежи ремсисти преминали в нелегалност и станали партизани (Марко Карлюков, Георги Джурков, Петър Кънев и Алекси Ванчев), към партизаните се присъединили и известните баташки комунисти Димитър Чучулев, Петър Пелев, Атанас Кънев, тъй като полицията започнала да ги преследва.

Другарите спяха, някои похъркваха, а мен не ме ловеше сън. Новата обстановка и няколкодневното пътуване с верига на крака ме бяха изнервили и пренапрегнали. Мислех за другарите си в Идризово, през съзнанието ми преминаваха впечатленията от пътуването между Скопие и Пазарджик. Цареше пълна, затворническа тишина. Килията беше

полутъмна. Над вратата светеше слаба крушка. От време на време се чуваше тропот на ботуши в коридора. Надзирателят през час идваше на вратата, чувах го как отваря шпионката и наблюдава килията. От двора долиташе шумът от разговорите между постовите войници. През малките решетъчни прозорци проникваше бледа светлина: беше пълнолуние...

Мислите ме отнасяха към близките и приятелите в Батак, към другарите и приятелите от гимназията. Заспах неусетно. Събуди ме остър звук на камбанка. Всички наскочаха и започнаха бързо да се обличат. "Хайде, Ангеле", побутна ме бай Петър. Някои от другарите вече бяха пред вратата и бързо излязоха, за да използват по-пълноценно краткото време, което ни се полагаше за тоалет.

Започна първият ми ден в Пазарджишкия затвор. След около час ни отведоха в столовата, където получихме чай, захар и малко хляб. Аз обаче бях удивен от самия факт, че тук има столова и че се храним на маса. Бях отвикнал от това. Към 10 часа ни отведоха на разходка на колелото в двора. Движехме се по двама под наблюдението на надзирател. Зидовете, който ограждаха двора, бяха много високи. На всеки ъгъл имаше кула, в която стоеше въоръжен войник. Дворът и колелото си останаха за мен, а и за другите, най-доброто място в този затвор: тук се разхождахме по два пъти на ден, от тук виждахме небето, слънцето, усещахме истински топлината и студа; тук, макар и под строй, разговаряхме, дискутирахме, разменяхме информация и мисли върху прочетеното, опознавахме се, радвахме се на тревичката, която се подаваше тук там между паветата... Това беше нашият малък "оазис". Тук провеждахме и нашите протести, отбелязвахме празници и важни събития.

След няколко дни се видях с тате и мама, а по-късно и с Благойчо, леля Ванка, вуйчо Стефан. При свижданията получавах и храна.

Фашистки терор и репресии. Засилване на антифашистката борба и партизанското движение в Пазарджишки окръг. Макар и откъснати от външния свят, ние чувствахме, че недоволството на народа от безчинствата на фашистката власт се засилва, а заедно с него се разрастваше организираното антифашистко движение и партизанската борба. С възторг коментирахме новините за успехи на партизаните и дълбоко скърбяхме, когато узнавахме за убийства и арести на антифашисти.

Така например, скоро след пристигането ми стана известно, че през м. април е бил направен опит за подпалване на дъскорезна фабрика в с. Лъжене и че са били арестувани десетки антифашисти в селата на Чепинското корито, а край с. Чепино след зверски инквизиции са били разстреляни Заварин Горанов и Ангел Чопев. Със Заварин се запознах в

началото на м. септември 1942 г., когато с тате и мама ходихме да топим лен в местността "Топилата" край Лъжене. Около 7-8 дни квартирувахме у Горанови. Бащата на Заварин дядо Стою и майка му бяха много мили и сърдечни хора. При тях се чувствахме като у роднини. Имаха много добър радиоапарат и вечер слушахме радио Лондон. Тук за първи път чух да говори земеделският деец Димитър Мацанкиев. Имаше приятен и тържествен глас. Помня, че отправи апел към българските селяни да не предават житото си на немците, заклеймяваше българските фашисти и царската династия, съобщи за започналите вече край Сталинград битки...

В края на м. май получихме информация, че антифашисти са убили Генов, началник на Държавна сигурност при Пазарджишкото полицейско управление. За него нашите малоконарци разказваха, че е голям палач, че лично е разследвал и инквизирал антифашисти, за да ги изправи пред съда и изпрати в затвора. Последваха арести на десетки пазарджишки младежи. Тогава за първи път чух името на **Динко Баненкин**, член на ОК на БКП, който отговарял за бойните действия на партията. За него по-късно пазарджишките затворници разказваха с възхищение и гордост.

Получиха се съобщения за многобройни арести в гр. Панагюрище и селата Стрелча, Дюлево, Смилец, Баните, Паталеница, Варвара, Саранево и др. И така, ние зачакахме пристигането на нови подсъдими и провеждането на съдебни процеси във военнополовите съдилища.

На **17 май 1943 г.** аз и П. Вранчев бяхме в особено настроение: беше годишнина от Априлското въстание, най-големият празник в Батак и за батачани, където и да се намират те. Това стана повод за разговори с другите политически затворници. Обикновеният им поздрав през този ден беше "От Батак съм чичо... знаеш ли Батак?" Баташките антифашисти ще се покажат достойни за подвига на своите деди, казваха те.

След около седмица имах свиждане с брат ми Благойчо. Той успя да ми съобщи, докато приказвахме през решетките, че партизаните са нападнали дъскорезната фабрика в местността "Кьошка", където се произвеждаше дървен материал и сглобяеми бараки за немците.

Имаше и едно печално известие. В м. "Картела" (на 12 км. южно от Батак) в сражение на партизани с полицейски и военни части загинал Георги Джурков. Това беше първият убит баташки партизанин, първата жертва на Батак във въоръжената антифашистка борба! Мъката ми беше голяма. С Георги бяхме приятели и съседи. Помнех го още от

детските и юношеските ни години, от ежедневните игри на нашата улица и в околностите на Батак... Отиде си един млад живот, един борец. Представях си мъката на баща му чичо Илия и на майка му, двама честни селски труженици. Често се срещах с чичо Илия след Девети септември, стискахме си ръцете, но в очите му винаги напиреха сълзи. Сега скромен паметник край шосето на стотина метра от лобното място на Георги напомня за неговия подвиг.

На свиждането в адвокатската стая вуйчо Стефан потвърди тези новини и допълни, че партизаните, нападнали фабрика "Кьошка", били много на брой и добре въоръжени, а фашистката власт била в паника и из околностите на Батак имало много полицаи.

Получавахме сведения за други убити партизани и ятаци в Пазарджишкия край и Родопите. Терорът вилнееше. Десетки антифашисти бяха избити без съд и присъда.

Политзатворници от Стрелча и други селища. В края на май в затвора бяха прехвърлени голяма група антифашисти от Стрелча, Дюлево, Кръстевич, Смилец, Цар Борисово, осъдени вече от пловдивския военнополови съд. Те дълго били разследвани и инквизирани в Панагюрския полицейски участък и в Пловдивската Държавна сигурност, а след това били изправени пред военнополови съд в пазарджишките казарми.

Двама от тях бяха със смъртни присъди: Мильо Апостолов (Вещевата) от Стрелча и Стойчо Бойчев от с. Дюлево. Изолираха ги веднага в единични килии, но ги пускаха да се разхождат с нас. Вниманието на всички беше насочено към тях, постоянно се тревожехме дали внезапно няма да ги екзекутират. Нощем се ослушвахме. Сутрин скачахме с въпроса живи ли са?

В сравнение с останалите затворници бай Мильо и бай Стойчо бяха доста възрастни, по на около 50 години. И двамата бяха свързани с борбите на отрудените хора и БКП като ятаци на партизаните от Панагюрския край на Средна гора. Те спокойно и гордо понасяха съдбата си. Бай Мильо, когото стрелчани не знам защо наричаха Вещевата, пушеше много. И двамата охотно разговаряха с нас, младежите, разказваха ни най-различни случки от техния живот и участието им в политическите борби. Спокойствието и вярата им окриляха всички. Бързо се опознах и с другите от този процес, станахме добри приятели, с някои живях в една килия. Нашето крило на затвора се напълни. Образувахме нови столчета. Запознавахме новодошлите със затворническия режим и с организацията, установена от ръководството на по-

литзатворническият колектив. Определиха се и отговорници за всяка килия.

С особени симпатии си спомням за Петър Гешев от с. Дюлево, за стрелчаните Никола Лулчев Филипов, Стайко Стайков, Стоян Георгиев, Стойко Лулчев Калбуров, Илия Ткучев, за Динко Порязов от с. Смилец, Дельо Писков от с. Цар Борис и много други. С някои от тях в различно време съм бил в една килия, хранили сме се заедно в едно столче. Познавах задочно семействата и близките им. Съпругите на някои от тях като Никола Лулчев, Геро Савов, бай Стоян Георгиев и др. идваха пеш от Стрелча до Пазарджик с цедилки на гръб, за да донесат храна на съпрузите си и да ги зарадват на свиждане. Четяхме писмата им. Възхищавах се на езоповския им език – те така умело предаваха новините за прояви на партизани, за нови арести и пр., че цензурата не успяваше да долови за какво става дума, каква информация се предава. Съпругите на политзатворниците от Стрелчанския район заслужават дълбок поклон. Особено близки станахме с **Никола Лулчев**, а задочно и със съпругата му, която в писмата винаги ми изпращаше поздрав и пожелания. С тях двамата се видяхме след 15 години, когато ни гостувах в София и едвам успяхме да се познаем...

Близък бях и с **Кунчо Ив. Кунчев**, който завършил гимназията и за антифашистката си дейност попаднал в затвора. С него споделихме най-съкровениите си мечти, дълго си говорихме по най-различни теми. Той беше влюбен в една моя съселянка-ученичка, която прекарала лятната си ваканция през 1942 г. на бани в Стрелча. Кунчо ме запозна задочно със сестра си Лалка, ученичка в гимназията, която често му идваше на свиждане, пишеше ни писма, а през лятото на 1944 г. стана партизанка.

Спомням си **Геро Савов**, умен селски труженик. През юни 1943 г. затворническата храна значително намаля. Хлебната дажба между двете реколти спадна до 150 грама дневно, при това хлябът беше от брашно с най-различни примеси. Когато стиснехме дневната си дажба в ръка, образуваше си топче по-малко от яйце. Супата беше без мазнини, в една порция бобена чорба плуваха 3-4 зърна. Стрелчани донесоха бутилки шарлан. Геро ги пазеше и разпределяше олиото между всички докато обядвахме. Той минаваше бързо край всеки от нас и сипваше по лъжичка олио в алуминиевите ни чинии. Това олио и досега е пред очите ми, то образуваше малко петно на повърхността на чинията и аз с удоволствие и благодарност го разбърквах с лъжицата... Понякога Геро се смееше поглеждайки Сами, отговорника на столчето ни, и казваше:

"Аз съм по-щедър от Сами. Има ли в Стрелча, ще има и тук".

Геро беше и добър певец. Обичаше вечер тихо да пее "Ален мак", любимата песен на Дядото (Д. Благов). И ние подхващаме след него...

Дискусията за "гениите". Бай Добри Терпешев. Не помня повода, но през м. юни възникна спор между някои другари младежи какво означава понятието "гений", кои исторически личности са гениални и пр. Този спор се превърна в разпалена дискусия, особено сред учениците. Изказваха се най-различни мнения, като се сочеха княз Борис I, цар Симеон, Ботев, Левски, император Наполеон и др. Всички считаха, че Ленин и Сталин са безспорни гении, но спорът се изостри, когато беше повдигнат въпросът гении ли са тогава Хитлер и Мусолини. Разбира се, ние ги смятахме за мракобесници и застъпници на античовешки идеологии, но някой издигна тезата, че можело да има и гении на злото. Това мнение веднага беше отхвърлено, но въпросът за определението на понятието "гений" така и си остана недоизяснен.

В тези дни на спорове узнахме, че в стария Пазарджишки затвор е доведен Добри Терпешев, който беше един от най-дългогодишните политзатворници в България и изтъкнат партиен ръководител. Заедно с него тук бяха докарани Лъчезар Аврамов и Гриша Филипov. Бай Добри Терпешев и двамата му другари бяха изпратени в концлагера в Българово (Бургаско). По-късно узнахме, че Добри Терпешев е избягал и се е включил в ръководството на партизанското движение в България. Докато още бяха в Пазарджик, ние установихме връзка с тях чрез някои затворници, които работеха в канцелариите. Възложено ми беше да напиша писмо до бай Добри, в което накратко изложих същността на спора за гениите. След няколко дни по същия начин получих отговора на бай Добри, написан с хубав почерк. "Използвайте времето си за по-сериозни беседи, не се захващайте с празни, ненужни спорове. Вашият спор прилича на споровете на древните философи – колко дяволи могат да се подредят на върха на една игла." Прочетохме писмото по килии и препирните ни секнаха...

Чепинци. В началото на м. юни в затвора пристигна голяма група от 30-40 души от селата в Чепинското корито: Лъжене, Чепино, Каменица, Дорково и Ракитово. Ние бяхме подготвени за идването им, понеже вече знаехме, че те се намират в полицейските участъци в Лъжене и Пловдив. Измъчени и бледи, но и наперени, те се настаниха в определените им килии. Първата ни грижа беше да ги ободрим и да им помогнем за отговора на обвинителните актове и при наемането на адвокати.

Обвиненията към повечето от тях бяха тежки: връзки и срещи с партизани, организиране на бойни групи, саботажи. За някои бяха поискани смъртни присъди. Процесът се състоя през м. юли 1943 г. и в крайна сметка бяха издадени редица задочни смъртни присъди, а някои от подсъдимите бяха оправдани. С чепинци имах много добри отношения, дружах с много от тях и останахме винаги приятели. Сред тях беше Юсеин Шолев, горд и красив българин-мохамеданин, природно интелигентен, контактен, винаги усмихнат (през 1946 г. той щеше да стане депутат във Великото народно събрание и член на българската делегация за сключване на мирния договор в Париж), а също и Мустафа Кадъов, Асен Бозаджиев, Васил Кръстин, Михаил Михайлов (Мильо), Борис Голомехов, Димитър Галилеев, Димитър Мирев (учител), Костадин Цокков, Пенко Гешев, дорковците Илия Малев, Христо Статев, Костадин Ласков, Иван Дойчинов, Кръстьо Зарев (член на ЗМС) и др. Особено близък бях с Илия Малев, Димитър Галилеев и Христо Статев.

В групата беше и заловеният партизанин **Тодор Дуков**, един много уравновесен и спокоен човек. Често се разхождахме заедно. Разказа ми, че през тридесетте години е бил в затвора за конспиративна дейност. През април 1943 г. минал в нелегалност и станал партизанин. Участвал в нападението срещу фабриката в м. "Кьошка". По-късно при престрелка край Лъжене се отдалечил от групата си и останал сам. Намерил убежище при свои роднини, но бил заловен. Дуков имаше опит в колективния затворнически живот и морално и материално подпомагаше другарите си. Политически и теоретически беше добре подготвен и аз обичах да разговарям с него: той беше приятен и благонамерен събеседник.

Поддържах добри взаимоотношения и с **Кръстьо Зарев**, член на Земеделския младежки съюз (ЗМС), ятак на партизаните и, преди всичко на своя съселянин Кръстьо Пеев. Кръстьо Зарев беше студент в стопанско- административния отдел на Юридическия факултет при Софийския университет. Умен, начетен и речовит, той имаше широки литературни познания. С него често обсъждахме произведенията на Е. Зола, Л. Толстой, В. Юго, Ф. Достоевски и др.

През лятото започнахме да издаваме литературна тетрадка, в която Кръстьо Зарев помести няколко статии под псевдоним "Млад Антей". След 1944 г. обаче той премина към опозиционния Земеделски младежки съюз и стана негов организатор от национален мащаб. Срещнахме се няколко пъти, разговаряхме приятелски, шегувахме се над политиче-

ските си различия. Накрая той емигрира през Гърция във Франция. В Париж имал книжарница, оженил се за французойка и починал в началото на седемдесетте години.

Късно през есента бях в една килия с неколцина чепинци и панагюрци: **Пенко Гешев** от Чепино, който беше значително по-възрастен от нас (на ок. 50 г.) и страдаше от язва. Още помня как се измъчваше, как се превиваше от болки в стомаха. Правех всичко възможно да облекча страданията му на бай Петко и се стараех да намирам за него от другите столчета мед и масло. През пролетта на 1944 г. той беше освободен, а през лятото на същата година, когато бил застрашен от нов арест, станал партизанин. Негов неразделен другар в затвора беше **Костадин Цокв**, спокоен човек, дружелюбен и добър събеседник, който подробно ни разказваше за участието си в Септемврийското въстание в Разложко.

С много отворен характер беше **Асен Бозаджиев**, на ок. 35-40 г., дребен на ръст, но подвижен като живак. Обичаше младежите, търсеше тяхната дружба, обичаше шегите. Като член на БРП той участвал в бойна група. Беше работил в дъскорезна фабрика в Батак, отнасяше се със симпатия към мен и почти всеки ден се виждахме.

Силна дружба ме свързваше и с **Илия Малев**. Той беше тих и кротък човек, но много добър масовик. Ръководил бойна група и се ползваше с голям авторитет сред чепинци и другите политзатворници. Задно с него и с Максим Тодоров от Перник бяхме определени от затворническото партийно ръководство за ръководители на нашата младежка организация. Често се събирахме, обсъждахме различни въпроси за работата с младежите (а те бяха около 70% от политзатворниците). Работехме заедно с бай Андрея Пенев, Генчо Евтимов и Спас Георгиев от партийното ръководство. По-късно Илия стана военен и се пенсионира като полковник.

С по-буен характер се отличаваше **Христо Статев**, който беше по-млад от нас (на ок. 17-18 г.) и като член на РМС беше участвал в бойна група. Привързах се към него и станахме най-добри приятели. Близките му знаеха за мен и аз получавах честитки и писма от братовчедите и братовчедките му. Домашните му не жалеха средства да подпомагат него и другите политзатворници. Христо особено силно обичаше дядо си и често разказваше за него: макар и овчар, той притежавал голям житейски опит и мъдрост. И след победата Христо си остана все така буен, но неизменно предан остана на партията. Работеше в мините в Бухово и край Велинград. Не търпеше несправедливостта, като

работник и общественик той винаги воюваше за правдата – такава, каквато я чувстваше и виждаше.

Не мога де ни си спомня за **Димитър Галилеев**. Дружбата ни продължи няколко десетилетия, до неговата смърт. Макар да заболя тежко от диабет и почти ослепя, до своя край той си остана усмихнат, доброжелателен и активен общественик.

През годините често съм се виждал с още живите чепинци-политзатворници по улиците на Велинград и в София. Припомняли сме си Пазарджишкия затвор, споменавали сме с най-добри чувства тези, които вече не бяха между нас...

Лесничите. В последните дни на юли (или началото на август) 1943 г. от Държавна сигурност в Пловдив бяха доведени няколко обвиняеми по ЗДД: инж. лесовъд Сава Шиваров, инж.-лесовъд Любен Наумов, Асен Асенов, Тодор Бочуков, Иван Харизанов, Иван Терзиев. Те бяха много измъчени от инквизициите в полицията. Веднага се явих при тях, за да им окажа помощ. Разпитах ги какви обвинения са повдигнати срещу тях, обмислихме подготовката на адвокатската им защита в съда. Сава Шиваров и Любен Наумов веднага се свързаха със семействата си, които живееха в Пазарджик.

Обвинени бяха, че са участвали в организирането на партийни и яташки групи, които са развивали активна дейност и са подпомагали партизаните. Всички обвиняеми бяха доста образовани, но между тях се особено силно се открояваха Сава Шиваров, Любен Наумов и Иван Харизанов.

Савата наистина правеше впечатление със своята висока интелигентност, беше спокоен и тактичен в отношенията с другарите си. Често беседвахме, а след присъдата известно време заедно изучавахме политическа икономика. **Любен Наумов** беше по-неспокоен, сърцат, с бързи реакции, задълбочен в разсъжденията си. **Иван Харизанов** пък вече имаше богат политически опит, натрупан при предишен престой в затвора. Беше ерудиран и склонен към просторни разсъждения по всички въпроси, които изучавахме и коментирахме – нещо характерно за преминалите вече през затворите другари.

И със шестимата останахме добри приятели и след Победата. Особено се сдружихме обаче с ракитовеца **Иван Терзиев**, който по онова време беше на около 23-24 г., любознателен, природно интелигентен и общителен. Нервен и неспокоен беше **Асен Асенов** (счетоводител). Той много тежко преживяваше затворническата си съдба и избягваше да общува с другарите си по участ. Ние се стремяхме да го заговоряме и да

се разхождаме с него на колелото, за да го извадим от самотата му и да облекчим тревожните му мисли, страхувахме се да не получи психическо заболяване. Добър и със спокоен характер беше **Тодор Бочуков** от Девин. Пушеше много и беше добър събеседник.

Подготовката за процеса им се проточи повече от обичайното (навярно поради лятната ваканция на съда). През м. септември след няколко дни заседания военнопoleвият съд осъди задочно Атанас Кънев и Георги Панчев на смърт чрез обесване, Иван Харизанов получи доживотна присъда, Сава Шиваров и Любен Наумов бяха осъдени на 10 години, а Асен Асенов, Иван Терзиев и Тодор Бочуков получиха по-леки присъди.

Самуил Нисимов (Сами) и родителите му. Бях много изненадан, когато един ден в края на май 1943 г. нашата килия се отвори и надзирателят оповести със злобна насмешка: "Приемете още един ваш колега". Иззад него, облечен в затворнически дрехи, се появи Сами. Скочих от табуретката: "Сами, здравей, добре дошъл!" Прегърнахме се. Бях радостен, че и той се е отървал от тежките условия на Идризово. Той ми разказа, че една група наши другари от Идризово – Живко Живков, Желязко Колев, Еньо Тошев, Дечо Стефанов и др. са били изпратени в концлагера край Хасково, който беше част от Хасковския затвор. Запознах го с другарите. След около седмица родителите на Сами, чичо Илия и леля Роза, заедно с още десетки еврейски семейства, бяха изселени от гр. София и въдворени на местожителство в Пазарджик.

Сами беше много добър момък, лесно се сприятеляваше, беше тих и скромен, безкористен, алтруист, грижлив към нуждите на всички познати. С него станахме "вечни" приятели. В последните години се срещаме рядко, но това не намали силата на приятелството ни. През месеците, прекарани в Пазарджишкия затвор, често ни преместваха от килия на килия, и ние със Сами ту се разделяхме, ту пак се събирахме. Спомням си, че през лятото на 1943 г. бяхме избрали Сами за домакин на нашето столче. Той се стараяше правилно и равномерно да разпределя храната, която получавахме отвън в допълнение към бедния ни затворнически порцион. Тази храна постъпваше един път седмично (като правило при свиждане). В този ден ние "ухажвахме" Сами, за да ни отпусне повече храна. Той обаче я разпределяше така, че да имаме по малко за всеки ден от седмицата – и за закуска, и за обед и за вечеря. На нашите молби той отговаряше:

– А утре, а в други ден какво?... Нищо!

В повечето случаи той ни добавяше по филийка хляб, лъжичка мармалад, резенче ябълка... Но имаше и дни, когато не ни даваше нищо – всичко зависеше от полученото и наличността на продуктите. Той пресмяташе и мислеше за следващите дни...

При такива случаи другарите обикновено се обръщаха към мен за съдействие. Събирахме се около Сами и с весела глъчка и шеги го увещавахме да ни даде нещо повече. Той трудно отстъпваше, когато запасите бяха малки. Често се забавлявахме, като обявявахме събрание и освобождавахме Сами от домакинската му длъжност. Изяждахме част от продуктите и веднага след това отново избирахме Сами за отговорник на столчето. Той отново поемаше задълженията си, като ни упрекваше в лекомислие:

– Вие акъл имате ли?! Защо ни е домакин, щом всичко получено искате да излапате същия ден? Аз ще ви науча вас, ще установя желязна дисциплина!

Ние веднага се съгласихме с него.

– Ех, – казваше някой, – докато е домакин Сами, гладни из килията ще ходите, но от глад няма да умрете.

А Сами протестираше:

– Не злоупотребявай с думите на Странджата!

Бяхме млади и макар хронично да недояждахме, не обръщахме внимание на това, шегувахме се и не се оплаквахме.

Чичо Илия и леля Роза, родителите на Сами, също бяха прекрасни хора. Те подпомагаха и останалите политзатворници. Сближиха се с тате и мама и взаимно се подкрепяха. Илия Нисимов бил роден и живял в Ямбол, където станал член на БРП през тридесетте години. Впоследствие се преместил на работа в София като служител в търговска фирма и тук продължил да подпомага партията и антифашисткото движение. Имаше много познати. Често идваше на свиждане и ни информираше за по-важните политически събития по света и в страната.

През юни или юли 1943 по време на свиждане с мен и Сами той ни преразказва съобщението на радио Лондон, че **Коминтернът се е саморазпуснал**. Причините за това били, че комунистическите и работническите партии имали достатъчно опит и сами можели да определят своята политика и задачи в зависимост от конкретните национални условия, с което се разширявали възможностите за създаване на национални фронтове против фашизма.

Веднага предадохме това на другарите. Започнаха оживени коментари, изказваха се различни оценки и мнения. Едни казваха, че това е

невъзможно и че съобщението на радиото навярно е провокация на фашистката пропаганда. Други смятаха, че това е тактически правилно решение, което дава възможност да се установи по-голямо доверие между страните на антифашистката коалиция и т. н. Всички казваха, че ако съобщението е вярно, то решението е правилно – не можеше да допуснем, че др. Сталин и др. Димитров ще вземат неправилно решение... Дискусиите продължиха няколко дни, но това събитие продължи да вълнува политзатворниците през следващите месеци, тъй като дълго време допълнителна информация за позицията на партията по този въпрос нямаше. Едва през есента партийното ръководство на затвора аргументирано обоснова правилността на това решение. В общи линии те се свеждаха до това, което ни беше казал, макар и накратко, чичо Илия.

През декември 1943 г. чичо Илия на среща с мен и Сами развълнувано и с приповдигнато настроение разказа за състоялата се в **Техеран** конференция на тримата велики мъже, както се изрази той – Сталин, Рузвелт и Чърчил. Взети били важни решения: да се открие втори фронт, да се съгласуват военните действия по всички фронтове, да бъде съдени виновниците за войната и военнопръстълниците.

Чак до началото на септември 1944 г. чичо Илия при всяко свиждане със Сами, а често и с мен, продължи да ни предава кратки, ясни и достоверни новини за положението по фронтовете, за успехите и неуспехите на Съветската армия и на Съюзниците, за политическите събития в България...

Прекрасни хора бяха семейство Илия и Роза Нисимови. В продължение на повече от една година те посещаваха Пазарджишкия затвор – с храна, новини, оптимизъм, с вяра в утрешния ден. Моралната им подкрепа за нас беше по-важна от материалната. Със своите съвети те поддържаха морално и семействата на политзатворниците от Пазарджишкия затвор. В същото време те търпяха редица несгоди и материални трудности и като принудително въдворени в Пазарджик. Малко са хората, които така безкористно, разполагайки с толкова скромни доходи, с цената на много лишения са подпомагали ежедневно не само своя син, но и неговите другари. И след Победата на 9. IX. 1944 г. те продължиха да се трудят и живеят скромно и напрегнато, без да ползват никакви привилегии.

Прехвърлянето на група политзатворници в лагер Българово при затвора в Бургас. Числеността на затворниците през м. юни се увеличи. Затворническата агенция "партенка" разпространи новината, че се подготвя изпращането на група затворници на работа в лагер край

гр. Бургас. Това беше потвърдено и от чичо Илия. Слухът излезе верен. Една сутрин надзирателите съобщиха имената на заминаващите, дадоха им едновременно срок за събиране на багажа си и за издаване на затворническите им дрехи. Изведоха ги от затвора, обградени от голям брой въоръжени стражари. Останахме само 30-40 политзатворници, събрани в едното крило на затвора. Отново се преустроихме по килии, в нови колективи и нови столчета, започна опознаване на нови характери. Останах в същата килия, но за мое съжаление към Бургас заминаха Петър Вранчев (Попето), Дельо Писков (Даскала), братя Корсимови, братя Пешеви и др.

За щастие, през м. октомври П. Вранчев, заедно с някои други "пазарджишки" затворници, се завърна и ние отново се оказахме в една килия.

Молитва и карцер. Връщам се назад във времето към първата ми вечер в Пазарджишкия затвор. В 20 ч. вечерта се яви надзирател за проверка. Наредихме се в редица. Той четеше имената и отбелязваше присъствието ни. Последва голяма изненада. Надзирателят изкомандва: "Обърнете се на изток! Чети молитва!" Един от съкилийниците прочете кратка молитва. Това силно ме шокира.

Надзирателят излезе. Обърнах се недоволно към другарите си: "Как е възможно вие, осъдени за комунистическа дейност, да се подчинявате на затворническата управа и да четете молитви?!" Обясниха ми, че тук царят казармен режим и че молитвата е задължителна според Правилника за вътрешния ред, а за неподчинение ни чака карцер, лишаване от кореспонденция, храна и свиждане.

Започна дискусия. Някои изказваха мнение, че трябва да се откажем от молитвата. Други твърдяха, че трябва да се подчиним, тъй като сме малко и съпротивата ни ще бъде сломена.

– И в казармата има невярващи, но те се подчиняват на правилата.

– Но в казармата е друго. Ние сме признати от съдилищата за комунисти и не трябва да се подчиняваме и да четем молитва.

Накрая решихме, че това е едно формално задължение, което засега ще изпълняваме с насмешка. Смятахме по-късно отново да разгледаме този въпрос. Решихме също молитвата да се чете по-бързо с най-кратък текст и винаги от един и същ другар. За такъв определихме Тодор Коев, който стана нашият "поп".

След месец-два съставът на обитаващите нашата килия постепенно се промени. Един от надзирателите (Цветански, простоват човек с прякор "Муфтата", защото взимаше от изпратената отвън за затворниците храна) беше забелязал, че и в килията, и в столовата молитвата се чете

от един и същ затворник, и то с много съкратен текст. Запомнил беше също, че при вечерната проверка аз заемам левия фланг и при четенето на молитвата се подсмивам. Една вечер той се обърна към мен и с груб тон заповяда:

– Ти, чети молитвата!

Аз мълчах и продължавах да го гледам иронично.

– Чети молитвата! – продължаваше да повтаря и да удря по пода с подкованите си ботуши.

Аз мълчах.

– Чуваш ли, ще те карцирам!

Примиренчески отговорих:

– Чувам, но не я знам.

Тогавя той се обърна със същата заповед към стоящия до мен Христо Статев от с. Дорково. В знак на солидарност той също отказа. Цветански посочи трети затворник, който отново отказа. Атмосферата се нагорещи. Себелюбието на надзирателя беше накърнено. Страшно ядосан, той стоеше пред нас и ни обсипваше със закани. Ясно беше, че за пръв път се сблъскваше с такова колективно неподчинение, и на това отгоре го възприемаше като лична обида. Положението спаси нашият набеден поп Тодор Коев. Той вдигна ръце нагоре и подигравателно изрече:

– О, Боже Господи, който си на небето, прости греховете на нас и на нашите врагове. Амин!

Надзирателят обяви, че карцира мен и Христо за една нощ.

–Тръгвайте пред мен – каза той.

Аз му заявих, че няма право да наказва и да извежда затворници от килиите след вечерната проверка.

– Тръгвайте, че ще извикам войнишкия караул! Ако не се подчините, ще подам рапорт и ще искам по-голямо наказание. Сутринта ще ви освободя.

За да овладеем скандала, ние с Христо излязохме от килията. Надзирателят ни отведе в карцерното отделение, което се намираше в подземния етаж и се състоеше от няколко килии с размери един на един и половина метра. Тези килии нямаха прозорци, а откъм коридора се затваряха с решетъчни врати. Подът им беше циментов и за през нощта давах дъска, която служеше за седане и за легло. Затвориха ни в две съседни килии.

В карцера нямаше други затворници. Коридорът беше слабо осветен. Дватама с Христо разговаряхме почти цяла нощ през решетките на вратите. Времето беше топло, но влажно. Сутринта обаче стана доста

студено и се затопляхме като правехме гимнастика. По едно време дойде друг надзирател и ни пусна до тоалетната и мивката. В коридора имаше малки прозорчета с железни решетки. През тях виждахме краката на войника, който охраняваше сградата и се разхождаше пред прозорците. Извикахме му, той се наведе и се оказа, че това е батачанинът Георги Велков. Познавах го добре. Брат му Никола беше секретар на РМС в Батак и още през лятото на 1941 г. стана партизанин.

– Добро утро, бай Георги, пазиш ли ни? – попитах го аз.

Той продължително се визира в мен. Явно не можеше да ме познае в затворническите дрехи, пък наоколо беше полумрак.

– Бре, Ангеле, ти ли си? Прощавай, не те познах – каза бай Георги накрая, коленичил пред прозорчето.

– Аз съм запас. С какво мога да ви помогна? Искате ли цигари? – и започна да рови из джобовете на куртката си.

Отказахме – и двамата не пушихме. Сбогувахме се с бай Георги и изпратихме поздрави на войниците-запасняци от Батак и Дорково, които служеха в 27-ми Чепински полк.

Надзирателят Цветански не ни освободи. Смяната му завършила и той си заминал към Белово, без да остави рапорт за карцирането ни. Това беше във вторник. Престояхме едно денонощие в карцера без да има заповед за карциране и без това да е известно на главния надзирател. Бяха ни “забравили”. С Христо често пеехме различни песни, макар че бяхме много лоши певци. Особено високо и често пеехме "Фашизмът цари, терорът го крепи, но борческия дух не ще сломи". Сряда беше ден на свиждане. Брат ми Благой дошъл от Батак, взел разрешение за свиждане от прокуратурата и пристигнал в затвора. Тук му отказали свиждане без да му обяснят защо. Той се върнал в прокуратурата, съобщил това и поискал да узнае къде се намирам. Направили справка и се оказало, че съм в затвора, но съм в карцера и че това не е било известно на управата, за да съобщят в прокуратурата да не се дава разрешително за свиждане.

Накрая свиждането стана. Изкараха ме от карцера и аз се явих в залата за свиждане в окъсани затворнически дрехи. Успокоих брат ми, бях бодър, разменихме през решетките някои новини. В резултат на това недоразумение обаче зам.-директорът на затвора започна проверка. Двамата с Христо бяхме отведени в кабинета му. Тук беше и надзирателят Цветански. Той докладва, че ни е карцирал за неподчинение – не сме изпълнили нареждането да четем молитвата и сме оказали съпротива при отвеждането в карцера.

– Защо сте отказали да четете молитвата, защо сте оказали съпротива на надзирателя? – запита заместник-директорът.

– Не знаем молитвата и обяснихме това на надзирателя – отговорихме и двамата. Той се обърна към мен:

– Вие сте завършил гимназия (пред него на масата лежеше личното ми дело). Може ли интелигентен човек да не знае една молитва?

– Интелигентността на човек не се определя от знаенето на молитви. Вашият надзирател знае молитви, но означава ли това, че е интелигентен?

Заместник-директорът скочи като ужилен и удари с юмрук по бюрото си.

– Пет дни в карцера и 10 в единичка! (т. е., в килии, изолирани от другите затворници и при по-строг режим), – обяви той решението си. – Отведете ги!

Така ние с Христо отново поехме към карцера, където продължихме да пеем "Фашизмът цари". Наказанието още повече укрепи нашия дух. Бяхме доволни от отговорите, които дадохме на зам.-директора и които после бяха коментирани неведнъж сред затворническия колектив.

Историята с молитвата ме подсети и за друг един случай. През лятото на 1943 г. в новата сграда на Пазарджишкия затвор пристигна първата група политзатворници от СЦЗ. Ние не успяхме веднага да ги информираме за четенето на молитва в столовата и след вечерната проверка. На нареждането да се чете молитва след проверката те отговориха с решителен отказ, защото в никой друг затвор нямало таква изискване към политзатворниците. След пререкания на няколко души беше нанесен побой, а други бяха изпратени в карцера. На другият ден отново започнахме дискусии "за" и "против" молитвата, но накрая пак се прие нашето първоначално становище, а едновременно с това ние продължихме да искаме отмяна на това задължение, което наистина се случи по-късно.

Отново панагюрци. През юли 1943 г. узнахме за голям провал на РМС в Панагюрище и за арестуването на много ученици и работници. По време на свиждания стрелчани узнаха и имената на арестуваните. В началото на август към 30 души от панагюрската ученическа конспирация бяха доведени в нашия затвор. Започнаха нови запознанства. Скоро станах приятел с почти всички, помагах им и в подготовката за процеса. През септември делото им бе разгледано от военнополовия съд, който издаде строги присъди, по 10-15 години.

Пред съда панагюрци се държаха смело и гордо – те достойно

защитиха революционните традиции на своя роден град. Около една година бяхме заедно, с някои от тях бях в една килия, участвахме в кръжоците, беседвахме, шегувахме се. Оттогава си останах приятел с Петър Дееничин (по-късно професор, известен хирург), Никола Чамов (по-късно зам.-министър и специалист в областта на селското стопанство и хранителната промишленост), Стоян Владов (дядо Влад), Нейко Делин, Панко Сапунджиев, Делчо Веселинов, Цветан Въргов, Стойно Стойнов, Иван Груев и др.

Нейко Делин пишеше стихове и ми ги четеше. Беше много любознателен, четеше много и с увлечение изучаваше политикономията. Добра дружба имах и с Нейчо Веселинов, работник в кожарска работилница, слабичък, но жизнен. Делчо се стремеше към самообразование, аз му помагах и той ценеше това. След Девети септември се интересувах за него, но разбрах, че заболял от туберкулоза и починал.

Адвокат на някои от подсъдимите беше вуйчо Стефан. Те не знаеха, че ми е роднина и говореха за него с голямо задоволство, и особено за речта му пред съда. Спомням си, че докато ръководех един кръжок някой от панагюрци ме запита дали съм роднина с адвоката д-р Янев.

– Защо? – запитах аз.

– Ами, гласът ти много прилича на неговия.

Големи арести в Пазарджик и селата. През юни-юли 1943 г. ние получавахме все по-тревожни новини за арестите и инквизициите над антифашисти в Пазарджишката и Пловдивската инспекция на Държавна сигурност. Динко Баненкин е бил жестоко убит в килиите на пловдивската полиция. В затвора докараха няколко десетки изтерзани, измъчени другари. Те се настаниха в килиите с известно облекчение, че са се отървали живи от инквизициите. Посрещнахме ги като братя по борба. Започнаха запознанства и усилена подготовка за съдебния процес.

С тяхното идване затворът отново се оживи. В дните за свиждане пристигаха множество посетители от Пазарджик и околните села. Зачестиха срещите с адвокатите, създадоха се връзки с Окръжния комитет на БРП и РМС и с пазарджишката общественост. През септември се състоя голям процес. Военнополевият съд издаде тежки присъди.

Голямо приятелство ме свързва с Кузо Дееничин, Георги Попов, братя Димитър и Генчо Гилеви, Георги Килитанов, Атанас Кадийски, Владо Георгиев (Чорбаджийски), Христо Маринов, Иван Динков, братя Иван и Георги Господови и много други.

Кузо Дееничин, около 30-годишен, беше винаги засмян, красив и строен. С него прекарахме известно време в една килия. Бил е секретар

на ОК на партията, а през 1942 г. го интернирали. От концлагера е изпратен в пловдивската Дирекция на полицията, където е обвинен в нелегална комунистическа дейност. Държал се достойно и получи малка присъда. През пролетта на 1944 г. беше освободен и стана партизанин. Взе участие в Отечествената война, а след войната бе зам.-командир на Втора армия в Пловдив.

Георги Попов (бай Георги) беше по-възрастен (около 50-годишен), но стана приятел и любимец на младежите, и особено на учениците. Често се събирахме около него. Той се радваше на нашата младост. Понякога ни питаше шеговито:

– Кой от вас ще ми стане зет? Имам хубави шерки.

Шегата му обаче се сбъдна! Иван Нейков от с. Сбор, тогава ученик, се ожени за дъщеря на бай Георги, която по-късно се издигна и работеше в ЦС на ОФ и БЖС.

Имаше и други процеси над младежи от пазарджишките села. Сред тях приятел бях с Петър Козарев и Лазар Боснев от Паталеница, и с Методи Попов от с. Лозен.

Методи Попов, около 40-годишен, беше висок, строен, активен член на партията и общественик в родното си село. Макар и да беше добър човек, той имаше труден характер, но аз се разбирах с него. След Девети септември беше кмет на Лозен.

Все по това време бяха осъдени и група антифашисти от гара Саранево: Тодор Хайдушки, синът му Атанас и още неколцина железничари. Бай Тодор беше участвал в някогашните борби на партията и с възторг разказваше за Септемврийското въстание. Атанас също беше възприел политическите убеждения на баща си и беше осъден като секретар на РК на РМС.

Будни, неспокойни, но и весели бяха младежите от близкото до затвора с. Стоб. Бързо се опознахме и обикнахме с **Иван Нейков** и **Янко Куртаков**.

Иван беше ученик, по характер твърде уравновесен и спокоен, високо интелигентен. Янко беше с третокласно прогимназиално образование (сега VII кл.), но будно селско момче, романтичен, с голяма вяра в идеите на социализма. В постъпките му обаче имаше нещо авантюристично. Много се притесняваше преди и по време на процеса, търсеше моето приятелство. Аз го успокоявах, давах му съвети как да се държи пред съда, заедно анализирахме показанията му, а и на показанията на останалите, привлечени по делото. У Янко при ареста бил намерен пистолет. Понеже преди това бил убит негов съселанин,

който оказвал услуги на полицията, сега обвинението правеше опити да свърже Янко с това убийство. Процесът обаче премина добре, с присъди от 5 до 15 години. Янко пишеше стихове и аз станах един от първите му читатели и негов "рецензент". Подари ми няколко тетрадки със стихове, а след 9.IX.1944 г. ми изпрати стихове в Батак.

Пристигане на политзатворници от Софийския централен затвор (СЦЗ). През август в нашия затвор започна прехвърлят голяма група политзатворници от СЦЗ. За 2-3 месеца пристигнаха около 200-250 души. Така към декември 1943 г. политзатворниците в новия Пазарджишки затвор бяхме станали около 500 души. Последваха нови преразпределения по етажи, отделения и килии, нови запознанства. Нямах познати сред първата група, прехвърлена от СЦЗ, тъй като това бяха сравнително по-нови затворници, с присъди от пролетта и лятото на 1943 г.

В средата на август от СЦЗ пристигнаха група затворници, **осъдени на смърт**. Между тях познавах Иван Делев, Крум Милушев, Тумбев, Андрея Аладжов, Иван Вачков, Елефтер Арнаудов, Никола Бонев, Атанас Атанасов и др., с които се бях срещал в СЦЗ. Всички проявяваха голямо внимание и загриженост към тях. Настаниха ги в друго крило на затвора и всеки беше в отделна килия (единочка). За тяхна и наша радост разходките бяха общи. Общуването намаляваше напрежението, което "смъртният" изпитва всеки час, всяка минута. Най-често се срещях с Иван Делев, Иван Вачков, Милушев и Никола Бонев. Нещо повече, около Иван Вачков се образува група от приятели: Иван Терзиев, Никола Чамов, Иван Горинов, аз и други младежи. Тази група се събирахме на приятелски срещи и след Девети септември. Търсени събеседници бяха Никола Бонев и Атанас Атанасов, високоинтелигентни младежи, с житейски опит.

След идването на голямата група от СЦЗ се сформира и **ново колективно ръководство**, признато от затворническата управа като представител на всички затворници. В състава на това ръководство (което играеше ролята и на партийно) влизаха: Андрея Пенев, Спас Георгиев, Генчо Евтимов, Иван Делев, а по-късно Петър Вранчев и др. Съставът му се менеше поради постоянни премествания по отделения и килии, прииждане на нови политзатворници и т. н.

В младежкото ръководство отново влязоха Максим Тодоров (от Перник), Илия Малев (Дорково) и аз. Обикновено работехме заедно с Генчо Евтимов, но често се срещяхме на заседания и с Андрея Пенев и Спас Георгиев. В затвора през есента и зимата се оформи един голям и добре организиран затворнически колектив, който се ръководеше от

общите цели на антифашистката борба, като се стремеше да запази здравето на затворниците и да ги подготви по-добре за бъдещата им политическа и обществена дейност.

Начело на колективното ръководство беше **Андрея Пенев** (Бай Андрея), който беше опитен професионален революционер, бивш народен представител на БРП в началото на 30-те години, член на ЦК на БРП. Като нелегален той получил задочно смъртна присъда, а през пролетта на 1943 г. бил заловен и затворен. Той беше спокоен, конструктивен в поведението си човек, правеше много трезви и задълбочени оценки на политическите събития. Поддържаше връзки с представители на партийни ръководства извън затвора. Отнасяше се с уважение към мен, търсеше ме при решаването на някои въпроси, възлагаше ми задачи.

Добри приятели станахме със **Спас Георгиев**. Макар и да "квартирувахме" на различни етажи, ние се срещаме почти ежедневно. Той пристигна с първата група от СЦЗ и аз първи го запознах със затворническия колектив и създадената организация. Веднага почувствах, че имам насреща си опитен конспиратор и образован партиен деятел. Спомням си, че бях направил реферат за Христо Ботев по случай 2 юни, който беше четен и в другите килии. Спас прочел доклада и за моя изненада ми го върна изпъстрен с писмени бележки, а му направи и устна оценка.

Спас Георгиев ми разказа за Ангел Калоянов от Батак, с когото се срещал в СССР, а за последен път го видял в един от черноморските курорти, където бил на лечение. Познаваше и Петър Ат. Вранчев. От разговорите, които водехме узнах, че Спас е от Костенец, бил е политемигрант в Югославия, съден е по ЗЗД и лежал в затворите, откъдето избягал и успял да емигрира в СССР. Там учил и станал член на ръководството на Комунистическия интернационал на младежта (КИМ). През 1937 г. станал интербригадист в Испания, а от там през Франция се завърнал в България и отново поел пътя на професионалния революционер. На 17 май 1945 г. (деня на Априлското въстание) той пристигна в Батак, вече като полковник, и беше гост на нашето семейство.

Смъртта на Цар Борис III и Последни. Летните месеци юли и август 1943г.бяха наситени с големи събития по фронтовете. Радвахме се на победите на Съветската армия в тежките сражения под Курск, при освобождаването на Орел, Белгород и Харков. С радост следяхме и настъплението на англо-американската армия в Северна Африка. Ние добре съзнавахме, че освобождението ни зависи от изхода на войната. Голямо оживление сред нас предизвикаха новините за десанта на

англо-американската армия на о. Сицилия през юли, за свалянето от власт на Мусолини и образуването на правителството на Бадوليو, за десанта в Южна Италия през септември и много други събития.

В България продължаваше да нараства народното недоволство, засилваха се репресиите, засилваше се партизанското и антифашистко движение.

В края на август се разпространи слух, че цар Борис е тежко болен. На 29.VIII.1943 г. (беше хубав неделен ден) ни изведоха на разходка на колелото. В 10 ч. сутринта войникът от кулата ни даде сигнал с ръка, че иска да каже нещо. Ние забавихме ход. При повторното ни преминаване край кулата той много предпазливо, заставайки с рамо към нас и оглеждайки се, каза:

– Царят е умрял.

За секунди тази новина се предаде по веригата на политзатворниците. Надзирателят почувства нашето вълнение, разбра, че вече знаем новината и започна нервно да подвиква:

– По-бързо, без разговори!

По време на разходката стана смяна на часовоя. Караулът премина близо до нас, а разводачът също ни подхвърли:

– Царят е умрял.

Трябва да отбележа, че смяната на часовите не ставаше по време на разходките, това беше забранено, тъй като те трябваше да преминават през двора близо до нас. Бях забелязал, че това правило често се нарушаваше. Караулните проявяваха интерес към нас, търсеха познати, за да им махнат с ръка за поздрав. Това ставаше най-често когато разводачи на караула бяха фелдфебел-школници. Те търсеха да зърнат свои бивши съученици или земляци.

Прибрахме се в килиите и веднага започнаха обсъждания ще стане ли цар невръстният престолонаследник Симеон, ще има ли избори за Велико народно събрание, което да провъзгласи новия цар и да избере регенти, ще има ли промени в политиката на правителството, царица Йоанна и Богдан Филев няма ли да последват примера на бащата на царицата, италианския крал Виктор Емануил, да скъсат съюза с Хитлеристка Германия и да прекратят "символичната" война с Англия и САЩ...

Изказваха се най-различни мнения. Партийното ръководство излезе още същата вечер със становище, че фашисткото ръководство на държавата ще засили терора и сътрудничеството си с Германия. Не бива да се създават напразни надежди и илюзии за демократизиране на страна-

та и на политическия режим.

Тези оценки се оказаха много точни. В нарушение на Конституцията, Народното събрание избра Регентски съвет начело с Б. Филов, досегашен министър-председател и отявлен германofil, което беше гаранция, че досегашната вътрешна и външна политика ще бъде продължена и занапред. Съставено беше и ново правителство начело с Добри Божилов. За министър на вътрешните работи беше назначен Дочо Христов, който вече се беше проявил както с извънредната си жестокост при преследването на партизани и други антифашисти, така и с голямата си демагогия и с опитите си да създаде новата организация "Обществена сила", която трябваше да укрепи фашистката власт. Министри на правосъдието и на войната останаха д-р Константин Партов и ген. Русев.

В отговор на клетвите за вярност на Регентството и Правителството спрямо Германия, през ноември и декември 1943 г. военновъздушните сили на Англия и САЩ на няколко пъти бомбардираха София, слагайки край на мита за "символичната" война. Бомбите, които рушаха и убиваха, бяха истински, а не символични.

Кореспонденция и свиждания до края на 1943 г. Кореспондирах с роднините и приятелите, като използвах правото си и пишех писма всяка седмица. Продължаваха и свижданията. За моя голяма радост, успех да се видя с някои съученици ремсисти: Яко Молхов, Иван Николов, Илия Илиев, Георги Кунчев. През август писах на Иван с молба да ми изпрати книги, но вместо от него, получих отговор от майка му, стринка Фроса. В писмото, пропито със сърдечност, тя ми съобщаваше, че Иван е в затвора, но тя ще изпълни молбата ми.

В края на август Илия Малев се разболя и беше изпратен в затворническата болница при СЦЗ. Използвах случая и изпратих писмо на Иван. Скоро получих отговор, от който с изненада узнах, че в затвора е и друг наш съученик – Михаил Вельов, осъден за конспиративна дейност в селата в района на гр. Елин Пелин. Ето текста на писмото на Иван и Мишо:

София, 9. IX. 1943 г.

Здравей Ангеле,

Получих писмото ти и се почувствах засегнат, че ти ме изпревари с писмото си. Но винаги човек търси оправдание, та затова и аз ти съобщавам факта, че едно писмо ти изпратихме обаче до Бургас, в някой лагер, понеже бяхме излъгани от един дошъл по делегация човек.

Аз съм обвинен почти в същото за което ти беше осъден. В процеса към който съм прикачен нямаше никакви познати и близки, освен Геро. Той постъпи в болницата, с разклатено здраве, веднага след като дойде в затвора. Аз съм още следствен и не съм получил обвинителния акт. Надявам се, че ще ме оправдае съдът.

Това е причината, поради която не съм ти отговорил на писмото ти изпратено до дома. Поздрави Сами. Защо не е драснал два реда? Нека ми пише. Какво стана с брат му, оздравя ли? Нека поздрави родителите си. Приемете хиляди поздрави от познатите на Сами и от бай Христо Хитов за Ангел.

С поздрав: Иван Николов

Здравей Ангеле,

Четох писмото, което си изпратил на Иван и използвам случая да ти драсна два- три реда. Отдавна имах желание да ти се обадя, но не знаех в кой затвор си. Когато пък се научих, че си в Пазарджик, бях вече осъден на 15 години, и пиша два пъти месечно. Както и да е, ти вече знаеш, че аз съм тук, не можеше и да бъда на друго място.

Вие как сте там? Нашите софиянци какво правят? Изглежда, че преди да получиш писмото, ще дойде един от моя процес тук, по делегация. Ние чакаме да ни вдигнат от тук по всяка вероятност за Варна или Стара Загора, но не се знае нищо положително. Друго няма да ти пиша, защото Иван е оставил много малко място, пък и нямащо. И така, хайде довиждане!

Поздрави всички политзатворници, специално Мих. Александров, и приеми другарски поздрави от Мишо.

Имах кореспонденция с чичо Борис и с братовчед ми Георги Славов, които бяха мобилизирани в едно и също поделение. Към двамата, и особено към чичо Борис, не само изпитвах уважение, но ги обичах като родни братя. Запазило се е само едно от писмата:

4 октомври, 1943 г.

"БУК"

Др. Ангеле,

Писмото ти от 17 м.м. притежавам, от същото виждам мъката, която изживяваш, лишен си от всички земни и светски удоволствия. Единствено развлечение са писмата, които получаваши от своите близки, роднини и приятели. Ето защо аз пак намерих малко свободно

време да ти пиша няколко реда с които поне за момент да те отлъча от еднообразието, което цари около теб.

Много хубаво стана, че се премести в Пазарджик, близо до родители и роднини и така ще имат всички възможност да дойдат да те видят и донесат някои необходимости.

Ние с чичо ти Борис както виждаш сме още запас, като се уволним ще ти се обадим. Друго за сега няма. Пожелавам ти достатъчно сили, енергия, кураж за да изживееш това незаслужено нещастие.

Твой братовчед: Георги

Кореспондирах и с Георги А. Чаушев, ученик в Пещерската гимназия. Той беше интерниран, но през есента го освободиха, за да продължи учението си. Той ми писа, че в Годеч, където го интернирали, била въдворена и Ката Чучулева. Имах писмо и от братовчед ми Ангел Тосков Чаушев, също ученик в Пещера. Ведно от писмата си Георги ми съобщава, че Ангел се увлича по странични неща и моли да му пиша да чете повече.

Получих писмо и от **Илия Т. Митков** (от с. Радилово), ученик в Пещерската гимназия, с когото през лятото на 1942 г. работехме в ГС "Беглика", правехме сбирки, четяхме позиви, водехме разговори на политически теми с Марко Карлюков, Иван Домусчиев, Димитър Благоев и Чавдар Михайлов (от София). По-късно узнах, че Илия е станал партизанин (с партизанско име "Коба") в отряд "Антон Иванов" и е загинал със смъртта на храбрите в сражение с полицията край с. Радилово през пролетта на 1944 г.

Продължавах да кореспондирам и със семейството на чичо Тодор, и по-конкретно с Любка. По това време чичо Тодор работеше в Чепино, а Ангел беше войник, изкарал беше ШЗО и служеше като фелдфебел-школник в някакво поделение в Беломорска Тракия. Запазил съм едно писмо на Любка и чана Мика.

23. X. 1943 г.

София

Ангеле,

Получих картичката ти. Благодаря за добрите и хубави благопожелания. Извинявам се, че не ти се обадох досега. През лятото мислех, когато пътувах за София да се отбия през Пазарджик, за да се видим. Обаче приятелката ми събщи, че изпитите почват по-отрано и аз тръгнах един ден преди изпита. Съжсаявам много, че така

се случи, но здраве да е, ще се видим в най-скоро време. През лятото Благойчо от свиждането с теб дойде в Четино за няколко дни. Питам го как си със здравето. Каза ми, че си добре, за което се радвам.

Друго Ангеле, от тук какво да ти пиша. Нови ученици от Батак нямаме, само два студента – Тоско Ванчев и Илия Стоименов. Тоско се е записал агрономство, а Стоименов медицина. Нашият Ангел от един месец е в Беломорието. Пише ми, че е добре и е много доволен, че му се отдало случай да обиколи новоосвободените земи. Пише ми, че е имал писмо от чичо Борис и бате Георги, те били близо до него.

Преди няколко дни получих писмо и от вуйчо ти. Описва как хубаво прекарват, защото между тях има и добри артисти, които ги забавляват. Прави ли им много смешки и така времето минавало в разнообразие. Ангеле, днес се виждах с Борис. Освободи се от войниклъка и се записа финанси. Изпраща ти много здраве.

Хиляди поздрави Люба

Ангеле, нека и аз да ти пиша два три реда, с които да те попитам как си със здравето. Ние сме добре, но ми е мъчно, че Ангел е далеч от нас, а чичо ти е в Четино. Ние с Любка сме сами и е скучно, но като е здраве пак ще се съберем. Няма онези смехове, когато бяхме събрани всички наедно. Но такъв е животът, дохожда всичко и човек трябва да бъде корав като камък, за да посрещне всичко.

Много поздрави – чана ти

Свижданията също продължаваха, което се благоприятстваше от близостта до Батак. Имах свиждане с **вуйчо Янко**, с братовчед ми Петър, по това време войник. С **вуйчо Стефан** се виждахме в адвокатската стая, където, макар и в присъствието на надзирател, можехме да си говорим седнали пред маса. Обикновено в стаята имаше и други срещи на адвокати с подсъдими и политзатворници. Тук се запознах с Добри Брадистилев и Михаил Манев, които бяха адвокати, а в началото на 1944 г. станаха подсъдими като членове на ОК на БРП. На едно от тези свиждания се запознах и с политзатворничката Анна Клисурска (сега Танова).

Запомнил съм вълнуващото свиждане с **Годор Ив. Ванчев (Ченин)**. Той служеше в Шумен и се появи в униформа на фелдфебел-школник. Бил в отпуска в Батак и сега се завръщаше в поделението си. Беше много въодушевен и ми викаше през решетките:

– Ченин, ченин, видях се с ония, с нашите! (искаше да каже – с

партизаните).

И добави:

– Исках да остана при тях, но отказаха. Зима идва. Казаха да съм готов за пролетта. Ченин, голяма работа ще става!

Предаде ми и някои новини за приятели от Батак и София. Разделихме се с пожелание да се видим в скоро време на свобода.

Към края на годината бяхме извикани с Петър Вранчев (Попето) на свиждане с неколцина батачани. Зад решетките ни посрещнаха Георги Шутев, Петър Джурков, Георги Тинов, Ангел Божков, облечени във войнишки униформи. Мобилизирали ги, облекли ги в 27-ми Чепински полк и им дали един ден отпуск. Веднага дошли при нас – беше ден за свиждане. Те бяха много близки с Петър Вранчев и бяха членували в една партийна организация. Последваха поздравления, макар и през два реда решетки отдалечени на метър разстояние и пред разхождащия се между нас надзирател. Беше доста шумно, имаше и други свиждания. Георги Шутев иносказателно съобщи, че е ходил на гости "при нашите" (т.е. при партизаните), че им предлагали да "живеят" при тях, но се решило, че няма условия.

– Скоро ще се видим, Съветската армия е вече на румънската граница – казаха те и си заминаха, а ние с Петър Вранчев цял ден коментирахме получените новини.

Най-радостни, разбира се, бяха **срещите ми с мама, тате и Благойчо**. Те естествено най-тежко преживяваха моето затворничество. Благоя ми съобщи, че заедно с Иван Т. Климентов, с когото работеха като горски работници, подпомагат партизаните и че дори е успял да уреди среща на тате с Никола Чолаков и Петър Пелев. Много по-късно научих следното: Никола Чолаков (майка му първа братовчедка на баща ми) и Петър Велев Пелев (зет на Иван Климентов, женен за сестра му) предложили на Благойчо да доведе баща ми на среща с тях. Той им казал, че тате няма да се съгласи. Те му дали съвет:

– Кажи, че дървата, които ще караш, са на трудно място и не можеш сам да се справиш.

В неделен ден тате и Благойчо отишли дърва на уреченото място. Баща ми нищо не подозирал. Натоварили колата. От храстите излезли Никола Чолаков и Петър Велев. Баща ми много се уплашил. Поздравил се с Н. Чолаков и казал:

– Кольо, погребяхме леля Петра (майката на Н. Чолаков). Бог да я прости! – и се прекръстил.

– Бай Петре, яла тук, седни да поприказваме – казал Чолаков и дал

знак на Благойчо да кара колата към Батак.

– Баща ти ще те настигне.

Партизаните предложили на баща ми да предаде на Ангел Янев (женен за сестра на баща ми), че искат да ги подпомогне със значителна сума пари, която обаче била напълно в неговите финансови възможности. Трябва да отбележа, че синът на Ангел Янев, Димитър (с партизанско име Чавдар) бил партизанин в същия отряд, макар и едва 17-годишен. Баща ми отказал посредническата роля и ги убеждавал, че Янев няма да даде пари и че трябва по друг, по-добър начин да се разберат с него. Определили си нова среща за следващата неделя.

Баща ми се върнал в селото и разказал за срещата само на мама, лелите Мария и Ванка, които запазили тази тайна до 9. IX. 1944 г. На следващата среща тате занесъл и им предал моя обвинителен акт, към който била приложена Програмата на Отечествения фронт и позив, написан от мен. Да предаде исканията на партизаните към Ангел Янев било възложено на Петър Ганев, което не е дало резултат (по сведения от самия него).

Троен разстрел. През септември военнополовият съд издаде строги присъди по няколко дела срещу антифашисти. В началото на октомври се получиха печални новини за изпълнени смъртни присъди на политзатворници в Хасковския и Пловдивския затвор.

На 14.X.1943 г. сутринта колективът на затвора осъмна в голяма тревога. Килиите на трима осъдени на смърт бяха празни. През нощта фашистките палачи отвели на стрелбището на 27-ми Чепински полк в м. Вала край р. Марица осъдените на смърт Елефтер Арнаудов, Никола Бонев и Атанас Атанасов и ги разстреляли. В нашата килия направихме траурно събрание, на което говори писателят Кръстьо Белев.

Атмосферата се нажежаваше. По коридорите на затвора се засили присъствието на надзирателите. Беше решено протестът срещу разстрела да стане чрез демонстрация в килиите, коридорите и на колелото по време на разходката. Всички политзатворници излязоха на двора мълчаливо, тъжни и гневни. Охраната се засили и вместо 1-2, в двора около колелото се появиха 5-6 надзиратели. Войниците от караула също бяха вдигнати по тревога. Не бях виждал толкова много затворници на колелото. Вървахме тихо в гъсти редици, направихме няколко обиколки в пълно мълчание с наведени глави в памет на загиналите другари и тихо запяхме траурния марш "Вий жертви паднахте". Тържествено-тъжната мелодия на песента изпълни двора. Няколкостотин души с наведени глави пеехме и сълзи обливаха лицата ни. Надзи-

рателите не очакваха такъв протест – тих, но силен и горд. Отидоха си трима прекрасни комунисти, отдали живота си за свободата на народа и за родината. Почти всеки ден в продължение на два месеца се виждах с тях, често разговаряхме, разхождахме се, мечтаехме за по-добър, свободен живот...

През следващите нощи и дни тревогата дали ще има нови екзекуции продължи да потиска душите ни. За щастие, до 9.IX.1944 г. в Пазарджишкия затвор не бяха изпълнени други смъртни присъди. На другия ден вечерта Петър Вранчев прочете издадения от ръководството траурен лист. Прави ние изслушахме тъжните и прекрасни мисли, посветени на тримата разстреляни другари. Някой тихо подхвана и всички запяхме Ботевата песен "Тоз, който падне в бой за свобода". Отидоха си от нас:

Елефтер Арнаудов, ненавършил 40 години. Той беше следвал електроинженерство в Германия и немска филология в Софийския университет, владееше три чужди езика: немски, руски и английски. Член на БРП в началото на тридесетте години; работил като представител на фирмата "Сименс". След нападението на Германия срещу Съветския съюз станал радист в разузнавателната група на Павел Шатов. Разкрили го и бил осъден на смърт заедно с другите двама разстреляни другари.

Никола Бонев от с. Бухово, Софийско, около 25-годишен, завършил лесовъдство в техническото училище "Христо Ботев". Служил във Военновъздушните сили и станал летец-изтребител. През 1942 г. бил привлечен в групата на Елефтер Арнаудов.

Атанас Атанасов от Балчик, студент, поет. Завършил гимназия в София, служил в авиацията, станал ръководител на бойна група.

Отново с писателя Кръстьо Белев. Среднощна среща с директора на затвора. Късно през есента се срещнахме отново като стари познати с Кръстьо Белев. Той беше прехвърлен от Софийския затвор и веднага стана център на внимание на младежите и особено на гимназистите, които бяха чели неговите романи и разкази, знаеха го като пролетарски писател и антифашист. Кръстьо Белев е роден в източномакедонското с. Горни Броди. След Междусъюзническата война през 1913 г. семейството му и голяма група негови съселани се преселили в България. Първоначално живели една-две години Батак, а след това някои от тях се установили в Хасково и Пловдив.

Още като юноша Кръстьо Белев взел участие в комунистическото движение, макар и малолетен, бил осъден на смърт, но получил

помилване, прекарал няколко години в затвора и бил амнистиран. Като писател участвал в антивоенния конгрес в Амстердам, в международните конгреси за защита на мира в Испания и Франция, посетил и СССР. След нападението на Германия срещу Съветския съюз заедно с Александър Пеев и Антон Прудкин се включил в бойна разузнавателна група, за което беше и осъден.

След пристигането си в затвора Кръстьо Белев използва своето влияние сред затворниците и сред управата на затвора и стана инициатор за организиране на активна културно-просветна, а по същество – политическа дейност. Заедно с членовете на колективното ръководство той посети директора Никола Попов и получи разрешение да проведе концертна забава с участието на затворници-самодейци. Той лично уреди и ръководи т.н. "говорящ хор", който рецитираше стихотворения. Правехме репетиции, което за нас беше истинско развлечение и възможност за разговори. Едно от стихотворенията, "Войната иде", беше доста дълго, но много въздействащо. Негов автор беше самият Кръстьо Белев, който го беше посветил на антивоенното движение, на борците за мир. С него открихме първата културна забава, която се проведе в столовата.

Поведението на Кръстьо Белев обаче не допадна на партийното ръководство. Информираха ни, че той вече не е член на партията и че младежите не трябва да се увличат по неговия авторитет. Така и не можах да разбера на какво се дължеше това отношение към него.

При едно от честите размествания на затворниците попаднах в една килия с Кръстьо Белев. Тя беше на най-горния етаж, в южното крило, с прозорци на изток. Стъпили на табуретки, оттук можехме да наблюдаваме двора с колелото, част от пазарджишкото поле в посока към Пловдив, консервната фабрика "Братя Немски", административното крило на затвора и покрива на караулното и портала. В килията бяхме предимно младежи, повечето от които бяха бивши ученици от Панагюрската гимназия. По-възрастни бяха Кръстьо Белев и Петър Вранчев (Попето).

– Бай Петре, колко си години? – пита някой.

Петър Вранчев отговаряше:

– На 33.

Друг пита:

– Бай Кръстьо, на колко си години?

Кръстьо Белев отговаря:

– На 35.

– А дали и ние ще живеем толкова години, – казва някой. Тази

възраст ни се виждаше доста напреднала. След време, когато преминах тридесетте, често си спомнях тези разговори и си мислех колко млади всъщност са били те тогава...

Кръстьо Белев пишеше и ние наблюдавахме как протича творческият му процес. Обикновено работеше късно вечерта или през нощта. След проверката и след 22 ч., когато изгасваше осветлението (освен слабо светещата крушка над вратата, която позволяваше на надзирателите да ни наблюдават през шпионката) и всички по правилника трябваше да сме легнали, на единствената маса в стаята се поставяше свещ. Бай Кръстьо седяше, вадеше листове и пишеше по два-три часа. Понякога той правеше това и след полунощ, когато почти всички бяха заспали. Пишеше почти без прекъсване, рядко се замисляше, ръкописите му бяха чисти, рядко имаше задрасквания. Но като опитен конспиратор, страхувайки се, че при обиск могат да изземат и унищожат ръкописите, той помоли някой от младежите още на следващия ден да сменя препис от написаното през нощта. Имаше много желаещи, но той определи Никола Чамов, който пишеше относително красиво и чисто, беше усърден и дисциплиниран.

– Бай Кръстьо, какво пишеш? – запитах го още в първите дни.

– Благодаря за въпроса, аз мисля, че трябва да споделя с вас какво пиша, какви идеи и намерения имам, как ще ги осъществя, ако имам възможност и време.

Още същата вечер той ни разказа върху какво работи:

– Вие сте чели моите два романа "Пробивът" и "Мирът". Те ще бъдат част от един десет томен роман. Ще започна от идването на Аспаруховите българи и до наши дни.

Нататък той ни описа някои събития и исторически епохи, които смята да пресъздаде в десетте тома.

– А как и кога обмисляш това, което пишеш? – запита най-младият и симпатичен ученик Мавроди Мавродиев.

– Как и кога ли? Вие виждате, че когато през деня лежа на леглото, покривам лицето си с каскета, но не спя, не дремя, а обмислям сюжета. Наблюдавам в козирката и като на филмова лента преминава онова, което смятам да напиша. Виждам например как Аспаруховата конница преминава р. Дунав. Виждам представител на нашият род как плува в реката. Така, че всичко е в козирката на каскета ми.

Всички се засмяхме на неговата шега.

– Всичко, естествено, минава през главата и сърцето – добави той.

При друг случай, по-късно, Кръстьо Белев разказа на мен и Попето,

че сега пише за преминаването на семейството му през Батак в 1913 г. след Балканските войни. Тук семейството му живяло повече от година, а после заминали за Хасково, за да се установят накрая в Пловдив. Имаше много хубави детски спомени от Батак. Някои от македонските семейства, които живееха в Батак, бяха негови роднини. Понякога той ни четеше написаното и искаше нашето мнение.

– Трябва да завърша започнатия том на романа. Времето е малко. Скоро ще бъдем свободни.

Този роман трябваше да приключи със събитията, с които започваше издаденият вече роман "Пробивът". Четеше ни и откъси от планирания първи том за преминаването на Дунава от Аспаруховите българи. Бай Кръстьо беше доста сантиментален – много говореше за любовта си към своята съпруга и сина си Митко (наричаше го Митя), често споменаваше и баща си Димитър. Четеше и стихове, посветени на семейството му.

Добре съм запомнил три епизода от поведението на Кръстьо Белев, които добре представят неговия характер и преди всичко смелостта му и умението да използва ситуацията и влиянието, което имаше.

Една късна вечер, когато осветлението угасна и над вратата мъждукаше само слабата крушка, бай Кръстьо както обикновено запали свещ и седна да пише. В полунощ от двора се чу изстрел, а след това тропот на ботуши и викове:

– Кой стреля, защо стреля, по кого стреля?

Загасихме свещта. Разбрахме, че изстрелът е даден от часовоя, който видял мигащата светлина в нашата килия и помислил, че съзира сянката на движещ се затворник. След 10-15 минути от коридора се чува стъпки. На вратата на килията застанаха главният надзирател и един подофицер – началникът на караула. Главният надзирател запали осветлението, огледа килията, провери ни по легла, огледа внимателно решетките на прозорчетата и каза:

– Няма нищо подозрително. Навярно часовоят е видял светлинните знаци от прозорците на вашата килия. Да не би някой да има фенерче или свещ? Някой да е палил цигара с кибрит? – попита надзирателят и погледна към бай Кръстьо.

– Всичко е нормално. Навярно нещо се е сторило на войника, а може би някой да си е запалил цигара – каза той на началника на караула.

– А с вас утре ще имаме сериозен разговор, ще има и наказания за всеки в килията, – обърна се надзирателят към нас от вратата.

Той сигурно беше усетил миризмата на свещта, която бай Кръстьо

беше загасил и скрил под възглавницата, но не направи обиск.

Въпреки това, през следващите дни ние скрихме всички компрометиращи материали, а някои изнесохме в други килии. Обиск така и не последва, нито "сериозен разговор". Авторитетът на Кръстьо Белев изигра своята роля. Затворническата управа се отнасяше с подчертано внимание към него, неговата биография беше добре известна. Знаеше се също така, че Кръстьо Белев пише и използва свещ през нощта. Той обаче си взе поука и стана по-предпазлив: слагаше книга, хартия или някакъв предмет пред свещта от страната на прозорците.

След време (може би след месец-два) една късна вечер бяхме събудени от шум пред вратата на килията. Надигнахме глави в очакване да разберем какво става. Вратата се отвори и влезе директорът на затвора Николай Попов. Направи крачка и огледа килията като господар.

– Добър вечер, сигурно сте изненадани от посещението ми. Идвам от града и от файтона си виждам, че прозорците на вашата килия са по-добре осветени в сравнение с другите, затова реших да ви нагледам. Е, кажете, имате ли въпроси към мен?

Ние лежахме с надигнати глави и мълчахме. Това обаче трая само няколко секунди. Кръстьо Белев стана и се приближи към директора.

– Добър вечер, господин Попов. Приятно ми е да Ви видя сред нас, пленниците на фашизма.

Те се ръкуваха. Всички станахме, наметнахме затворническите шинели и застанахме в полукръг срещу Н. Попов, а бай Кръстьо остана в центъра. Очаквахме обиск, но вместо това започна тих среднощен разговор със строгия директор. Постепенно се отпуснахме и поискахме да се увеличи времето за разходка, килиите да не се заключват през деня и да се разреши движение през това време по коридорите и посещение на килиите, да се подобри храната и т. н.

– Много искате! – отсече директорът. – Има правилник и той най-строго ще се спазва.

В отговор Кръстьо Белев каза:

– Трябва да свикваме на повечето свободно време, господин директоре. Скоро ще бъдем свободни. Съветската армия напредва. Англо-американските войски се сражават успешно в Италия.

За наша изненада двамата започнаха разговор по чисто политически въпроси. Ние само ги слушахме. Директорът много добре знаеше кой е Кръстьо Белев, той съзнаваше и дори навярно надценяваше както сегашната, така и бъдещата му роля в политическия живот, затова демагогстваше, търсейки неговото приятелство и евентуална закрила

(нещо, което той наистина направи след Девети септември, изпълвайки познанството си с Добри Терпешев).

– Вие сте против капитализма и империализма, против плутокрацията, а защо подкрепяте Англия и САЩ? Аз предлагам да направим един отряд от политзатворници, от български комунисти и под моя команда да отидем да се бием в Италия с англо-американските империалисти.

Трябва да уточня, че Н. Попов беше запасен офицер и скоро се беше върнал от военна служба в т. нар. новоосвободени земи.

Кръстьо Белев му отговори подобаващо:

– Ние ще Ви предложим нещо по-реалистично. В България и в Пазарджишкия край има антифашистски отряди. Защо да не се присъединим заедно с Вас към тях и да се борим против българския фашизъм?

Двамата започнаха да се смеят и ние се присъединихме към тях, чувствайки абсурдността на разменените предложения. Разговорът продължи с въпроси към директора за сраженията, които се водеха между армиите на Изток и Запад, с коментари от негова и наша страна. Попов говореше внимателно, изслушваше и нашето мнение, че войната скоро ще свърши в полза на Антифашистката коалиция на великите цивилизовани нации. Той добре схвана, че и ние сме осведомени за големите поражения на немската армия, а също и за изострянето на политическите и икономическите трудности в България.

Накрая директорът на затвора подаде ръка на бай Кръстьо с думите "Довиждане, лека нощ", и си отиде. Желязната врата се затвори, резетата и ключът щракнаха. Започнахме тихи коментари и за тази "нощна визита".

– Той вижда, че войната е към своя край, съзнава провала на Хитлеристка Германия и на антинародната политика на българското правителство. Искаше да ни направи добро впечатление с държанието си тази вечер – беше общото мнение.

Другарите от съседната килия естествено бяха усетили през нощта, че при нас става нещо и на сутринта веднага нахлуха в килията, за да изслушат с интерес нашите разкази.

Един ден през октомври домакинът на килията след връщането ни от столовата раздаде по една ябълка за десерт. Бяхме купили ябълките от затворническата лавка, която беше добре снабдена с плодове, компоти и консерви от близката фабрика "Братя Немски", чиито собственици бяха попаднали в затвора за спекула. Събрахме се около масата, хрускайки с удоволствие плодовете, благославяхме домакина за неговата щедрост и обсъждахме колко полезни са ябълките, колко витамини

ще ни осигурят през зимните месеци. Стана дума колко ябълки човек като нас може да изяде след този обяд. Един каза: два-три килограма, друг добави, че може и повече. Кръстьо Белев се увлече и обяви, че можел да изяде 5 кг. И така, уж на шега, се стигна до бас. Бай Кръстьо прие да изяде 5 кг. ябълки, стига да има такива, а ако не успее се задължаваше да купи 5 кг. за колектива на килията. Речено – сторено. Аз взех един каскет и всеки от нас пусна от парите, с които разполагаше за лични нужди. Със събраната сума купихме петте килограма. Поставихме ги на масата пред бай Кръстьо и зачакахме. Той си поуплаши, като гледаше купчината пред себе си, но като премигна, поклати глава учудено и бавно започна. Изяде две-три ябълки и заяви:

– Ще ги беля.

Съгласихме се. Изяде бавно и насила още две ябълки след което обяви ново условие:

– Ще правя почивки, не сме се уговорили за времето.

Съгласихме се, но за не повече от час. Звънецът би, вратите на килиите се отвориха и ние всички в купом се отправихме към умивалнята и на разходка на колелото, оставяйки го пред купчината ябълки, убедени, че ще загуби баса. Явно беше, че не може да изяде такова количество.

След час се върнахме от разходка и заварихме бай Кръстьо да лежи блед и измъчен, а около него стояха няколко другари от други килии.

– Какви глупости сте направили. Заварихме бай Кръстьо в умивалнята да повръща, ще си скъса червата. Трябва да викаме лекар.

Блед и пъшкащ той ни погледна, видя, че сме изплашени повече от него, после погледна ябълките, леко се усмихна и каза:

– Загубих баса.

– Не се тревожи, отказваме се от баса. Ти да си здрав и жив. Ще купим още ябълки за колективно ползване, – каза домакинът и го прегърна.

След няколко часа бай Кръстьо се оправи, започнаха нови шеги, весели разговори с общия извод, че сме направили голяма глупост и че това не бива да се повтаря, защото някои шеги могат да доведат до нежелани резултати.

Трябва да отбележа, че Кръстьо Белев имаше един "недостатък": обичаше хубавото ядене, и особено – маслото и меда. Домакинът ни се стараеше да му предоставя доброкачествени продукти, доколкото получавахме такива. Грижите за храната му се увеличиха, когато научихме, че е боледувал от туберкулоза.

Такива ми са моите спомени за един значим по онова време

писател, който обаче не можа да се реализира след Девети септември. Публикува само отделни разкази и пътеписи. Не знам да е написал нещо по-стойностно от предвоенните му романи и разкази, но и до днес се отнасям с уважение към личността и революционните дела на Кръстьо Белев.

Пладненци. Сред пристигналите от СЦЗ беше и група земеделци от "Пладне", дясно крило на БЗНС. Те бяха осъдени през 1941 г. в шумно отразения от пресата процес срещу известния Г. М. Димитров (Гемето) и минаваха за англофили. Като ученик с интерес следях информацията за хода на съдебното дело срещу тях. В първите дни след пристигането им пладненци се движеха навсякъде заедно, стояха настрана от другите политзатворници, но скоро тази отчужденост беше преодоляна и те се включиха в нашия колектив. Запознах се със Серги Златанов, един приятен и улегнал човек, с Никола Гърнев, Слави Пушкаров, Илия Мечков, братята Димитър и Слави Игнатови.

С бай Никола Гърнев неусетно се сприятелихме. Оказа се, че е от Пловдив, познаваше и вуйчо Стефан. Често се разхождахме на колелото и водехме разговори по политически и други злободневни въпроси. Разказваше ми за македонското движение, с голямо уважение се отнасяше към дейността на генерал Александър Протогеров – един от военните ръководители на ВМРО, подписал през 1924 г. заедно с Тодор Александров "Майския манифест" за сътрудничество с левите сили, заради което бил убит в София от михайловистите. След Девети септември Никола Гърнев беше областен директор в Пловдив, виждахме се няколко пъти, беше още по-внимателен и сърдечен.

Братята Димитър и Слави Игнатови бяха весели и сърдечни, бързо се сприятеляваха. Илия Мечков от с. Бяга, един интелигентен студент, беше много приятен събеседник. Между нас някак естествено се установи взаимно уважение – бяхме земляци и имахме общи познати.

Отново в карцера. В карцера попаднах за втори път през късната есен на 1943 г. С Петър Вранчев бяхме в една килия с някои панагюрци и чепинци. Вечер след проверка гасяха основното осветление и не можехме да четем, затова разговаряхме помежду си. Обикновено говорехме тихо, за да не привличаме вниманието на надзирателите. Една вечер обаче се бяхме увлекли в шумни разговори, съпроводени с шеги и смях. Обект на закачките бяха панагюрци. Селяните от селата около Панагюрище приятелски се закачаха с гражданите-панагюрци чрез вицеове, а те им отвръщаха с други шеги. Ето един пример. Когато другоселец посети панагюрска кръчма, местните го питат: "Какво ще пиеш, да ни

почерпиш". И още: "Дай си торбата да те нагостим".

Кузо Дееничин отричаше това и доказваше колко гостоприемни са хората от гр. Панагюрище. Започнаха взаимни закачки и смехове. Кузо ни нападаше, като цитираше някои баташки диалектни думи. Шумът и смехът бяха високи и не чухме, че вратата се е отворила. Появи се надзирателят Асен, който обикновено не се заяждаше с нас, но беше много строг. Всички наскачаха от леглата. Ние с Кузо бяхме в центъра на разговора и не успяхме да се надигнем навреме (да се лежим и седи на леглата преди 22 ч. беше строго забранено), защото бяхме седнали по "турски".

– Вие двамата – в карцера! – заповяда надзирателят.

Започнахме спорове има ли право, но той не отстъпи и ние поехме пред него. Отведе ни в карцерното помещение, където се появиха още двама надзиратели. В предверието на помещението ни дадоха стари затворнически дрехи. Аз се преоблякох пръв. Кузо ме поогледа и прихна да се смее – дрехите бяха много скъсани. Когато самият Кузо заобува панталона, оказа се, че е само с един крачол. И двамата започнахме да се смеем с глас, въпреки тежкото преживяване, което ни очакваше. Това ядоса надзирателите и те ни лепнаха 3 дена в карцера. За разлика от предния път обаче, сега температурите бяха много ниски, навън имаше сняг, духаше студен пазарджишки вятър, който не само се чуваше, но и проникваше през зарешетените прозорци на карцерното помещение. Но... ние бяхме млади. Този арест в карцера още повече засили приятелството ни с Кузо.

Политическа просвета и самообразование. През 1943-1944 г. Пазарджишкият затвор се превърна в истински политически университет, в една своеобразна школа за патриотично и антифашистко възпитание на политзатворниците. Обучението ни протичаше под различни форми, най-вече като индивидуална работа върху литература, а също и в рамките на кръжоци, семинари и дискусии. Разбира се, изпитвахме големи трудности, защото режимът беше тежък, липсваха ни книги, които се доставяха по конспиративен път, а и легално с разрешение на Прокуратурата и управата на затвора. Преодолявахме всичко това чрез добра организация: младите политзатворници изпитвахме силна жажда за знания и бяхме решени максимално добре да използваме времето си тук. Да не губим нито час – това беше твърдият стремеж на повечето от нас. Разбира се, всеки преценяваше как да работи съобразно образованието и общата си култура.

Политзатворниците от Софийския централен затвор донесоха много

ценна разрешена и конспиративна литература. Същото сториха и пристигналите от Сливенския затвор. Разполагахме с известно количество политическа литература в ръкопис: "Крачка напред – две назад", "Какво да се прави" от В. И. Ленин, "Въпросите на ленинизма" и "Кратък курс по история на ВКП (б)" от Сталин и др. Всеки от нас трябваше да прави постъпки за доставка на книги от близки и от приятели. Така се оформи една сравнително богата библиотека с научна, художествена, научно-популярна литература, избрани бяха и библиотекари. Книгите се намираха в постоянно движение. Забранената литература укривахме старателно – обикновено такива книги бяха навити на руло и ги пъхахме в дюшеците и сламениците.

Създадени бяха най-разнообразни кръжоци и семинари. Основните бяха: по изучаване историята на ВКП (б), на БКП и международното работническо движение, по политическа икономика, по философия, книгата на Сталин "Въпроси на ленинизма" и др. Имаше лектори и ръководители на кръжоците. Кръжочният състав често се менеше, защото затворниците често бяха размествани. Аз ръководех кръжок по политикономия, изучавах също философия и книгата "Въпросите на ленинизма".

Нашата културно-масовата работа се засили особено през зимата и пролетта на 1944 г., когато съставът на затворническия колектив стана по-постоянен, а сградата на затвора се препълни. Стремяхме се към организиране на смислен, полезен отдих: отбелязвахме по килии и в отделението на исторически дати и празници като Октомврийската революция, 3-те "Л" (годишнина от смъртта на Ленин, К. Либкхнехт и Р. Люксембург), първи май, втори юни и други, организирахме и посрещане на новата 1944 г. Участвах и в организирания от Кръстьо Белев "говорящ хор", който изнасяше концерти и рецитали в столовата. През пролетта на 1944 г. се появиха и гимнастици, главно от новопристигналите затворници от Пловдивския затвор, ръководени от Теньо Казака.

Що се отнася до нелегалната литература, ще отбележа следния случай. Окръжният прокурор **Иванчев** беше предприел обиколка в затвора. Той влязъл внезапно в килията на един осъден на смърт, който гърбом към вратата четял част от "Въпросите на ленинизма" (по-конкретно, главата за "Селския въпрос"). Като чул отварянето на вратата, той пъхнал книжката в ризата си и закопчал затворническата си куртка. Прокурорът и придружаващият го надзирател обаче забелязали това негово движение. Прокурорът дал знак на надзирателя да излезе от килията.

– Дай това, което скри, – наредил Иванчев.

Затворникът предал книжката. Той погледнал, прочел заглавието, прелистил няколко страници и я пхнал в джоба си. Казал "Довиждане" и излязъл. Надзирателят се върнал след десет минути, и запитал затворника какво е взел от него прокурорът. "Нищо", бил отговорът. Очаквахме, че ще последва обиск. Цялата нелегална литература беше скрита и няколко дни заниманията бяха преустановени. За наша изненада обаче прокурорът Иванчев скри от управата какво е получил и не последваха нито обиски, нито санкции. По-късно научихме, че Иванчев е от гр. Пещера, през младежките си години имал леви убеждения и даже бил член на Комсомола. Той се отнасяше много внимателно към затворниците, стараше се да облекчава техния режим.

Добре беше организирана и нашата вътрешна система за **политическа информация**. Периодично се разпространяваха различни съобщения, получени при свиждания, от пресата или от партийните органи. Вестниците се преглеждаха от определени хора, които съставяха комюникета. Двама мобилизирани възрастни надзиратели-пенсионери доставяха тайно и срещу доста прилично възнаграждение вестниците "Утро", "Зора" и "Заря".

С особен интерес следяхме военните действия на Съветската армия и на англо-американските войски в Африка и Италия. Те бяха обект на ежедневни информации и разговори. Добре помня как се вълнувахме и с каква радост посрещнахме новините за освобождението на градовете Харков, Орел, Белгород, Киев, Брянск, с какво напрежение очаквахме съобщенията за битките на Курската дъга, за Новоросийск, Днепропетровск, а през 1944 г. – битките за освобождение на Ленинград, Одеса, Кримския полуостров, боевете край Яш и Кишинев и много други. С интерес следяхме военните действия в Южна Италия, превземането на Сицилия, на Неапол, превземането на Рим през лятото на 1944 г. и др. Ние бяхме убедени, че от победите на Съветската армия и на съюзниците зависи освобождението на България от монархофашисткия строй и нашето излизане на свобода.

Имената на градове, реки и местности, където се водеха ожесточени боеве през тези няколко години дълбоко се врязаха в паметта ми; те бяха нещо повече от наименования, те бяха места на героични и исторически битки между два свята, две общества: от едната страна стояха фашизмът и мракобесието, а от другата – демокрацията и свободата.

Активизиране на партизанската борба. През октомври-ноември 1943 г. узнахме за редица нови въоръжени акции на партизаните в

Средногорието и Родопите. След едно свиждане Стоил с възторг разказа, че партизаните били завзели родното му село Кръстевич и направили митинг с населението. Не по-малко възторжени бяха политзатворниците от с. Стрелча, които разказваха за въоръжени акции на партизаните, споменаваха имената на някои от тях, които те добре познаваха и бяха подпомагали.

Научихме и за редица действия на партизаните в Брацигово и Чепинското корито. Широко се коментираха нападението и превземането на гара Брацигово, гара Цепина и на някои горски стопанства. От разказите ми станаха известни имената на смели партизани, добре познати на някои от политзатворниците: бившите студенти Костадин Ставрев и Димитър Караиванов (и двамата от с. Мало Конаре), за които вече знаех от разказите на малоконарци още през м. май, Любен Шкодров от Пазарджик (секретар на ОК на РМС), Любен Йовчев, Кръстьо Чолаков, Стоян Попов, Любен Гумнеров, Владо Танов и др.

Все по-често започна да се говори за баташките партизани братя Никола и Георги Чолакови, братя Ангел и Илия Чаушеви, Тодор Коларов, Петър Пелев, Атанас Кънев, Георги Ванчев и др. Появиха се нови за мен имена на партизани от Чепинското корито: Атанас Семерджиев, Костадин Гяуров, Никола Божанов, сестрите Вела и Гера Пееви и др. За тях разказваха чепинските политзатворници, които ги бяха срещали и подпомагали.

Ние се възхищавахме от подвизите на партизаните, от техния героизъм. През студените зимни месеци на 1943-1944 г., мръзнейки във влажните килии, ежедневно споделяхме тревогата си: "А как ли живеят партизаните в този студ и при постоянни преследвания от до зъби въоръжени полицаи и жандармеристи?!" Те ни служеха за пример и вдъхновение.

Новата 1944 г. Помилвания. Започна втората година на затворническия ми живот. За една година бях преминал през Дирекция на полицията и три затвора, коренно се измени насоката не само на моя живот, но и на моето семейство. Политическото и социалното напрежение в страната се усилваше заедно с разрастването на антифашисткото движение. В отговор през есента на 1943 г. правителството на Добри Божилов предприе репресивни мерки, ръководени от министъра на вътрешните работи Дочо Христов и от военния министър ген. Русев. На фона на успехите на антихитлеристката коалиция и на засилващото се недоволство от управлението сред българската общественост, включително и сред представителите на някогашните буржоазни партии, в

пресата започнаха демагогски изявления на министри и депутати, че правителството ще провежда политика на умиротворение на страната и че е готово да "прости" на партизаните, ако те се завърнат по родните си места и се предадат на полицията. В същото време се дават указания за най-жестоко преследване и избиване на партизаните и на ятаците им без съд и присъда.

Подготовка за зимните месеци. Като отчиташе опита от предишни години, затворническото партийно ръководство постави за обсъждане въпроса за събирането на парични средства във връзка с обезпечаване на прехраната на политзатворниците през тежките зимни месеца. Реколтата беше сравнително добра и в пазарджишките села относително лесно можеха да се намерят различни храни. Закупените продукти се оставяха на съхранение у близки на политзатворници и се доставяха периодично в затвора през зимата. Така например, Христо Статев и други дорковци осигуряваха чрез роднините си саздърма. Подобни приготовления на мармалад, сушени плодове и др. се извършваха в Панагюрско и Пазарджишко. С приближаване на новогодишните празници ние изпращахме писма и картички до роднини и приятели, в които ги поздравявахме: "Честита нова година, прати малко сланина".

Слухове за помилвания. В края на годината се появи слух, че политзатворниците с по-малки присъди ще бъдат помилвани, но ще трябва да подпишат декларации. Оценявахме този слух като проява на демагогия и провокация, която трябва да успокои общественото недоволство и да създаде лъжливата илюзия за една нова политика на правителството.

Чичо Илия Самуилов, бащата на Сами, потвърди, че в Министерството на правосъдието се подготвял проект за помилване на политзатворници с по-леки присъди и с по-незначителни политически деяния. Вуйчо Стефан също ми съобщи за ограниченото помилване и че щял да проучи въпроса чрез познати съдии и прокурори. На едно свиждане в адвокатската стая той ми каза, че в Пазарджик има комисия, която ще прави предложения за конкретни помилвания, но е необходимо да се изготвят молби.

И други адвокати разговаряха с политзатворници по същия въпрос. Помня при една от срещите ми с вуйчо Стефан присъстваше Добри Брадистилев, който имаше свиждане. Решихме да подпиша молба със съдържание, което да отразява показанията ми и последната дума пред съда: че не съм участвал в дейност, която се преследва от ЗЗД. Партийното ръководство беше дало съгласие молбите ни да имат

такова съдържание.

В началото на януари наистина бяха освободени някои политзатворници, измежду които си спомням Пенко Гешев от Чепино и Кузо Дееничин. И двамата по-късно станаха партизани. Аз, Сами и други политзатворници получихме намаление на присъдите ни с 5 години. Оставаше ми да излежа още само 7 месеца – до юли 1944 г. Други политзатворници също получиха различно намаление на присъдите. Това не ни вълнуваше особено, защото бяхме убедени, че Съветската армия напредва и до лятото ще стигне до Балканите.

Така ние посрещнахме **Новата 1944 г.** с по-голям оптимизъм, с пожелание следващата нова година да посрещнем на свобода. Около коледните и новогодишните празници почти всички имахме свиждания, получихме много храна и подаръци. Затворническата управа разреши и някои общи колективни новогодишни празнични прояви – в трапезарията пя затворническият хор, имаше забави с декламации, хумор и благопожелания.

В килиите беше много студено, отоплението почти не работеше. Въпреки това през декември, януари, февруари ние продължихме колективно и индивидуално своите просветни и политически занимания. Не се отказвахме от разходките на колелото дори и в най-студените дни.

Тревожни новини от Пазарджишко. Полицейските блокади, подпомогнати от военни части, продължаваха и през зимните месеци. Репресиите на полицейските власти и жестокостите им се засилваха. Силно се развълнувахме от съобщенията, че в Зарадна Средна гора, близо до Еледжик, са попаднали в засада и жестоко са били избити повече от 20 партизани. Те бяха приятели и другари на мнозина от затворниците от пазарджишките и панагюрските села. За някои от тях ми бяха разказвали и аз ги чувствах като познати. Между тях бяха Любен Шкодров (брат му Димитър беше в затвора и бяхме добри приятели), Д. Караиванов, К. Ставрев и др. Опожарени бяха много къщи и стопански постройки на партизански и яташки семейства в Стрелча, Лесичево, Карабунар, Величково и др. селища.

От Батак също получавахме тревожни вести. От свижданията с Благойчо и Димитър Вранчев узнах, че в селото е пристигнали ловна рота заедно с много полицаи и агенти. Установен бил полицейски час, започнали арести, а сградата на прогимназията била превърната в полицейски участък. Някои от арестуваните били откарани в Брацигово, където се била установила по-голяма военна част, която извършвала арести на заподозрени ятаци на партизаните и антифашисти в

селата на Пещерска околия и устройвала блокади.

Всеки ден с Петър Вранчев коментирахме достигналите до нас оскъдни новини. "Задачата на тази голяма военна акция е да разкрият яташката мрежа на партизаните, както и землянките, в които се укриват партизаните, които може би са в Баташкия балкан", казваше Петър Вранчев. И действително, в края на февруари 1944 г. бе разкрит **лагерът на партизаните от отряд "Антон Иванов"**. Започнали героични битки на партизаните с многобройните военни и полицейски части. В затвора се разпространяваха слухове за десетки убити, за големите жестокости на фашистките власти. Почти цял месец двамата с П. Вранчев няхахме свиждане. За излизане от Батак по това време се е изисквало разрешение (открит лист) от коменданта на селото с указание за целта на пътуването.

Междувременно все пак узнахме, че е бил убит зам.-командирът на отряда Георги Чолаков, а също и за гибелта на мнозина партизани и ятаци от Батак, Брацигово, Козарско, Бяга и други села. Едва в края на март бяхме посетени от брата на Петър, Димитър Вранчев. Когато се явихме в помещението за свиждане и застанахме пред решетките срещу него, той заплака. "Убили са Трендафил Балинов, моя побратим, и още няколко души ятаци в м. Дълбок дол. И твоите роднини, Ангеле, Петър Янев, Тодор Чаушев, Димитър Клинчев". Потвърди се и слухът за убийството на Алекса Климентов и на още десетина ятаци от селата Козарско, Бяга и Жребичко в м. Друма. Имало заловени партизани, из селото се носели отрязани глави на партизани, били опожарени къщи и плевни. "Същински ад", завърши своя разказ със сълзи на очи Димитър. Бяхме потресени и споделихме всичко с другарите. Те също получаваха подобни сведения за убийства на партизани и ятаци в Средногорието, в м. Еледжик.

Нов провал на ОК в Пазарджик. През пролетта на 1944 г. стана нов провал на членовете на ОК на БРП в Пазарджик. В затвора пристигнаха Добри Брадистилев и Михаил Манев, с които се бях срещал при свижданията ми с вуйчо Стефан. Те бяха високообразовани юристи, активни общественици и членове на БРП. С широката си култура, с внимателното си отношение към затворниците, те веднага станаха всеобща любимци. Обичах да беседвам с тях на различни теми – философия, литература, история, както и за текущите политически събития. Станахме добри приятели и дружбата ни продължи през следващите години. Добри Брадистилев беше областен директор на Пловдив, а след това стана кмет на София и професор в Икономическия

институт на БАН. Михаил Манев беше на ръководна обществена работа в Пазарджик, а впоследствие дълги години беше зам.-председател на Общонародния комитет за Българо-съветската дружба.

Пловдивчани. През май 1944 г. пристигна група политзатворници от Пловдивския затвор. Сред тях имах познати от затвора в Идризово (Цвятко Гагов, Желязко Ангелов, Любен Чалъков). Пловдивчани веднага направиха силно впечатление – бяха весели и шумни. По време на разходките те правеха гимнастически упражнения, което дразнеше надзирателите. Сред тях се открояваше Теньо Казака (Стоянов) с веселия си, но бунтовен характер. По професия железничар, като активен партиен функционер той многократно бил арестуван и лежал в затворите заради политическата си дейност. През август 1944 г. Теньо избяга от затвора. По късно, в годините на култа, Теньо беше репресиран. Впоследствие той работи като кинокритик, режисьор, сценарист, написа много статии, сценарии и мемоари.

Нови затворници от Батак и Пещерско. Пред май 1944 г. в затвора докараха няколко групи антифашисти, обвинени като помагачи и ятаци на партизаните. Най-многобройни бяха батачани: Петър Ганев, Георги Нещеров, Георги Ганев, Тодор Божков, Георги Велев Пелев, братя Никола и Стефан Климентови, Георги Клинчев, Павел Самунев, Илия Власов, учителката Елисавета Юрукова (Ветка), Теофи Рекова (зъболекарка) и др. От гр. Пещера бяха Свилен Ранев (БЗНС), Тодор Лехарски, Кирил Гиров, Коста Арабаджиев; от Козарско: Йордан Попов; от Брацигово: Ангел Боянов и др.

Всички бяха измъчени, инквизириани, държани в полицейските участъци по няколко месеца. Те разказваха за преживяното в полицията, за инквизициите, за убийства на някои от арестуваните. Предстоеше да им връчат обвинителните актове и да започнат процесите им във военно-полевия съд.

Аз се срещнах с всеки батачанин поотделно, разпитах ги за конкретните обвинения на прокуратурата и за признанията пред полицията, договоряхме се как да се държат в съда, как да отричат показанията, изтръгнати насила, какви свидетели да посочат, кои адвокати да наемат и т. н. Установих, че те не бяха свързани помежду си в една обща конспирация.

Процесът се състоя в казармата на 27-ми Чепински полк и продължи няколко дни. Вечер, след завръщането им, правехме разбор на зададените от прокурора и съдиите въпроси и на техните отговори. Накрая те получиха тежки присъди от по 15 години, но настроението

им беше бодро, защото и за тях, и дори за самите съдии беше ясно, че до разгрома на фашизма в България остават броени месеци.

От разговорите ми с батачани узнах някои подробности за кървата драма, която се разиграла в Батак през февруари-март 1944 г. **Стефан Климентов**, с когото добре се познавахме от детските години, ми разказа как през есента на 1943 г. заедно с брат му Никола доставяли с камиона си храни за отряда "Антон Иванов". Той имал много срещи с партизаните и ми разказа подробно впечатленията си от тях. Стефан беше най-младият от докараните в затвора батачани, 24-годишен. Най-възрастни в групата бяха Георги Клинчев и Тодор Божков, които бяха на около 60-65. И към двамата имах особено уважително отношение.

Тодор Божков беше мъдър човек, с демократичен, антифашистки дух, с голям авторитет, активен общественик, въобще беше личен батачанин, уважаван от всички.

Дядо **Георги Клинчев**, типичен батачанин, още ходеше със селски потури (чешири). Към него се отнасях с особена почит, защото беше мой кръстник. Той беше избрал не само моето име, а и на мнозина други от големия род на Чаушеви. И не само кръщаваше, но и кумуваше. А кумовете в Батак бяха на голяма почит. Помня как по време на празници в големия салон и в двора му се събирахме десетки деца, донесли подаръци на дядо Георги и съпругата му, с какво внимание се отнасяха те към нас. Учудвах се как са смогвали с разходите по толкова сватби и кръщенета. Сега тази къща била опожарена от полицаите, а многобройното му семейство – приютено от роднини и приятели.

Дядо Георги беше добродушен, чужд на политическите увлечения, но демократ по душа, крайно честен, готов на саможертва за ближните си. Имаше петима сина и две дъщери. В затвора пристигна съкрушен от мъка, която не го напусна до края на живота му. През февруари-март 1944 г. бяха убити двама от синовете му: Станко, който беше отишъл да живее в Пещера – като партизанин, и Димитър – като ятак (разстрелян в м. "Цигов чарк" с още шестима други помощници на партизаните). Всеки ден ходех при дядо Георги и слушах разказите му за трудния живот на горския работник и за участието му във войните.

Трябва да отбележа, че баташките политзатворници се ползваха с уважение като ятаци на отряда "Антон Иванов". Те обаче не проявиха интерес към политическите събития и към нашата образователна дейност. Така и не видях някой от тях с книга в ръка. Имах чувството,

че политическото им съзнание се е оформило стихийно, че то е изпреварило политическата им култура. Всички имаха семейства и мислите им, докато очакваха скорошната победа, бяха насочени към трудностите на децата и съпругите им, останали без материалната им подкрепа. Семействата им ги посещаваха редовно.

През пролетта и лятото на 1944 г. Батак беше освободен от проточилите се военно-полицейски блокади. Населението обаче продължаваше да живее с мъката по убитите 31 партизани и ятаци, със спомена за ужасите на преживения фашистки терор. Тази мъка чувствах и преживявах и аз. Пред мен често изникваха образите на убитите, през паметта ми минаваха спомени за най-различни случки, срещи и разговори с някои от тях, особено с младежите. Спомних си детските игри с Марко Карлюков и Георги Джурков, а след това като младежи – разговорите ни за социалистическите идеали, за прочетените книги, за съветските филми, които се прожектираха в киносалона на читалището.

През април Благойчо ми съобщи, че в нелегалност са преминали и Тоско Ванчев, Стефан Василев, Евтим Пунчев и Васил Серафимов. Първите трима бяха студенти, а Серафимов беше лесовъд. Това бяха първите интелектуалци от Батак, включили се във въоръжената борба. Те достойно участваха в битките на партизанския отряд на Славчо Трънски.

Много добри спомени имам и от другите политзатворници – партизански ятаци от Брацигово, Козарско и Пещера. Добри приятели станахме със скромния и добродушен брациговец дядо **Ангел Боянов**, около 60-годишен. Някога той активно участвал в Брациговската комуна и в Септемврийското въстание през 1923 г., член на партията бил още от 1903 г. (присъединил се към групата на БРСДП в Пещера). Макар да беше беден труженик, той приемал в дома си партизани, доставял им храна с магаренцето си и изпълнявал най-различни опасни поръчения.

Дядо Ангел също преживяваше голяма мъка: синът му Иван беше убит като партизанин. След Девети септември, когато бях секретар на Околийския комитет на РМС и на БРП (к), се срещнахме с него в Брацигово. Усамотявахме се на някоя маса в партийния клуб и разговаряхме по най-различни въпроси от местното ежедневие. Той имаше трезво и критично отношение към действията и проявите на някои местни ръководители. Не одобряваше стремежа им към властта с цел извличане на облаги, не одобряваше лошите взаимоотношения

между комунистите и взаимните конфликти в партийната организация.

Освобождане и повторно задържане. Сенокос. През ранното лято на 1944 г. Пазарджишкият затвор беше пренаселен. В нашата килия вместо 12-15 души, както бяхме през зимата, се бяхме събрали 20-25 човека. Макар и постоянно да ни разместваха, една група приятели се стремяхме да бъдем заедно, за да имаме по-добра битова и културна среда. Партийното ръководство продължаваше да събира и разпространява с бюлетини фронтовите новини. Имахме карти, изрязани от вестниците, и отбелязвахме върху тях победите на Съветската и съюзническите армии. Само отявлените фашисти не виждаха, че вече приближава краят на Третия Райх и неговите съюзници. Следяхме как в страната се активизираха всички антифашистки сили, започнаха да се проявяват и лидерите на старите демократически партии. Депутати от легална опозиция правеха изказвания и открито призоваваха за оставка на правителството и за промяна на вътрешната и външна политика: фашистката власт агонизираше. Регентите правеха всичко възможно да избегнат катастрофата на правителствената прогерманска политика и да запазят монархическата власт.

Ние правехме анализи и прогнози на политическите събития на основата на официалния печат, който продължавахме да получаваме по различни канали. Разпространяваха се и слухове за съставяне на ново правителство. Споменаваха се имената на Георги Кьосеиванов, на Христо Калфов, на Иван Багрянов. **На 1.VI.1944 г. кабинет състави Багрянов.** Четохме речта на министър-председателя, произнесена по радиото и отпечатана във вестниците. За нас беше очевидно, че целта на Багрянов е да заблуди народа, да създаде лъжливи илюзии за поврат във външната и вътрешната политика. Той обещаваха, че ще се стреми към умиротворение и ще сложи край на братоубийствената война, ще разреши еврейския въпрос, ще води политика на мир и разбирателство с воюващите страни за сближаване на всички народи и пр. Конкретна програма как ще постигне това обаче нямаше.

Съставът на правителството също подсказваше демагогския характер на Багряновата политика. Министрите му бяха отявлени фашисти и германофили: министърът на вътрешните работи проф. Станишев, министърът на правосъдието Александър Сталийски, министърът на войната ген. Русев, министърът на обществените сгради Славейко Василев и др. Скоро практическите действия на правителството подсказаха истинските му намерения. Репресиите срещу антифашисти и особено срещу партизаните се засилиха, интерниранията продължиха.

Станишев беше издал заповед за безпощадно преследване на партизаните и ятаците. Продължаваха издевателствата над евреите. Само в гр. Пазарджик бяха въдворени няколко хиляди евреи от София. По особено жесток начин бяха убити няколко десетки юноши в с. Перушица.

Аз и приятелите ми от килията брояхме дните, които ми оставаха да излеждам след намаление на присъдата ми с 5 години. По разчетите, които правех, трябваше да бъда освободен през юли 1944 г. Не бях наясно обаче как ще се реши въпросът с неплатената глоба от 175 000 лв., която подлежеше на замяна с шестмесечен затвор. В края на юни и началото на юли аз за всеки случай започнах да се подготвям за излизане от затвора. Подредих писмата, които бях запазил, прибрах някои тетрадки със записки по философия и политическа икономия. Получих много поръчения за близките на приятелите ми в Стрелча, Панагюрище, Дюлево, Дорково и др.

Имах дълъг разговор със Спас Георгиев и Васил Пеев, които ми довериха, че е възможно да се организира бягство на някои от затворниците и да потърсят моето съдействие. Договорихме се как да установим връзка: щях да получа пощенска картичка с поздрав от Радка, а след това трябваше да се явя в м. "Конска поляна" (или "Дълга поляна") сам или с другари, на които мога да се доверя. Казах, че не познавам такава местност. Брациговецът Васил Пеев ми обясни, че местността е на юг от Пещера, близо до Брацигово и Батак. "Твоя задача е да проучиш местността веднага след пристигането си в Батак и да подготвиш антифашисти от селото да окажат съдействие на избягалите другари. Това бягство е само една възможност, която тепърва ще се обмисля", каза Васил.

Определихме и паролата: да запея тихо или да засвиря с уста песента "Мила Родино". Аз предлагам да изберем за "Тих бял Дунав". Спас Георгиев възрази, че тази песен не е подходяща, защото е прекалено разпространена. Стиснахме си ръцете с бай Спас и с Васил и повече не говорихме по този въпрос. Разбрах, че Васил прави опити да се свърже с другари от Брацигово и уговореното с мен е само един възможен вариант.

През юли бях повикан от зам.-директора на затвора, който ми съобщи, че ще бъда освободен и трябва да си подготвя багажа. Събрах в един вързоп затворническото си имущество (главно писмата и тетрадките, малко бельо), а излишните вещи предадох на съкилийниците си. Сбогувах се най-сърдечно с десетки затворници и си пожелахме да се видим скоро на свобода. След час килията се отвори и надзи-

рателят ми даде знак да излизам. Прегърнахме се с П. Вранчев (Попето), Христо Статев, Илия Малев, Сами, Янко Куртаков, Никола Чамов, Мавруди, Стоян Владов...

Надзирателят ме поведе в подземния етаж, където се намираще складът. Предадох затворническите дрехи. Получих цивилните си дрехи – куртка и панталон, а също одеяло то и някои вещи, които ми бяха отнети при пристигането в Пазарджишкия затвор. Събрах всичко в денк, нарахих го и потеглих с надзирателя към караулното помещение, където трябваше да получа съответните документи...

Вместо там обаче, аз се озовах в помещението на затворническото стопанство, което се намираще непосредствено до затвора.

– Не си заплатил глобата от 175 000 лева, която се заменя със шест месеца затвор. Ако баща ти внесе сумата, прокуратурата ще те освободи, – отговори надзирателят на моите въпроси къде ме води и какво значи това.

– При присъди за излежаване на глоби по решение на управата и прокурора може да те изпратят на работа, или да те върнат отново в затвора. Засега оставаш тук. Избери си място за спане, – добави надзирателят и ми посочи нарочите.

В помещението имаше няколко затворника, които работеха в стопанството.

Вече се свечеряваше. Седнах на денка. Затворниците ме наобиколиха и заразпитваха. Определиха ми място за спане на един от нарочите и ме запознаха с установения ред: през деня работеха в зеленчуковата градина на стопанството, а вечер след проверка ги заключваха. Оставих денка не разопакован, легнах на нара и дълго мислих върху новото си положение. Сутринта помещението се отвори, излязохме и се измихме на чешмата. Чувах шума на затвора, тропането на нальмите. Наблюдавах прозорците и очаквах някой да се покаже. Накрая ме видяха, много приятели се появиха и ми махаха с ръце. Аз им отговарях. Брах домати с другите затворници. Беше ми тъжно, че съм отделен от другарите ми, от естествената за мен среда на политзатворниците. Беше ми непривично, че съм в зеленчукова градина, дишам свободно чист въздух сред лехи от домати, чушки и краставици, припичам се на слънце. Очите ми бяха все в прозорците на килиите.

На другия ден един от надзирателите ме отведе и предаде по съответен ред в Стария затвор (някогашен турски зандан, разрушен след 1944 г.), където престоях едно денонощие. Накрая ме извикаха в канцеларията на затвора и главният надзирател ми събщи, че по

решение на директора трябва да изгърпя още шест месеца лишаване от свобода заради неплатена глоба и че ме изпращат в сенокосната бригада на затвора. Тук беше и възрастен мъж, слаб, висок, интелигентен на вид. Подаде ми ръка:

– Аз съм Любен Пелев от Ракитово, от баташки род, познавам баща ти, а вуйчо ти Стефан ми е адвокат. Бях бирник в Ракитовската община, излеждам лека присъда и работя в канцеларията на затвора, оправям сметките му. Ще ти помагам. Имам права на чиновник, свободно влизам и излизам от затвора. Събитията се развиват много бързо, скоро ще бъдеш на свобода. В сенокосната бригада работят добри затворници с леки присъди по граждански дела. Ще съобщя на баща ти и вуйчо ти Стефан.

Излязох от Стария затвор и с денк на рамо поех по улиците на Пазарджик, воден от надзирател в неизвестна за мен посока. Стигнахме до моста на р. Марица, където минаваше шосето за гарата, за Пещера и Батак, за София. Поехме край левия бряг на реката. Попотиха надзирателя къде отиваме, а той ми обясни, че отиваме към бивака на сенокосната бригада. След 15-20 минути застанахме пред бивака, който се състоеше от няколко колиби, или по-скоро навеси с остър покрив, но без странични стени. Колибите се намираха под едни тополи между р. Марица и водния канал, който минава през някои квартали на Пазарджик. На неголямо разстояние от тук р. Тополница се вливаше в Марица и даваше вода за канала чрез специално построен бент. В близост до канала се намираще водната мелница на братя Кържеви. Местността се наричаше "Писковец".

В бивака нямаше никой, но личеше, че е обитаван. Надзирателят ми посочи да се настаня в първата колиба откъм града, в която имаше два малки нара. Единият беше зает, имаше постеля и багаж. Оставих денка си на свободния нар, но бързо го свалих и поставих вън от колибата. Искях да проверя и почистя одеяло то и дрехите си от прах. Искях да се изкъпя, но надзирателят настоя да ме предаде на дежурния, който бил наблизко. И наистина, заслушвайки се, аз чух свистенето на коси от другата страна на канала. Взех чистото бельо от денка и преминахме канала по стената на бента. Наблизко се трудеха 7-8 души косачи. Предаден бях на дежурния надзирател, който се изтягаше под един от кваците. Той подписа документа и така бях зачислен в косаческата затворническа бригада. Довелият ме надзирател каза на колегата си:

– Пусни даскала (още ме считаха за ученик заради ученическата ми куртка) да се изкъпе и опере на реката.

– Иди, – обърна се към мен надзирателят – ето я р. Тополница, но до 12 часа. Ще те наблюдавам от тук. Вие политическите все навън поглеждате.

Изкъпах се в сравнително топлите води на реката, които тук се разливаха нашироко, изпрах бельото си с домашно направения от мама сапун. Опрах също куртката и панталона. Оставих ги да съхнат и се изтегнах с най-голямо удоволствие на тревата, препичайки се на слънце. Не бях се къпал в свободно течаща вода, не бях се препичал на слънце и лежал на трева 22 месеца, чувах жуженето на най-различни насекоми, около мен скачаха скакалци и летяха едри комари.

Цялото ми внимание беше заето от природата, която ме обкръжаваше – ясното и синьо тракийско небе, живописната местност, през която минаваше р. Тополница, чиито широко разлени води се вливаха в р. Марица и бента, а край бреговете ѝ се извисяваха върби с широко разпрострени корони, и мощни, високи тополи. Докато лежах, поглеждах върховете на дърветата, които сякаш се сливаха със синьото небе. Тополите по бреговете на р. Марица бяха подредени в права редица, сякаш бяха войници, охраняващи тракийското поле от чужди нашественици. Чувах се и жабешки кряканя, навярно от близкото блато, на запад от р. Тополница. Прелитаха пойни птички, които ме омайваха с песните си. Усещах се като частица от свободната прекрасна природа, макар и да не бях напълно скъсал със затворническото си минало.

Размишлявах за другарите си от затвора, за родителите и близките си. Знаят ли те къде съм? Трябваше да намеря начин бързо да им се обадя, за да не се безпокоят. Надявах се, че бай Любен Пелев е уведомил баща ми, а затворническата "партенка" ще съобщи в Новия затвор.

Запомних завинаги преживените тук часове. След много години щях да видя какви ли не красиви природни пейзажи в България и в различни други краища на света, но не мога да забравя тази прекрасна картина, тези два часа, изпълнени с толкова силни преживявания.

В бригадата. На 50-60 м. от мен виждах новите ми "колеги" да въртят косите, които лъщяха на слънцето. Вглеждах се в тях и се мъчех да разбера що за хора са, как ли ще ме приемат. Аз бях косач-любител, без опит, а и физически бях слаб.

Чух свирката на надзирателя. Той даваше сигнал за обедната почивка. Нахлузих гачетата, грабнах другото бельо и полуизсъхналите панталони и куртка и бързо се явих пред "стана" на надзирателя. "Ето ви един нов косач и берач", представи ме той. Ръкувах се с новите ми другари по съдба. Сред тях се оказа и батачанинът Ангел Ненов. Той

вече беше разказал на косачите някои неща за мен и те ме посрещнаха с доверие и любопитство. Това бяха затворници с леки присъди по граждански дела и се оказаха порядъчни трудови хора, всичките от пазарджишките села. Ангел Ненов познавах от детските си години, той беше беден горски работник, осъден за незначителни нарушения в гората.

Всички отидохме в бивака, където на една скована от дъски маса ни очакваше обяда: две баки чорба от тикви. Един от затворниците беше неформален бригадир. Той ми зачисли коса и вила за събиране на сено. Той беше селянин от Пищигово с чорбаджийска осанка, пълничък, но подвижен. Той разпределяше работата между затворниците под контрола на надзирателите и беше техно доверено лице. Към мен се отнасяше много внимателно и двамата често водехме политически разговори. Имаше демократични разбирания, но не възприемаше моите схващания за социалистическото преустройство на обществото.

– И защо се борите, защо губите младините си, защо загиват толкова млади и умни хора? – питаше ме често той. – Даскале, и ти, и комунистите от нашето село говорите хубаво, но разказвате неща, които няма да станат. Помни ми думите. Аз познавам селската душа.

Често в разговорите вземаха участие и другите затворници. Всички съчувстваха на антифашистката борба, осъждаха фашисткия терор.

Съквартиратът ми в колибата се оказа младеж от близкото с. Величково, около 28-30 годишен, семеен. Опознахме се бързо. Даде ми да разбера, че е участвал в антифашисткото движение и има брат партизанин. Сприятелихме се и установихме пълно взаимно доверие.

Започна нов период от затворническия ми живот, който продължи повече от 30 дни. През втората половина на юли и през август аз внимателно следях новините за победите на Съветската армия, която вече наближаваше границите на България. Макар и нередовно, имах възможност да чета вестници, а и свижданията станаха доста свободни. Установих връзка с политзатворниците Илия Малев, Сами, Чамов, Маврудиев, Нейков, Стоян Владов (Дядо Влад), И. Килитанов, А. Кадийски и др., кореспондирах с тях по пощата и чрез близки, които идваха на свиждане и при мен, и при тях. Постарах се да изпълня някои от поръченията, които ми бяха дали. Запазило се е първото писмо на Илия Малев до мен, което показваше нашите другарски взаимоотношения.

28. VII. 1944 г.

Мили Анчо,

Чудно как се реши да ми пишеш. Изглежда, че си много зает с дяволското сено, та не остава свободно време. Но както и да е, здрав да си преди всичко. Я ми кажи, спи ли се хубаво на полето? Сутрин будят ли те пойните птички? Приятна ли им е серенадата? Ами водите на Марица ободряват ли те? Гмурни се веднаж и за мен. Риба има ли, вкусна ли е, нека ти е сладка? Не мога да си те представя какъв си почернял, какво ли си дяволче, черно станало. Блазя ти, печи се сега, та през зимата да не ти отичат ръцете.

Анчо, аз си карам новата песен на нов глас. Пак съм си в същата килия, при страшния за тебе поглед. С здравето сме добре всички, растем полека лека. Що да правим, такава е човецината; щом като човек живее, той не е еднакъв, и не може да бъде такъв, а постепенно наедрява, развива се физически, по подобие свата Стоил.

Янко везден ме пита: где си, що е станало с теб? Много страда за теб, где ли е, що ли работи, ех, да съм и аз при него – само туй бълнува. Много се безпокоях първите дни, когато изчезна от стопанството.

За парите не се кахъри, получих ги отдавна. Казал е Сами на татко си за поръчката ти. Темелков ще я донесе от селото му и ще я предаде на Самеви. Дядо Влад каза да изпратиш някакъв куфар си взел от тук, че иде ни трябва вече.

Ха довиждане, искам да се преметнеш през глава в сеното заради Маврудчо и Чамчето. Нарочно много здраве от Сами и моите съкилийници, горим от щастие, че ще се радваме заедно вън.

Илия Малев

Няколко пъти бях посетен от **чичо Илия** и **леля Роза**, родителите на Сами, които все още бяха въдворени в Пазарджик заедно със стотици еврейски семейства, въпреки обещанията на Багрянов. Чичо Илия, както и по-рано, ми даваше ценни сведения, защото слушаше радио Лондон и Москва и имаше връзка с добре информирани дейци на еврейската съпротива. Той намираше, че Багрянов е двуличен и хитър демагог, който желае да спаси монархията, да ориентира България към Великобритания и САЩ и така да спази буржоазния строй и богатствата на едрите капиталисти. Той не се интересува от бедственото положение на трудовия народ, включително и на селяните, за чийто представител се самообявява. Вътрешната му политика е репресивна.

Чичо Илия даваше много примери за убийства и преследвания на антифашисти и на евреи. При първото ни свиждане аз му казах, че имам много добри възможности за бягство.

– Имаш ли връзка със съответните лица, които могат да ти окажат помощ и те прехвърлят в някоя партизанска група? – попита ме той.

– Нямам – отвърнах аз.

– И аз нямам и не мога да ти помогна. Затова внимавай, не те съветвам да предприемаш прибързани действия. Още повече, че събитията се развиват с шеметна бързина. В Пазарджик има въдворени, които желаят да преминат към партизаните, но нямат свръзки. Не бива да се рискува. Около Пазарджик има много войска и жандармерия, които извършват блокади, правят засади и проверки. Ако разбере нещо от нашите хора ще ти кажа.

Повече по този въпрос на другите свиждания не сме водили разговори.

Свободни и приятни бяха **свижданията с нашите** – тате, мама, Благойчо, леля Ванка. Беше сезонът на усилената полска работа. В Батак косяха, прибираха сеното, жънеха и вършееха, беряха, чукаха и топяха лена. И въпреки това, те намираха време и възможности да ме посещават. Помня едно свиждане с мама и леля Ванка. Те дойдоха на ливадата. Надзирателят разреши свиждането, което продължи няколко часа. Гостиha ме с любимото ми ядене – баташка пърженица (домати, чушки и извара, изпържени в олио или сланина), която мама приготвяше много вкусно. На тази среща мама, подпомагана и допълвана от леля Ванка, ми разказа за трагичните събития в Батак през първите месеци на 1944 г., за масовите арести, побоища и убийства.

У нас правили обиск два пъти. Първия път дошли двама войници и един подофицер. Намерили на тавана две напълно негодни пушки, които са били донесени от брата на дядо Ангел, Благоя, и се пазеха у нас като реликва от войната със Сърбия през 1885 г. Едната пушка беше с втъкнат триръбест щик. Като малки аз и Благойчо си играехме с тях... Войниците изнесли пушките на двора.

– Едва не припаднах. Дойде и татко ти от общината. Пребледнял той обясни, че това са негодни пушки, с които си играят децата.

– Така е – казал подофицерът, – но все пак е оръжие. Още днес да ги унищожите. Премахнете ги по някакъв начин. Няма да докладвам.

– Много мислихме как да ги унищожим, къде да ги скрием. Запалихме огън в лятната кухня и ги изгорихме. Изгоря дървената част, а вечерта късно сложих в престилката железата и ги изхвърлих в реката. След десетина дни дойдоха трима други военни.

– Кого криете на тавана? – попитаха те.

Направиха обиск и си отидоха. Добре, че унищожихме пушките – завърши разказа си мама.

По-нататък тя със сълзи на очи описа как през лятото на 1943 г. на площада близо до нашата къща било изложено на показ тялото на убития партизанин от Дорково Кръстьо Пеев. Една наша съседка срещнала мама и ѝ каза:

– Видиш ли какво правят с тези, които се борят против царщината. И твоя син го очаква същото.

– И да си призная помислих си: Добре, че Ангел е в затвора!

Най-редовен посетител на свижданията си оставаше моят братовчед **Георги**, син на вуйчо Стефан, който беше ученик в X кл. Гошо беше умно, политически ориентирано момче, антифашист. Той беше много контактен, обичаше роднините си и посещаваше близките семейства в Батак. Идваше с колело и имаше достъп до бивака. Надзирателите го познаваха. Носеше ми книги от библиотеката на вуйчо. Така прочетох събраните съчинения на Стефан Цвайг. Четях при всяка свободна минута, носех книги винаги със себе си. Вечер четях на свещ. Често обсъждах прочетеното с Гошо, който на това отгоре беше и изключително богат източник на информация, тъй като четеше вестници и слушаше новините по радиото.

Вълнуваща беше и срещата ми с **чана Мика**, която пътуваше от София за Чепино. Доведе я Гошо. Дълго говорихме. Не се бяхме виждали повече от една година (от март 1943 г.). Разказа ми за чичо Тодор, Любка, Ангел, за учителя Молчанов, за бомбардировките през зимата.

– Да не избягаш, да не направиш тази глупост. Скоро войната ще свърши – поръча ми с много сериозен вид чана.

На раздяла си пожелахме скорозна среща на свобода, която наистина стана след малко повече от месец в китното с. Чепино (дн. квартал на Велинград).

На свиждане при мен идваше и **чичо Спас от Радилово**, който по това време живееше в Пазарджик. Той беше около 60-годишен. Познавах го още от детските си години. Почти всяка есен той идваше в Батак и гостуваше у нас и при другите семейства от Чаушевия род. Беше ни роднина и наричаше "братовчед" всички възрастни от Чаушевци. Обикновено престояваше по десетина дни и си тръгваше с каруца, пълна с картофи, дъски и греди. На свиждането идваше със съпругата и с дъщеря си, която беше ученичка в прогимназията. Беше много сладкодумен, говореше бавно и се отнасяше към мен много

внимателно и с голямо уважение. Беше висок, с широки рамене и едри мазолести ръце, външно грубоват, но много сърдечен. С доброто си отношение към мен той искаше да засвидетелствува своята благодарност и любов към Чаушевия род. След много години, когато бях на работа в Секретариата на СИВ в Москва, по телефона ми се обади дъщерята на чичо Спас и помоли за съдействие по жизнено важен за нейното семейство въпрос, което сторих веднага с удоволствие и радост.

Правителството на Муравиев: Амнистията и освобождаване.

Така ден след ден преминаваха последните ми затворнически дни и последните дни на монархофашизма в България. Политическите събития се развиваха много бързо. През август Съветската армия навлезе в Румъния. Водиха се ожесточени сражения около гр. Яш и през втората половина на месеца румънците капитулираха. Багряновото правителство вече не можеше да спаси монархофашизма. Неговите преговори с представители на Отечествения фронт и легалната опозиция не дадоха резултата. На едно от свижданията тате ми разказа, че на посещение в Батак бил Петър Къосеиванов, подпредседател на Народното събрание.

– Петре, – казал му той, – твоят син скоро ще бъде свободен.

Тате му благодарил още един път за това, че свидетелства за него и мен пред военнополовия съд през декември 1942 г.

В страната се създаваха благоприятни условия за победата на антифашистките сили. Трудовите хора масово се надигаха против диктатурата. В Пазарджишкия край се провеждаха въоръжени акции на партизаните, завземаха се села, прогонваха се фашистките управници.

На 3.IX.1944 г. преди обяд Гошо пристигна със своето колело на обекта и отдалече радостно заразмахва ръка. Всички спряхме работа в очакване на важни новини.

– Сформирано е ново правителство начело с Константин Муравиев и с министри Димитър Гичев, Атанас Буров, Александър Гергинов. Министър на вътрешните работи е Вергил Димов, а на правосъдието – Борис Павлов.

Разясних на затворниците и на надзирателя кой е Муравиев. Казах им, че Вергил Димов е бил адвокат в нашия процес, че ни е защитавал пред съда. На другия ден привечер Гошо отново дойде и донесе вестници, в които беше публикувана декларацията на новото правителство. То обявяваше, че ще спазва неутралитет, ще даде пълна амнистия на политическите затворници и ще разоръжи немските войски, преминаващи през България.

Вече се приготвих да бъда освободен и да замина към родния Батак. От нашите получих куфарче с бельо и сако. Захвърлих избелялата и прокъсана вече ученическа куртка.

Репресиите обаче продължаваха. Пристигнаха съобщения за преследване и убийства на партизани, за сражението на 4. IX. на вр. Милеви скали, в което имало повече от 10 убити и много ранени. Това намали ентузиазма и разби надеждата, че правителството на Муравиев наистина ще провежда обявената от него политика. На 6. IX., сряда, Съветският съюз обяви, че не е удовлетворен от неутралитета на България и че от този момент се намира в положение на война с нея.

Свободата. В Пазарджишкия затвор започна подготовката на документите за освобождаване на политзатворниците. На 8. IX., петък, преди обяд пристигна Гошо и събщи, че политзатворниците излизат на свобода, а пред затвора има стотици посрещачи, развяват се червени знамена и се провежда митинг. "Вземай багажа и тръгваме", каза той. Аз събрах повечето си вещи в денк, а в куфарчето оставих само личните си вещи: писма, тетрадки, бельо.

– Слушай, – обърна се към мен надзирателят, – знам, че има амнистия и че днес започва освобождаването ви, но не е лошо да си вземеш документ за това.

Съгласих се. Гошо отиде до прокуратурата и се върна със съответния документ след около два часа, които ми се сториха като цяла вечност. Разговаряхме с колегите си. Те се надяваха, че ще последва намаляване на присъдите им и ще бъдат освободени. Сбогувахме се. Благодарих им за доброто отношение и им пожелах скорошно освобождение.

Тръгнахме с Гошо. Той взе куфарчето на колелото, а аз понесох денка. След стотина метра срещнахме чичо Спас, който бързал към нас. Поздравихме се сърдечно. Той взе денка, за да го изпрати в Батак по брат си. Сбогувахме се.

– Чакай, – внезапно каза чичо Спас. Бръкна в джоба си, извади банкнота от 20 лева и ми я подаде. – Не се обиждай. Може да ти потрябва при пътуването.

Добрият чичо Спас, той беше толкова беден, но щедро сподели с мен оскъдните си средства! Трогна ме. После Гошо ми каза:

– Добре постъпи, че взе 20 лева от чичо Спас. Боях се, че ще му откажеш и така ще го обидиш.

Минахме през града и отидохме на острова, където имаше митинг. Пламенна реч произнасяше Константин Попрусинов – Червеният поп. Тук срещнах много политзатворници, главно пазарджиклии. Други вече

бяха заминали по родните си места. Батачани бяха отпътували с камион за Батак. Радостни прегръдки, поздравления, пожелания... Участниците в митинга възторжено приветстваха речта и песните на Червения поп. Издигаха се лозунги. Появиха се червени знамена. Полицията отсъстваше. Чувстваше се, че фашистката власт и правителството на Муравиев си отиваха. Революцията побеждаваше. Съветската армия беше вече на територията на България.

С Гошо отидохме у роднините. Вуйна Василка, баба Дешка и Надка ме посрещнаха радостно. Вуйчо Стефан го нямаше – беше в запас. Вече се мръкваше. Поисках да замина с влак през гара Кричим за Пещера и от там за Батак. Други превозни средства тогава нямаше. Вуйна ми обаче не ме пусна.

– Заминаваш утре. Тази нощ ще прекараш тук и ще си тръгнеш сутринта, – каза повелително тя.

Вечеряхме. Чувствах се като у дома си. Свободен. Разговаряхме дълго. Спомени, спомени...

Късно около полунощ с Гошо се настанихме в таванската стая. По това време в София вече е започвало завземането на властта от Отечествения фронт.

Посрещане на партизани от партизанска дружина “Васил Петлешков”.
В центъра първи – Славчо Гилин (с цветята), политкомисар

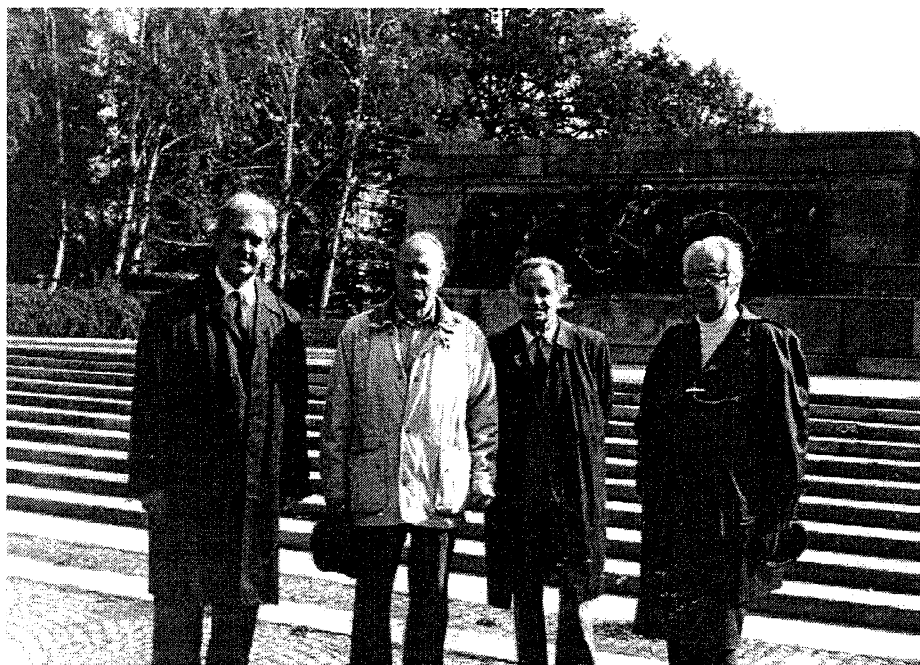
Реч на Константин Попрусинов – Червения поп пред митинг в Пазарджик – освобождаване на политзатворниците, 8 септември 1944. От дясно на оратора – Христо Апостолов, в десния долен ъгъл – Цанко Гагов

Гера Пеева при посрещането на партизаните от бригада “Чепинец” в с. Лъжене (дн. Велинград), 10 септември 1944 г.

**Среща на бивши политзатворници от Скопския затвор,
филиал “Идризово”, София, 17. X. 1987 г.**

**С бивши политзатворници: проф. Ангел Чаушев, проф. ген. Желязко
Колев, Георги Сапунжиев и Цвятко Гагов. София, 1994.**

ГЛАВА Ш

ПОБЕДАТА НА ДЕВЕТОСЕМПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ (В БАТАК И ПЕЩЕРА, 1944 – 1948)

Девети септември 1944 г. в Батак

Пазарджик. Пътуване за Батак. Беше тиха, топла, приятна нощ. Първата ми свободна нощ след близо двегодишен затворнически живот. Лежах и се заслушах. Градският шум беше затихнал. Заспивах, но сякаш бях буден. Мислите ми бяха в Батак, при нашите – мама, тате, Благойчо, роднините, другарите, приятелите. Как ли посрещаха идващата свобода, побеждаващата революция, победата над фашизма в България... Събудих се. Започваше да се развиделява. Нямаше го познатия затворнически шум. Ах, да... свободен. У вуйчови съм. Гошо спи на съседното легло. Юношеска усмивка озаряваше лицето му. Съмна се. В съседните дворове се чуваха стъпки, гласове, течаха чешми, лееше се вода. Хората се стягаха за работа. Баба Дежка също се разшета из кухнята и двора. В съседния двор свиреше радио. То добре се чуваше през отворения прозорец. Стана ми приятно, макар и непривично. Отдавна, от две години, не съм чувал радио. Часът беше шест. Изведнъж вниманието ми беше привлечено от приятния твърд глас на диктора, който събщи, че е установена власт на Отечествения фронт, че е образувано правителство на отечественофронтовските партии, което поема съдбините на страната в свои ръце от името на народа.

Скочих и отидох до прозореца. Дикторът събщи състава на правителството, начело с Кимон Георгиев, лидер на “Звено”, организатор на преврата през 1934 г., преминал по-късно на антифашистки позиции. Чух познати имена: Добри Терпешев, Антон Югов, Дамян Велчев, Григор Чешмеджиев. Имаше и непознати за мен министри, но всички бяха представители на партиите, които участваха в Отечествения фронт. Събудих Гошо и изтичах долу в кухнята. Радостта беше всеобща – вуйна Василка и баба Дежка сияеха от щастие. Грабнах куфарчето си и понечих да тръгна за Батак. Но вуйна ме задържа:

– Първо закуси и тогава тръгвай.

И така, след като закусих, взех черното куфарче, а Гошо тръгна с мен да ме изпрати до края на града.

Пристигнах на гарата. Преминах през ж. п. линията и заставах на шосето за Пещера пред една кръчма, която служеше за спирка на автобусите към Пещера и Батак. Зачаках случайно транспортно средство.

По шосето от с. Башикарово (дн. Главиница) към Пазарджик запримждаха войници – отиваха на лагер, който се виждаше от спирката. Навярно се връщаха от нощно учение или от акции срещу партизаните. С интерес ги наблюдавах, чувах техните глъчки, шеги и смях. Знаят ли, че има правителство на Отечествения фронт, че фашистката власт е свалена, че трябва да се подчиняват на новата власт, на властта на народа? В този момент към мен се приближи войник-запасняк, с торба на рамо. Той радостно се ухили и тогава познах моя съселянин Ангел Божков.

– Здравсти Ангеле! – извика той.

Прегърнахме се и се поздравихме с победата. Познавахме се добре. Той беше шивашки работник, антифашист. През зимата на 1943-1944 г. идва в затвора на свиждане с няколко души батачани. Пристигна още един пътник. Каза, че е от Брацигово и ни поздравя с новата власт. Той намери каруца, която беше на някакъв брациговец. Четиримата поехме по шосето за Пещера. Повече ходехме пешком – жалехме кончето.

Беше ясен слънчев ден. Пред нас и от двете ни страни се простираха ниви, тук-там вече преорани, и необрана царевица. Личеше, че реколтата е добра. След около час спряхме пред скромния паметник на Алеко Константинов, издигнат на лобното му място, за да напомня на поколенията за великия писател и човек, а и за жестоките нрави в края на миналия век. Измихме се на близката чешмичка, починахме и поехме по баира към близкото Радилово. Минахме през селото и заизкачвахме последната височина над него. Часът минаваше два. От височината се откри чуден изглед. Виждаше се голяма част от пазарджишкото поле с Беспарските ридове, селата Капитан Димитриево, Бяга, Козарско, а в подножието на Родопите – Жребичко, Брацигово и Розово. И лозя, лозя... На юг се разстиляше широкият масив на Родопите. Качихме се на каруцата и препуснахме надолу към Пещера.

В града сърдечно се поделихме с брациговци. Те бързаха да споделят радостта си със своите близки, със земляците си. В Пещера намерих братовчед ми Борис Чаушев (Троцки) и пихме чай в едно кафене.

Заедно с Борис и с Божков към шест часа поехме пешком за Батак. Стара река весело клокочеше и разнасяше прохлада. Ние не чувствахме умора, макар че бяхме утолили глада си само с чашка чай. Вече беше тъмно, когато приближихме селото. Спряхме в м. Попов чучурек. Измихме се, постегнахме се и продължихме нататък. На около километър пред мен беше Батак, огрян от луната и хилядите звезди на заздравяващото се небе. На ляво от нас се издига величественият връх

Баташки Карлък, а отдясно се простираха ридовете на Върчовица, Свети Георги и Царев комин. Вълнението ми се усилваше. Повече от две години не бях стъпвал в родното си село.

Ангел Божков също се вълнуваше.

– Хей, адаш, – провиква се той и започва да декламира – От Батак съм чичо, знаеш ли Батак. Хей там зад горите, много е далеч... – И добави – Но не е далеч, адаш, ето го пред нас.

Минахме край Стоименовата, Ташковата и Белокаповата воденици. По моста откъм Белокаповата воденица куче се втурна след нас и залая. Аз му се зарадвах. Навлязохме в селото. Беше около 21 ч. Вървахме по централната улица. Беше много тихо. Не срещнахме никого. Прозорците на къщите светеха. Минахме Капинчов мост. Откъм Везева чешма чухме тропот на ботуши – по средата на улицата се вървеше униформен. Разпознахме старши полицаия Ангел Латев. Прикрихме се в сянката на един салкъм. Той отмина без да ни забележи. В ръцете му светеше цигара. Не му се обадохме. Продължихме...

Вече бяхме на нашата улица. Ето я нашата къща. Милата... Аз съм у дома. Отворих външната врата и влязохме с Борис. Минах по коридора и застанах пред кухнята, която служеше за всекидневна. От стаята долиташе весела глъчка на жени. Развълнувах се. Двойна радост – роден дом и свобода. Отворих вратата на стаята. Стаята пълна с хора – нашите и съседки. Виждам мама, тате, Благойчо, баба Върба, чана Мария, чана Йорданка, чана Петра Чаушева, баба Елена Вълчинова и др. Изненадата им беше голяма, въпреки че ме бяха очаквали всеки час, всяка минута. Настъпи пълна тишина. Мама скочи и първа ме прегърна и целуна. Баба плачеше. Започнаха прегръдки, целувки, ръкостискания. Дадох ми стол да седна, а всички останаха прави, радостни и нежни. Започнаха разговори. Баба скочи.

– Мари Лена, детето (за баба все още бях дете) е гладно.

На масата веднага поставиха хляб, извара и прясно масло. Любимото ми ядене. Съседките се сбогуваха.

В полицейския участък. На външната врата се потропа силно. Благойчо и тате излязоха. Чух гласа на Трендафил Керелов и отидох в коридора. Прегърнахме се. Дафчо ми каза, че през деня антифашисти са завзели общината и пощата без да им бъде оказана съпротива, а сега една група искала да влезе в полицейския участък, който е срещу нас, и им трябвала брадва, за да разбият вратата му. Тате му подаде брадва. Трендафил прекоси улицата, заби брадвата между двете входни врати на участъка, напъна и ги отвори. Групата бързо нахлу вътре. След

малко прозорците светнаха. Превзета беше последната крепост на старата власт в Батак.

В полунощ отидох в участъка. Там заварих група антифашисти: Петър Г. Вранчев (Попето), Трендафил Керелов, Евтим Пунчев, Георги Коларов (учител), Петър Цветанов (политзатворник) и др. Вранчев ми разказа за последните дни в затвора и за тяхното освобождаване. Интересен беше разказът на Евтим Пунчев, който като партизанин от отряда на Славчо Трънски бил заловен в Западните Родопи. В околийското управление в Пещера той бил подложен на инквизиции в продължение на повече от месец. Вече очаквал да бъде разстрелян, но го освободили на 8 септември.

Докато разговаряхме, в участъка беше установена телефонна връзка с Пещера, където властта вече беше в ръцете на комитета на Отечествения фронт. Нямаше обаче връзка с Ракитово. Решихме да бъдат изпратени няколко души, които да се свържат с ракитовските антифашисти.

Малко след полунощ се чува гърмежи. Няколко души хукнаха натам. По-късно стана ясно, че Ангел Кавлаков оказал съпротива при опит да бъде арестуван, стрелял и ранил Борис Паунов.

Обсъдихме ситуацията и решихме да бъде създаден общоселски комитет на Отечествения фронт с представители на различни политически партии. Тази задача беше възложена на Петър Вранчев и Трендафил Керелов.

Посрещане на партизани и политзатворници на 10.IX. Митинги и манифестация. Към три часа сутринта се прибрах у нас. Чакаха ме. Отново разговори. Не ми се спеше. Искаше ми се цялото семейство да сме заедно. Обикалях стаите, отидох в двора, любопитно надникнах в лятната кухня и в яхъра (зимника), където бяха двата вола, които добре познавах, кравата и едно теленце. Зазоряваше се. Легнах на чисто пружинено легло, с бял чаршаф. Беше ми непривично, но бързо заспах.

В 8 часа мама ме събуди: “Ставай, ще посрещаме партизаните Тоско Ванчев и Стефан Василев”. На двора ме чакаха Димитър Г. Джурков, Ангел Коларов, Борис П. Чаушев и други младежи. Излязохме и тръгнахме по главната улица. Селото се беше раздвижило. Отправихме се към горния край. Постепенно се събра много народ – главно младежи. На площад “4-ти май” посрещнахме тримата партизани Тоско Ванчев, Стефан Василев и Димитър Хаджиев. Прегръдки, ура, песни...

Оттук всички тръгнахме към общината, където стана голям митинг. Улицата беше пълна с хора. Сякаш цялото население беше излязло – мъже, жени, девойки и младежи. Пееха се революционни песни,

издигаха се червени знамена и лозунги: “Смърт на фашизма – свобода на народа!” На балкона на общината застанаха партизаните Стефан, Евтим, Тоско и Димитър Хаджиев. И четиримата бяха стройни, красиви. Произнесоха кратки, но въодушевени речи.

След митинга започна манифестация, която премина през селото, като спираше пред къщите на убитите партизани и ятаци. След като стигна до къщата на Найчеви (Петър Найчев и син му Андрея), тя отново се върна и завърши пред опожарената къща на Петър и Димитър Яневи. Пред всеки дом се произнасяха речи. Запомнил съм като оратори Тоско Ванчев, Георги Коларов, Евтим Пунчев. Пред къщата на Георги и Алекса Ванчеви говорихме аз и Димитър Кънев. За трибуна ни служеше една кола с дърва. Не помня подробно какво съм казал, но говорих за необходимостта да се укрепва и разширява властта на Отечествения фронт. След това към мен се приближиха няколко младежи и поверително ме запитаха:

– Ангеле, за каква власт на Отечествения фронт говориш, та нали ние, комунистите, извоювахме властта?!

Този въпрос искрено ме учуди. Нима не всички бяха разбрали същността на новата власт? Трябваше да им обяснявам защо е създаден Отечественият фронт, защо трябва да се укрепват демократичните сили, които влизат в него и пр.

Късно след обяд с Тоско Ванчев се разходихме из селото. Срещнахме другари, близки и роднини и накрая се събрахме голяма група. Празничното революционно настроение продължаваше. Споделяхме спомени, изказвахме мисли и предположения как ще се развият политическите събития в страната, за военните действия, за прекратяването на войната, обявена от СССР на България, за обезоръжаването на немските войници на наша територия и за започването на военни действия срещу немските войски на западната ни граница.

Получи се съобщение, че от Пещера към Батак е тръгнал **Борис Балинов**, който се завръщаше от Сливенския военен затвор. Той беше получил смъртна присъда за конспиративна антифашистка дейност в полка, в който служеше. Голяма група младежи отидохме да го посрещнем извън селото, пред Стоименовата воденица. Той пътуваше с каруца. С него се завърна и друг политзатворник от Врачанския затвор **Алекса Колунчев**. След приветствията говориха Алекса и Борис. Борис се качи на каруцата и пламенно издекламира стихотворението на Вапцаров “Борбата е безмилостно жестока”...

В Лъжене и Пазарджик. На 11.IX. (понеделник) голяма група

антифашисти с камион заминахме за Лъжене, за да се срещнем с чепинските партизани. Разпространяваше се слух, че някои баташки партизани са останали живи, което даваше надежда на техните близки. С революционни песни напуснахме Батак. Стигнахме м. Превала. Оттук се откри чудесна гледка към все още зеленото баташко поле, прорязано от голямото блато, в което се вливаха няколко рекички и даваха началото на р. Мътница. Виждаха се стада овце и добитък. Полето, което обхващаше повече от 20 000 декара ливади, беше обградено от възвишения, обрасли с борови и елхови гори. Право пред нас, далече на запад, се виждаше част от вр. Белмекен, Рилският и Пиринския масив, на югозапад гордо се издигаше Сюткя, а още по на юг – Баташки Карлък, Калъч борун (Саблен връх) и Семералан. Красиви бяха околностите на Батак. Радвах се и се наслаждавах на красотите на полето и околните планини.

Прекосихме баташкото поле, отминахме м. Цигов чарк и се спуснахме по шосето, обградено с гъста борова гора. След 10-15 минути бяхме на височината над **с. Ракитово**. Пред нас се откри красивото Чепинско корито. В далечината се виждаше възвишението Чуката, а зад него – вр. Милеви скали, ридовете Каркария и Алабак, селата Костандово, Дорково и Каменица. Влязохме в Ракитово с песни, развято национално знаме и стрелба. Спряхме на площада. Ракитовци бяха излезли по улиците. Стана митинг. От кабината на камиона говориха антифашисти от Ракитово и Батак. Възрастният Ангел Казакин призовава да почетем паметта на геройски загиналия партизанин Никола Божанов и на всички жертви на антифашистката борба от Ракитово и Батак. Присъстващите няколкостотин души паднаха на колене. Само часовите бойци от Отечествения фронт пред общината и пощата отдадоха почит прави с пушки за почест.

Пристигнахме в **Лъжене**. На площада стана неочаквана среща с баташкия партизанин Васил Серафимов (Вълъ), който идваше откъм с. Чепино. Висок, строен и красив, той беше облечен в хубава лесничейска униформа, препасан с патрондаш и с шмайзер в ръка. Батачани го понесоха на ръце и той произнесе реч.

В двора на училището, където временно се бе настанила партизанска **бригада “Чепинец”**, стана трогателната среща на командира на бригадата Атанас Семерджиев (Цветан) със съпругите и децата на някои от убитите баташки партизани и ятаци (Невена Чолакова, Невена Чаушева, Катерина Чучулева, Георги Чаушев, Невенка Ванчева, сестрите Банчеви и др.). Той беше едва 20-годишен младеж, но имаше

повече от две години партизански “стаж” и беше участвал в много битки. Заедно с Кочо Гяуров, Манол Велев, Гера Пеева и други бивши “антонивановци”, той беше воювал съвместно с баташките партизани и беше се срещал с много техни ятаци. Спомените за загиналите помрачаваха радостта от победата. Сълзи от скръб и радост обливаха лицата им.

Наблюдавах партизаните – млади, красиви, с одухотворени лица – и за пореден път се възхищавах на техния героизъм в борбата против фашизма. Въоръжени бяха с разнообразно оръжие. Разпръснати на групички, те водеха оживени разговори със своите съграждани. Чуваха се радостни викове приятели и другари, срещнали се след дълга раздяла. На входа на училището стоеше часови.

– Ангеле! – чух познат глас.

Огледах се. Пред мен стоеше **Яко Молхов**. Радостно се запрегръсвахме – не бяхме се виждали от 31.XII.1942 г., когато той напусна килиите на Софийския централен затвор. Уединихме се и набързо споделихме преживяното през изминалите две години. Той ми разказа за съучениците ни в гимназията, за работата на гимназиалната ремсова организация през учебната 1943)1944 г.

В родната Каменица Яко установил връзка с ремсисти и партизани. С група каменски младежи през пролетта на 1943 г. пожелали да се присъединят към партизанския отряд, но им отказали, защото нямали оръжие и военна подготовка, а и щели да бъдат по-полезни с работата си сред останалите младежи в Каменица и като ятаци. Един ден в средата на юли 1943 г. чичо му Павел пристигнал у тях и тревожно го предупредил, че в общината са дошли жандармеристи и го търсят, за да го арестуват.

Яко веднага напуснал дома си, през деня се укривал извън, а вечерта отишъл в дома на приятеля си Илия Каров, който му донесъл от тях дрехи, обувки и раница. Късно вечерта се срещнал с партизанката Гера Пеева в горичката между Каменица и Драгиново (срещата била уговорена още няколко дни преди това). Гера му подарила един от пистолетите си “Зауер”, калибър 7.65 мм. Така Яко, едва навършил 17 години, станал партизанин и участвал в действията на отряда “Чепинец”, включително и в сраженията на вр. Милеви скали в началото на септември 1944 г. Той ме поведе из двора и площада и ме запозна с някои партизани и антифашисти от Каменица. Представя ме и на **Гера Пеева**.

В Пазарджик. Партизанската бригада се подготвяше да замине

същата вечер за гр. Пазарджик и да премине под командването на щаба на Трета въстаническа зона. Тоско Ванчев и Стефан Василев решиха също да отидат в Пазарджик и да се явят в щаба на зоната. Петър Вранчев предложи да замина с тях и да се свържа с ОК на БРП, за да получа указания за работата на партийната организация и Отечествения фронт в Батак. На 12.IX. бригадата отпътува за Пазарджик с теснолинейката. В едно от купетата на влака се настанихме и ние, тримата батачани. На гарата партизаните бяха изпратена с много цветя и песни. Навсякъде по гарите на пътя ни населението радостно приветстваше партизаните, ставаха кратки митинги. В Пазарджик пристигнахме привечер. И тук чепинци посрещнати с радост. Бригадата под строй премина по главната улица, приветствувана от гражданите. Чуваха се приветствия, викаха се имена на познати, пееха се възрожденски и партизански песни. Партизаните се установиха в училище “Алеко Константинов”. С Тоско и Стефан спяхме на пода в една класна стая. През нощта имах температура и ме тресеше (бях хванал малария).

Сутринта на 13.IX. (сряда) отидох в Околийското управление. Срегнах се с Любен Наумов и с други другари от затвора. Те ме заведоха в оръжейната и аз си избрах една немска карабина от 1916 г. По това време в Пазарджик вече функционираше новата власт на Отечествения фронт и в Околийското управление, в кметството и в другите държавни учреждения действаха нови ръководители-антифашисти. По улиците на града цареше голямо оживление. Населението празнуваше. Редът се поддържаше от въоръжени партизани и антифашисти.

Същия ден преди обяд се явих в Околийския комитет на БРП, който се помещаваше в сграда в центъра на града. Михаил Гумнеров, когото добре познавах от затвора, и Стоян Попов, политкомисар на въстаническата зона, ми дадоха указания за възстановяване на партийната организация и на РМС в Батак, за назначаване на кмет и общинска управа, за сформирание на комитет на Отечествения фронт, за установяване на приятелски взаимоотношения с БЗНС и другите партии, които влизаха в Отечествения фронт, за оказване съдействие на общината по мобилизиране на военните чинове и др. В сградата беше оживено, постоянно влизаха и излизаха хора, даваха се инструкции на представители на различни организации.

Разделихме се с Тоско и Стефан. Те останаха при Стоян Попов, на разположение на щаба на Въстаническата оперативна зона (ВОЗ), а после били изпратени в Пловдив, където ги назначили за помощник-командири на военни поделения и ги изпратили на фронта. Аз

трябваше да се върна Батак.

Преди да напусна Пазарджик имах радостна среща с моя близък приятел и другар от детски години Милуш Цветанов. Той беше във военна униформа, оказа се, че служи в Пловдив и е шофьор на командира на някакво поделение. С военна кола “Опел” той отишъл до Батак, където разбрал, че съм в Пазарджик и дошъл да ме види след двегодишна раздяла.

– Колата е на наше разположение. Ще те откарам в Батак – каза Милуш.

Възразих и му напомних, че е войник и че носи отговорност. Той обаче беше непреклонен.

Пристигнахме в Батак и отидохме право в общината. Вече беше тъмно. Стаята на кмета обаче светеше. Тук заварихме Евтим Пунчев, Трендафил Керелов, Петър Вранчев, който беше избран за секретар на партийната организация, и други другари, които фактически бяха поели управлението на общината от името на Отечествения фронт. Предадох им подробно инструкциите на Михаил Гумеров. Решихме да направим партийно събрание и на него да си доизясним предстоящите задачи.

Събранието на партийната организация се състоя на следващия ден в една от стаите на читалището под председателството на Петър Вранчев. Присъстваше и партизанинът Васил Серафимов, който се готвеше да замине за София, тъй като по радиото го бяха повикали да заеме длъжността “главен директор на горите”. Аз отново преразказах инструкциите на Михаил Гумеров и Стоян Попов. Взе се решение на 17.IX. (неделя) да се проведе траурен митинг в м. Цигов чарк в памет на убитите партизани и ятаци. На Трендафил Керелов и Георги Коларов беше възложено да съставят Позив-жалейка към населението на Батак. Позивът беше написан много емоционално и беше издаден и разпространен в навечерието на митинга.

Възстановяване на РМС. Вечерта на 14.IX. (четвъртък) група приятели-ремсисти се събрахме в дома на Янко П. Станков и възстановихме ремсовата организация в Батак. Тя беше останала без ръководство след масовите арести и убийства през първите месеци на 1944 г., когато без съд и присъда бяха избити по най-жесток начин 14 ремсисти, 12 от които бяха партизани: Трендафил Балинов – секретар на организацията, Алекса Ванчев (Ради), Катя Ванчева (Живка), Марко Карлюков (Максим), Никола Велков (Смилян), Петър Вранчев (Боян), Стефан Вранчев (Тошо), Стефан Ташев (Дамян), Андрей Найчев (Странджата), Георги Джурков (Сашо), Любен Ганев (Райчо), Петър

Кънев (Вичо), Тодор Чолаков (Спартак), Илия Янев (ятак). Някои от ремсистите бяха интернирани, други бяха изпратени в лагери и затвори, а трети – в казармата като войници.

Аз бях избран за секретар, а в ръководството влязоха Борис Балинов (агитпроп), Димитър Г. Джурков, Ангел Стойчев и Щерю Щерев. Взехме решение да проведем събрание на 17.IX. след обяд в салона на читалището, на което поканихме всички ремсисти и антифашисти, които се намираха в селото. На мен възложиха да подготвя доклад на тема “Същност, цели и задачи на РМС”. Впрочем, подобни доклади аз бях изнасял на ремсови ученически сбирки в София, а в затворите допълнително разширих знанията си по история на работническото движение, БРП и РМС.

Ежедневно в рамките на няколко часа имах пристъпи на маларична треска. В селото нямаше лекар, нямаше и лекарства. В такива случаи лежах в кухнята покрит с няколко одеяла и траках със зъби. След час-два ставах и излизах от къщи, за да участвам в различни обществени прояви и да споделям общата радост на съселяните си от победата над фашизма.

Митингът и събранието на 16. IX. 1944 г. През тези дни в Батак се завърна от концлагер вуйчо Янко Г. Янев. Той беше се задържал за 2-3 дни в София заедно с другарите си от лагера, за да участва в манифестациите и митингите на софиянци и в посрещането на частите на Съветската армия. Баташките антифашисти го очакваха с голямо нетърпение, за да използват революционния му опит, знанията и уменията му да работи с хората.

В Батак неочаквано пристигнаха и партизаните Илия Кръстев (Дойчин), Михаил Мишев (Кочо) и Нанка Серкеджиева (Витка), за да отдадат почит към убитите баташки партизани и ятаци, към населението на Батак. Трябва да отбележа, че дотогава вярвахме на разпространения слух, че всички партизани от легендарния отряд “Антон Иванов” са загинали. Идването на тримата оцелели стана голямо събитие, което развълнува батачани. Те бяха воювали рамо до рамо със загиналите 22 баташки партизани, бяха преживели неравните сражения с фашистката жандармерия през февруари-март 1944 г.

Комитетът на Отечествения фронт свика в 17 ч. в салона на читалището общоселско събрание – среща с тримата партизани. Те посетиха къщата на братя Георги и Никола Чолакови, срещнаха се с Невена и Николина Чолакови, с деца и съпруги на убити партизани и ятаци.

Пред къщата на Чолакови стана спонтанен митинг. Улицата се

изпълни с народ – мъже, жени, деца, всеки искаше да види легендарните партизани, да им стисне ръце и така да изрази своето уважение и преклонение към подвига на партизаните от отряда “Антон Иванов”, който батачани тогава наричаха “нашия отряд”.

Дойчин, стъпил на камара камъни, произнесе реч. Пламенна реч произнесе и наскоро завърналият се от концлагер Янко Янев, който говори за героизма на Съветската армия във войната срещу хитлерофашизма, за подвига на партизаните, за героизма на баташките партизани и ятаци. Той сравни тяхната борба с бунтовете на римските роби и Спартак, с борбите на участниците във Великата френска революция и Великата октомврийска революция. Призова баташката младеж да се включи активно в борбата за окончателната победа над Германия, за укрепване властта на Отечествения фронт.

След тези речи младежите поеха на ръце тримата партизани и с патриотични песни ги понесоха към салона на читалището, където се състоя срещата им с населението на Батак. Салонът, който събираше повече от 400 души, беше препълнен, коридорите – също, а мнозина останаха на площада пред читалището. На сцената застана Дойчин. Млад, едва 20-годишен, строен, красив, облечен в партизанска полувоенна униформа, с шмайзер в ръка, той беше бурно аплодиран от присъстващите. В продължение на два часа той увлекателно разказа за подвизите на отряда “Антон Иванов”, за лагерите “Техеран” и “Равно”, за злокобния 21.II.1944 г., когато слезли в Батак, за да получат храна, за предателството, за престрелката и преследванията, за убийството на зам.-командира на отряда Георги Чолаков (Асен), за последвалите сражения с хиляди войници, за тежките походи през повече от 1 м сняг, за многобройните жертви, за преминаването на р. Вьча, за това как оцелели само 14 партизани, а 138 били избити, за създаването на новия партизански отряд “Георги Димитров”, чийто политкомисар станал Дойчин, който продължава борбата и следва примера на антонивановци в борбата против фашизма, за свободата на народа. За делата на баташките партизани и ятаци той говори с голямо уважение и подчерта тяхното водещо значение в борбите на отряда, описа техните бойни, другарски и душевни качества, разкрили се в условията на неимоверни трудности. Благодарение на неговите разкази, образите на 22-мата баташки партизани възкръсваха пред нас в нова, героична светлина.

В продължение на два часа батачани мълчаливо слушаха разказа на Дойчин. Наблюдавах присъстващите – в очите на много от тях имаше сълзи. Нямаше ръкопляскания, нямаше възгласи, характерни за

тогавашните събрания и митинги. Сякаш бяхме в църква. Дойчин завърши разказа си с преклонение към баташките партизани и ятаци. Всички се изправиха на крака и още дълго стояха смълчани, отдавайки почит на партизаните, на всички, които загинаха в борбата против фашизма, за свободна и независима България.

На 17.IX. (неделя) сутринта се състоя **митинг-поклонение пред зверски убитите на 17 срещу 18.III.1944 г. ятаци в м. Цигов чарк**: Петър Янев, Трендафил Балинов, Тоско Ганев, Димитър Клинчев, Тоско Чаушев, Иван Зафирков, Илия Д. Янев. Това по същество беше едно поклонение пред всички убити патриоти-антифашисти от Батак и околните селища, чиито лобни места и кости бяха осяели Баташкия балкан.

Аз обаче не можах да отида на митинга. Лежах в кухнята отслабнал и с температура в очакване на следващия “сеанс” на маларичната треска. Същата сутрин в мое отсъствие се провело заседание на новоизбраното ръководство на РМС, на което Нанка Серкеджиева (Витка) като представител на Областния комитет на РМС поставила задачи пред ремсовата ни организация. След това Витка, Борис Балинов и Димитър Джурков дойдоха при мен къщи, а после заминаха за митинга в м. Цигов чарк.

Лежах в леглото и пишех доклада си за същността и задачите на РМС в една тетрадка. По радиото предаваха митинга, който се провеждаше в Съдебната палата в София. Министър-председателят Кимон Георгиев прочете програмата на отечественофронтовското правителството. Говориха и други оратори. Това ми помогна да развия в доклада въпроса за политическите цели на Отечествения фронт и да конкретизирам задачите на нашата ремсова организация и на антифашистката младеж.

След обяд бях отново посетен от Витка. От името на Областния комитет на РМС тя постави някои задачи: да привлечем повече прогресивни младежи в РМС, да установим сътрудничество с други младежки организации в селото, да влезем във връзка с Околийския комитет на РМС в Брацигово, да подпомагаме дейността на комитета на Отечествения фронт и на общинската управа във връзка с мобилизацията, да разясняваме историческото значение на участието на България във войната против Германия и др. На вратата на нашия дом Витка срещна Димитър Янев (Чавдар), който бил заловен край с. Равногор заедно с група партизани, но остана жив. Тя радостно го прегърна. Заедно със съпруга си Георги Серкеджиев (Пашката), Витка

запази приятелски отношения с Чавдар, (наричан от батачани Шумкарчето) и го подпомагаше до последните дни на живота му.

Когато Димитър Джурков се върна от Цигов чарк, аз му предадох доклада “Същност и задачи на РМС” и той го прочете пред младежкото събрание, което се проведе късно следобед в читалищния салон.

Партиен и ремсов клуб. Една от задачите ни през тези първи дни беше да се намери помещение за клуб на младежите. Комитетът на Отечествения фронт се събираше и заседаваше в една от стаите на общината и това се възприемаше като нещо напълно естествено. Партийното ръководство провеждаше заседанията си и партийните събрания в една от стаите на читалището. РМС – също. С Борис Балинов и Ангел Ат. Коларов започнахме да обмисляме въпроса за създаване на клуб на РМС и младежта. Споделихме нашите намерения със секретаря на БРП (к) Петър Вранчев. Той одобри нашата идея и даде съгласие да търсим без отлагане подходящо помещение. Помогна ни случайността. Пред сградата на кооперация “Родопски скотовъдец” срещнахме директорката на Стопанското девическо училище Симеонова. Тя каза, че през миналата учебна година училището е провеждало занятията си в сградата на кооперацията, а сега освобождавали тези помещения и се преместили в сградата на Столарското училище.

Веднага ми хрумна да разгледаме освободения от училището етаж от сградата на кооперацията. Тук имаше четири стаи, една от тях се използваше за канцелария, а другите три бяха свободни. Бяхме намерили това, което търсехме. Веднага тримата отидохме при председателя на кооперацията бай Петър Ганев, антифашист, ятак на партизаните и активен деец на БРП. Той работеше като председател на обществени начала. Разказахме му за нашето предложение. Той се усмихна одобрително и каза, че ще свика управителния съвет, който ще се съгласи с нашето искане.

– Считайте въпроса за решен, – заключи той.

Започнахме да действаме без отлагане. Още същият ден с група ремсисти започнахме почистването на помещенията. Две от стаите бяха определени за БРП (к) и РМС, а третата, която беше по-голяма – за събрания. В стаите поставихме, а в залата подредихме няколко десетки стола, оставени тук от училището. Накрая обявихме клуба за открит. Скоро по инициатива на Ангел Коларов и група младежи помещенията на клуба бяха обзаведени с мебели и с два библиотечни шкафа, в които само за няколко месеца се събраха повече от 400 тома литература.

В продължение на повече от 30 години, този клуб служеше на

партията и РМС (СНМ, ДКМС), а и на други културно-масови организации. Тук ставаха много събрания и заседания. Оживено се обсъждаха различни въпроси на общественоеикономическото развитие на Батак. Тук се развиваше и проявяваше, а в отделни случаи и потискаше, вътрешнопартийната демокрация. Тук се защитаваше правдата, но понякога несправедливо се обвиняваха и наказваха членове на партията. Но най-важното – клубът стана средишно място на школа за демократическо възпитание, за толерантно отношение между хората, за създаване на демократични традиции, хуманизъм, етичност, непримиримост към несправедливостта, на възпитание в любов към родното селище и към родината. Тук се чуваха възторжени емоционални речи, революционни, възрожденски и патриотични песни, а понякога и строги и оскърбителни думи. И след години, когато вече живеех другаде, при всяко идване в родния ми дом в Батак, първо отивах в клуба, а след това у роднините. Бях си създал такъв навик. В клуба сякаш се зареждах с романтиката на своята младост от първите години след Девети септември.

Избор на кмет и общинска управа. Първи стъпки на новата власт

Една от първите задачи на комитета на Отечествения фронт беше да преустрои общинската управа. На едно от заседанията на комитета Петър Вранчев от името на партийното ръководство предложи да се избере и назначи от околийския управител **кмет**, който да ръководи общинското управление, да осигури демократичните порядки, законност и справедливост, ефективното и своевременно вземане на решения на всички въпроси, свързани с икономическото и духовно развитие на Батак в новите условия в съответствие с Програмата на Отечествения фронт.

– Задачите пред общинската управа – каза Вранчев – са сложни и трудни. Започна войната, извършва се мобилизация, реквизират се (става дума за задължително изкупуване) някои хранителни продукти и фуражи за нуждите на фронта; снабдяването на населението със стоки от първа необходимост е много лошо, предстои да се решават редица икономически и производствени проблеми. Населението трябва да усети грижите на новата демократична власт за задоволяване на неговите потребности. Решението на тези задачи до голяма степен зависи от кмета и от другите членове на общинската управа. Предлагам да се обсъди и предложи за кмет **Янко Г. Янев**, един млад, смел,

честен, инициативен и авторитетен другар. Той има висше юридическо образование, участвал е в общественно-политическия живот в Батак и познава много добре местните условия. Батачани го уважават и му имат доверие.

Всички членове на комитета с радост приеха предложението на Вранчев и потвърдиха високите лични качества на Янко Янев. Слушах и се радвах на обичта, която те изразиха към него. Реши се председателят на комитета на Отечествения фронт Никола Юруков, П. Вранчев и Трендафил Керелов, секретар на комитета, да проведат разговор с Я. Янев по този въпрос. На тази среща, която става вечерта на същия ден, присъствах и аз.

– Янко, приятелю и другарю, ще имаме важен разговор с тебе. Антифашисткото въстание победи. Сбъднаха се много от мечтите ни, за които загинаха много батачани. Сега трябва да управляваме. Е...е... – заекна по навик Вранчев – нашата задача е скромна. Ние трябва да осигурим едно демократично и успешно управление на Батак при сложните условия и трудностите, които изпитваме. Но да не го усуквам – каза Вранчев и намести очилата си както правеше, когато трябва да вземе решение или да направи предложение.

– Комитетът на Отечествения фронт предлага да те изберем за кмет. Знаем, че ще ти е трудно да приемеш, но няма друг изход. Трябва да се съгласиш.

Янко се развълнува, лицето му пребледня, но той бързо се овладя и отговори с усмивка:

– Петре, та вие с Керелов много добре знаете, че трябва да завърша окончателно със съдебния стаж и да получа разрешение да упражнявам правата си на юрист и адвокат. Трите години в трудовите роти и концлагера прекъснаха стажа ми. В Батак има много други способни и млади образовани батачани. Нека да се обсъди някоя друга кандидатура.

– Янко, трябва да се съгласиш – обади се Трендафил Керелов. – Жертвал си три години. Сега е много важно начело на местното управление да застане кмет с юридическо образование, който умее да работи с хората и познава нуждите на населението.

Разговорът продължи в доброжелателен дух, макар периодично да ставаше доста шумен и разгорещен. Никола Юруков се намесваше от време на време с кратки реплики. Аз мълчах и слушах. Напълно разбирах положението на Янко. Вранчев сложи точка с последния мотив, който не искаше да използва:

– Янко, трябва да завършим делото, за което загинаха баташките

партизани и ятаци. Всички те бяха твои приятели. Помниш ли как се борехме с фашистите на събранията на читалището, как работехме в управителния съвет на същото?!

Това накара Янко да се предаде:

– Да, прав си, но да приема кметската длъжност временно.

– Хайде, Янко, – добави бай Колю Юруков – до края на войната.

Всички ще ти помагаме.

– Добре, до последния ден на войната – заключи Вранчев.

И така, този въпрос беше решен и преминахме към обсъждане на непосредствените задачи на общинската управа.

Новината за назначаването на Янко Янев за кмет се разпространи бързо. Комитетът на Отечествения фронт определи и членовете на общинската управа, които бяха представители на различни съсловия и поколения: Никола Серафимов, Иван Горанов, Димитър Горанов, Тодор Божков и др. Аз също станах член на управата като представител на младежта. В хода на нашите заседания, на които обсъждахме и решавахме най-различни общоселски въпроси, аз отчетливо чувствах мъдростта на батачаните от по-старите поколения. Някои от въпросите бяха дискутирани и на общоселски събрания.

Така през втората половина на септември и през октомври 1944 г. се оформи един чудесен ръководен екип, в който влизаха партийно ангажирани хора и общественици, загрижени за общинските дела: Георги Коларов, Борис Димов, Александър Домусчиев, Борис Балинов, Елена Янева, Никола Юруков, Ветка Юрукова, Васил Димов, Тодор Коларов, Атанас Хаджиев (Хари), Петър А. Джуров, Георги Ганев, Надка Коларова, Петър Ганев, Невена Чолакова, Невена Чаушева, д-р Ангел Стоименов, инж. Илия Прасков (БЗНС), Иван Горанов (БЗНС), Стефан Нещерев (БЗНС), Георги Кавлаков (БЗНС), Васил Пелев, Георги Шутев, Димитър П. Янев, Иван Д. Горанов, Димитър Г. Вранчев, Ангел Хр. Стойчев и др.

Начело на тази група, която постепенно се разширяваше, застанаха секретарят на БРП (к) в Батак Петър Вранчев, кметът Янко Янев, секретарят на ОФ комитет Трендафил Керелов, директорът на Средното техническо училище Георги Коларов. Подкрепени от политическите и масовите организации, те пристъпиха към работа с голям ентузиазъм, безкористност и всеотдайност. За моя радост, тяхната дейност се оказа успешна – те решиха не един от многобройните проблеми на населението, отстояха демокрацията и решително се противопоставиха на опитите на някои лица да нарушат законите в търсене на отмъщение за

понесени страдания при предишния режим или на лично облагодетелстване от новия. И по-късно те останаха верни на своите принципи, на социалистическите идеали и на любовта си към родния Батак, независимо от превратностите на съдбата.

Посрещане на войници от Съветската армия. Бяха изминали две седмици от 9.IX., а Батак още не беше посетен от представители на Съветската армия. Завиждахме на наши съселяни, които бяха срещали съветски войници в Пещера, Пазарджик, Пловдив. В Пещера беше отседнал малка съветска военна част и ние направихме постъпки чрез Околийското управление нейни представители да ни посетят. Един ден в края на септември най-после се получи съобщение, през Батак на път за летището край с. Шабанлии (дн. с. Сърница) ще преминат съветски войници. Партийното ръководство, комитетът на Отечествения фронт и РМС обсъдихме програма за посрещането им. За час населението на Батак масово се стече в долния край на селото. Срещата стана в двора на училище “Св. Никола”. Развяваха се знамена, издигаха се плакати с надписи: “Добре дошли”, “Братски привет на Съветската армия – освободителка” и портретите на Ленин и Сталин, нарисувани от наши местни художници.

Беше хубав слънчев ден. Около 12 ч. беше подаден сигнал, че войниците приближават. Група мъже, жени, младежи се втурнаха по шосето и спряха военния камион на моста пред Балокаповата и Тошковата воденица. От камиона слезе млад офицер, последван от двама сержанти. Започнаха ръкостискания, прегръдки и целувки. Тримата бойци бяха понесени на ръце. В двора на училището се състоя митинг. Реч произнесе Стефан Г. Янев, който беше в униформа на мобилизиран офицер и говори на български и руски. Възторжено “Ура” приветства съветските войници. Сълзи се стичаха от очите на тримата бойци, преминали през огъня на войната, през пожарища и кръв, срещали се много пъти очи в очи със смъртта. Сега те бяха в братските прегръдки на батачани, които в тяхно лице виждаха представители на Съветската армия, която громеше хитлерова Германия и стана освободителка на много народи на Балканите и в Европа от фашистко робство.

След митинга множеството се отправи по главната улица през селото и спря пред общината. В една от стаите на общината се състоя среща на членовете на общинската управа и комитета на Отечествения фронт със съветските бойци. Кметът Янко Янев им разказа за историята на Батак, за Априлското въстание и турските кланета, за борбата на батачани против фашизма, за баташките партизани и ятаци. Те бяха

трогнати и видимо развълнувани. Думата “братушки” през тези няколко часа беше най-употребяваната дума в Батак. За съжаление времето им беше много ограничено и въпреки молбите да останат, те заминаха към с. Сърница.

През тези няколко часа аз се вирах в загорелите лица на тримата воители на Съветската армия, наблюдавах вълнението им, внимателното и скромното им поведение. И аз, и моите съселяни за първи път се срещаме с съветски хора. В тези часове батачани се прекланяха пред подвига на онези, които в продължение на три години воюваха не само в защита на своята родина, но и за освобождението на европейските народи от хитлерофашизма.

Спомням си вълнуващото **слово на Димо Казасов**, произнесено по радиото “София” през октомври 1944 г.:

“Вижте тоя скромен, потънал в славянска свенливост войник. Вижте го с цялото съдържание на неговата преизпълнена с най-трагични преживявания душа. Вижте го и се опитайте да прецените по достойнство неговото поведение.

Три години, ден и нощ, сред страхотни виелици и бури, потънал ту в преспи, ту в кал и вода, той отстоява свещената земя на своите деди...

Е, добре, мълчаливият, скромен, безименен, свит в своя шинел герой на тая безсмъртна епопея, е дошъл сред нас. Дошъл е, след като от Сталинград до София е минал през пепелищата на своите ниви, домове, села и градове. Дошъл е, след като вече е узнал, а може би и сам видял, че домът му е пепелище, че близките му са разкъсани от хитлеристкия звяр. И дошъл тук, се вижда внезапно събуден от един кошмарен сън и пренесен в един мечтан от него спокоен край”.

Въпреки тежките изпитания на войната, тези трима бойци се отнесоха с голямо уважение към жертвите на Батак през Априлското въстание и в борбата против фашизма, преклониха се пред тяхната памет, изказаха братско съчувствие на близките на загиналите партизани и ятаци.

Посещение на група държавни и партийни ръководители в Батак. Един ден в края на септември 1944 г. в Батак пристигна група политици и общественици: Антон Югов, министър на вътрешните работи и член на Политбюро на БРП (к); Григор Чешмеджиев, министър на социалните политика и член на ЦК на БРСДП; ген. Петър Ат. Вранчев, член на Главния щаб на НОВА, родом от Батак; Траяна Ненова, някогашна интербригадистка в испанската гражданска война; един майор от Съветската армия, който беше българин от Украйна и др.

Групата посети общината, срещна се и разговаря с кмета и с членове на комитета на Отечествения фронт. Междувременно беше свикано събрание-митинг в читалището. След час салонът беше препълнен. Пръв на трибуната застана Антон Югов. Наблюдавах го – беше млад, около 35-годишен, с къдрава черна коса, представителен и добре облечен. Говореше вълнуващо, но и много логично, с мек завладяващ глас. Направи много добро впечатление. След него, посрещнат бурно от присъстващите, говори ген. Вранчев, любимец на батачани, които се гордееха с неговата активна антифашистка дейност. Говориха още Траяна Ненова и съветският майор (на хубав български език). Майорът посети клуба, проведохме разговор. На тръгване отвори чантата си, извади книга, която надписа и ми връчи с поръчение да я добавим към нашата библиотека. Отворих и искрено се зарадвах: беше краткият курс по история на ВКП (б), който така старателно изучавахме в затвора. Посвещението гласеше: “На антифашистите от с. Батак. За спомен и с пожелание за много успехи”. Използвахме тази книга няколко години, но накрая тя изчезна от библиотеката на клуба.

Веднага след митинга групата на Антон Югов замина с автомобили към Пещера. Към града с камион потеглихме и група батачани, предвождани от Петър Г. Вранчев. На централния площад в Пещера, наречен вече “Червения площад”, се проведе митинг, който беше открит от Йордан Паликаров, адвокат, известен местен комунистически деец. Пръв говори Григор Чешмеджиев, който беше родом от Пещера, известен социалдемократ, симпатичен възрастен мъж с брадичка. Оказа се и много добър оратор. Бях чел негови статии на антивоенна и антифашистка тематика, а също и романа му “Ильо болшевика”. След него говориха Антон Югов и съветският майор.

Същия ден се състоя митинг и в **Брацигово**. Месното население оказа специален прием на Антон Югов и на Траяна Ненова, съпруга на брациговеца Атанас Ненов, известен комунист и бивш народен представител от БРП, един от първите партизани и основател на отряда “Антон Иванов”, убит през март 1944 г. Самата Ненова също беше активен член на БРП и беше прекарала последните години в Брацигово.

Тук Петър Г. Вранчев, Борис Балинов и аз участвахме в среща на активистите на БРП и РМС от околията. На това съвещание станаха пререкания между представители на Пещера и Брацигово по въпроса къде трябва да бъде седалището на районните комитети на БРП (к) и РМС. По това време се беше създадо едно наистина абсурдно положение: околийското управление и всички административни служби се

намираха в Пещера, а околийските (наричани още районни) комитети на БРП и на РМС – в гр. Брацигово.

Брациговци предлагаха околийски център да стане техният град и тук да се прехвърлят всички околийски административни служби. Това неразумно предложение не беше прието, но споровете по въпроса продължиха още няколко месеца. Именно на това заседание аз се запознах със секретаря на РК на БРП (к) Георги Янков, както и с останалите членове на РК: брациговеца Никола Траянов и пещерците Никола Стоилов, Тодор Кожухаров, Тодор Арnaudов и Йордан Паликаров, с които по-късно щяхме да работим заедно и да станем добри приятели.

В Комитета на Отечествения фронт. В продължение на две години участвах в дейността на комитета на Отечествения фронт в Батак. Бях негов член от създаването му през септември 1944 г. като представител на РМС и антифашистката младеж, а през 1945-1946 г. като секретар и представител на БРП (к). В състава на комитета след Девети септември имаше комунисти, земеделци и безпартийни представители на някои обществени организации. В края на 1945 или в началото на 1946 г. в Батак беше създадена и организация на “Звено”.

В края на септември 1944 г. за председател на комитета на ОФ беше избран Никола Юруков, а за секретар – Трендафил Г. Керелов. Съставът на този комитет беше одобрен на общоселско събрание. На заседанията му се обсъждаха и решаваха почти всички по-важни местни политически, стопански и административни въпроси. От негово име се отправяха искания до различни институции, изпращаха се и делегации. Комитетът и общинската управа работеха заедно, в пълен синхрон. Те съвместно провеждаха общоселски събрания, които масово бяха посещавани от батачани.

Комитетът на Отечествения фронт играеше ролята на един малък **местен парламент**. А наследството, което ни беше завещала предишната власт, беше наистина тежко. Не достигаха най-елементарни стоки: мазнини, брашно, дрехи, обувки, цървули, фураж за добитъка, сечива за дърводобива и др. Новото правителство правеше каквото може, за да подобри снабдяването и да организира производството в условията на започващите военни действия срещу Германия. Нашият комитет на ОФ се стараяше да съдейства за по-пълното използване на местните ресурси, което се изрази в увеличаване на държавните доставки (наряди); организира се размяна на произведения от батачани картофи, дърва и дървен материал срещу жито, произведено в други райони на страната;

стремяхме се към справедливо разпределение на нарядите сред населението в условията на продължаващата купонна система; водехме борба против спекулата и черната борса; подпомагахме семействата на фронтоваците и т. н.

Председателят на отечественофронтовския комитет **Никола Юруков** ръководеше и местната Дружба на БЗНС. Той беше известен земеделски деец и общественик, бивш кмет на Батак през управлението на Народния блок (1931-1934). По професия беше търговец. Познаваше добре хората и селските проблеми и се ползваше със заслужен авторитет сред батачани. Имаше спокоен, уравновесен характер. Никола Юруков (бай Кольо, както го наричахме интимно ние) беше близък съратник и приятел на Димитър Гичев, поради което по-късно (през 1946-1947 г.) той прояви известно колебание при разцеплението на БЗНС, а това се отрази на неговата отечественофронтовска дейност.

Не мога да не отбележа и важната роля на **Трендафил Керелов**. Като секретар на комитета до април 1945 г. той направи много за разрешаване на икономическите проблеми на селото. Роден през 1917 г., той израства и е възпитан в патриархален и възрожденски дух. През 1876 г. дядо му Ангел Керелов е военен ръководител на въстанието в Батак, а пращядо му Трендафил, член на революционния комитет и дългогодишен кмет на селото, е изгорен жив по заповед на Ахмед ага Барутанлията. Още от ранните си младежки години Трендафил възприема идеите на социализма. Като гимназист той участва в марксистко-ленински кръжоци и става член на РМС. За политическа дейност е изключван от гимназиите в Пещера и Пазарджик. Става член на нелегалната БРП, взема активно участие в антифашистката борба и подпомага партизанското движение.

Като секретар на комитета до април 1945 г. Трендафил беше една от най-активните и безкористни личности в Батак по това време. По-късно той стана служител в Министерство на народната отбрана, работи и в българското посолство в Париж. Дълго време беше журналист във в. "Вечерни новини", където отговаряше за отразяване на световната политика. Написа стотици статии и книгата "Батак глава не скланя", в която талантливо и увлекателно представи възрожденските борби на батачани. Отнасях се към него с дълбоко уважение както заради неговия честен и открит характер, така и заради отрицателното му отношение към тоталитарната система на управление и вярата му в идеалите на социализма, която запази до края на своя живот (1972).

Мобилизация. Батачани на фронта. През втората половина на

септември голям брой батачани бяха мобилизирани и заминаха към поделения в Пазарджик, Пещера, Пловдив и други градове. В армията бяха призовани и част от най-активните членове на РМС в Батак: Ангел Стойчев, Ангел Коларов, Атанас Горанов, Янко Дунев, Димитър Коларов, Андрея Ташев, Димитър Кънев, Димитър Терзийски, Петър Колунчев, Илия А. Ганев, Димитър Н. Везев, Любен Димов, Петър Герджиков и др.

Участието на България в заключителния етап на Втората световна война срещу хитлеристка Германия трябваше да укрепи нейните позиции при подписването на мирния договор със страните-победителки, които трудно можеха да забравят, че правителство на Богдан Филев обяви символична война на САЩ и Англия, а части на Българската армия участваха в немската окупация на Югославия и Гърция.

В Батак по тези въпроси бяха проведени няколко събрания с оратори от Пловдив и Пазарджик. Населението добре разбираше, че намесата ни във войната е неизбежно и наложително и с патриотично въодушевление подкрепи действията на правителството и бойните действия на Българската армия за освобождението на Македония и Югославия от германски войски. Общинската управа в Батак проведе мобилизацията на около 400 военни чина (около 250 от тях участваха пряко във военните действия) и се стараше да подпомага семействата на фронтоваците. Комитетът на Отечествения фронт, женското дружество и РМС поддържаха връзка с мобилизираните батачани и дори посетиха някои военни поделения на фронта, изпращаха колети и писма, подпомагаха и фронтовашките семейства.

Призивът на Правителството “Всичко за фронта, всичко за победата” намираше широк отзвук сред батачани. На 22. IX. 1944 г. (петък) изпратихме група младежи от около 30 младежи и девойки, които се бяха записали като доброволци в пловдивската Народна гвардия, която подготвяше бойци за участие в Отечествена война. На предварително заседание на ръководството на РМС ние разгледахме списъка на доброволците и дадохме съгласие да заминат около 15 души, като отклонихме участието на девойки и на младежи на възраст под 17-18 години. При заминаването им обаче се явиха повече от 30 младежи. На площада пред Столарското училище в 11 ч. стана импровизиран митинг, на който присъстваха няколкостотин души. Организацията по изпращането беше възложено на Борис Балинов и Димитър Джурков. Аз не можах да взема участие в митинга заради треската и го наблюдавах отдалече, седнал пред вратата на къщата на чичо Борис и завит в

одеяло.

Сред изпращачите бяха близките на доброволците, ръководителите на отечественофронтовските партии начело с председателя на комитета Никола Юруков. С песни и развято национално знаме доброволците се качиха на камиона. От покрива на кабината на камиона говориха няколко души – Янко Янев, Евтим Пунчев, Мария Чучулева (от името на РМС) и др. От името на доброволците слово произнесе Никола Василев (Костадинчин), студент по медицина. Сред доброволците бяха Димитър Кънев, Георги Везев, Делчо Геров, Петър Коларов, Васил Домусчиев, Георги Цоцев, Ангел Пъпанов и др. Някои от тях воюваха в първата и втората фаза на Отечествената война.

Братовчед ми Борис (“Троцки”), който нямаше 17 години, също замина с доброволците. Баба Върба, мама, чана Митра и съседки стояха край мен и се вълнуваха и преживяваха за него. Той дойде да се сбогува и целуна ръка на баба. Тя трогателно го прегърна и той затича, качи се на камиона и замаха с ръка.

– Ангеле, иди го върни, та той е дете – обърна се към мен баба.

– Не послуша мен, както и тебе – отговорих аз.

Камионът потегли и за секунди се загуби от нашите очи. През следващите две години Борис служи като доброволец в Гвардейска рота в гр. Пловдив.

През същия ден по радиото беше прочетен Манифест на правителството към народа и армията, с който се обявяваше мобилизация на силите за война срещу Германия. Вече беше известно, че на западната ни граница се водят сражения с германски части. В края на септември 1944 г. 27-ми Чепински полк (Пазарджик), 9-ти полк (Пловдив) и други военни части от Пловдивска област, в която служеха много батачани, бяха изпратени на фронта. През октомври и ноември започнахме да получаваме сведения за битките и героизма на българската армия, за прояви на храброст от страна на батачани-фронтовици в хода на освобождението на Македония от немските войски. Много от тях бяха отличени с ордени и медали. Върху картата в клуба отбелязвахме местата на сраженията и особено тези, където воюваха батачани: Киселец, Крива Паланка, Перос, Страцин, Куманово, Скопие и др. В края на октомври съветските войски освободиха и Белград.

Но всяка война е жестока – тя изисква жертви, а с тях идва и мъката по загиналите. Започнаха да пристигат скръбни вести за убити батачани. В Македония загинаха **осем прекрасни синове на Батак**: кап. Георги Ил. Динев (бивш кмет), Димитър Н. Коларов, Георги Тренов, Иван

Ванчев, Георги Хаджиев, Илия Радев, както и гвардейците-доброволци Ангел Бъбаров (Лъвчето) и Васил П. Домусчиев. Някои от тях бяха погребани в Батак. В тези дни селото сякаш замираше и мъка обхващаше цялото население. Помня големите процесии от черквата до гробището, трогателния плач на майките и съпругите.

След приключването на първата фаза на войната, през декември и януари 1945 г. ние с радост посрещаме демобилизираните войници, които се завръщаха след достойно изпълнение си дълг като истински победители. Много от завърналите се бяха ремсисти. Клубът отново се оживи. Бившите фронтовици се включиха активно в стопанския живот на селото и преди всичко в дърводобива на Баташката общинска гора. Заработиха и занаятчийските работилници. Активизира се дейността на комитета на Отечествения фронт и на партиите, на читалището и кооперациите. Продължаваха обаче трудностите при снабдяването с хранителни продукти, облекло, сечива за дърводобива и др.

Трябва да отбележа, че нашата фамилия също имаше близки на фронта. Чичо Борис беше мобилизиран заедно с камиона си и работеше като шофьор по снабдяването на частите на предната фронтова линия. Братовчед ми Петър беше завършил военна санитарна школа и заедно със своя 9-ти полк замина на фронта и участва във военните действия в Македония. Братовчед ми Ангел, който беше призван за редовна военна служба и беше завършил ШЗО, замина на фронта и воюва в зоната на гр. Ниш.

Петър не пишеше и това много тревожеше родителите му чана Мария и чичо Тоско, а и всички роднини. Чана Мария почти всяка вечер идваше у нас. Заварвах ги с мама и чана Юрданка да плетат или предат и да разговарят.

– Ангеле, – обръщаше се чана към мен – узнай нещо за Петър.

Аз я уверявах, че е добре, че е санитар и няма време за писане, а и писмата пристигат със закъснение.

Чичо Борис също не пишеше. Около края на октомври или началото на ноември в една късна мразовита вечер се почука на външната врата. Отворих. Пред мен застава чичо Борис във военна униформа, с войнишка торба и карабина на рамо.

– Хайде, посрещайте фронтовака – каза той усмихнато.

Тате и мама скочиха, последваха сърдечни поздравления и всички прекосихме нашия двор и се озовахме у чичови. Баба, чана Митра, четирите му деца (Дежка, Ангел, Славка и Гошо) се нахвърлиха радостно върху него. И заразказва чичо за фронтовите си патила. Беше

получил отпуска само за 24 ч. и трябваше да се качи на военен ешелон на гара Пазарджик. На другия ден, в 12 ч. той си тръгна, а аз го придружих. Вървахме пеша, а от време на време се качвахме за малко на някоя случайно преминаваща конска каруца или волска кола. Пристигнахме на гарата късно вечерта, а в 4 ч. сутринта пристигна ешелонът и чичо замина отново за фронта.

В края на годината чичо Борис и Петър се завърнаха след приключване на военните действия в Македония и Югославия. Ангел се уволни през пролетта на 1945 г. и се записа да следва медицина. Борис продължи службата си в Народната гвардия в Пловдив.

Със семейството и роднините. На Девети септември 1944 г. завърши двегодишната ми раздяла с родителите, брат ми и близките роднини. Бях вече у дома. Бързо и неусетно се адаптирах. В първите дни сутрин се събуждах и очаквах да чуя затворническия звънец, тропота на стражарските ботуши и затворническите нальми. Вместо това можех да се наслаждавам на блажената сутрешна тишина, на чистия и студен септемврийски въздух, на птичата песен. Ставах, поглеждах през прозореца, обърнат на юг към красивите възвишения с обградения от борчета параклис Св. Илия, а нататък се издигаше величественият Карлък. На запад от него се подаваха трите остри върха на Калъч борун, а на изток се проточваше планинска верига. Виждаше се и м. Калето и разположеният в нейното подножие параклис Св. Димитър. А още по на изток се белееше съседното турско село Нова Махала.

Първите лъчи на есенното слънце огряваха нашия дом. Чувах стъпките на родителите ми, които ставаха още в зори. Мама се занимаваше с домакинската си работа в кухнята, но скоро излизаше и поглеждаше към прозореца на стаята ми, радостно се усмихваше и ме поздравяваше, после прекосяваше малкия ни двор и влизаше в обора да издои кравата и да нагледа гальовно телето. Тате почистваше на воловете и ги хранеше. Благойчо също излизаше на двора и обсъждаше с тате работата за деня. Следваше “ритуал”, който бях наблюдавал в продължение на много години. Мама отваряше вратата на обора и извеждаше кравата на улицата, за да я предаде на селския говедар. После се връщаше, сваряваше млякото и приготвяше закуската.

Дните през септември и октомври 1944 г. бяха чудни, неповторими дни, които дълбоко са се врязали в паметта ми. И сега, когато съм усамотен или съм обхванат в чувство на тъга, аз си спомням и преживявам отново тези дни, потапям се в тяхната атмосфера с радостната тъга за нещо непостижимо. Тези преживявания ме възраждат, дават ми сили, а

не само носталгия по миналото.

През септември имаше две важни за семейството и приятни за мен полски работи: прибиране, чуване, топене и мънене на лена и вадене и прибиране на картофите. Взех участие във ваденето на картофите. В продължение на 5-6 дни в късните следобедни часове с Благойчо докарвахме с колата по 7-8 чувала картофи. Бързо ги разтоварвахме. Благойчо беше силен и носеше 50-килограмовите чували на гърба си. Аз се измивах и отивах в клуба, в общината или читалището.

Всекидневно бях с баба Върба, с по-големите ми братовчеди, двамата Ангеловци, които бяха ученици в Пещерската гимназия, както и с по-малките по възраст братовчеди Гошо и Никола, със стринките (чаните) Мария, Митра, Йорданка, с чичо Тоско, с лелите-сестрите на мама и тате. Всеки ден посещавах лелите си Мария Томова и Иванка. Леля Николина Радулова почти всеки ден идваше у нас. Тя влизаше в двора и се провикваше:

– Лено, Лено! Как сте? Добре ли сте?

Тя винаги бързаше. Съветваше се с мама, споделяше всекидневните си преживявания, даваше съвети. Прекрасни хора бяха леля Колина и калеко Георги, привързани към всички роднини, безкористни и в нужда, и в радост.

С леля Мария и леля Ванка споделях всичко: тревоги и успехи, общоселски проблеми, политически въпроси, често се съветвах с тях. Те бяха умни жени, със силно чувство за обществена отговорност, вдъхваха ми увереност в добротата и правдата, възпитаваха ме в човеколюбие и взаимопомощ. В дългите зимни вечери на 1944-1945 г. прекарвах много часове у тях заедно с вуйчо Янко край печката в разговори по най-различни въпроси.

Дядо Георги, баба Дафина и вуйчо Борис със съпругата си Сийка и дъщеричката Дафина бяха в с. Костандово: прибираха ябълките, царевицата. Нямах търпение да ги дочакам да се завърнат в Батак и затова сам отидох в Костандово пеш през полето. Посрещнаха ме радостно. В обширния двор се разнасяше приятна миризма на печени сливи, мармалад, ябълки и мед. С дядо Георги и вуйчо Борис обиколихме овощната градина, гордостта на дядо.

На другия ден сутринта с вуйчо Борис, който беше взел участие в установяване на отечественофронтовската власт в селото и учредяването на комитета на Отечествения фронт, посетихме общината. Тук се срещнах с познати. Секретар на общината беше Стоян Дуков, мой приятел. В коридора пред кметската стая видях подредени няколко

велосипеда. Хрумна ми идеята да взема един от тях и да отида до близкото с. Дорково.

След час бях там. В общината заварих група антифашисти, сред които бяха и моите приятели от затвора Илия Малев, Христо Статев, Иван Дойчинов, Кръстьо Зарев, Кръстьо Ласков и др. Те ми разказаха за завземане на властта в Дорково, за революционното настроение на населението, за почитта към загиналите дорковци в антифашистката борба. Дойдоха и друг селяни, които познавах от свиждания в затвора и по разменени с тях писма. След два часа си тръгнах, въпреки увещанията да остана. Не ме пуснаха обаче да пътувам сам: с мен на велосипед тръгна Илия Малев. Когато излязохме от селото, внезапно чухме викове и плач сред полето. Група жени преминаваха Стара река и плачеха на висок глас. Спрях, погледнах Илия и предложих да отидем при плачещите, за да им помогнем.

– Не! – каза Илия и усили скоростта. – Карай след мен. Ще ти обясня. Няколко арестувани фашисти вчера бяха откарани в Околийското управление в Пазарджик за разпит заради извършено от тях престъпление. Това са близките им, които се завръщат от Пазарджик. Страхуват се за арестуваните. Преживяват.

Илия ме изпрати до м. Томовата воденица в края на Костандово, а късно следобед аз поех отново пешком за Батак.

През септември отидох до с. Чепино заедно с мама и съседките, които трябваше да топят лен на топилата край селото. Тук се срещнах сърдечно с чана Мика и чичо Тодор, който работеше в Чепино. Видях се и с бившите политзатворници Димитър Галилеев, Юсеин Шойлев, Асен Бозаджиев, бай Коста Цоков, бай Петър Гешев и др. Потърсих Яко Молхов в Каменица, но ми казаха, че е в казармата в Пазарджик и ще замине с партизанската бригада за фронта.

Баща ми продължаваше да работи в общината като деловодител. Той имаше неприятности, някои другари настояваха всички служители, работили в общината при старата власт, да бъдат уволнени независимо от техните възгледи и поведение. Наистина, имаше служители с политически и други провинения, които бяха отстранени от общинската управа. Баща ми беше най-опитният служител, познаваше много добре гражданското състояние на населението и основните функции на общината. Той беше акуратен, работлив и най-важно – лоялен към властта на Отечествения фронт. За да не създава трудности на мен, той сам предложи да бъде освободен от работа. Общинската управа обаче не се съгласи и настоя той да поработи още 2-3 месеца, да уреди канцелар-

ската работа и да подготви новоназначените служители. Така и стана.

В началото на 1945 г. тате напусна общината и стана горски работник. Трябва да отбележа, че в миналото той не симпатизираше на БРП, но през 1942-1944 застана на антифашистки позиции. Колко средства изразходва, колко тревоги преживя той по време на моя процес и затворничеството ми, колко време прекара пред железните врати на затворите в София, Идризово и Пазарджик. Създаде си непосредствени връзки и взаимопомощ с десетки семейства на политзатворници. От близо 50-годишен трудов стаж, той беше служител само в продължение на 10 г., въпреки сравнително доброто си образование и своята висока интелигентност.

През октомври брат ми Благоя се подготвяше да отиде в казармата заедно с връстниците си от набор 1924 г. Още от 14-годишен той започна да работи като горски работник, беше член на РМС и подпомагаше антифашисткото движение. Изпращането на набора стана по стар обичай от цялото население на Батак. Обкичени с цветя и дарове и придружени от близките си, младите войници се събраха в двора на училището на края на селото. Извиха се кръшни хора, думкаха тъпани, пяха се песни. А имаше и сълзи. Мама също заплака.

Благойчо отиде служи в моторизиран полк в гр. Пловдив. В казармата изпратихме и нашия братовчед и съсед Борис Петров Чаушев, наш приятел и другар от детството ни, който завърши гимназията в Пещера, а впоследствие премина подготовка в ШЗО.

През октомври започнах да си търся работа и бях назначен като надничар на нещатна работа в Популярната банка, тъй като бях завършил Търговската гимназия и добре владеех счетоводството. Инструкторите от Областния и Околийския комитет на РМС се шегуваха:

– Ремсов секретар и банков чиновник – добро съчетание!

На тази работа останах до началото на 1945 г., когато бях избран за секретар на Околийския комитет на РМС.

Секретар на РМС в Батак (1944-1945 г.)

След събранието на 17.IX.1944 г. и избора на ръководство Работническият младежки съюз (РМС) активно се включи в общественно-политическия живот. През първите дни набелязахме конкретните задачи на организацията. Особено внимание отделихме на въпроса за привличането на нови членове, както и на разяснителна работа сред младежта за необходимостта от участието на България във войната против Германия. Наред това провеждахме политико-просветна дейност,

подпомагахме новата общинска власт и Комитета на Отечествения фронт, включихме се в изграждането на нови обществени организации: профсъюзни дружества, женско дружество, спортно и туристически дружества и др.

Аз и **Борис Балинов** изцяло се посветихме на работата в РМС. Междувременно членът на ръководството Ангел Стойчев беше мобилизиран и замина на фронта. Димитър Г. Джурков продължи висшето си образование в София, но намираше възможност да идва в Батак и активно участваше в дейността на младежката организация. Няколко десетки активни ремсисти бяха мобилизирани, а младежите от набор 1924 г. бяха призовани да отбият редовната си военна служба.

През зимата 1944-1945 г. положихме специални усилия за развитие на културно-просветната дейност и за политическото активизиране на младежите, въпреки трудните военни условия и тежкото икономическо наследство на фашистката власт. За целта разработихме план, който беше обсъден и на общо събрание. Ръководени от ентузиазма, че ни предстои да изградим едно демократично и социално справедливо общество, където водеща роля ще имат знанието, науката и просветата, ние си поставихме големи задачи.

Запазен е протоколът с плана ни за работата. Наистина, ние проявихме голям максимализъм, особено що се отнася до просветната дейност, която определяхме като политическа грамотност. Създадохме шест кръжока (курса) за изучаване на историята на работническото движение, общественно-икономическите формации, политическа икономия, история на Българската работническа партия. Във всеки кръжок участваха средно по 15-20 души от най-различни възрасти: служители от кооперацията, общината и банката, учители, занаятчии, работници от дъскорезната фабрика “Орфей”, ученици, горски работници. Постави се началото на една добра традиция за културно-просветна и политическа дейност на обществените организации през зимните месеци. Добре работеше и Народният университет при читалището, който имаше дългогодишни традиции.

Аз ръководах кръжока за изучаване историята на обществата (обществено-икономическите формации), който продължи до началото на 1945 г. В него участваха предимно учителките Елена Янева, Надежда Коларова, Магда Кичева, двете учителски семейства Иванови (Дупевски) и Попови, Величка Паскова, Д. Дошева, Мара Христоскова и др. Събирахме се всяка седмица в една от стаите на Столарското училище. Сред участниците се създаде атмосфера на доверие и взаимно

уважение. Често се отклонявахме от основната ни тема и обсъждахме различни общоселски въпроси, както и проблемите на демократичното преустройство на България.

Събрания на ремсовата организация. Веднъж на две седмици провеждахме събрания, на които обсъждахме текущи общо политически въпроси и се обсъждаха реферати и беседи по въпроси, интересували младежите. Обикновено това ставаше в неделен или друг празничен неработен ден, когато младежите имаха лични планове за прекарване на свободното време. Като секретар се стремях събранията да не са начесто, но да са добре организирани, с интересен дневен ред и кратка продължителност.

През зимни месеци на 1944-1945 г. се провеждаха много **вечеринки и забави**, а самодейците от селото поставяха пиеси. Създадохме младежки хор и театрална група с ръководител Фердинанд Парисов, която представи няколко пиеси в Батак и на сцените в Ракитово, Чепино и Лъжене. Според запазените данни, през септември-декември 1944 г. баташката организация на РМС е провел 9 събрания, два митинга и три вечеринки-забави. През 1945 г. са били организирани 34 събрания, 12 вечеринки и забави, 5 митинга, няколко трудови акции.

По инициатива на ръководството на РМС през октомври 1944 г. в Батак се създаде пионерска организация **“Септемврийче”**, която обхваща учениците от първоначалните училища и прогимназията. Тя разви добра дейност, изпълняваше успешно своите задачи и си спечели авторитет сред населението. Ръководител на тази детска организация беше учителката Величка Паскова, подпомогната от други млади учителки и учители.

През септември започнахме да издаваме и **стенвестник**. Активно участие в неговото списване вземаха Трендафил Кънев, Дафинка Божанова, Ангел Фикийн и други ученици от Пещерската гимназия. Трендафил Кънев, който работеше в общината, ръководеше библиотеката и читалнята на РМС в клуба. В инвентарната книга на РМС през 1945 г. са отбелязани повече от 400 книги.

Баташките младежи **участваха в ръководството на местните органи на властта** и активно се включиха в тяхната работа, както и в организирането на редица нови синдикални, спортни, кооперативни, културно-просветни организации. Наред с това, те изпълняваха и непосредствените си задължения като горски работници в кооперация **“Орфей”**, в държавните горски стопанства (Баташкото, Беглишкото, Широкополянското, Чатъмското и др.), като работници и техници в дъс-

корезните фабрики, като занаятчии и чиновници в различни учреждения, като учители и ученици. При новите политически и обществени условия те станаха движеща сила на демократичното преустройство в нашия край и в цялата страна. Приятно беше да се наблюдава как младежите израстваха професионално, политически и интелектуално, как младото поколение безкористно отдаваше своите сили и талант за изграждането на нова демократична, свободна и благоденстваща България.*

Стотиците ремсистите от това поколение на Батак в продължение на много години работеха с ентузиазъм за икономическия напредък, благоустрояването и културното развитие на Батак. Много от тях станаха висококвалифицирани работници, техници и инженери. Други станаха педагози, професори и научни работници, лекари, архитекти, офицери, стопански и административни ръководители. Разпръснали се в различни градове на страната, те носеха и още носят романтиката на ремсовата си младост, на идеализма, безкористието и добротата, останаха верни на ценностите и добродетелите, на заветите на априлци от 1876 г. и на загиналите в борбата против фашизма, за свободата и независимостта на България.

В Пещерската гимназия преди и след 9.IX.1944 г. се учеха много добри баташки младежи, повечето от които бяха антифашисти. Особено активно участие в дейността на РМС сред младежта на Батак взеха тогавашните гимназисти Ангел Фикийн, Георги Пищронев, Георги А. Чаушев, Димитър Ненов, Ангел Зафирков, Ангел Т. Коларов, Атанас Цурев, Георги Д. Ванчев, Ангел Борисов Чаушев, Ангел Тосков Чаушев, Ангел П. Ганев, Димитър А. Янев, Васил Манолев, Стефан Паунов и десетки други. В събота вечер те се завръщаха в Батак и запълваха клуба и читалищната библиотека. Може да се каже, че това беше бъдещият елит на бъдещата баташка интелигенция. Много от тях завършваха висше образование и се преселиха в Пловдив, Пазарджик, София и в други краища на страната, но запазиха обичта си към родния Батак.

* Не мога да не отбележа имената на някои от младежите, които през 1944-1946 г. като членове на РМС дадоха своя принос за развитието на родния Батак: Ангел Стойчев, Димитър Терзийски, Ангел Ванчев, Петър Калунчев, Никола Горанов, Димитър Проданов, Димитър Благоев, Христо Урумов, Илия Ванчев, Сотир Новаков, Георги Дачев, Благоя Чаушев; девойките Мария Чучулева, Иванка Чучулева, Дафинка Божанова, Елена Божанова, Мария Шутева, Цветана Дунева, Петруна Герджикова, Дафинка Шпиртова; учителите: Янко Дунев, Спас Недев, Милуш Цветанов, Ангел Г. Фикийн, Димитър В. Фикийн, Цветана Керелова, Димитрия Дошева, Величка Паскова, Цветана Джамбазова, Димитър Ненов, Маренка Попова; студентите: Илия Стоименов, Борис Белокапов, Стефан Нещерев, Ганчо Ганев, Димитър Г. Джурков, Димитър Ненов.

Секретар на Околийския комитет на Работнически младежки съюз в Пещера

В условията на фашистката диктатура преди 9.IX.1944 г. дейността на БРП и РМС в Батак се ръководеха от районните комитети в гр. Брацигово, който беше естественият политически център на селищата в околията. До началото на 1945 г. двата районни комитета, макар и преустроени в околийски, продължаваха да работят в Брацигово.

Между октомври 1944 и януари 1945 г. аз, Б. Балинов и другите членове на баташкото ремсово ръководство често посещавахме Брацигово, за да участваме в митинги, конференции и съвещания на РМС и БРП. Така изградихме много добри взаимоотношения с активистите на околийската ремсова организация, запознавахме се с много брациговски младежи и девойки, участвахме в техни вечеринки и забави. За нас Брацигово беше град на герои, крепост на българския патриотизъм, на борбите за национална независимост, свобода, демокрация и социална справедливост. От детски години знаехме за подвига на Петлешков, за героизма на брациговци в Априлското въстание, за участието им Септемврийското въстание през 1923 г. и за Брациговската комуна.

От друга страна, представители на Околийския комитет също посещаваха Батак, даваха ни указания и съвети, присъстваха на наши заседания и събрания. По-често идваше Павел Павлов, който установи с мен и с Борис Балинов приятелски, а бих казал и братски взаимоотношения. Той имаше благороден характер, като участник във военна конспирация бил осъден и лежал с тежка присъда във военния затвор – Сливен.

В началото на 1945 г. Околийските комитети на БРП (к) и РМС се прехвърлиха от Брацигово в Пещера. Брациговските другари с неохота приеха това решение. Една вечер в края на януари Павел Павлов ме потърси по телефона и настоятелно ми съобщи да се явя заедно с Борис Балинов в Брацигово на заседание на Околийския комитет. Сутринта рано с Борис поехме пешком за Пещера, а оттам със сутрешния влак за Пловдив пристигнахме на гара Брацигово, където ни чакаше Павел. След взаимните приветствия тръгнахме по заснеженото шосе към града.

Завърза се непринуден разговор.

– Павле, да не би да ни каниш на годеж? – весело попита Борис, защото знаехме, че Павел се беше влюбил в една прекрасна брациговска девойка.

– Не се шегувай Борисе, няма такова нещо! – отвърна Павел. И продължи със загадъчна усмивка:

– Има решение на комитета, което трябва да ви съобщим и да обсъдим как най-добре да го изпълним.

В клуба на ремсовата организация ни очакваха няколко от членовете на комитета (Тошков, Джуканов, Вангелов, Хр. Златарев). Пихме чай, обсъдихме новините за бойните действия на Първата българска армия в Югославия и Унгария, а също и каква помощ да окажат ремсовите организации на войнишките семейства и т. н.

По едно време Павел се изправи:

– Сега искам да ви съобщя решение на ОК. Знаете, че комитетът трябва да се установи в околийския център – Пещера. Брацигово беше успешен районен център на РМС през времето на борбата против фашизма. Сега условията са други. Преместването обаче не може да стане механично. Нужно е да се извърши преустройство, да се намери материална база в Пещера (навярно една-две стаи за работа на комитета) и да се направят някои промени в състава на ръководството. Ние единодушно взехме решение: за секретар на ОК се определя др. Ангел Чаушев, а за секретар на РМС в Батак – др. Б. Балинов. За организационен секретар се определя др. Павел Павлов. Възлага се на Ангел Чаушев, Павел Павлов и Борис Пиринчиев (секретар на ГК – Пещера) да осигурят съответна материална база за дейността на Околийския комитет. На същите се възлага да внесат предложения на нови членове на ОК, което да стане на околийска конференция.

С тревога изслушах решението да стана секретар на ОК. Възразих, че не познавам добре селищата в околията и ремсовите организации, че в Батак имам обществени задължения: член съм на комитета на Отечествения фронт, работя в Популярната банка, макар и като надничар, че в Пещера ще имам трудности с намиране на квартира и работа и пр. Освен това се подготвях през есента на същата година да продължа образованието си в София. Предложих за секретар Борис Пиринчиев, който добре познаваше околията, а като пещерец щеше да избегне вече изброените битови трудности.

Павел ми отговори:

– Ангеле, имахме предвид твоите възможни възражения. Б. Пиринчиев е информиран и също подкрепи твоята кандидатура. Трудностите от битов характер ще решаваме заедно. Те са нищо в сравнение с трудностите, които имат бойците на фронта. Задачите, които решаваме, работата, дейността, която трябва да извършим като ремсисти за укрепване народнодемократичната власт, за възпитанието на младежта в околията в демократичен и патриотичен дух, изискват да

работим самоотвержено. А що се отнася до продължаване на образованието – до есента има много време. Нямаме възражение да изпълняваш и задълженията, които имаш в обществените организации в Батак.

Накрая обсъдихме някои конкретни въпроси около прехвърлянето на ОК в Пещера и по подготовката за Петата национална конференция на РМС.

Заседанието приключи. Сбогувахме с другарите и поехме обратно към Батак. На другия ден информирахме секретаря на партийната организация Петър Вранчев и председателя на комитета на Отечествения фронт. Проведохме и заседание на ръководството на РМС, на което Борис Балинов пое моите дотогавашни функции.

След няколко дни в клуба на градския комитет на РМС в Пещера се срещнах с Павел и с **Борис Пиринчиев**. Той ни запозна подробно с дейността на градската организация и условията за работа в Пещера. Като участник в антифашистко движение и бивш политически затворник, Борис се ползваше с голям авторитет сред младежта и интелигенцията в града и околията. Със своя благороден и демократичен характер, той създаде добри условия за работа на комитета и организацията и много допринесе за това новото околийско ръководство на РМС бързо да установи пълноценни контакти с околийските и градските учреждения и обществени организации. По-късно Борис успешно се утвърди като виден и безкористен общественик в Пещера и Пазарджишки окръг.

Клубът на градския комитет се превърна в клуб на ОК и околийската организация, деловодителката на ГК Катя Пиринчиева пое и нашите текущи канцеларски дела. Със своя спокоен и уравновесен характер, със своята енергичност и трудолюбие тя се оказа много добър администратор и демонстрира голямо умение да общува с младежите.

През следващите няколко дни тримата поехме ръководството на околийската организация. В състава на комитета до предстоящата конференция бяха кооптирани нови членове, привлечени бяха и сътрудници по организационната и политико-просветната дейност. Изявени активисти на градската организация на РМС в Пещера по това време бяха Румен Григоров, Петър Топчиев, Веселин Хаджиниколов, Петър Докторов, Георги Фиданов, Димитър Бухлев и др., с които станахме приятели и съдбата продължи да ни среща в продължение на много години. Оpozнах се със секретарите на ОК на БРП Георги Янков и Никола Траянов, установих контакти с местните общественици Йордан Паликаров, Коста Андонов, Иван Григоров, Никола Галанов, Тодор

Кожухаров, Тодор Арнаудов, Никола Стоилов, Щерю Щерев и др.

С Павел и Борис Пиринчиев проведохме съвещание със секретарите на ремсовите дружества в Пещера и другите селища на околията, информирахме ги за измененията в състава на околийския комитет и определихме непосредствените им задачи. През март-април 1945 г. членовете на РМС в Пещерско бяха около 1300. През следващата седмица обиколихме околията и се опознахме с членовете на ръководствата, присъствахме на заседания и събрания. През това време успях да посетя и проведя събрания с ремсовите организации в Радилово, Капитан Димитриево, Бяга, Исперихово, Козарско, Нова махала, Батак. Павел Павлов посети Розово, Равногор, Жребичко, Фотиново, Брацигово. В началото на март проведохме околийска конференция, на която обсъдихме състоянието на организациите и предстоящите им задачи, включително необходимостта от съвместната работа с другите младежки организации (и особено със Земеделския младежки съюз) и създаването на младежки комисии към комитетите на Отечествения фронт. За делегати на Петата национална конференция на РМС бяхме избрани Борис Пиринчиев, Павел Павлов и аз.

Продължавах да участвам и в дейността на РМС и ОФ в Батак. Борис Балинов беше фактическият секретар на РМС, но аз формално бях освободен от длъжност едва на 11.ІІІ.1945. В протокола на общото събрание на РМС е записано:

“Другарят Ангел Чаушев даде отчет за шестмесечната дейност на РМС от 9 септември до 9 март 1945 г. Той обрисова борбите на РМС до 9 септември и тия след 9 септември, а именно работата при легални условия – масовизация на организацията. Също така той обстойно разгледа всичко направено от РМС досега, организационното състояние, културно-просветната дейност, слабостите и грешките, които са допуснати и др.

След това се пристъпи към избиране на нов секретар на РМС, тъй като досегашният Ангел Чаушев, напуска по причини, че става секретар на Околийския комитет на РМС в Пещера. За такъв се избра др. Борис Балинов” (Протокол № 17 от 11.ІІІ.1945).

Бях един от инициаторите и организаторите на няколко общоселски събрания в (за годишнината от героичната смърт на Васил Левски, за годишнината от героичната гибел на партизаните от отряда “Антон Иванов” и др.).

На 18.ІІІ.1945 г. заедно с група баташки ремсисти (Борис Балинов, Ангел Стойчев, Янко Дунев, Андрей Ташев, Георги Василев, Щерю Николов, Илия Ганев, Димитър Шпиртов, Стойчо Гроздин, Петър

Герджиков, Димитър Калинин, Янко Станков) бях приет за член на БРП (к). Трябва да отбележа, че Борис Балинов и аз още от септември редовно присъствахме на заседания на партийното ръководство и на партийните събрания. По наше настояване обаче приемането ни за членове на партията трябваше да стане заедно с група ремсисти след завръщането им от фронта.

С Павел заедно или поотделно посещавахме събрания на ремсовите организации в селищата на околията. Стремяхме се да активизираме участието на ремсистите и другите младежи в управлението на общините и другите ведомства, в обществените организации, в решаването на въпроси и проблеми, свързани с младежта. Особено внимание обръщяхме на учениците в двете пещерски гимназии, гимназията в Брацигово, промишленото училище в Батак и на младата интелигенция. В дейността на комитета привличахме много активисти от Пещера и другите селища за беседи, реферати, доклади за изясняване на различни въпроси от политическия и стопанския живот в страната, за решения на ЦК на БРП, РМС и Националния съвет на Отечествения фронт. Създадоха се много добри взаимоотношения между околийския и местните комитети, с другите младежки политически и просветни организации.

Петата национална конференция на РМС, която се състоя в края на март 1945 г. Доклади изнесоха Титко Черноколев и Нинко Стефанов. От името на ремсовите организации в Пловдивска област се изказаха Герман Германов (секретар на Областния комитет) и Георги Йовков. Ние, тримата делегати на Пещерска околия, бяхме непрекъснато заедно. Заедно с останалите представители на Пловдивска област бяхме настанени на първия балкон. Тук като гост на конференцията беше и министърът на вътрешните работи Антон Югов заедно със семейството си.

Помня как една работничка от текстилна фабрика във Варна направи емоционално изказване и разказа за тежките условия и експлоатацията, на която са подложени работничките във фабриката, и запитала “докога ще бъдем бели робини”. Реакцията на правителството беше много бърза. На другия ден Антон Югов съобщи, че по решение на Министерския съвет тази фабрика се национализира, което беше посрещнато с овации от делегатите.

Вечерта на първия ден гледахме балетна постановка. През антрактите Георги Йовков коментираше изпълненията на балерините, обясняваше символиката на движенията им и пр. Впечатли ме неговата осведоменост и широката култура, която личеше в изказванията и в другите му прояви като младежки ръководител.

След завръщането си в Пещера проведохме околийска конференция и докладвахме за решенията на Националната конференция. Приета беше програма за изпълнение на взетите в София решения. След това се състояха събрания на местните организации. Ремсистите заработиха с голям ентузиазъм, с повече самочувствие и яснота за задачите и призиванието на младежта в преустройството на новата отечествено-фронтовска държава. Основни цели сега бяха организационно-идейното укрепване и масовизиране на ремсовите организации, разширяването на съвместната работа с другите младежки организации и създаването на единна младежка организация.

В Пещерска околия по това време се беше създала **добра политическа и стопанска обстановка**. Властта на Отечествения фронт укрепваше, населението поддържаше политиката на правителството, извършено беше преустройството на околийските и местните административни учреждения и организации. Училищата работеха добре. Читалищата развиваха сравнително активна културно-просветна дейност. Провеждаха се масови събрания по актуални местни и общонародни въпроси. Младежите вземаха активно участие в работата на общините и обществените организации.

Междувременно в селата завършваше подготовката на пролетната сеитба, засаждането на тютюна, подрязването и пръскането на лозята и овощните градини, засаждането на зеленчуците. Течеше и кампания за изкупуване на тютюна от реколта 1944 г. и тютюнопроизводителите бяха загрижени как ще бъдат определени изкупните цени. В планинските села Батак, Нова Махала, Фотиново и в горските стопанства успешно, макар и трудно поради недоброто снабдяване, продължаваше дърводобивът и дървопреработването.

Съществуваха **редица трудности, които вълнуваха населението** и съответните държавни органи: недостиг на инвентар, недостатъчно снабдяване с храни и облекло (все още съществуваше купонната система), трудности при изпълнението на държавните доставки (т.нар. наряди), злоупотребите на спекуланти-черноборсаджии, които се възползваха от недостига на продукти и повишаваха цените.

Тези трудности още повече мобилизираха усилията на населението и на младежта. С висока съзнателност трудовите хора извършваха своята дейност и даваха своя принос за укрепване на икономиката, за изпълнение на задачите, поставени от правителството, за укрепване на демократическото преустройство на страната и завършване на войната против Германия. При тази ситуация редица тежки и наболели въпроси

бяха обсъждани бурно на общоселски събрания. Не бива да се забравя, че бяха изминали само няколко месеца след 9.IX.1944 г. и че войната на Съюзниците против хитлерофашистка Германия продължаваше, а бойците на нашата Първа армия още се сражаваха в унгарските степи.

* * *

Околийската организация се ръководеше непосредствено от Областния комитет на РМС в Пловдив. Тук се срещах със секретарите на околийските комитети в Пазарджик, Панагюрище, Карлово, Смолян, с ръководителите и сътрудниците на Областния комитет Слави Чакъров, Герман Германов, Георги Йовков, Грую Папукчиев, Илия Кръстев (Дойчин), Цвятко Гагов, Георги Сапунжиев, Нанка Серкеджиева (Витка) и др. С някои от тях станахме приятели за много години. В Пловдив имах възможност да посещавам театри, кина, концерти. Срещах се със студенти от Батак, Пещера, Брацигово и другите селища от околията, с бивши политзатворници, с които се познавах от Софийския, Скопския и Пазарджишкия затвори, с интелектуалци (художници, писатели, поети, журналисти), със стопански ръководители.

В Пловдив присъствах и на областни конференции и съвещания на БРП (к) и на Отечествения фронт, които се провеждаха в салона на бившето немско училище. Имах възможност да слушам доклади, беседи и речи на ръководители на тези организации (Георги Костов, Гочо Грозев, Демир Янев) и на представители на ЦК на БРП (к) (Васил Коларов, Вълко Червенков, Георги Чанков, Антон Югов, Цола Драгойчева, Титко Черноколев и др.). Това ми даваше възможност да се информирам за политическото и стопанско положение на страната, за основните задачи, които се решаваха от правителството, за задачите на партийните, младежки и други обществени организации. Впечатляваше ме високата политическа култура на ораторите, толерантността им към различните мнения, реализмът в мислите и делата им. Това ме обогатяваше и стимулираше. Четях много, бях постоянен клиент на книжарниците в Пещера и Пловдив.

Ние с Павлето работехме с **голяма вяра в реализацията на нашите младежки идеали**. Работехме всеотдайно и безкористно, без заплати, без каквито и да било парични възнаграждения, като “апостоли”. Възхищавахме се от подвига на партизаните от нашия край – те ни служеха за пример. За тези 3-4 месеца ние се запознахме и работихме с десетки прекрасни младежи.

Павел Павлов беше всеотдаен ремсист, пламенен патриот, вярно

чедо на Брацигово, възприел идеалите на социализма и готов да отдаде своите сили за изграждане на обновена България. За Павел свободата и демокрацията бяха същността на социализма, на социалната справедливост. За социализма той не само мечтаеше, а работеше. Отношенията ни бяха братски. Той беше чест гост на нашето семейство и се чувстваше у нас като у дома си.

Павел беше природно интелигентен, добронамерен, винаги намираще общ език с младежите. Винаги беше усмихнат, но излъчваше едновременно доброта и строгост. Отличаваше се с дисциплинираност: преди беше служил в армията и там беше участвал в антифашистка конспирация, заради която бил съден от военно-полеви съд по ЗЗД и лежал във военния затвор в Сливен. През зимата ходеше облечен с военно кожухче без ръкави, а през пролетта с винтияга. Когато обикаляхме селата носеше любимия си шмайзер, който по-късно замени с 9 мм “Берета”. По характер беше прям и смел, готов на всякакви лишения при изпълнение на задълженията си.

Когато бях освободен като секретар на Околийския комитет и преминах на работа в Батак, Павел негодуваше. По-късно постъпи в Гранични войски и през есента на 1948 г. беше убит от терористични агенти на чуждото разузнаване в района на границата с Гърция край гр. Гоце Делчев. Майор Павел Павлов, всеотдайният патриот и социалист, прекрасният човек, баща на две деца и верен съпруг, достойно чедо на Брацигово, беше погребан с военни почести в родния си град. И сега сякаш чувам траурната музика и пушечния салют в негова памет.

* * *

С освобождаването ми като секретар на Околийския комитет на РМС и преминаването на политическа работа в Батак **приключи осемгодишната ми скромна политическа антифашистка дейност в младежкото движение и РМС**. Този период може условно да се раздели на три етапа: дейността в РМС – в Търговската гимназия (1938-1942); в затворите (Софийски, Скопски – Идризово, Пазарджишки (1942-1944) и след Деветосептемврийската победа (1944-1945 г.).

През този период развивах и укрепвах политическите си виждания и идеи, калявах се в борбата, преодолявайки трудностите в условията на монархофашизма и имах щастието да участвам в антифашистката борба на народа, ръководейки се от младежки идеализъм и ентузиазъм, в борбата за свободна и демократична България, за създаване на социалистическо общество, в което тържествуват общочовешките цен-

ности на съвременната цивилизация.

Щастлив съм, че бях една малка частица от тази борба на прогресивната младеж, и се гордея, че имах възможност да работя с прекрасните младежи-ремсисти в Търговската гимназия (София), в моето родно място Батак, в селищата на Пещерска околия. През януари 1972 г., когато на тържествено събрание се отбеляза 50-годишнината от създаването на Комунистическия младежки съюз (КМС) в Батак, бях удостоен с почетна грамота на ЦК на ДКМС “За заслуги в укрепване на развитието на младежката организация в гр. Батак”, която ми бе връчена от секретаря на ЦК на ДКМС Георги Григоров. Произнесох кратко слово, в което благодарих на РМС за идейното, политическо и патриотично възпитание и за възможността, която ми даде да участвам с младежки ентузиазъм и идеализъм в борбата на трудовете хора за по-добър живот.

Отново в Батак (1945-1946)

Годините 1945-1946 бяха изпълнени с много исторически събития със световно значение. На Ялтенската конференция Сталин, Чърчил и Рузвелт приеха основните принципи за организация на следвоенния свят. През май 1945 г. войната приключи с разгрома и капитулацията на фашистка Германия. С Потсдамската конференция започна подготовката за сключване на мирните договори.

Политическите промени в България бяха укрепени с парламентарните избори за XXVI Народно събрание през ноември 1945 г., референдума за премахване на монархията и изборите за Велико народно събрание през 1946 г. Междувременно беше сформирано и третото правителство на Отечествения фронт, начело с Георги Димитров.

Моята дейност през този период протече под знака на тези големи събития и процеси. Кметът на Батак Петър Г. Вранчев с мое съгласие предложи пред ОК на БРП да бъда освободен като секретар на ОК на РМС и да се върна на обществена работа в Батак. Бях определен за секретар на Общинския комитет на Отечествения фронт и член на общинската управа. Познавах добре дейността на комитета и взаимоотношенията между партиите, тъй като бях негов член от есента на 1944 г., независимо от другите дейности, които съм изпълнявал. Наясно бях и с работата на общинската управа. С удоволствие приех да работя с Петър Вранчев, който беше безкористен, принципен и мъдър човек, а неговите решения бяха бързи и обосновани. В негово отсъствие изпълнявах функциите на кмет.

Председател на комитета беше Никола Юруков, също мъдър човек, дребен търговец, бивш кмет в началото на 30-те години, който беше демократ по душа и убеждения. Като председател на дружбата на БЗНС, той поддържаше връзки със своя стар политически приятел Димитър Гичев и това стана причина за неговото колебливо отношение спрямо оформилата се през 1946-1947 г. земеделска опозиция. С Никола Юруков работехме добре, той възпираше комитета от вземане на прибрзани радикални решения по някои политически и стопански въпроси. Останалите членове на комитета бяха авторитетни хора с различно образование и професии, но с отговорно отношение към общоселските проблеми: Никола Серафимов, Димитър Горанов, Иван Кормушев, Димитър Ив. Горанов, Георги Нещерев, Димитър Ралев, Георги Хаджиев, Петър Тенчев, Георги Коларов, Ангел Хр. Стойчев и др. Трудности в работата на комитета и във взаимоотношенията между партиите през 1946 г. създадоха някои представители на Н.С. "Звено".

Независимо от всичко, комитетът на Отечествения фронт работеше добре и подпомагаше общинската управа в решаване на основните обществени, икономически и благоустройствени проблеми. Една от основните задачи през този период беше демократичното преустройство на общината и на държавните учреждения, горските стопанства, кооперациите (ГПК "Орфей", "Родопски скотовъдец", Популярната банка), училищата, масовите организации. Този процес, макар и желан от населението, не беше лек и продължи няколко години.

Необходимо беше да се преодолее страхът на хората, да се преодолее апатията, да се решават конкретните проблеми на населението, да се възстанови демокрацията, човеколюбието и солидарността, да се възродят народностните традиции, да се поддържат и разширяват добрите съседски взаимоотношения между българското, помашко и турско население в района на общината (Батак, Нова махала, Фотиново) и извън нея (Доспат, Борино, Сърница). Трябваше да се върне вярата на хората в държавните и общинските учреждения, в стопанските и обществените организации. Това преустройство се извършваше демократично и енергично при пълно спазване на законите, уставите, функциите и задачите на тези ведомства и организации. Демократичният характер на това преустройство се осигуряваше от участието и влиянието на такива представители на баташката интелигенция като Янко Янев, Георги Коларов, Петър Г. Вранчев, Трендафил Керелов, Александър Домусчиев, Елена Янева, Надежда Коларова, Ветка Юрукова, Борис Балинов, д-р Ангел Стоименов, Спас Недев, Борис

Димов, Тоско Ванчев, Янко Дунев, Милуш Цветанов, Димитър Терзийски, Димитър Г. Вранчев, Димитър Н. Везев, Ангел Фикийн, Ангел Стойчев и др.

Демокрацията се възраждаше. Участвах лично в подготовката и провеждането на редица събрания (някои доста бурни), правех изказвания. Това ми даваше възможност да опознавам задачите и проблемите, да вземам участие в решаването им с помощта на съответните държавни и партийни ръководства. И най-важно – опознавах съселяните си, техните общи и индивидуални интереси, характерите и добродетелите им, интелектуалните им възможности и пр. Имах възможност след това в продължение на много години да наблюдавам понататъшното им професионално, образователно и културно развитие. Много от тях станаха работници, техници и инженери при изграждането на Баташкия водносилков път и на други национални строителни обекти. Други израснаха като добри стопански, административни и обществени ръководители.

Особено важна задача беше преодоляването на икономическите трудности, бързото и резултатно решаване проблемите, свързани с развитието на района и преди всичко на горското стопанство и дърводобива. Около 80% от трудоспособното мъжко население на Батак и на другите две селища на общината беше заето с дърводобива, другите горски дейности (залесяване, строителство на горски пътища и сгради) и дървопреработване. В района имаше 5 държавни горски стопанства (ДГС) и едно общинско (Баташкото), в които се създаде нова организация на труда, в резултат на което бяха постигнати добри резултати: дърводобивът се увеличи, повишиха се доходите, подобриха се производствените и битовите условия за работа, започна изграждането на нови пътища. Ръководителите на ДГС бяха високо квалифицирани специалисти и добри организатори. Често се срещах с тях, провеждахме съвещания с горските работници за решаване на различни проблемни въпроси, свързани с производството, заплащането, снабдяването и др. Посещавах работническите бригади на техните биваци и по сечищата, затова познавах техните трудности и съдействах за решаването им от ръководителите на ДГС и кооперация “Орфей”.

С особено високи делови и професионални качества се отличаваха инженер-лесовъдите Нино Статков (бъдещ професор във ВЛТУ), Ангел Галанов, Георги Кючуков, Георги Стайков, Борис Марин, Недялко Пиперков, Никола Панов, а също и ръководителят на районната Дирекция на горите (РДГ) в Пещера инж. Йордан Кърпачев. С тях работих и

по-късно като партиен работник в околията. Станахме добри приятели и се радвах, когато узнавах за тяхното професионално израстване.

Общинската управа и комитетът на Отечествения фронт полагаха много грижи за снабдяване на горските работници и населението на Батак с работен инвентар (подкови, клинци, гвоздеи, чембер и др.) и с хранителни продукти. Често организирахме делегации, които посещаваха различните министерства и ведомства в София и аргументирано, с писмени изложения, доказвахме необходимостта от отпускане на наряди за задоволяване на потребностите на горското население и на горските стопанство в района. Имахме и случаи на конфликтни срещи с представители на централните ведомства и поделенията им, сблъскахме се с прояви на бездушна бюрокрация. При тези посещения създавахме добри делови контакти с някои ръководители, които през следващите години направиха много за развитието на Батак. Често посещавахме нашия съгражданин ген. Петър Ат. Вранчев, любимец на батачани. Той ни приемаше най-сърдечно в МНО, проявяваше загриженост за състоянието на селото, съдействаше ни за уреждането на срещи с министри и ръководители на ведомства.

Вземах активно участие в дейността на общината и комитета за благоустрояването на Батак. В началото на 1945 г. беше разработена програма за развитието на селото, в съответствие с която беше изграден водопроводът от м. Семералан до Батак с дължина 6-7 км. Населението масово участваше в прокопанването на канала, превозването, поставянето и зариването на тръбите. През следващата година беше направено отклонение на водопровода от м. Петрово бърдо до м. Превала, където беше направена чешма, украсена със скулптурна фигура. Започна прокарването на канализация в селото, павирана беше една от централните улици, ремонтирани бяха някои мостове.

За обсъждане и решаване на по-важните въпроси се свикваха общоселски събрания. Кметът и членове на комитета информирахме населението за взетите решения и за изпълнението им, за своята дейност, за предстоящите задачи. Ставаха оживени разисквания. Понякога събранията имаха бурен и критичен характер при решаване на конкретни въпроси, интересоващи отделни групи от населението. Това свидетелстваше за активността и заинтересоваността на нашите съселяни при решаването на местните въпроси, за приобщаването им към управлението, което придобиваше истински демократичен характер. Сред горските работници, занаятчиите и служителите се проявиха някои добри оратори. Изказванията като правило бяха доста

критични, но мъдри и доброжелателни. Забелязвах, че в присъствието на представители на висшестоящи държавни институции и партийни ръководства изказванията ставаха още по-остри. Обичах да слушам такива изказвания, които разкриваха мисленето на батачани и тяхното отношение към отделни местни и общодържавни въпроси.

Трябва да отбележа масовото участие на жените в тези събрания. Баташката жена започна да осъзнава своята роля в обществения и стопанския живот. Заслуга за това имаха активистките на женското дружество и учителките, които организираха различни срещи, събрания, седенки, курсове по грамотност, по шев и др.

За изясняване на политиката на правителството на Отечествения фронт от името на комитета свиквахме събрания, на които ръководни дейци и добри оратори – Константин Попрусинов (Червения поп), Владимир Димчев, Тодор Поляков, Борис Димов, Стефан Янев, Янко Янев, Крум Ботев, Христо Гюлеметов, Демир Янев – коментираха актуални въпроси, свързани с икономическото положение на България и нейните отношения с великите държави и със съседните страни, които предявяваха териториални и финансови претенции във връзка с предстоящото подписване мирните договори. Ораторите обкновено анализираха критично резултатите от дейността на правителството и другите държавни институции при решаването на конкретни проблеми. Ставаха оживени дискусии, задаваха се много въпроси във връзка с дърводобива, снабдяването и нарядите.

През зимните месеци на 1945-1946 и 1946-1947 г. читалището и другите масови организации разгърнаха широка културно-просветна дейност. Народният университет проведе събрания, сказки, срещи, вечеринки с участието на известни писатели, поети и артисти като Дора Габе, Елисавета Багряна, М. Грубешлиева, Николай Хрелков, Владимир Трендафилов, К. Кисимов и др. Техните посещения се превръщаха в културни празници за населението на Батак.

Особено богат на събития беше м. май на 1945 г. Организирахме първото свободно честване на Първи май, както и на годишнината от Априлското въстание. С голяма радост беше посрещнато съобщението за пълната капитулация на Хитлеристка Германия на 9.V.1945, която ознаменува края на войната, причини ужасни страдания и опустошения и отне живота на десетки милиони хора. Помня, че беше неделен ден. Говорителят на радио София тържествено събщи за пълната капитулация на Германия, за победата. Главната улица и площада пред читалището се изпълниха с хора, водеха се оживени разговори. Възникна

импровизирана трибуна, произнасяха се пламенни речи, пееха се патриотични български и съветски песни, от различните краища на селото се чуваха изстрели. Населението – младо и старо – спонтанно ликуваше.

Избори за XXVI ОНС. Парламентарните избори бяха насрочени за 26.VIII.1945 г., но по искане на опозиционните партии и под политическия натиск на САЩ и Великобритания трябваше да бъдат отложени за 18.XI.с.г. Отечественофронтовските партии излязоха с общи листи за избор на народните представители на основата на единна програмна платформа. Батак беше включен в Пазарджишкия избирателен район. В общата листа на кандидатите беше вписан и избран нашият многоуважаван съгражданин Борис Димов, юрист по образование, антифашист, демократ и патриот по душа, с високо обща и професионална култура. Издигнахме и кандидатурата на Стефан Василев, но той беше включен в листата като първи подгласник.

В подготовка на изборите се включиха и членовете на комитета на Отечествения фронт и на партийните организации на БРП (к), БЗНС и НС “Звено”. Заедно с десетки пропагандисти и аз взех активно участие в подготовката, агитацията и провеждане на изборите. Всички публични прояви се извършваха от името на комитета на Отечествения фронт, чийто секретар бях. Основната ни задача беше не само да агитираме избирателите в полза на единната отечественофронтовска листа, а да разясним политиката на правителството, да защитим необходимостта от пълното демократизация на обществото и постепенно, но коренно преустройство на икономиката. Проведоха се много събрания и срещи с населението по кварталите и горските стопанства. Многолюдни бяха общоселските предизборни събрания с кандидатите за народни представители и добре подготвени оратори, някои от които станаха добри приятели на батачани. В резултат на това избирателната активност достигна 90%, а около 95% от гласувалите подкрепиха единната листа на Отечествения фронт.

Студент. През септември 1945 г. получих възможност да продължа своето образование. Моите приятели и връстници от Батак следваха в различни висши учебни заведения, някои бяха вече завършили: Никола Стоименов, Борис Белокапов, Ангел Пунчев, Димитър Джурков, Госко Ванчев, Ангел Ат. Коларов и др. Средното образование беше недостатъчно, затова се записах да следвам като задочен студент в Държавното висше училище за финансови и административни науки, което покъсно, през 1948 г., беше преустроено във Факултет за стопански и

социални науки при Софийския университет, а от 1951 г. беше обособено като Висш икономически институт. Профилът на това учебно заведение беше най-близък до профила на Търговската гимназия, която бях завършил.

Тъй като бях твърде зает с подготовката за парламентарните избори, формалностите по записването извърши братовчедката ми Любка, която беше студентка в същото учебно заведение. Започнах да се подготвям за полагаването на изпити едва през декември. До явяването на първия изпит не бях влизал в сградата на това учебно заведение, а до прекъсването на студентството ми не посетих нито една лекция, тъй като това не беше задължително. Подготовката и явяването ми на изпити ставаше неравномерно, с прекъсвания, обусловени от обществената ми дейност. През декември 1945 г. и в началото на 1946 г. взех първите си изпити по счетоводство, обща теория на правото, стокознание и др. Имах намерение да стана редовен студент и евентуално да получа стипендия или да започна постоянна работа в Батак или София. Макар да имах такава възможност, това не стана поради обществените ми задължения, които затрудняваха подготовката ми за изпитите. Освен това липсваха учебници и друга учебна литература. Въпреки това не се отказвах от следването.

* * *

1946 г. беше особена година за мен и моето семейство. Аз завинаги свързах живота си с Гера Пеева и двамата в продължение на много години воювахме за щастието си, споделяхме успехите и неуспехите в личния си живот, в професионалната и обществена дейност, работехме честно и безкористно за изграждането на социалистическа България.

Гера е родена през 1924 г. в с. Каменица. Участва активно в антифашисткото движение. През 1938 г. става член на РМС, а през 1944 г. - член на БКП. През април 1943 г. заедно със сестра си Вела става партизанка в отряд "Антон Иванов", а по-късно - в бригада "Чепинец". Участва в първата фаза на Отечествената война и е награден с офицерски орден "За храброст".

Гера Пеева беше изпратена от Областния комитет на РМС в Пловдив да работи като завеждащ отдел "Пропаганда и агитация" в Околийския комитет на РМС в Пещера. Тя беше приета много добре от пещерските младежи и местната общественост и започна да своята дейност с голям ентузиазъм. По душа тя беше демократ и много добър масовик. С пословичната си скромност и с уменията да работи тя си

спечели симпатиите на демократичната младеж. Още в първата седмица след нейното пристигане се срещнахме в ОК на РМС и дълго разговаряхме. Като бивш секретар на околийския комитет аз се постарах да я информирам за състоянието и дейността на РМС и другите младежки организации в околията.

Продължихме да се срещаме в Батак и Пещера, придружих я при нейното първо посещение в селата Нова махала и Фотиново. При срещите водехме дълги разговори, споделяхме впечатленията и отношението си към политиката и дейността на по-висшите органи и на местната власт в Пещерска и Пазарджишка околия. Между нас се създадоха взаимоотношения на доверие, а скоро и на взаимна любов, която споделихме на 17.V.1946 г., годишнината от Априлското въстание в Батак. Срещяхме се почти всеки неделен ден в Батак, Пещера или Каменица, нейното родно място. Така тя стана неформален член на нашето семейство, а аз – на нейното.

Секретар на БРП (к) в Батак. Около средата на юли (Петров ден) бяхме с Гера в Каменица. Върнахме се в Батак на 15 юли. На автобусната спирка засмени ни очакваха Тоско Ванчев и Илия Стоименов.

– Добре дошли, загадъчно усмихнат каза Тоско. – Вчера имаше партийно събрание и те избрахме за секретар на партийната организация. Решението е съгласувано с Околийския комитет.

И преди да кажа своето недоволство и възражения, те започнаха да ме убеждават, че това е необходимо, за да се подобри дейността на партията, че ще имам възможност да се подготвям и да си вземам изпитите. Последва среща с дотогавашния секретар Георги Коларов, който ми обясни, че е много зает като директор на Средното техническо училище, и ме информира за предстоящите ми задачи. Съобщи ми също, че длъжността ще бъде щатна и че ще получавам скромно възнаграждение, а той остава член на комитета и ще ми съдейства най-активно. С възражение приех предложението да съм платен секретар, така както е било досега. Опитах се да убедя другарите, че изпитвам неудобство да получавам възнаграждение от партията и предложих да си намеря друга работа, например – да стана учител. Те обаче решително се противопоставиха.

Така станах секретар на партийната организация, която имаше повече от 200 члена и играеше ръководна роля в управлението на обширната Баташка община. В заседание на партийния комитет обсъдихме основните ни задачи, между които беше провеждането на референдума за премахването на монархията и на изборите за Великото народно събрание. Комитетът прие план-програма, която беше одобрена на партийно събрание.

Продължи процесът на по-нататъшно преустройство на общината и на стопанските организации. Необходимо беше на ръководна работа да бъдат привлечени образовани и подготвени кадри, които да виждат в перспектива развитието на икономиката, благоустройството и културата в Батак, да познават добре местните условия и потребности.

С цел да подобри дейността на общината, комитетът на Отечествения фронт издигна за кмет Борис Балинов. Той беше представен и одобрен от общоселско събрание, тъй като по това време кметовете не се избираха, а бяха назначавани от областните управители по предложение на местните комитети на Отечествения фронт. През периода на своето кметуване Борис се радваше на пълното доверие на батачани. Като секретар на РМС и учител в Техникума за дървообработване и вътрешна архитектура, той беше един от любимците на местните младежи. Беше 24-годишен, активен участник в борбата против фашизма, осъден на смърт от фашисткия военно-полеви съд. Повече от две години той всеотдайно и успешно изпълняваше кметските си задължения. По това време започна нивелирането, канализирането и павирането на улиците в селото. Борис Балинов включи редица мерки по икономическото и благоустройственото развитие на Батак в Двегодишния (1947-1948) и в първия Петгодишен план за социално-икономическото развитие на България (1949-1953). По-късно той завърши висше образование в Московския университет (1954), стана професор и доктор на икономическите науки.

Партийният комитет активно подпомагаше развитието на кооперативното движение. Особено внимание беше отделено за подобряване и разширяване дейността на кооперация “Орфей” – основната стопанска организация в Батак. Извършиха се промени в ръководството и персонала. За директор беше назначен Димитър Н. Везев, който имаше висше икономическо образование, а по-късно заемаше ръководни длъжности в стопански организации от национално значение. В системата на кооперацията започнаха да работят и други млади кадри, които се проявяваха като много добри специалисти: Ангел Ванчев, Димитър Благоев, Илия Ванчев, Димитър Коритски, Георги Власев, Христо Урумов и др.

През този период добре функционираше баташката Популярна банка, която привличаше спестяванията на населението и подпомагаше своите членове с кредити при благоприятни условия. На годишното събрание на банката аз бях избран за председател на контролния съвет, а за директор беше назначен Димитър Ат. Ганев, който имаше висше

икономическо образование и по-късно дълги години работеше в банките в Пещера и Стара Загора.

В началото на 1946 г. по инициатива на Георги Коларов в Батак беше създадено Българо-съветско дружество, за председател на което бях избран аз, а член на ръководството и касиер беше Васил Димов. В края на същата година дружеството имаше вече около 400 члена, които участваха в различни събрания и беседи. След 1948 г. председател беше Димитър Ганев.

Референдум за републиката. През юли 1946 г. Народното събрание прие закон за референдум за премахването на монархията и учредяване на републиканска форма на управление. Референдумът се проведе на 8.IX.1946 г. Отечественофронтовските партии в Батак (БРП, БЗНС, НС “Звено”) застанаха твърдо против монархията, която вкара страната в няколко национални катастрофи и провали идеалите за обединение на българския народ. Проведохме широка пропагандна дейност за изясняване на пагубната антинародна политика на режимите на цар Фердинанд и цар Борис III и на покорните им стари буржоазни партии. На 8.IX. батачани практически единодушно казаха “не” на монархията, за запазването на която бяха подадени само 32 гласа, срещу 3000 гласа в полза на републиката.

На другия ден на площада пред читалището се състоя многоброен митинг по случай двегодишнината от Деветосептемврийското въстание. От трибуната говорихме Стефан Василев и аз. Спомням си как група възрастни жени след митинга ме попитаха: “Ангеле, а какво ще стане с царчето?” Отговорих, че има майка и роднини. Ще расте, ще работи и живее както всички други хора. “Дай Бог, дай Бог: то не отговаря за баща си и дядо си”.

Избори за ВНС. Изборите за Велико народно събрание, насрочени за 18.XI.1946 г., ставаха при усложнена политическа обстановка, което даде отражение и върху обстановката в Батак. Легалните опозиционни партии и свалената от власт реакционна буржоазия се стремяха да разстроят стопанския живот и да спъват правителствените мероприятия за обновяване на обществото. В Батак също имаше хора, които негодуваха срещу някои действия на държавните и общински институции. Тяхното недоволство се пораждаше от недостига на хранителни и други стоки, от липсата на работен инвентар, от начина на определяне на нарядите, които по същество представляваха изземване на част от произведената от селските стопани продукция. Тези въпроси открито се обсъждаха на събранията и се търсеха съответни решения. Това недоволство обаче нямаше политически характер. От друга страна, срещу новата власт бяха силно настроени някои

бивши търговци, кръчмари и бакали, чиято дейност беше иззета от кооперацията и популярната банка.

В Батак така и не се създаде подразделение на опозиционна партия или организирана опозиционна група. В дружбата на БЗНС имаше известно колебание сред някои земеделци, което се дължеше главно на техни приятелски отношения с дейци на опозиционни партии извън Батак.

На изборите за ВНС партиите на Отечествения фронт отново участваха с единна програма, но бюлетините бяха с различни цветове за всяка партия (БРП с червен, БЗНС с оранжев), като всяка партия участваше със своя листа, със свои кандидати, но на основата на обща програма.

Организацията на БРП (к) извърши огромна дейност за подготовката и провеждането на изборите и показа своето умение да работи за перспективно решаване на проблемите, свързани с икономическото и духовно развитие на Батак. Създадени бяха агитационни групи, които разясняваха политиката на Отечествения фронт и на БРП (к), а също и на изготвената от нас програма за икономическото и благоустройствено развитие на Батак. Проведоха се и няколко предизборни събрания с кандидатите за народни представители от листата на БРП (к) Христо Гюлеметов – Чибис, общественик от Брацигово, с висше агрономическо образование, и от листата на БЗНС – Никола Фурнаджиев. Христо Гюлеметов беше избран и достойно изпълни своите депутатски задължения.

В Пещерска околия опозицията в лицето на привържениците на Никола Петков, Г. М. Димитров и Сърбински не се ползваше с голяма популярност, но все пак имаше известно влияние в селата Радилово, Капитан Димитриево и Козарско. През октомври тя организира околийски събор в Козарско. Партиите от Отечествения фронт организираха на същия ден контра-събор в с. Исперихово, което се намира на 2-3 км от Козарско. След речите на ораторите, хилядите участници в контра-събора направиха манифестация от Исперихово до Козарско и със стотици знамена и плакати преминаха през площада на селото, където малка група привърженици на опозиционните партии провеждаха своя събор. Това беше една силна демонстрация на моралното и численото превъзходство на отечественофронтските партии в нашия край.

В началото на октомври се състоя съвещание със секретарите на партийните организации в околията. Инструктор на ЦК ни информира за вътрешното положение на страната, за състава на кандидатските листи, за взаимоотношенията между отечественофронтските партии. Накрая той поиска всеки местен партийен секретар да даде ясна оценка за възможните резултати от предстоящите избори. Аз обявих, че в

Батак минимум 80% от гласоподавателите ще подкрепят БРП (к), а общо за Отечествения фронт очаквам около 90-95%. Той не се съгласи с мен и записа за БРП (к) 60%. Явно беше, че не познава настроенятия в Батак и големия авторитет на партията сред населението.

А резултатите от изборите в Батак бяха наистина впечатляващи. За БРП (к) бяха подадени 3250 гласа (93%), БЗНС получи 4%, НС “Звено” около 1%, а опозицията събра само 33 гласа (ок. 1%). Така според изборните резултати организацията на БРП (к) в Батак се оказа на едно от първите места в страната. Това разбира се не означаваше, че батачани не съзнаваха слабостите и недостатъците на централната и местната власт, че няма недоволства от решаването на едни или други въпроси. Напротив. На предизборните събрания бяха направени много критични бележки и беше изказано недоволство от снабдяването със стоки, от лошите условия на работа в дърводобива и др. Изборните резултати обаче показваха доверието на батачани към Отечествения фронт и БРП (к), тяхното одобрение за програмата за изграждане на едно ново и справедливо общество, което изискваше време и много усилия.

На 15.XII.1946 г. в салона на читалището се проведе събрание за отчитане дейността на партийната организация през изминалата година. Положих много усилия да изготвя обективен и аналитичен доклад, който беше одобрен от членовете на комитета. Събранието беше доста оживено и напрегнато. Организацията ни беше постигнала редица успехи, поставено беше началото на редица начинания за икономическото, благоустройственото и културно-просветно развитие на Батак, които бяха истинско изпитание за ръководните кадри и техните умения да управляват съответните дейности. В протокола на събранието е отбелязано, че са били зададени повече от 30 въпроса, на 19 от които съм отговорил аз, а на останалите – кметът Борис Балинов, директорът на горското стопанство инж. Ангел Галанов, директорът на кооперация “Орфей” и др. Изказали са се 18 души, включително и представителите на околийския комитет. Аз направих обстойно заключително изказване, после измежду издигнатите 29 кандидатури беше избран нов 9-членен състав на партийния комитет, в който влязоха Борис Балинов, Ангел Чаушев, Георги Коларов, д-р Ангел Стоименов, Георги Василев, Васил Пелев, Невена Чолакова, Димитър Коларов, Тодор Коларов. Бях преизбран за секретар на комитета, въпреки моите възражения. Приехме и план за работата на партийната организация за през 1947 г.

През януари 1947 г. обаче аз бях избран за втори секретар и завеждащ организационния отдел на околийския комитет на БРП (к) в

Пещера. Така завърши още един период от моя живот, през които заедно с десетки други батачани работихме дружно, безкористно, с младежко въодушевление, с вяра в правотата на социалистическите идеали, за изграждането на демократично и социално справедливо общество, за стопанското и духовното развитие на Батак.

В Околийския комитет на БРП (к) в Пещера (1947-1948)

В началото на 1947 г. се състоя годишната отчетно-изборна конференция на Околийската организация на БРП (к), в работата на която участвах като делегат от Батак. Нашата партийна организация получи добра оценка. В края на първия ден бях повикан в комисията по предложенията за нови членове на Околийския комитет. Съобщиха ми, че ще издигнат и моята кандидатура. Възразих категорично и изтъкнах за пореден път, че желая да продължа образованието си.

Независимо от това, конференцията ме избра за член на бюрото, втори секретар и завеждащ организационния отдел на Околийския комитет. Оказах се с нова партийна длъжност, с нови функции и задачи. В състава на новото бюро на ОК влязоха също: Георги Янков, досегашният секретар, Петър Вранчев, завеждащ стопанския отдел, Никола Галанов, завеждащ отечественофронтовската дейност, Георги Д. Попов, завеждащ агитационно-пропагандистката дейност. От предишния състав отпаднаха поради преминаване на друга работа Никола Траянов и Тодор Арнаудов, с които продължих да се срещам и работя в продължение на десетки години: Траянов известно време беше и министър, а Арнаудов – генерален директор на стопанско обединение.

Георги Янков имаше богат политически опит. Преди Девети септември 1944 г. той бил секретар на РК на РМС, член на РК на БРП, активен участник и организатор на антифашистката борба в Брацигово и района, а след победата – секретар на местната партийна организация. Той добре познаваше партийния актив на околията, местните административни учреждения и обществени организации. По характер беше демократичен и самокритичен, общителен и добър организатор. Беше установил добронамерени и принципни отношения с ръководителите на отечественофронтовските партии, с областната и околийските служби. Учех се от него и получавах полезна подкрепа в работата ми като организационен секретар.

Никола Галанов отговаряше за работата на Отечествения фронт, отечествените партии и околийското управление. Той беше прекрасен, етичен и безкористен човек, беше наясно с проблемите на Пещера и

познаваше почти всички пещерци. Като един от най-уважаваните и обичани местни общественици, той допринасяше много дейността на Околийския комитет.

Георги Попов имаше богат опит в пропагандистката дейност и работеше с ентузиазъм. В миналото той бил кмет на с. Радилово и подпомагал антифашистката съпротива. Благодарение на високите си професионални качества, по-късно той стана преподавател в едно от пловдивските висши учебни заведения.

Петър Г. Вранчев беше запознат в подробности със стопанското развитие на околията. Той доразви своя демократичен характер и безкористност, проявяваше възискателност и дисциплинираност и се ползваше с висок авторитет в Пещера и околията.

В Околийския комитет работеше и Георги Самаров, който завеждаше сектор “Кадри” и вътрешно-партийната информация, първоначално беше член на пленума на ОК, а по-късно и член на бюрото. По характер беше добър, прилежен в работата си, но черноглед, едностранчив, виждаше и не само че търсеше единствено слабостите, недостатъците и грешките на хората и местните партийни организации, но в някои случаи силно ги преувеличаваше. Неговият подход нанесе големи вреди в областта на развитието на кадрите, на партийните ръководства и организации, особено през периода на култовския режим (1950-1953). Аз много го “измъчвах”, когато отказвах да подписвам изготвените от него характеристики и други документи. Той трудно възприемаше обективния и разностранен подход при оценките, анализите и изводите. Казвах ми, че той бил “в стихията си” в месеците и годините след процеса срещу Трайчо Костов.

Като цяло обаче, пленумът на Околийския комитет се състоеше от всеотдайни хора, които заедно работеха за икономическото и духовно развитие на околията и отделните селища. По образование, професии, партиен стаж те бяха много различни, но имаха богат политически опит, с ентузиазъм възприемаха социалистическите идеали и бяха достойни за уважение личности.

Политическата и стопанска обстановка в околията беше сравнително добра. Населението в огромното си болшинство подкрепяше политиката на правителството на Отечествения фронт. БРП (к) имаше значително влияние. Във всички селища бяха изградени партийни организации, чиито членове бяха около 2000. В общи линии познавах ръководните кадри в околийския център и отделните селища още от времето на дейността ми като секретар на ОК на РМС и от многоброй-

ните съвещания и конференции в Пещера и Пловдив. Това много ми помогна бързо да се ориентирам и добре да организирам работата си.

Пещерска околия по население и площ беше сравнително малка, но много пъстра в географско и икономическо отношение. Тя включваше 13 селища, две от които бяха градове – Пещера и Брацигово. Нейната територия може условно да бъде разделена на два района. Към първия спадаха населените места, където преобладаващ поминък беше земеделието: селата Радилово, Капитан Димитриево, Бяга, Исперихово, Козарско и до известна степен гр. Брацигово и гр. Пещера. В градовете имаше няколко малки производствени и търговски предприятия и занаятчийски работилници. Към втория район, който може да бъде характеризиран като горски, спадаха онези населени места, където преобладаващият поминък беше свързан с дърводобива и дървообработката, а земеделието и скотовъдството имаха помощен характер: Равногор, Фотиново, Нова махала, Батак и част от населението на Пещера.

Тази условно очертана стопанска структура до голяма степен определяше партийната, обществената, икономическата и социалната дейност на околийския комитет и на местните партийни организации. Трябва да отбележа, че в горския район наред с общините голяма роля играеха и Държавните горски стопанства (ДГС), чиито ръководства обикновено се намираха извън населените места. Именно те организираха дърводобива и дървопреработката, залесяването и опазване на горите, строителство на пътища и постройки – дейности, в които беше ангажирана значителна част от населението на околията. В тях също се създаваха партийни организации.

Тук ще се спра само на някои моменти от двегодишната ми работа в Околийския комитет, чиято дейност се ръководеше от общата политика на Централния комитет и правителството на Отечествения фронт, насочена към подготовка за преминаване към изграждането на основите на социализма в страната. През периода 1947-1948 г. се проведоха XIII, XIV и XV пленуми на ЦК на БРП (к), сформирани бяха първото и второто правителство на Георги Димитров, приета беше новата републиканска конституцията, Двегодишният план за развитие на икономиката, национализирани бяха индустриалните предприятия и банките.

Нашата задача беше да разясняваме тези събития и реформи на партийни, общоселски, градски и квартални събрания, а благодарение на организационната ни дейност по места политическите решения и програми се превърнаха в реалност.

Хората трябваше да станат съпричастни на революционните про-

мени, които залагаха основите на социализма в страната. Основно внимание обръщаме на укрепване на партийните организации, на политическата подготовка на секретарите и ръководствата на партийните и на останалите местни и околийски обществени организации. Създаваха се семинари и кръжоци. В работата си бяхме взискателни и самокритични. И макар партийните организации да допускаха редица слабости, тяхната дейност значимо се подобри и активизира.

Бюрото на околийския комитет и местните партийни организации подпомагаха административните учреждения в лицето на околийското управление, околийската агрономическа служба и кметствата за **подобряване на земеделското производство**. Важно място в стопанската структура на района заемаше тютюнопроизводството, върху което през пролетта на 1947 г. беше установен държавен монопол. Между тютюнопроизводителите и агентите на държавната Дирекция на монопола, която трябваше да организира изкупуването на тютюните в зависимост от тяхното качество, се породиха редица спорове и конфликти. Лично съм вземал участие в бурни заседания по тези въпроси в селата Радилово, Капитан Димитриево и Козарско, където местните производители се противопоставяха на специалистите от държавната дирекция.

Трябва да отбележа, че опознах добре проблема и се прекланях пред производителите на тютюн, чието отглеждане, събиране и преработка не само изискват тежък физически труд, но и са съпроводени с много несигурност относно качеството на окончателния продукт. В това отношение много полезна роля играеше Научно-практическата станция по тютюните в с. Козарско, ръководен от Димитър Атанасов, който по-късно стана професор и ректор на ВИХВП – гр. Пловдив. Наред с това, в Пещера имаше и Тютюнева гимназия, в която учители-специалисти и обучаваха ученици от всички тютюневи райони на страната.

Добре работеше и Околийската агрономическа служба с директор Димитър Вачков, която разполагаше с подготвени агрономи и ветеринари. Полагаха се усилия за внедряването на най-добрите сортове ябълки, ягоди, грозде, картофи и др. В с. Равногор се създаде семепроизводителна база за производство на картофи, които се изкупуваха на по-високи цени и се използваша само за семе в околията и в други райони. Заслуга за напредъка на селското стопанство в района заслуга имаше и БЗКБ, която отпускате кредити и подпомагаше земеделските производители с доставка на семена, земеделски машини и съоръжения, изкупуваше и доставяше селскостопански произведения. Директор на банката беше Цветански – човек енергичен, смел в действията си и широко скроен по душа.

За организиране и защита на селските стопани в страната беше създаден Общ земеделски професионален съюз (ОЗПС), начело с легендарния политически деец и мъдрец Пеко Таков. Във всички селища на околията създадохме местни ОЗПС, а председател на околийското профсъюзно ръководство стана Димитър Василев от с. Исперихово. Макар и сравнително млад, той познаваше в тънкости местното селскостопанско производство и неговите проблеми и задачи. Беше природно интелигентен и добър по характер. Сприятелихме се и често заедно обикаляхме селата, вечер правехме събрания и съвещания в клубовете, а през деня излизахме на полето заедно със селяните при засаждането и обирането на тютюна, при сушенето и дипленето му. Изминали сме заедно стотици километри пешком по междуселските пътища и пътеки, заедно посещавахме родителите си в празничните и свободни дни, за да се нахраним, да починем, да почувстваме майчините ласки. Димитър беше член на пленума, а през 1948 г. стана и член на бюрото на Околийския комитет. След 1950 г. беше на работа в армията като политически офицер; пенсионира се с чин полковник, а след това продължи да работи на ръководни длъжности в една стопанска организация.

В околията ни, и най-вече в Бяга, Исперихово, Козарско и Пещера, се произвеждаха значителни количества плодове – ябълки, грозде, ягоди и др. И досега ми се струва, че няма по-вкусни ябълки от тези, отгледани в градините покрай нашата Стара река...

Годината 1947, както и предшестващата, беше сушава в цялата страна. Околийският комитет, Отечественият фронт и околийското агрономство приехме план с редица мероприятия срещу последиците от сушата: напояване, пълно засяване на всички земеделски земи, засяване на някои горски площи с картофи, замяна на дървен материал срещу жито и мазнини, борба със спекулата и др. От своя страна, правителството одобри Наредба № 1, с която производителите се задължаваха да извършват вършитбата на определени от общините хармани и под надзора на специални контролори. Предвиждаха се тежки санкции за нарушителите на наредбата.

За изясняване на обективните трудности, породили необходимостта от тези строги мерки, и за създаване на съответната организация провеждахме партийни и общоселски събрания от името на Отечествения фронт. В изпълнението на тази задача се включиха всички околийски административни служби и обществени организации. Беше установен строг контрол. Често членовете на бюрото на ОК прекарвахме нощта на

харманите, за да оказваме помощ на кметствата за организацията на вършитбата и за изглаждане на конфликтите между контролорите и селските стопани. Недоволството на производителите на зърно беше много голямо, постоянно се вършеха нарушения и се налагаха наказания, които създаваха напрежение. Общо взето и това “мероприятие” беше изпълнено. На областно съвещание в Пловдив Вълко Червенков изнесе информация относно Наредба № 1 и съобщи, че Георги Димитров я определил като “лош документ” и трудно се съгласил да я подпише.

Бюрото на Околийския комитет полагаше големи усилия да подпомага дейността на Районната дирекция по горите (РДГ) за **развитието на горското стопанство** и особено за организацията на дърводобива, който имаше национално значение и съставляваше около 20% от дърводобива в страната. Околията заемаше по-голямата площ от Баташката планина с нейните обширни горски масиви от иглолистни и букови гори.

В РДГ се трудеха много инженер-лесовъди, горски надзиратели и работници. Основни стопански звена на дирекцията бяха държавните горски стопанства (лесничейства). Залесяването, дърводобивът, дървообработката и транспортирането на материала за нуждите на строителството се извършваше от няколко хиляди работници, организирани в повече от 10 държавни горски стопанства (ДГС).

Директор на РДГ през 1947 г. беше инж. Йордан Кърпачев, много добър специалист и организатор, с перспективни виждания за развитието на горското стопанство в района и страната. Той имаше твърд характер и водеше упорита борба срещу контрабандата и корупцията.

Една нощ след събрание в горското стопанство и дъскорезната фабрика в м. Широка поляна, пътувахме с кола за ГС “Беглика”, където трябваше да пренощуваме. Внезапно пред колата изскочи заек и се затича към светлината на фаровете. Петър Вранчев стреля с пистолета си и за наше учудване успя да уцели. Сутринта, когато бяхме седнали да прием чай, Кърпачев запита Вранчев:

– Петре, знаеш ли, че ловът е забранен и аз съм длъжен да накажа нарушителя за убийството на заека. И това ще сторя.

Той нареди да донесат формуляри и написа акт на нарушителя с определение да заплати 400 лева. Глобата беше платена, а заекът – отнесен в кухнята на работническата столова.

През 1948 г. за директор на РДГ беше назначен инж. Георги Стайков.

В горските стопанства бяха създадени партийни организации, които оказваха мобилизиращо въздействие върху партийните членове, горските работници, служителите и ръководителите. С удоволствие посе-

щавах (много често пешком) горските стопанства, срещам се с работниците и ръководителите, присъствал съм на много събрания и заседания по най-различни въпроси. През този период работех с инж.-лесовъдите Георги Стайков, Недялко Пиперков, Найдено Тодоров, Никола Панов и други смели мъже, които буквално се бореха за развитието, опазване и рационално използване на горите.

През 1947-1948 г. в състава на РДГ се създаде и поделение “Дървопласмент” при Районната дирекция на горите- Пещера.

Околийският комитет хвърли много усилия и около организацията на **строежа на язовир “Ташбоаз”** (сега “Голям Беглик”). Строителите бяха посетени от министъра на енергетиката Трайчо Костов, председателя на ДКП Добри Терпешев, Васил Коларов и други държавни и партийни ръководители. Тук работеха висококвалифицирани инженери, техници и работници. Много от тях след завършване на строителството на язовира участваха и в изграждането на Баташкия водноенергетичен път. Директор на строежа беше инж. Апостол Пашев – отличен специалист и организатор, завършил висше образование в Чехословакия, участник в антифашисткото движение. По-късно той стана заместник-министър, преподавател и професор в Политехниката и председател на Държавния планов комитет.

Често присъствах на събрания и семинари на партийната организация на строителите на язовира. Много полезни се оказаха разговорите ми с Апостол Пашев по различни служебни и партийни въпроси. Малко преди приключването на строежа за директор беше назначен инж. Чернев, който също много добър ръководител. След тържественото откриване на язовира, строителите се шегуваха:

– Добре е да строиш язовир като Апостол Пашев, но още по-добре е да го откриваш като инж. Чернев.

Друга грижа на Околийския комитет беше да стимулира **развитие**то на **кооперативното движение** в лицето на горските производителни кооперации, които имаха значителен дял в изпълнение на Двегодишния план (1947-1948 г.); на потребителните и трудово-занаятчийските кооперации, на кооперациите на тютюнопроизводителите и Популярните банки. Макар и с бавни темпове, започна подготовка за създаване на ТКЗС. Първото трудово-кооперативно земеделско стопанство в околията заработи в с. Исперихово през септември 1948 г.

Направихме много и за развитието на **образователната система**. По това време в околията имаше 5 средни учебни заведения. Стотици младежи завършиха средно образование, а много от тях се записаха във

висши учебни заведения. Създаваше се една нова интелигенция, която даваше своя принос в развитието на околията и страната. Особена заслуга за културното развитие на населението имаха читалищата, които организираха библиотеки, читални, развиваха художествена самодейност, курсове за ликвидиране на неграмотността, поставяха театрални постановки и пр.

Отново на изпити. И в Пещера продължавах да използвам свободното си време, за да се подготвям за изпитите по няколко дисциплини. Четях и разнообразна художествена, научна и научно-популярна литература. Винаги при посещения в селата и горските стопанства носех в чантата си по някоя книга, а в свободните вечерни часове в Пещера изучавах учебниците или четях икономическа и философска литература.

През март 1947 г. Гера ми съобщи, че изпитната сесия ще бъде през май и юни и ми предложи да се запиша за изпити по 2-3 дисциплини. Така и направих. През юни получих 15-дневен отпуск и заминах за София, където живях у чичови, а Гера беше на квартира у приятелката си Надя Попова. Започнахме заедно да учим и аз успях да се явя на изпита по социология.

Междувременно от Околийския комитет ми съобщиха по телефона да се върна в Пещера, защото сътрудници на Областния комитет са дошли на посещение и искат да проверят работата на Околийския комитет. Сбогувах се с Гера и се върнах в Пещера.

На заключителното заседание след проверката присъстваха и секретарите на Областния комитет Георги Костов и Демир Янев. След заседанието имаше скромна вечеря на членовете на бюрото с тях и сътрудници на Областния комитет. По едно време Г. Костов се обърна към мен и пред всички запита:

– Другарю Чаушев, как смяташ едновременно да продължиш образованието си и да работиш в Околийския комитет? Работата ти е трудна, изисква напрежение и всеотдайност.

Без да дочака отговора ми, той започна да разказва как е следвал право и как го е завършил.

– Следвам в Държавното висше училище за финансови науки, вземам си постепенно изпитите и се надявам през есента да се запиша за седми семестър. Още веднаж ще повтора молбата си да бъде освободен от партийна работа, за да приключи образованието си. След като се дипломирам ще бъде по-полезен и на обществото, и на себе си. Нека да се има предвид, че вече съм на 25 години.

Разказах какви дисциплини изучавам и за неотдавнашния изпит по

социология.

– По принцип трябва да се съгласим с него – обърна се Г. Костов към всички, – но предлагам той да работи в комитета поне още една година, а през следващата учебна година да бъде включен в списъка за кандидатите да следват висше образование в СССР. Ти ще загубиш още една година – обърна се той към мен, – но ще получиш солидно икономическо образование. Това не е загуба на време, защото тук ти трупаш опит и знания. Сега не бихме могли да те освободим. Ти и твоите другари от комитета съзнавате това по-добре от мен и от др. Демир Янев.

Всички присъстващи подкрепиха предложението на Георги Костов.

Продължих да работя в Околийския комитет, а успоредно с това до лятото на 1948 г. успях да положа още няколко изпита.

Гера също продължаваше следването си. Постоянно се срещаме в Пещера, Батак, Каменица и София, очаквайки да се създадат подходящи условия да сключим брак и да заживеем заедно. Междувременно направихме скромнен за тогавашното време годеж в Батак, който придаде донякъде официален характер на нашите отношения.

Измина още една година. През август 1948 г. Околийския комитет ме препоръча на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) като кандидат за следване на висше образование в СССР. Бях одобрен, но се сблъсках с нови трудности при освобождаването ми като втори секретар на околийския комитет. За целта беше необходимо съгласието на организационния отдел на ЦК на БРП (к), тъй като областните комитети вече бяха разформировани. Дълго чаках отговор от София, а той все не идваше. Инструкторът на ЦК за нашата околия Савка Богданова обаче знаеше за уговорката с Областния комитет през 1947 г. и успя да издейства разрешение за освобождаване ми дни преди заминаването на студентската групата за СССР.

Гера също беше предложена за следване в СССР. Радостта на двамата ни и на нашите близки беше голяма. Гера обаче отпадна от списъка на първата група заминаващи студенти. Съобщиха ни, че са я включили във втората група, която още се оформя. Предстоеше ни временна раздяла.

Започнах да се подготвям за заминаване. Трябваша ми пари, за да си купя дрехи и други необходими вещи, и се принудих да изтегля заем от 60 000 лв. от Популярната банка, поръчители по който станаха баща ми и чичо Борис.

* * *

За близо двете години (от януари 1947 до септември 1948 г.), през кои-

то работих в Околийския комитет, аз се привързах към Пещера и селищата на околията, обикнах местните трудови хора, с мнозина се сприятелих и запазих от тях скъпи спомени и впечатлен. Ето имената на някои от тях. От **Пещера**: юристите Коста Андонов и Йордан Паликаров, Никола Галанов, Владимир Докторов, Тодор Кожухаров, Никола Стоилов, Тодор Арнаудов, Борис Пиринчиев, Никола Бойкинов, Мария Тризлова, Коста Терзиев, Щерю Щерев, Димитър Бухлев, Рашко Сугарев и др. От **Брацигово**: Георги Янков, Никола Траянов, Тодор Терзиев, Димитър Троянов, Петър Троянчин и др. От **Равногор**: Димитър Анев, Петър Анев, Йордан Младенов и др. От **Розово**: Ангел Млячков, Георги Илиев, Кърпачев. От **Бяга**: Славчо Спасов, Вела Дюдюкова, Рангел и Бончо, чиито фамилии съм забравил, Димитър Стойчев. От **Козарско**: Васил Русев, Йордан Попов, Ангел Янев. От **Исперихово**: Ангел Стаменов, Димитър Шопов, Борислав Шопов, Георги Шопов, Димитър Василев. От **Жребичко**: Георги Крушарски и Тома. И много други от селищата на околията и горските стопанства...

През тези две години икономиката на околията се развиваше добре и успешно се изпълняваха задачите, поставени от Двегодишния план. Започна строителство на няколко завода в Пещера и Брацигово; разшири се и се модернизира шосето Пещера-Батак-Доспат; изграден беше язовир "Ташбоаз"; добивът на дървен материал достигна 200 000 куб. м.; започна модернизация на дъскорезните фабрики; увеличи се производството на тютюн, ябълки, грозде, ягоди, картофи и др. Понататъшното икономическо развитие на околията залегна в проекта на първия петгодишен план (1949-1953) за социално-икономическото развитие на страната.

Околийската партийна организация укрепна и се развиваше добре: нейното влияние сред населението нарастваше. Братски се сбогувах с първия секретар Петър Г. Вранчев, с членовете на бюроа Щерю Щерев, Димитър Василев, Никола Галанов и с членовете на пленума на Околийския комитет. Разделих се с Пещера, но тя остана частица от моето сърце и душа. И сега, след повече от 60 години, аз пазя спомените за нашата успешна работа в тогавашните тежки и сложни условия, за ентузиазма и безкористието, за романтиката на нашата младост, за добрите дела, за хубавите хора, другари и съратници в борбата за по-добър живот.

ГЛАВА IV

СТУДЕНТСКИ ГОДИНИ В МОСКВА (октомври 1948 – декември 1952)

Пътуване до Москва

В края на септември 1948 г. нашата група от повече от 100 нови студенти в СССР беше окончателно сформирана. На гара София ме изпратиха Гера, родителите ми и приятели. Беше тиха и приятна вечер. Сутринта пристигнахме в Бургас и за пръв път видях морето. Оттук отплувахме с кораб към Одеса. Пътуването беше продължително. Паратходът се движеше само през деня и близко до бреговата линия, защото в Черно море все още имаше мини. Имахме нощни престои във Варна и Кюстенджа. Групата ни беше разнородна, но весела. Запознах и се сприятелих с много бъдещи студенти. С някои от тях се срещнахме през годините на следването, а по-късно и в България, когато те вече бяха станали инженери, икономисти, лекари, артисти, кинорежисьори...

В Одеса. За първи път стъпвах на руска земя. Посрещнаха ни много сърдечно и ни настанаха в хотел с добри битови условия. Организираха ни и обиколка на забележителностите на Одеса, която през войната била полуразрушена, но сега беше вече почти напълно възстановена. Осезателно почувствахме обаче мащабите на варварските разрушения и грабежите, извършени от немските и румънските войски.

Пътуването ни към Москва продължи с влак, настанени в удобни спални вагони. Минавахме през много поля и реки, покрай малки и големи селища, които бяха възстановени, но още се виждаха и чувстваха големите разрушения на войната. Все още имаше развалини, по полята се виждаха обгорели танкове. На по-големите гари влакът имаше престои и ние излизахме да се разгъпчем. На пероните нашите самодейци пееха руски и български песни. Любима ни беше “Калинка”. Към групата се присъединяваха и други пътници, които също пееха и танцуваха.

В Киев имахме 24-часов престой. И тук ни посрещнаха много добре и ни настанаха в хотели. Разгледахме някои от забележителностите на този прекрасен град, който впоследствие често посещавах при пътуванията ми през ваканциите.

През цялото пътуване силно впечатление ми направи голямото движение на пътници по железопътните гари, мащабното строителството на шосета, линии, мостове, и най-вече хората: бодри, забързани, весели.

Най-после пристигнахме в Москва, за която така мечтаеше нашата

група. Слязохме на Киевската гара (“Киевский вокзал”), където щяхме да пристигаме и да си заминаваме през следващите няколко години. Гара, която обикнах и посещавах и по-късно... Вълнувахме се много. Посрещнаха ни много хора: представители на посолството, ръководители на студентското землячество, на Министерство на образованието на СССР, на Московския комитет на Комсомола, български студенти и аспиранти. Прегръщания, ръкостискания, разговори, размяна на съобщения и пратки от България...

С автобуси пътувахме по широк булевард край Москва река и по други булеварди и улици. И ето студентското общежитие “Дом коммуны” на ул. “Второй Донской переулок”. Временно бяхме настанени в голям гимнастически салон, специално пригоден за пристигащи от чужбина студенти. Тук прекарахме няколко дни. Направиха ни медицински преглед, разпределиха ни и ни изпратиха в съответните висши учебни заведения. През първата вечер организирано посетихме кино “Ударник” и гледахме филма “Млада гвардия”. След филма бяхме поздравени с “добре дошли” от представители на Московския Комсомол. Обсъдихме и впечатленията си от филма. Бъдещата видна театроведка Юлия Огнянова направи хубав анализ на филма и говори емоционално за героизма на съветските младежи. Докато чакахме разпределението си по учебни заведения, през следващите дни ние разгледахме “Червения площад”, площада на Революцията, метрото и другите забележителности в центъра на Москва. От Централната поща изпратих писма и телеграми на Гера и родителите си. Особено приятна и сърдечна беше срещата ми с вуйчо Янко Янев и съпругата му Маренка в хотел “Метропол”.*

Във Висшия институт за народно стопанство “Г. В. Плеханов”

Заедно с Георги (Гриша) Станчов Филипов и Иван Виденов бяхме разпределени да следваме във Висшия институт за народно стопанство “Г. В. Плеханов”, специалност “Вътрешна търговия”. Основан като висше търговско училище през 1907 г., институтът беше едно от най-добрите московски висши учебни заведения. В него са работили известни руски учени като В. Р. Вилямс, Ф. В. Церевитинов, Я. Я. Никитский и др.

Бяхме приети от зам.-ректора проф. А. И. Попов, от декана проф. Ф. Ф. Селиванов и от неговия заместник доц. Борис Давидович. Те се осведомиха за нашето образование и подготовка, разказаха ни за института

* По това време вуйчо беше секретар при военния аташе в българското посолство в Москва.

и за специалността, която щяхме изучаваме, дадоха ни някои указания за нашите задължения и ни увериха, че винаги можем да разчитаме на тяхната помощ.

Стопанското управление на института ни настани в студентското общежитие на ул. “Зацепа” № 43, стая 50. За наша радост квартирата ни се намираше в непосредствена близост до сградата на института. Условията бяха добри. Два месеца живях в това общежитие заедно с Гриша Филипov и Иван Виденов. Между нас се установиха другарски отношения на доверие, взаимопомощ и толерантност.

Започнахме учебни занятия в средата на октомври, когато вече беше минала половината от семестъра. И тримата бяхме зачислени в VI учебна група на I курс в Търговско-икономическия факултет, която се състоеше от 25 студенти. Бързо се сприятелихме и станахме част от един прекрасен колектив. Студентското ни ръководство се състоеше от отговорника на групата (“старостта”) С. Г. Микоелян, комсомолския организатор Лариса и партийния организатор Володя Бельчук – участник във войната с офицерско звание, който години по-късно щеше да стане професор и доктор на икономическите науки. И тримата бяха умни, трудолюбиви и добри организатори. Заради високата ни успеваемост през следващите години нашата група шеговито беше провъзгласена за “гвардейска”.

Беше вече средата на семестъра, лекциите по различните дисциплини бяха напреднали много и ние започнахме усилена работа, за да преодолеем неволното ни изоставане. Преподаваха ни високо квалифицирани и известни с научните си постижения професори и доценти. Аудиториите бяха просторни и удобни. Разполагахме с богата учебна библиотека, с тиха и светла читална зала, а често посещавах и фундаменталната (научна) библиотека, предназначена най-вече за преподаватели и аспиранти. Институтът разполагаше и с много специализирани учебни кабинети, снабдени със съответна литература.

Факултетната канцелария успешно организираше и контролираше учебния процес. През цялото време на следването си аз не видях и не почувствах нарушение на установените правила. Секретар на факултета беше деловата и учтива Валентина Ивановна Селиванова, която студентите изключително уважаваха. Добре уредена беше и столовата за студентите и преподавателите.

Според учебният план, през първата и втората учебна година се изучаваха главно общоикономически и други фундаментални дисциплини: политическа икономия, исторически и диалектически материа-

лизъм, логика, история на икономическите учения, история на СССР и другите страни, география на СССР и другите страни и др. Тези предмети не представляваха трудност за мен, защото имах добра икономическа и политическа подготовка. Специалните дисциплини се изучаваха главно през следващите две-три години.

Аз и Иван Виденов обаче трябваше да преодолеем редица трудности при изучаването на руски език и на висша математика. Започнахме езиково обучение при преподавателя Петър Петрович, който беше сърдечен и енергичен човек в пенсионна възраст, с богат педагогически опит. Той ни обикна и прекарваше с нас повече от определеното време, посещаваше ни и в общежитието. По-трудно вървяха нещата с висшата математика, тъй като аз и Иван няхахме необходимата подготовка и не можехме да възприемаме пълноценно преподавания материал.

В търговската гимназия бях изучавал елементарен курс по математика. Споделихме това с декана. Той незабавно определи преподавател, който започна да ни преподава по специална програма с цел да покрием изискванията на програмата по висша математика. Посещавахме лекциите на проф. Попов, известен руски математик, който имаше аристократичен вид и беше твърде строг със студентите. По време на лекциите той имаше навик да се разхожда из залата и от време навреме канеше някой от нас да реши определена задача на черната дъска. Това искрено забавляваше студентите. Те искрено го уважаваха, въпреки високите изисквания, които предявяваше към тях.

Двамата с Иван преодоляхме изоставането и съобразно учебния план и програмата за двете учебни година положихме два изпита по висша математика с отличен успех. Голяма помощ на един по-късен етап ми оказваше и Гера, която беше добра математичка.

През първите седмици след пристигането в Москва ние с нетърпение очаквахме честването на 31-та годишнина на Великата октомврийска революция. В дните преди празника фойето, залите и сградата на института бяха украсени и допълнително осветени. Навсякъде се чувстваше радостно оживление. Проведе се общоинститутско тържествено събрание, последвано от концерт и забава.

Нашата учебна група празнува колективно вечерта на 6 срещу 7 ноември в квартирата на една състудентка. Беше весело, имаше много песни и танци. Така успях да видя състудентите си в непринудена атмосфера: весели, добронамерени, духовно богати, различни по характер, преживяли при различни условия военните трудности и не

забравили загубата на свои близки роднини и приятели. През войната те са били още деца на 15-18 години. Средното си образование повечето от тях бях завършили в следвоенните времена. Но младостта си е младост, те се веселяха, пееха и танцуваха. Ние тримата, Гришата, Иван и аз, се прибрахме в общежитието след полунощ.

В 8 ч. сутринта на 7 ноември отидохме на Серпуховския площад, където беше сборният пункт на студентите от нашия институт. С песни и танци колоната ни бавно пое към Червения площад. Пред трибуната на Мавзолея преминахме в ранния следобед, след 13 ч. Изпитвах особено, трепетно чувство. На трибуната бяха застанали ръководителите на държавата и партията, които за пръв път виждах на живо: Молотов, Микоян, Берия, Хрущов, Каганович, легендарният Воршилов... Но... нямаше го Сталин. Разбрахме, че той не стоял през цялото време на трибуната.

След като пресякохме площада, на моста на Москва река се сбогувахме със състудентите си и се прибираме в общежитието. Вечерта и тримата отново се върнахме на Червения площад, който беше украсен и светъл. Хиляди московчани се веселяха и танцуват. Това беше един мечтан и щастлив ден, който не мога да забравя.

Пристигането на Гера. В студентското общежитие “Дом коммуны”

Гера пристигна в Москва с втората група студенти около средата на декември 1948 г. Разпределиха я в специалност “Планиране на народното стопанство” на Висшия държавен икономически институт, който се намираше в съседство с нашия институт. Радостта ни, че сме отново заедно беше голяма.

С Гера сключихме граждански брак в посолството. Кумуваха ни военният аташе полк. Александър Починков и вуйчо Янко Янев. Пихме по чашка вино. И толкоз... Никакви церемонии и тържества. Годеникът и годеницата станаха съпруг и съпруга.

С помощта на посолството и на представителите на българското студентско землячество Гергин Гергинов и Димитър Русинов получихме квартира в студентското общежитие “Дом коммуны”. Това беше едно сравнително удобно за студенти общежитие с повече от 2000 стаи за по двама души, с голяма читалня и библиотека, с киносалон, столова, бюфет и магазин за хранителни стоки. На всеки етаж имаше кухня, изолирана от жилищната част. Тук в продължение на 4 години живяхме в дружба със съветски, български, немски,

полски, китайски и други студенти...

Гера беше член на “домсъвета”, който организираше културно-просветни занимания в общежитието: прожектираха се филми, уреждаха се срещи с учени, културни и политически дейци и артисти. Провеждаха се концерти със съветски и чуждестранни изпълнители. Общежитието се поддържаше добре, в него цареше ред, чистота и спокойствие. Не съм запомнил през тези четири години прекъсвания на отопление, електричество и вода. Пред очите ми е нашата малка стаичка, с площ малко по-голяма от тази на влаково спално купе, с една масичка, две шкафчета, две малки стенни етажерки за книги, добре подредена и украсена. Това беше нашият пръв общ дом.

Веднага след като се настанихме в общежитието Гера се включи в учебния процес. Налагаше се много бързо да компенсира голямото си изоставане. За два месеца тя успя да положи съответните изпити и ги взе с отличен успех. На 15.II.1949 г. тя започна втория семестър, след като беше изпълнила всички задължения за първия. По общотехническите дисциплини тя вече беше получила добра подготовка в Софийския университет.

Учение и преподаватели

През януари 1949 г. приключих първия учебен семестър с отличен успех. По традиция, след завършването на сесията Институтът изпрати група отлични студенти на екскурзия в Ленинград. В продължение на една седмица аз и Иван Виденов разглеждахме забележителностите на града-герой, прославил се през Великата октомврийска революция и в годините на Отечествената война...

Както отбелязах, в началото на нашето следване ние изучавахме общотехнически дисциплини. Особено внимание се отделяше на политическата икономика. Лекциите ни по този предмет се водеха от проф. Константинов, а семинарните занятия – от доц. Деманщейн. Учебници нямаше. Подготвихме се по лекциите, които обаче не покриваха високите изисквания на семинарните занятия. Основно четиво ни беше тритомното издание на “Капитала” на Карл Маркс и някои научни трудове. През първите месеци, когато трябваше да изучавам руски език и едновременно да усвоявам сложните мисли на Карл Маркс и Фридрих Енгелс, прекарах дълги часове в четене на “Капитала”. Ръководителката на семинара изискваше да конспектираме литературните източници по всяка тема и активно да участваме в обсъжданията. Беше ни трудно, но още съм благодарен на доц. Деманщейн за нейните методи-

чески умения, които използвах по-късно в моята педагогическа дейност.

Друга основна дисциплина беше “Марксизъм–ленинизъм”, която включваше История на ВКП (б) и Диалектически и исторически материализъм (философия). И двата предмета се преподаваха от проф. Яков Лвович Харапинский, а семинарните упражнения се водеха от доц. Наталия Матвеевна Цветкова и други преподаватели. Интересна личност беше проф. Харапинский, за него се разказваха вицове, но беше добър лектор, студентите се привързваха към него и често го изпращаха с ръкопляскания. На ръст той беше възнисьък, леко пълен и небрежно облечен, винаги идваше с чанта, която небрежно захвърляше на катедрата, но никога не използваше.

Веднъж ми разказаха, че наш колега на партийно събрание критикувал професора за небрежното му облекло. И ето първият учебен час след критиката: проф. Харапинский влезе в аудиторията и застана пред катедрата усмихнат и облечен в нов костюм и с нова чанта в ръка. Всички станахме и го приветствахме с аплодисменти. Мога да посоча много подобни примери, които показваха взаимното уважение между преподаватели и студенти.

Първият изпит, който положих, беше по История на ВКП (б), по-късно преименувана в КПСС. По предложение на Гриша Филипов и с разрешението на декана тримата българи се явихме на изпита по тази дисциплина предсрочно след приключването на лекциите. Бяхме добре подготвени още в България. И тримата получихме отлични оценки с похвала от доц. Цветкова. Тя беше красива, стройна и жизнерадостна жена. След няколко години узнах, че се е омъжила за проф. Харапинский.

С интерес слушах лекциите по История на народното стопанство на СССР и другите страни и по Икономическа география на СССР и другите страни. Изучавахме икономическите райони на Съветския съюз, постиженията им, огромните природни ресурси, с които разполагаше страната, разгърналото се след войната строителство – “великите Сталински строежи”...

Първата ми курсова работа по икономическа география беше на тема “Тютюневото производство в България”. За написването ѝ използвах литература в Ленинската библиотека. Получих отлична оценка и бях поздравен по време на лекция от професора с “молодец”, с което истински ме притесни. През време на следването развих още две курсови работи. Едната беше по политическа икономия на тема “Развитие на колхозите и преустройството им” (по това време колхозите и совхозите се реформираха по предложение на Н. С. Хрущов), а втората беше по

икономика на търговията на тема “Обобществяване на търговията в България”.

Много съдържателни и увлекателни бяха лекциите по правни дисциплини на известните юристи проф. Д. М. Генкин и проф. Граве, който преподаваше гражданско и търговско право. Наред с теорията, той изясняваше и анализираше различни казуси. Студентите му задаваха много въпроси в писмена форма и отделяше време за отговор, но обикновено времето не му стигаше. Слагаше листчетата с въпросите в джоба си и довършваше разясненията си на следващата лекция.

Най-големи усилия полагах за изучаване на специалните дисциплини: икономика, планиране и организация на търговията, търговска статистика, финанси и счетоводство. Преподавателите по тези дисциплини бяха утвърдени учени. Лекции по “Икономика и планиране” четяха проф. Лифшиц, проф. Б. И. Гогол и др. Те бяха автори на учебници и имаха много научни публикации. Семинарите по икономика и планиране на търговията се ръководеха от доц. Генкина, една много подготвена, взискателна, но приветлива и внимателна към студентите преподавателка. Нейното умение да беседва със студентите по изучаваните въпроси и проблеми и да обобщава резултатите от тях станаха образец за мен и се стремях да ги използвам в своята педагогическа практика.

Особено внимание се обръщаше на специалните семинари за изучаване на стоковите пазари, които се провеждаха в последните два семестъра. Студентите получаваха задача да изучат пазара на определена стокова група, което означаваше да се изследва производството и търговията им (движението на стоките до търговската мрежа и реализацията им, цените, търговските отстъпки, разходите на обръщението, проблемите и предложения за решението им). Докладите се обсъждаха от участниците в семинара и преподавателите. По организация на търговията лекции изнасяха също известните учени проф. С. В. Серебряков, проф. Я. А. Каминский и др.

Много полезни за нас бяха производствените практики по въпросите на планирането и организацията на търговията, които се провеждаха по специални програми в търговските организации. Те завършваха с отчети на студентите и се защитаваха пред преподавателите и ръководителите на организациите. В резултат учебната подготовка на студентите минаваше през изпитанието на практиката. Мога да кажа, че двамата с Иван Виденов получихме подготовка, която даваше възможност да ръководим значителна по дейност търговска

организация. Докладът, който направих за планово-икономическата практика в Москворецкия универсален магазин, беше съдържателен и предлагаше не само анализ, но и редица изводи и препоръки, които получиха висока оценка при защитата пред комисията с участието на директора на магазина.

Летни ваканции в България

С Гера завършихме успешно първата си учебна година и положихме всички изпити с отлични оценки. Сесията приключи в последните дни на юни 1949 г. Пригответяхме се с вълнение за заминаване в България. Предстояха ни два месеца ваканция. Използвахме няколкото свободни дни до заминаването, за да разгледаме някои забележителности на Москва, разхождахме се в парка “Горки”, по бул. “Горки” и площад “Маяковски”, пътувахме по Москва река с корабче и др. Ядохме сладолед с по чаша шампанско. Това бяха дни на пълна свобода, без лекции, без задължения след осеммесечен напрегнат труд.

Със съдействието на вуйчо Янко отпътувахме към София на 1.VII.1949 г. с военен самолет заедно с началника на Генералния щаб на Българската армия ген. Иван Кинов, члена на Политбюро на БКП Титко Черноколев и други военни лица. Забелязах, че всички са натъжени, малко и приглушено приказваха помежду си. Не се познавах лично с никой от тях. От завързалите се разговори разбрах, че Кинов и Черноколев са били при Георги Димитров, който се лекуваше в Москва. В София пристигнахме вечерта. С кола на военното министерство отидохме в квартирата на чичо Тодор и гостувахме на семейството му няколко дни. Както винаги, и сега бяхме приети като свои. Любка беше вече на работа в Министерство на търговията, а Ангел беше лекар в с. Якоруда.

На 2.VII. сутринта с Гера излязохме да се разходим по улиците на София. В тези първи часове след завръщането ни от Москва градът ми се видя малък, с ниски сгради, но тих и чист. Вървахме по бул. Цар Освободител. От уличните високоговорители звучеше траурна музика. Спряхме и се заслушахме. Говорителят с тъжен глас съобщи, че е починал министър-председателят и първи секретар на ЦК на БКП Георги Димитров. Хората спираха и с наведени глави отдаваха почит на великия българин...

Пристигнахме в Батак, посрещнати радушно от семейството, роднини и приятели. Взехме участие в прибирането на реколта. Изнесох две лекции в Школата за подготовка на пропагандисти в Пещера. По

инициативата на Българо-съветското дружество в читалищния салон пред многобройна публика двамата с Борис Балинов разказахме за впечатленията си от Съветския съюз.

Два месеца... едно прекрасно лято. Бяхме сред най-близките – баща, майка, брат Благойчо, снаха Дафинка и много роднини. Често гостувахме на дядо Георги и баба Дафина. В малката им градинка водехме оживени и весели разговори с лелите Мария, Иванка и Николина, с братовчеди и роднини.

Приятно беше и пребиваването в Каменица и Велинград при родителите на Гера, брата, сестрата и семействата им. Срецахме се с многобройните приятели на Гера – нейни съпартизани, ятаци, другари, съграждани. Посетихме м. Беглика, вр. Сюткя, язовир “Васил Коларов” (сега “Голям Беглик”) и други селища и горски обекти около Батак. Срецнах се с много приятели и другари, с които обсъждахме настъпилите след Петия конгрес на БКП промени. Четях много българска художествена и научна литература.

В последните дни на август с група от около 50 студента заедно с Гера заминахме за Москва с влак. Пътуването, макар и съпътствано с много трудности (прехвърляхме се от влак на влак, изтърпяхме много митнически и гранични проверки), беше приятно и полезно с непосредствените впечатления за страните, през които минахме.

Учебната 1949-1950 започна нормално в първите дни на септември. С Гера отново бяхме в нашата уютна студентска стаичка. Отново посещавах лекционните зали, учебните кабинети, читалните и библиотеките. Срецах се със състудентите си, споделяхме преживяното през ваканцията, радвахме се един на друг.

Тревожна беше лятната ваканция през 1950 г. Не мога да не отбележа тягостните политически събития и процеси, последвали Петия конгрес на БКП (декември 1948), които поставиха началото на мащабни партийни и съдебни репресии. През март 1949 г. Трайчо Костов, един от най-видните партийни ръководители и пръв заместник на Георги Димитров, беше изваден от състава на Политбюро на ЦК на БКП, а през юни с. г. беше изключен и от ЦК заради неговата “анти-съветска и антипартийна дейност”. Той и редица видни държавни и партийни дейци (проф. Иван Стефанов, Никола Павлов, Стефан Богданов, Иван Гевренев и др.) бяха съдени и станаха жертва – както по-късно беше официално признато – на необосновани обвинения. През следващите няколко години бяха репресирани голям брой партийни кадри. Особено вредна се оказа постановката на ЦК да се търси сред

партийните членове “врагът с партиен билет”.

“Върху значителна част от партийните дейци в центъра и по места – бивши политически затворници, концлагеристи и партизански ръководители, както се казва минали през огън и вода, витаеше сянката на съмнението и на подозрението”, пише Георги Чанков, по онова време член на ПБ и секретар на ЦК на БКП. “За известен период от време мнителността и клеветата бяха взели значителни размери. Това създаде смущение и страх в редовете на партията и сериозно тормозеше нейната всестранна дейност. Редица другари бяха репресирани и осъдени”.*

През лятната ваканция на 1950 г., която прекарахме с Гера в Батак и Велинград, узнах, че и в баташката партийна организация се е възцарила обстановка на несигурност и подозрение, съпътствана от прояви на клеветничество и доносничество. Въз основа на измислени обвинения са изключени от партията и наказани редица предани и активни дейци на партията и антифашисти, в това число и Петър Г. Вранчев – един от създателите на организациите на РМС и БРП в Батак, бивш политзатворник, секретар на ОК на БКП (1948 – 1950). Особено жесток и срамен е случая с Димитър Г. Хаджиев, един от активните ятаци на партизаните от отряда “Антон Иванов”. По лъжливи доноси той е обявен за предател и осъден. След година той и другите наказани са напълно реабилитирани. Психически и физическите страдания, понесени от тях и близките им, обаче не могат да се забравят и заличат. След реабилитацията си Димитър Хаджиев в продължение на 7 години беше секретар на БКП в Батак и направи много за икономическото развитие на града. Петър Г. Вранчев успешно работеше като зам.-директор на Захарния завод в гр. Пловдив.

Вълната от доноси засегнаха и мен. В края на август с Гера вече се подготвихме за завръщане в Москва, той като учебната година започваше от 1 септември. Явихме се в канцеларията на ул. “Аксаков”, където трябваше да получим паспортите си и другите документи, които ни бяха необходими, за да заминем за СССР. Аз обаче не получих паспорт: “Няма го, почакайте, проверявайте. Когато е готов ще ви съобщим”.

И аз зачаках... Гера временно отложи заминаването си. Девети септември празнувахме в Батак и Велинград. Най-накрая след 15 септември Гера замина за Москва, а аз останах да “чакам”. Ясно беше, че

* Чанков, Г. Равносметката. Спомени и размисли за революционната борба и строителството на социализма. С., 2000, 297-298.

съм злепоставен, оклеветен. Започнах да искам обяснение за задържането на паспорта ми от паспортната служба при МВР. Насочваха ме към КНИК, а там отново ме препращаха да се обърна към МВР. Явях се и пред комитет на БКП в Батак, околийския комитет на БКП в Пещера, в отдели на ЦК на БКП. При срещите ми с различни отговорни партийни дейци аз настоявах да узная в какво ме обвиняват или клеветят, и ако има някакви доноси срещу мен, те да бъдат проверени, да дам обяснения и т. н. Може би са били правени такива проверки, но аз не получих никакъв отговор на моите запитвания. Неофициално обаче – по слухове – постепенно узнах, че срещу мен са били отправени клевети в три направления:

1. Баща ми е бил архивар в общината, а следователно е подпомагал фашистката власт. Всъщност, през 1941-1944 той беше на открити антифашистки позиции. Подпомагаше мен и други политзатворници и семействата им, участваше в подготовката на нашия процес. Част от тази му дейността съм отразил по-горе във втората глава на настоящите спомени.

2. Имал съм роднина, емигрант в Франция, съден от Народния съд. Трябва да отбележа, че с него не съм поддържал никакви връзки, а неговият син беше партизанин в отряда “Антон Иванов”.

3. Бил съм в една килия с Трайчо Костов в Софийския централен затвор. Това не беше вярно и можеше лесно да се провери.

Отново обиколих същите партийни органи, за да изяснявам фактите по вероятните доноси и клевети. Никъде не получавах категорични отговори. Написах молба до Вълко Червенков, в която изложих подробно горепосоченото. Започнах да си търся и работа. Моите другари и приятели знаеха за всичко това. Чувствах тяхното доверие и готовност да ме подпомогнат. Имах голям авторитет и се ползвах с уважение сред моите съграждани и многобройните ми познати в Пещерска околия и София. Не бях изоставен и това ме крепеше. Вярата в справедливостта не ме напускаше. Повече от три години бях участвал в нелегалната антифашистка дейност на РМС в Търговската гимназия, почти две години прекарах като политзатворник в три затвора, в продължение на четири години се бях отдал на активна и безкористна обществена и партийна дейност в Батак и околията. Всичко това трябваше да застане срещу необоснованите клевети...

Беше студен слънчев ден, каквито са обикновено дните в Батак през късната есен. Вървах по главната улица. Въпреки вярата, мъката и клеветата глождеха сърцето ми. Видях, че срещу мен тича

телеграфистът Георги Пелев, мой приятел и съратник от ремсови години. Той размаха някакъв лист и се провикна: “Ангеле, нося най-добрата телеграма, която съм приемал. И за теб, и за мен. Тръгвай за Москва.” В телеграмата наистина пишеше да се явя в КНИК, за да получа документите за заминаването ми в Москва, където да продължа образованието си.

Много се колебах да отбележа ли тези моменти от спомените ми. И тъжното, макар и отдавна забравено, трябва да се знае: то е част не само от личния ми живот, но отразява духа на онези години на клевети и репресии, които въздействаха отрицателно върху духовното и икономическо развитие на страната. Трябва да отбележа също така, че след това не съм почувствал каквото и да било недоверие към личността и дейността ми от както от страна на обществеността, така и от страна на държавните и партийните институции...

Интересни и приятни бяха и летните ваканции през следващите учебни години. Особено важно и радостно за нас с Гера беше лятото на 1951 г. На 25.VII. в Батак се роди нашата дъщеря Елена. През септември аз заминах за Москва, а Гера се задържа в България и се завърна в Москва през зимата на 1952 г., за да положи поредните си изпити. Елена израстна при баба си Елена и дядо си Петър през месеците, когато Гера беше в Москва. Тъгата ни през тези месеци на раздяла с дъщеря ни беше много голяма...

Студентската земляческа организация в Москва

Българските студенти и аспиранти в Москва имаха своя земляческа организация. При пристигането ни тя се ръководеше от Гергин Гергинов (аспирант), Димитър Русинов (студент) и др. Провеждахме събрания по най-различни поводи, участвахме в срещи с български делегации в Москва, с видни съветски културни дейци и известни учени. Организирахме се и посещения на музеи и излети извън града. Ръководството подпомагаше студентите при решаване на учебни и битови въпроси.

Българското посолството беше гостоприемно към нас и често организираше срещи по различни поводи, дори канеше студенти на приеми. Особено внимателна към нас беше посланик Стела Благоева.

На едно събрание в старата сграда на Московския държавен университет присъства Тодор Живков, който ни беше представен като секретар на Градския комитет на БКП и член на делегация, ръководена от Вълко Червенков. Появата му предизвика голям интерес. За първи

път като студенти се срещаме с представител на ЦК на БКП. Събранието разглеждаше доклад за работата на землячеството и продължи дълго. Тодор Живков прояви интерес към доклада и изказванията, от време на време се намесваше с реплики, но много внимателно. В края на събранието той излезе на трибуната и произнесе продължителна реч за вътрешното и международно положение на страната, говори за трудностите и успехите, за хода на изпълнението на първия петилетен план, за необходимостта от подготовката на нови кадри. Пожела ни да се учим добре, да станем добри специалисти и да вземем дейно участие в изграждане на социализма в България. Беше изслушан с голямо внимание, говореше спокойно и ентузиазира слушателите, зажаднали за информация относно ставащото у нас.

Образувахме и **земляческа група на студентите от икономическите висши учебни заведения** със специалности вътрешна търговия, външна търговия, статистика, финанси и кредит. Групата ни периодично провеждаше обсъждания на актуални въпроси и проблеми на развитието на нашата икономика, организираше срещи с български специалисти и учени, които пребиваваха в Москва. Така ние се стремяхме да сме в течение за дълбоките политически и икономически промени, които бяха започнали в страната след нашето заминаване в СССР. В дейността на групата участваха много студенти, които по-късно щяха да станат видни държавни и стопански ръководители и учени: Гриша Филипов, Кирил Зарев, Дано Балевски, Грудни Желев, Иван Виденов, Ангел Чаушев, Богомил Андонов, Вълко Младенов, Никола Стефанов, Михаил Вельов, Георги Караманев, Ганка Кунина, Гера Пеева, Никола Величков, Асен Добрев, Любен Маринчешки и др.

Водехме оживени дискусии по някои теоретични въпроси. Така например, имаше спорове дали ТКЗС представляват социалистически предприятия, обсъждахме въпроса за собствеността върху земята, за характера на рентата. Тогава все още имахме по-различни представи за социализма, за плурализма на собствеността, за етапите на изграждане на социалистическото общество у нас. Разсъждавахме и говорехме свободно. Съзнанието ни все още не беше пропито от догмите на сталинския модел за социализма.

Вземах дейно участие в разискванията по въпросите на развитието на колхозите в СССР. Изнесох реферат в кръжока по политикономия в Плехановския институт. За да подготвя този реферат, аз изчетох някои доклади и статии на Никита Хрущов по аграрната реформа и развитието на колхозите и совхозите. В тях имаше формулировки,

които животът жестоко опроверга (например – за създаването на т. нар. агроградове). Брошурата на Й. В. Сталин “Икономическите проблеми на социализма” от 1952 г. спря развитието на икономическата мисъл, тласна теорията и практиката в погрешна посока.

Независимо от всичко, в Москва с Гера имахме прекрасни възможности не само да усвояваме икономическата наука, а и да възприемаме богатата руска култура. Посещавахме театрални постановки, концерти, музеи, изложби, срещи с учени, писател и артисти. Най-често ходехме на представления в Большой и Малый театър. За нас те бяха два истински храма на изкуството и културата. Съветското книгоиздаване ни впечатляваше с разнообразието и богатството на публикуваната художествена и научна литература. Добре поддържани и много посещавани бяха библиотеките. Четяхме много. Силно впечатление още в първите дни в Москва ми направи, че москвичани четат навсякъде: в трамваите, в метрото и в автобусите.

Студентски приятелства

С Гриша Филипов и Иван Виденов се запознахме при първото ми пътуване от София за Москва. С тях живях два месеца в една квартира. Учехме в една група и станахме добри приятели.

Гриша Филипов е роден в Украйна, баща му е българин, а майка му – украинка. В България семейството му се завръща след Първата световна война и се установява в с. Угърчин – родното място на баща му. Гришата завършва гимназията в Ловеч, става студент в Софийския университет, но за антифашистка дейност е осъден по ЗЗД на 15 г. затвор.

През 1946-1948 г. той е помощник на министъра на икономиката проф. Петко Кунин. Докато бяхме състуденти, той изглеждаше сдържан, но приветлив и душевно богат, остроумен в разговорите. Беше крайно трудолюбив, с големи интелектуални възможности. Обичаше да предизвиква и води дискусии. След приключването на конференциите или семинарите, в които участваше, около него винаги се събираха студенти, аспиранти и млади преподаватели. След първата учебна година се разделихме, тъй като той ускорено положи изпитите и за втори курс и завърши преди нас.

С Иван Виденов учихме заедно четири години (девет семестъра), дипломирахме се едновременно и след това в продължение на 50 години работихме във ВИИ и УНСС в сговор и приятелство, в творческа дружба и взаимопомощ.

Добри приятели бяхме с Тома Цета, албански студент от гр. Корча, който беше завършил италиански колеж в гр. Тирана. При нас имаше и други албански студенти, които напуснаха института и се завърнаха в Албания по нареждане на Енвер Ходжа след влошаването на взаимоотношенията между Албания и СССР. С Тома Цета бяхме в една учебна група. Друг наш приятел беше Ли-Ди-Ен от Северна Корея. Той започна следването си една година след мен. Много му помагах докато изучаваше “Капитала” на К. Маркс. Той често търсеше постоянно моето съдействие за изясняване на някои въпроси. Съветските студенти се учудваха:

– Той не разбира добре нашите обяснения, които му даваме на чист руски език, а твоите разбира!

– Важно е търпението, отговарях аз. – Моето ухо е свикнало да възприема и не добър руски език и търпеливо да го изслушвам.

Ли-Ди-Ен беше страшно трудолюбив. Отнасяше се с голямо уважение към Гера и мен, често ни гостуваше.

Много са спомените за моите състудентите. Надявам се да имам възможност да разкажа още за тези прекрасни приятели, колеги и другари, за срещите, които имахме с тях поотделно и групово в София и в Москва. През 1983 г. аз и Виденов се събрахме с почти всички студенти от VI “гвардейска” на Търговския факултет при Плехановския институт и прекарахме заедно в ресторанта на СИВ много часове в дружеска атмосфера, с много спомени и разкази за нашата професионална дейност и за семействата ни.

С Гера имахме много хубави взаимоотношения и приятелство с много български семейства – Янко и Маренка Яневи, полк. Александър и Здравка Починкови, с Димитър Русинов, Димитър Методиев, Денчо Знеполски, Георги Джагаров, Гергин Гергинов, Дако Даков, Борис Балинов, Кръстьо Горанов и др. Много дружахме с Катя и Яко Молхови. Яко следваше във Военната академия, а Катето – в Селско-стопанската академия “Тимирязев”. Заедно ходехме на театрални представления и концерти. Откровено споделяхме мнението си за политическото и икономическото развитие на България. Те бяха и си останаха най-добрите ни приятели и другари.

Дипломиране и завръщане в България

Висшето си образование завърших през декември 1952 г. с държавен изпит по четири дисциплини: Основи на марксизма-ленинизма, Политическа икономия, Икономика и планиране на търговията и

Организация и техника на търговията. Държавната изпитна комисия беше председателствана от проф. Д. М. Генкин.

Получих диплома с пълно отличие.

След четири годишно учение трябваше да се разделя с Висшия институт за народно стопанство, с приятелите и с преподаватели, с които много месеци и дни прекарвахме заедно. Сбогувахме се... Но тъгата ми преливаше в радостта, че се завръщам в Родината и че ще мога да работя с повече знания и усилия за нейното развитие.

Сега, след повече от 50 години, е трудно да разкажа за това, което съм изучавал, за трудностите и успехите, за радостта от добрите оценки, за прекрасните преподаватели и за грижите на институтската администрация за нас. Трудно ми е да разкажа подробности за съвместната работа и живот със състудентите ми, за братската дружба и взаимопомощ... Но и досега нося спомена за тях в ума и сърцето си.

В края на декември 1952 г. студентите от VI “гвардейска” учебна група изпратиха мен и Иван Виденов на перона на Киевската гара. Прегръдки, песни... Влакът бавно потегля... Групата запя:

*Прощай, любимый город,
Уходим завтра в море,
И ранней порой
Мелькнет за кормой
Знакомый платок голубой... **

Пътувахме заедно с Гера, която завърши семестриално. За да завърши следването си обаче тя трябваше да изкара двумесечен стаж в Държавния комитет по планиране в София (януари-февруари 1953, да напише и защити дипломна работа и да положи държавен изпит...

На 30.XII.1952 г. с Гера пристигнахме в Батак и с голямо вълнение се срещнахме с дъщеричката ни Елена...

* Песента “Вечер на рейде”.

Гера Пеева-Чаушева

С Гера в Москва, 1949 г.

**На екскурзия в околностите на Москва, 7 май 1950 г. От ляво на дясно:
Ангел Чаушев (1), Гера Пеева (2), ген. Денчо Знеполски (3),
полк. Евтим Пунчев (4), Борис Балинов (седнал)**

**6-та “гвардейска” учебна група, Плехановски институт, Москва, 1952 г.
От ляво на дясно на първи ред Ангел Чаушев (1),
на третия ред – Иван Виденов (4)**

Москва, апрел 1951 г.
От дясно на ляво: Гриша Филипов, Ангел Чаушев и Иван Виденов

С колегите от моята студентска група. Москва, 1951 г.

**Гера, дъщеря ни Елена,
майка ми Елена и аз. София,
21 ноември 1953 г.**

**С Гера в София,
10 септември 1953 г.**

**В двора на родната ми къща в Батак, лятото на 1950.
От ляво на дясно: Маренка Янева, Гера, баща ми Петър,
майка ми Елена, аз, Дафинка, Люба Попова**

**Със семейство проф. Янко и Маренка Яневи и трите ми братовчедки –
от ляво на дясно: Надка, Дафинка, Дафинка**

ГЛАВА V

В КОМИТЕТА ЗА НАУКА, ИЗКУСТВО И КУЛТУРА И МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА (1953-1956)

В София. В края на декември 1952 г. с Гера пристигнахме в Батак при нашата дъщеря Елена, родителите, брат ми Благоя и съпругата му Дафинка и техните деца Елена и Петър. Заедно посрещнахме новата 1953 година, която беляза нов етап в моя живот и съдбата на моето семейство.

В средата на януари 1953 г. с Иван Виденов се явихме в Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) и представихме документи за завършено в Москва висше образование. И двамата бяхме разпределени на работа във Висшия икономически институт. Срещнахме се с бивш ни състудент Гриша Филипов, който вече беше ръководител на отдел “Висше икономическо образование” в управление “Висше образование”, а същевременно преподаваше политическа икономия в Политехниката. Разговорихме се сърдечно и Гришата ни разказа подробности относно новосъздадения Висш икономически институт. Накрая той ни препоръча да кандидатстваме за асистенти в катедра “Икономика на вътрешна търговия”. Разбрахме също, че в института има специален списък на завършилите висше икономическо образование в СССР, които можеха да кандидатстват за работа като преподаватели с предимство.

Още същия ден двамата с Виденов посетихме заместник-ректора на института проф. Димитър Димитров. Представихме се. Той отвори една тетрадка, прелисти я и каза:

– Да, ние ви очакваме. Вие спокойно можете да кандидатствате за асистенти. Подайте си документите. Необходими са обаче решения на Факултетния и на Академичния съвет. Те ще преценят вашите възможности по документите, които ще представите и по справките, които сме получили от КНИК. Резултата ще очаквате след месец, когато ще се проведат заседания на съветите. Изборът ви за асистенти, ако съдя по документите, ще бъде положителен. Запознайте се с доц. Иван Матов, който завежда катедра “Вътрешна търговия”. Желая ви успех!

Разговорът обаче продължи. Проф. Димитров ни зададе много въпроси относно структурата на управление на Плехановския институт и организацията на учебния процес, разпита ни за преподавателите и за техните взаимоотношения с администрацията и студентите. От раз-

говора и от документите той остана с впечатление, че ние имаме неочаквано богат опит за едни току-що завършили студенти, че имаме определени обществени възгледи и високи изисквания към учебната подготовка. Може би именно този разговор стана основата на бъдещите ни колегиални и приятелски взаимоотношения, които белязаха с доверие и взаимност бъдещата ни съвместна работа в института.

Двамата с Виденов бяхме избрани за асистенти във втората половина на февруари 1953 г. За съжаление обаче през следващите три години, чак до средата на 1956 г., на мене ми се наложи да работя като асистент и преподавател само по съвместителство.

През януари и февруари 1953 г. Гера завърши своята преддипломната практика в Държавния комитет по планиране и се завърна в Москва, за да приключи следването си в Московския икономически институт със защита на дипломна работа и полагане на държавни изпити.

Съветник в отдел

“Преподаване на идеологическите дисциплини”

В края на януари 1953 г. бях повикан да се явя в отдел “Преподаване на идеологическите дисциплини” на КНИК. За моя изненада тук бях посрещнат от Геро Грозев, който преди няколко месеца бил освободен от длъжността първи секретар на Областния комитет на БКП в Пловдив и станал завеждащ на отдела. Радостни от срещата, ние се разговорихме. Геро ми обясни, че отделът е новосформиран, описа ми задачите му и състава на сътрудниците.

– Предложих да те назначим за съветник в отдела, каза той. – Знам, че очакваш назначение във Висшия икономически институт. Ще останеш на основна работа в отдела, а от началото на учебната година ще преминеш на основна работа във ВИИ. Гриша Филипков, който отговаря за икономическото образование в КНИК, подкрепя това предложение. Съгласувал съм нещата със зам.-председателя на комитета проф. Кръстьо Добрев. Имам нужда от сътрудник, с тебе се познаваме още от времето на нелегалната дейност на РМС. Трябва да ми помогнеш през първите пет-шест месеца.

Съгласих се и бях назначен за съветник в отдела, който влизаше в състава на управление “Висше образование” и заедно с няколко други отдела изпълняваше неговите задачи. В нашия отдел вече работеха няколко сътрудника. Измежду тях мога да открия Иван Калайков, преподавател по философия в Медицинската академия, много добър теоретик и преподавател, ползваше се с авторитет сред колегите си, а

по-късно стана професор. Беше много етичен, работлив и отзивчив, обичаше дискусиите и разговорите по различни философски въпроси. В отдела ни работеха още Васил Недков, който беше преподавател по история на БКП, и Петър Данков, асистент по история и бъдещ професор.

Основната задача на отдела беше да подкрепя развитието на катедрите, в които се преподаваха т. нар. идеологически дисциплини – политическа икономика, философия, история на БКП, история на КПСС); да съдейства за привличане на способни научно-педагогически кадри по съответните дисциплини; да осигурява високо университетско равнище на преподаването, подобряването на учебните програми, подготовката на нови кадри чрез аспирантури и специализации у нас и в чужбина. Изпълнението на тези задачи ставаше във взаимодействие с другите отдели на управление “Висше образование”, с ръководствата на ВУЗ и със съответните катедри, в които работеха авторитетни личности като акад. Тодор Павлов, акад. Сава Гановски, акад. Жак Натан, проф. Тодор Владигеров, проф. Евгени Каменов, проф. Райчо Караколев, проф. Радослав Янчев, проф. Янко Атанасов и др.

Колективът на отдела ни беше малоброен, но работеше в непосредствена връзка с катедрите и с някои по-известни учени и преподаватели. Геро Грозев беше много добър организатор, умееше да работи с хората и да ги привлича в изпълнението на поставените задачи. Той познаваше лично много от преподавателите и се ползваше с тяхното уважение. Своите качества на харизматична личност Геро беше показал още като младежки ръководител и като първи секретар на Областния комитет на БКП в гр. Пловдив. Това много допринасяше за успешното функциониране на отдела и за установяването на добри взаимоотношения с катедрите.

В изпълнение на основната задача през семестъра, отделът разработи програма за оценка дейността на всяка катедра (ниво на преподаване на съответните дисциплини, равнище и тематика на научноизследователска работа, степен на подготовка на научно-педагогическите кадри). В проверката участваха добре подготвени преподаватели от други катедри. Посещаваха се лекции, семинари и упражнения, а впечатленията си разисквахме на заседания на катедрите, посочвахме слабости, давахме препоръки, обсъждахме учебните програми, публикациите на преподавателите и резултатите от обучението. Редовно информирахме за хода на проверката ръководството на управлението, ректорите, председателя на КНИК проф.

Рубен Аврамов, а също и съответния отдел на ЦК на БКП. В процеса на проверките в катедрите се създаде творческо напрежение, което съдействаше за критични и обективни изводи и препоръки за подобряване работата на преподавателите. В края на учебната година всички катедри разработиха и обсъдиха доклади по оценката с изводи и препоръки за подобряване на дейността им. Резултатите бяха обсъдени и от съответните факултетни и академични съвети.

През тези месеци малкият колектив на отдела ни работеше много усилено. Средахме редица трудности с учебните програми по отделните дисциплини, хорариумите, равнището на преподаването, които успешно преодолявахме. Присъствах на много лекции и на обсъжданията им, на заседания на катедри и факултетни и академични съвети, запознах се с редица преподаватели, а с някои от тях станяхме приятели и съратници в бъдещата ми научно-педагогическа и обществено-политическа дейност.

По това време започнахме подготовка за свикването на **национална конференция** по преподаване на идеологическите дисциплини във висшите учебни заведения. Двамата с Геро Грозев в продължение на няколко дни се уединихме в почивната станция на КНИК в Банкя и разработихме обобщаващия доклад за конференцията, който предадохме на председателя проф. Рубен Аврамов. Той ни благодари и разпореди да се изработят проекти за решение и да започне подготовка за провеждане на съвещанието. Искам по този повод да отбележа изключителната работоспособност на проф. Рубен Аврамов, и неговата висока ерудиция, в които се убедих в хода на множество съвещания по различни въпроси на образованието, науката и изкуството. Всички въпроси, свързани с оценката и подготовката на националната конференция се съгласуваха със сътрудниците и секретарите на ЦК на БКП. Съвещанието се проведе в средата на юли 1953 г. в салона на Българската академия на науките. Направени бяха много изказвания и се взеха съответни решения.

След една година КНИК беше преустроен в Министерство на културата, а Геро бе назначен за заместник-министър и отговаряше за няколко управления, включително и за управление “Висше образование”.

Завръщането на Гера. През юли Гера положи държавните си изпити и защити дипломна работа в Московския висш икономически институт. Тя получи диплома с отличен успех за завършено висше икономическо образование със специалност “планиране на народното стопанство”. След завръщането си в България тя постъпи на работа

като специалист в Държавния комитет по планиране в София. Най-после бяхме заедно с нашата дъщеричка Елена.

Смъртта на Сталин

Голямо историческо събитие беше смъртта на ръководителя на Съветския съюз Й. В. Сталин. На 4.ІІІ.1953 г. вестниците и радиото съобщиха за тежкото му заболяване, а рано сутринта на 5.ІІІ. радио “София” предаде траурно съобщение за неговата смърт. Правителството обяви всенароден траур, а след два-три дни в София се състоя траурен митинг. Беше хладен мартенски ден. От балкона на сградата на Министерския съвет (бившия Дворец) траурна реч произнесе председателя на Министерския съвет и генерален секретар на ЦК на БКП Вълко Червенков. Премръзнал, облечен с винтяга, с просълзени очи, както и хилядите присъстващи софиянци, аз слушах неговата трогателна реч. Той изрази голямата скръб на българския народ за тежката загуба на “великия вожд на народите на Съветския съюз”, който през “изминалите три десетилетия е направил най-много за света..., осигури световноисторическата победа на социализма в СССР, осигури неговата победа над фашизма през Втората световно война, даде ясна програма за строителството на комунизма в Съветския съюз и за борбата на народите за мир, демокрация и социализъм в целия свят”. Речта беше вълнуваща.

Слушахме и скърбяхме с цялата си душа за загубата на великия Сталин, без да подозираме, че много скоро ще станем свидетели на неговото разобличаване пред XX конгрес на КПСС, с полунедоверие ще слушаме и четем доклада за извършените от Сталин и неговото обкръжение престъпления, ще страдаме за отнетата ни вяра във вожда и неговите съратници, за да осъзнаем действителността такава каквато е: едно съчетание от обществени успехи и лични трагедии. Щяхме да скърбим за милионите жертви на сталинския терор, но и да продължаваме да се гордеем с трудовите и военни подвизи на съветските хора, с тяхната саможертва в изграждането на социалистическото общество.

Съветник в отдел “Висше икономическо образование” (септември 1953 – юли 1956)

В края на август 1953 г. вместо заповед за освобождаване, както ми беше обещано, получих заповед за преназначаването ми като главен съветник в отдел “Висше икономическо образование”, а по съвме-

стителство и като преподавател във Висшия икономически институт. Гриша Филипov премина на работа в Държавния комитет по планиране. За началник на отдела беше назначен проф. Иван Хаджииванов. С него в продължение на около три години работихме дружно и плодотворно за изпълнение на поставените от управление “Висше образование” задачи и преди всичко – за продължаване на реформите във висшето икономическо образование.

В България настъпваха коренни социално-икономически промени. През декември 1948 г. Великото народно събрание беше приело закон за първия петгодишен план за развитие на България (1949-1953), който трябваше да отбележи началото на прехода към създаване на икономическите основи на социализма чрез индустриализация и електрификация, чрез коопериране и механизация на селското стопанство. Заложените в плана икономически показатели бяха постигнати за 4 години. Производството се увеличи два пъти спрямо 1948 г., националният доход нарасна със 140%. Съотношението между промишлеността и селското стопанство стана 7:3, което превърна България в индустриално-аграрна страна. Мащабни промени настъпиха в строителството, транспорта, търговията, финансите, образованието, науката и културата.

Тези изменения, разглеждани тогава като фактическо установяване на социалистически производствени отношения, изискваха адекватно подготвени висококвалифицирани кадри, които имат знания и умения да ръководят различните предприятия и отрасли на икономиката в условията на извършващите се сложни икономически процеси, да прилагат нови методи на управление, да внедряват нови технологии в производствените процеси. Всичко това налагаше да се извърши коренно преустройство на средните и висшите учебни заведения, които трябваше да подготвят така необходимите на разрастващата се българска икономика специалисти в областта на промишлеността, селското стопанство, транспорта, търговията и другите отрасли.

Реформи

Реформите на висшето образование вече бяха започнали с приемането на Закона за висшето образование през 1948 г. Ако през 1939 г. висшите учебни заведения бяха 5 с 29 специалности и 10 200 студенти, към 1953 г. те бяха станали 19 със 150 специалности и повече от 30 000 студенти.

По-значително преустройство на висшето икономическо образование започна 1952 г. С указ на Президиума на Народното събрание от

1.1.1952 г. Стопанският факултет при Софийския университет беше обособен в отделно висше учебно заведение под наименованието **Висш икономически институт** с 4 факултета: планово-стопански, промишлено-транспортен, търговски и финансово-счетоводен. Създадени бяха 9 нови специалности (политическа икономия, народостопанско планиране, статистика, счетоводна отчетност, финанси и кредит, икономика на промишлеността, икономика на транспорта, икономика на външната търговия, икономика на вътрешната търговия), в които трябваше да се подготвят специалисти със солидни знания и умения за работа в различните стопанските отрасли и предприятия. Преподавателският състав беше разпределен в 15 катедри.

Със същия указ Висшето училище за стопански науки в **Свищов** беше преименувано във **Висш финансово-стопански институт** с 2 факултета: финансово-стопански и счетоводно-статистически. Във **Висшия стопански институт в гр. Варна** бяха създадени 3 факултета: промишлено-строителен, търговско-стопански и финансово-счетоводен.

Промените в структурата на трите икономически учебни заведения и създаването на новите специалности налагаха да се преразгледа и съдържанието на учебно-педагогическата и научната дейност. За учебните 1952-1953 и 1953-1954 се пристъпи към разработване и утвърждаване на нови учебни планове за всяка специалност. Тези планове определяха продължителността на обучението, набора от изучаваните дисциплини и хорариумите им, седмичната и семестриалната заетост на студентите, времетраенето на изпитните сесии, ваканциите, а също и учебните програми по всяка дисциплина.

Трябва да отбележа, че преди реформата са били изучавани предимно общотеоретични и общоикономически дисциплини, които не са осигурявали на студентите конкретни знания и умения в областта на управлението, планирането, финансирането, организацията на дейността на основните отрасли на икономиката. В хода на промените бяха утвърдени нормативи за заетостта на преподавателския състав в рамките на извършваните от него дейности, което не беше посрещнато добре от по-възрастните преподаватели, свикнали досега сами да определят хорариума на своите дисциплини. Макар и бюрократични по характер, новите норми за отчитане на извършените дейности бяха една необходимост при тогавашните условия.

Въведени бяха задочната и вечерната форми на обучение на студентите, които дадоха възможност на специалисти, които работеха в предприятията и учреденията, да повишат своята квалификация.

Учебните планове на специалностите и програмите на отделните дисциплина се съставяха въз основа на съветския опит и практика, като се отчиташе специфичното развитие на нашата икономика, формите и методите на нейното управление и потребностите от високо квалифицирани кадри. Тези планове и програми се обсъждаха и приемаха от катедрените, факултетните и академичните съвети, но се одобряваха от управление "Висше образование". Нашият отдел имаше ръководна роля при решаването на тези въпроси във висшите икономически учебни заведения. Ние с проф. Хаджииванов участвахме в обсъждането на плановете и програмите, като разчитахме и на оценките на квалифицирани специалисти от висшите учебни заведения и министерствата и ги представяхме за одобрение. През този период в управлението на образованието, както и във всички останали сфери, властваше силна централизация.

Особени грижи се полагаха за попълване на катедрите с **квалифицирани преподаватели**, което беше ключов фактор за успешното извършване на реформата. Трябва да отбележа, че подготвените преподаватели наистина не достигаха. Все пак, в трите икономически института работеха редица известни учени. В областта на политическата икономията и стопанската история това бяха акад. Жак Натан, проф. Евгени Каменов, проф. Тодор Владигеров, проф. Кръстьо Добрев, проф. Янко Атанасов, проф. Марко Вълканов, доц. Гено Гутев. Областта на планирането: акад. Евгени Матеев, проф. Иван Хаджииванов, доц. Никола Вълев. В областта на финансите и кредита: акад. Иван Стефанов, проф. Георги Свраков. В областта на счетоводната отчетност: проф. Димитър Йорданов, проф. Васил Ранков, проф. Светослав Минчев, доц. Георги Дечев. В областта на статистиката: проф. Стефан Станев, проф. А. Ю. Тотев, доц. Здравко Сугарев, доц. Венец Цонев. В областта на стопанската география: проф. Тярко Йорданов. В областта на управлението на производствените дейности: проф. Тодор Поляков, доц. Христо Калигоров и др. В областта на правните науки: проф. Михаил Геновски, проф. Димитър Димитров. Всички те оформяха научното и педагогическото ядро, около което се групираха и подготвяха младите кадри в съответните направления на икономическата науката и образование.

През първата половина на 50-те години се чувстваше остър недостиг на квалифицирани преподаватели по специализираните дисциплини в новите специалности промишленост, строителство, селско стопанство, транспорт, външна и вътрешна търговия. За да бъдат привлечени и подготвени млади кадри, започнаха да се определят

аспирантури, преподавателите бяха изпращани на специализация в други страни, провеждаха се конкурси за назначаване на нови асистенти и т. н..

Нашият отдел имаше определяща роля решаването на тези въпроси. От неговата дейност до голяма степен зависеше успешното комплектуване на икономическите ВУЗ с подходящи кадри. Ние с проф. Иван Хаджииванов участвахме и в дейността на управление “Висше образование” за изработване, приемане и приложение на много нормативни документи, свързани с изпълнение на горепосочените и други проблеми, които произтичаха от Закона за висшето образование. Отделът ни имаше отношение към: обявяването на конкурси и новите назначения; приема на студентите и определянето броя на местата за прием по специалности и учебни заведения; създаването на по-благоприятни условия за аспирантите, като се стремяхме да увеличим стипендиите, съдействахме за осигуряване на научно ръководство, наложихме т. нар. вътрешна аспирантура, чрез която асистентите подготвяха и защитаваха дисертации без да прекъсват преподавателската си дейност.

Отделът имаше и редица отговорности, свързани с издаването на **учебници и учебна литература**: определяше авторски колективи, организираше обсъждания на проектите и съдействаше за бързото издаване на вече изготвените помагала. В началото на 50-те години липсваха учебници по много от икономически дисциплини. Присъствах на представянето и обсъжданията на макети на нови помагала в трите висши учебни заведения. Учебниците се посрещаха с интерес, а дискусиите при техните обсъждания допринесоха за обогатяване на съдържанието им.

Провежданата в страната политика на ускорена индустриализация изискваше постигането на бърз напредък в областта на икономическата теория и установяването на научен подход при решаването на проблемите в областта на управлението, планирането и организацията на отраслите и стопанските организации, както и във финансовата, данъчната и счетоводно-контролната системи. Управление “Висше образование” чрез наредби и указания възлагаше на ръководствата на ВУЗ да определят тематиката и да следят за изпълнението на **програмите за научни изследвания**, да създават условия за научната дейност на преподавателите. Ръководствата на трите икономически института добре разбираха значението на тези задачи. Катедрите трябваше да се превърнат в центрове не само за преподаване и

подготовка на специалисти, но и за изследване на теоретичните и практическите проблеми, свързани с развитието и управлението на икономиката. През този период се появиха множество публикации, провеждаха се научно-теоретични конференции, дискутираха се най-различни проблеми. Потребностите на управлението на икономиката обаче продължаваха да надхвърлят по своите мащаби резултатите от научната дейност на икономическите ВУЗ.

В отдела “Висше икономическо образование” работих близо три години, изпълнявайки едновременно с това задълженията си като преподавател по съвместителство във Висшия икономически институт. Така животът ме срещна с най-различни сътрудници и ръководители на управление “Висше образование”, ВУЗ и други институции. Трудно ми е да разкажа за всички, но за повечето от тях съм запазил хубави спомени.

Ръководителят на нашия отдел проф. Иван Хаджииванов ме впечатляваше със своята енергичност, с ума, мъдростта и големите си научно-изследователските възможности. Той посвети научната си дейност на теорията и методологията на планирането на народното стопанство, написа много публикации и учебници и стана един от известните учени в тази област на икономическата мисъл. В продължение на няколко години той беше директор на научно-изследователския институт при Министерството на външната търговия и положи много усилия за прилагането на икономико-математическите методи за прогнозиране и планиране на народното стопанство и на външно-търговските ни отношения. Подготви и много специалисти с висше образование и млади научни кадри. Загина трагично при автомобилна катастрофа.

Началник на управление “Висше образование” беше проф. Иван Ненов, преподавател по политическа икономия. Всеотдаен деятел за развитие на висшето образование, умен и енергичен, автор на значителен брой публикации. В системата на управлението той работи 15 години, през 10 от които беше заместник-министър и успя да създаде добър управленски екип, който творчески работеше за решаване на сложните проблеми на висшето образование.

Заместник-председател на КНИК през 1952-1954 г. беше проф. Кръстьо Добрев. Той има големи заслуги за реформирането на икономическото образование и за напредъка на икономическата ни наука. По душа той беше открит и дружелюбен. Принципен и последователен в убежденията и вижданията си, той беше чужд на субективизма и догматизма и умееше да работи пълноценно със сътрудниците си. В

Съветския съюз беше натрупал дългогодишен опит в научната и учебно-педагогическа дейност. Сприятелихме се още в първите дни на познанството ни, когато започвах работа в управление “Висше образование”, а близостта и съвместната ни дейност продължи до края на живота му през 1976 г.

Проф. Кръстьо Добрев има богата обществено-политическа и научно-педагогическа дейност. Той взема участие в борбата против фашизма, осъден е на смърт през 1925 г. и емигрира в СССР. Завършва Висшия институт за народно стопанство “Г. В. Плеханов”, защитава дисертация и преподава политическа икономия в Московския икономически институт. През 1944 г. се завръща в България, избран е за народен представител и става министър на търговията във второто правителство на Георги Димитров. От 1954 до 1972 г. е директор на Икономическия институт при БАН, основател и дългогодишен редактор е на сп. “Икономическа мисъл”, пръв председател е и на Съюза на икономистите в България. Автор е на много значими публикации по проблемите на политическата икономия и икономическото развитие на страната.

Много хубави спомени съм съхранил за ръководните сътрудници – съветници и ръководители на отдели – в Управление “Висше образование”: проф. Пенко Патарински, проф. Левчо Маноилски, проф. Михаил Мичев, проф. Симов. Отлични впечатления имам от съвместната ми работа със съветниците от кабинета на министър Рубен Аврамов: Ангел Будев, Благой Иванов (един от подсъдимите заедно с Георги Димитров на Лайпцигския процес), Марин Йотов и др.

Добри взаимоотношения имах и успешно работих с ректорите и ръководствата на трите висши икономически института: ректорът на ВИИ проф. Тодор Ненов и неговият заместник проф. Д. Димитров; ректорът на ВФСИ – гр. Свищов проф. Стефан Станев; ректорът на ВСИ – гр. Варна проф. Марко Вълканов. Със своята висока квалификация, професионална култура и научни знания, с познанията си върху социално-икономическите изменения на управлението на икономиката, те успешно ръководеха и решаваха основните функции и задачи на институтите по подготовката на специалисти и развитието на научна дейност.

Не искам да се спирам на многобройните и разнообразни, положителни и негативни страни и аспекти от дейността на управление “Висше образование” в системата на КНИК и на Министерство на културата (1954-1956), в които участвах или наблюдавах. Трябва още

един път да отбележа дейността на **проф. Рубен Аврамов** като председател на КНИК и министър на културата, неговата заслуга за развитието на българската наука, изкуство и култура, както и на висшето образование. Тези дейности с подчертано идеологическо съдържание се ръководеха много трудно при тогавашните условия на господство на култа към личността на тогавашните партийни и държавни ръководители.

Като съветник и член на ръководството на някои обществени организации често участвах в провежданите под ръководствата на Рубен Аврамов заседания на различни колегиуми, в съвещания с представителите на висшите училища и творчески организации. Впечатляваше ме, че в своите доклади и изказвания той правеше обобщения и оценки, които разкриваха голяма ерудиция и знания по обсъжданите въпроси.

Априлският пленум на ЦК на БКП (1956)

След смъртта на Сталин и разобличаването на неговите престъпления, извършени заедно с Л. Берия, започна бавен процес на осъзнаване на вредните последици от господството на култа към личността и в нашата страна. През март 1954 г. се състоя VI конгрес на БКП, който прие Втория петгодишен план за развитието на страната за периода 1954-1958 и отчете значителните положителни промени в развитието на икономиката, науката, изкуството, в подобряване на жизненото равнище на народа, в социално-икономическото развитие на обществото.

В своите решения обаче конгресът не направи необходимото, за да осъди решително и отстрани вредните последици от култа в България, както и да отхвърли практикуваните дотогава волунтаристични и диктаторски методи и форми на управление. В партийните среди, сред обществеността и особено сред интелигенцията се усещаше едно напрегнато очакване: ще бъдат ли направени адекватни изводи относно ръководството на партията и управлението на страната, относно формите и методите на ръководство; ще бъде ли възстановено демократичното начало в управлението; ще бъдат ли осъдени репресиите и ще се потърси ли отговорност от ексекуторите и техните вдъхновители?

Култовските методи на управление, субективизмът и догматизмът, продължаваха да преобладават във всички равнища и сфери на управление и оказваха отрицателно въздействие върху общественото развитие. Защо не се правеха обосновани изводи и не се вземаха

достатъчно адекватни решения за подобряване на управлението? Правеха се най-различни догадки. Най-често срещаното предположение беше, че ръководството разбира ситуацията, но няма смелост да вземе съответните решения и да излезе пред партията и обществото с анализ на допуснатите слабости, извращения и престъпления, със самокритика и с решителни изводи и решения.

Да се обясняват допусканите слабости и извършените беззакония само с култа към личността на един ръководител беше необосновано. Липсваше индивидуална смелост за признаване на вината и отговорността на колективните органи в лицето на Политбюро и Правителството, както и на всеки от членовете на висшето партийно и държавно ръководство. Партийните членове, с които работех и контактувах, вярваха в способността и стремежа на ръководителите ни да установят демократичните методи на управление, да премахнат субективизма и догматизма в управлението на икономиката и в духовната сфера. Такова беше възпитанието на нашето поколение комунисти – да вярваме, че ръководителите на партията са най-умни и мъдри, най-почтени и безкористни, най-предани на делото на социализма, най-добрите патриоти и интернационалисти, най...най... Казвам това, което чувствах и виждах тогава, а и после в продължение на много години.

По-късно обаче ние постепенно осъзнахме истината относно качествата на всеки един от членовете на тогавашното Политбюро, техните сложни лични взаимоотношения, властолюбието им, ограничените им знания и липсата на адекватен управленски опит. Не ги упреквам. Те бяха обикновени хора, с човешки слабости, но и привързани към определени общочовешки и революционни ценности, чиято ерозия беше настъпила в резултат на новото им положение като практически неограничени властници.

Тук искам да припомня мисълта на В. И. Ленин, че “нито една класа в историята не е постигнала господство, ако не е издигнала свои политически вождове, свои челни представители, **способни** да организират движението и да го ръководят.” В хода на развитието на обществото настъпиха явни противоречия между знанията и уменията, които притежаваха ръководителите на държавата, и обективните изисквания за висока професионална компетентност, които поставяше новоизградената централизирана планова икономика. Необходима беше смяна в ръководните екипи на партията и държавата. Това обаче трудно се осъзнаваше. Това не бяха никакви “светци”, както ние бяхме склонни да си ги представяме. И досега се отнасям с голямо уважение към пове-

чето от тях, защото въпреки всичко те имат определени исторически заслуги за развитието на нашата страна. Те бяха носители, но и “жертва” на култовските методи на управление, практикувани и прилагани под влиянието на множество обективни и субективни фактори и условия.

Обективният ход на развитието на страната, революционните социално-икономически изменения през първото десетилетие на комунистическо управление и изграждане на социализма изискваше от централните органи на партията и държавата адекватни и научно обосновани решения по проблемите, които поставяше общественото развитие. Необходимо беше да се преодолеят последиците от култа към личността и решително да се отхвърли сектантско-догматичният подход и субективизмът в управлението.

Решителна роля тези въпроси да се поставят открито изиграха решенията на XX конгрес на КПСС, състоял се през януари 1956 г. В основата им стоеше стремежът да се преодолеят категорично вредните последици от култа към личността на Сталин и обкръжението му в Съветския съюз и в международните отношения. Особено зашеметяващ беше “секретният” доклад на Н. С. Хрушчов пред закритото заседание на Конгреса. Този доклад започна да се чете на закрити партийни събрания и у нас. Имах възможност да го чуя заедно с група партийни членове, завършили съветски висши учебни заведения, в една зала на Градския комитет на партията в София. Слушахме като хипнотизирани, макар да бяхме чували вече някои слухове за нечовешките престъпления на Сталин, Берия и тяхното обкръжение, за концентрационните лагери, за смъртта на милиони невинни хора. Спомням си как излязохме от залата с Гера и с другите слушатели, повечето от които познавах, вкупом насядахме на пейки в градската градина и останахме там до разсъмване. Чуваха се само отделни фрази, изразяващи мъчителни преживявания. Не мога да опиша личните си преживявания и преживяванията на останалите слушатели... Мъка изпълваше сърцата ни... Оставаше утехата, че виновните, или поне някои от тях, са получили възмездие. Историята даде заслужена оценка на “великите вождове” и техните “заслуги”...

И така, под натиска на обективните условия на общественото развитие и на общественото мнение, включително и на партийните организации, в началото на април 1956 г. се проведе пленум ЦК на БКП. Възхваляван и отричан, Априлският пленум изигра историческа роля в развитието на България. Той се проведе при закрити врати. В

тези дни се разпространяваха много слухове и предположения за остри спорове между участниците в пленума, за противоречия и сблъсъци на различни мнения и оценки между ръководителите на партията и държавата. Спомням си как веднъж се разхождахме с Иван Виденов. На ъгъла на ул. “Раковски” и ул. “Московска” срещнахме Пеко Таков. Той сподели, че на пленума Вълко Червенков е подложен на ожесточена критика, направени са много правдиви оценки за неговата дейност и за дейността на Централния комитет, правителството и отделни ръководители. Има и много лични нападки.

– Това е, скоро всичко ще знаете, повдигайки вежди, загадъчно каза бай Пеко и подаде ръка за довиждане.

Ще направя отклонение. Познавахме добре Пеко Таков, който по онова време беше председател на Централния кооперативен съюз. Той често канеше членовете на нашата катедра на съвещания и заседания в оглавявания от него съюз. Чувстваше се, че между него и Вълко Червенков цари взаимно уважение. През 1957 г. Вълко Червенков в качеството си на заместник-председател на Министерския съвет присъства на национално съвещание на Централния кооперативен съюз. Слушаше внимателно, но често се отвличаше и пишеше и рисуваше върху лист хартия. Аз и моите колеги проявихме любопитствахме какво е надраскал, след като той с усмивка предаде листа на бай Пеко след закриването на съвещанието. Оказа се, че е написал стихове, посветени на Пеко Таков...

Няколко дни след срещата ни с бай Пеко последва официално съобщение пленума и за някои негови решения, свързани с промени в състава на Политбюро и секретариата на ЦК на БКП. Състоя се заседание на Народното събрание, което прие оставката на Вълко Червенков и избра за министър-председател Антон Югов. Червенков обаче остана в състава на правителство като негов заместник-председател чак до 1961 г., а за известно време беше и министър на просветата и културата (1957-1958). Ползваше се с голямо уважение, въпреки острите критики срещу неговите методи на управление.

В страната започнаха да се провеждат партийни събрания, които трябваше да разяснят решенията на пленума. Те протичаха много бурно и критично, с открито недоверие и недоволство от направените промени. Партийната организация при Висшия икономически институт проведе своето събрание в аудитория № 5. Доклад за работата на пленума изнесе Димитър Братанов, член на ЦК, бивш деец на БСДП, народен представител и член на Висшия съвет на Отечествения фронт

По характер той беше либерален и много добър оратор, майстор на словото и перото. Бяхме вече приятели и близостта ни щеше да укрепне през следващите години. Аз бях в ръководството на събранието.

Разискванията бяха много остри. Изказана беше подкрепа за решенията относно вредните последици от субективизма и догматизма в управлението на всички сфери на обществената дейност. Критикуваха се нарушенията на вътрешнопартийната и политическата демокрация, грешките и неправилните решения на много въпроси на икономическото развитие и образованието. Силно недоволство обаче предизвикваха половинчатите изводи за грешките на отделните ръководители, за вината и престъпленията на някои от тях и особено за лицата, взели участие във вътрешнопартийните репресии. Настоятелно прозвуча искане за провеждане на извънреден партиен конгрес, който да направи адекватни и смели изводи и да вземе радикални решения за премахване вредните последици от неправилните форми и методи на управление, за освобождаване от длъжност и изключване от партията на виновните, независимо от техните минали заслуги.

Димитър Братанов беше много разтревожен и предложи, ръководейки се от указанията на ЦК, да не се приема такава резолюция, а въпросът да се реши от висшите партийни органи. “Много бурно беше събранието, много борчески бяха изказванията; но всичко завърши добре. Аз представих тактично решенията на пленума, бях посрещнат добре от събранието и не получих укори от ЦК, както стана с някои мои колеги”, споделяше по-късно Димитър Братанов.*

Някои прекалено остри изказвания на събранията на други партийни организации обаче бяха определени от Централния комитет като недопустими и клеветнически, като опит да се подценят постигнатите успехи. През септември 1956 г. се състоя нов пленум на ЦК, който потвърди правилността на решенията на Априлския пленум и одобри борбата на Централния комитет и на другите партийни звена против опитите на класовия враг да бъде разколебано единството на партията и народа, срещу опитите в отделни звена на партията да бъде внесен антипартиен дух на разложение, дребнобуржоазна разпуснатост и еснафщина.

Реални ли бяха тези оценки? По мое мнение те бяха силно преуве-

* През 1981 г. беше публикувана книгата на Димитър Братанов “Стремежи и борби”. Той ми я подари с надпис: “На Гера и Ангел Чаушеви с най-хубави чувства и за спомен от борческите години” (29 юни 1981 г.).

личени. За преодоляване на посочените явления е необходимо, подчертаваше се в решенията на пленума, да се разгръща истинска критика и самокритика в цялата партия. Спирам се на тези оценки и указания, защото те имаха отражение върху дейността на партийната организация във Висшия икономически институт. През следващите няколко години заради такива изказвания и прояви, за допускане на “гнил либерализъм” бяха критикувани и наказани редица партийни членове. След 1956 г. аз бях известно време член на ръководството и секретар (заедно с Григор Ваклиев) на партийната организация на преподавателите във Висшия икономически институт (1958-1962) и вземах участие в дискусиите на събранията, които изключиха от БКП някои колеги като проф. Стоил Сукманджиев, доц. Бахчеванов, доц. Минко Казанджиев и др. По-късно наказанията им бяха отменени от същите партийни органи, които настояваха за тяхното налагане със заплаха да се разпусне цялата ни партийна организация.

Как се оценяваше значението на Априлския пленум през тези години? Ще се спра кратко на това, защото по-късно той беше представян като “рожба” на Тодор Живков, чието господство в политиката на партията и държавата продължи повече от 30 години. Наистина Априлският пленум осъди и отхвърли не линията за изграждане на социализма, а порочните методи, грешки и слабости в нейното осъществяване. В известна степен бяха възстановени демократичните принципи в ръководството на партията и в управлението на държавата. Пленумът задължи Политбюро и другите ръководни органи да вземат мерки за усъвършенстване на работата в основните сектори на икономиката и в държавния апарат, за подобряване на материалното и културно-образователно положение на населението; водещи принципи трябваше да станат укрепването на колективното ръководство и възстановяването на демократичните принципи при издигането на кадрите, спазването на законността, реабилитирането на невинно пострадали от репресиите на органите на Държавната сигурност.

През месеците и годините след Априлския пленум бяха приети редица важни решения: постановленията на ЦК на БКП и Министерския съвет “За по-нататъшното укрепване и разширяване на ТКЗС” (юли 1956); “За задачите и значението на Отечествения фронт” (юли 1958); “За разширяване правата на ръководителите на предприятията и профсъюзните организации” (април 1958) и др. Положени бяха усилия за преодоляване на сектантството и догматизма в научната и културна дейност, на субективизма и администрирането

при тяхното ръководство. Това създаде благоприятни условия за напредъка на икономическата наука и повиши нейната роля и отговорност в решаването на редица проблеми на икономиката и на отделните стопански субекти (предприятия и обединения) чрез научни методи на анализ и прилагане на ефикасни решения, адекватни на обективните потребности. Повиши се ролята на икономическите кадри, на висшите учебни заведения и особено на Висшия икономически институт като водещо учебен и научен център.

“Априлският пленум реабилитира значението на икономическите кадри и икономическата наука”, шегувайки се каза Годор Живков пред студентите икономисти. Трябва да отбележа, че след Априлския пленум той много често се срещаше с представители на софийския партиен актив и изнасяше подробни доклади по актуални въпроси, свързани с икономическото развитие, с политиката и решенията на правителството и ЦК. Това увеличаваше неговия авторитет на ръководител с големи възможности.

Как се развиваха тези процеси през следващите години е въпрос, който изисква внимателно изучаване и обективна преценка. Мога да кажа, че по-нататъшното развитие на икономическата наука, нейните приноси в развитието на обществото и по-конкретно във формирането на икономическата политика на държавата зависеха от много обективни и субективни фактори.

Проф. Иван Стефанов

Ще си позволя да използвам спомените си за една “изповед” на проф. Иван Стефанов, които съм записал преди много години, за да покажа механизма на политическите преследвания по време на култа към личността. Проф. Иван Стефанов, който по-късно беше избран за академик, а през 1982 г. получи званието “Герой на Народна република България”, е една от жертвите на сталинския терор в нашата страна. Той беше осъден в рамките на процеса срещу Трайчо Костов.

До средата на 1956 г. не го познавах лично. “Задочно” обаче имах много добри впечатления от научните му публикации и от дейността му като министър на финансите в правителството на Георги Димитров. Разбира се, от пресата знаех за поведението му по време на процеса срещу Трайчо Костов, което беше оставило у мен неприятно впечатление: той с готовност съдействаше на съда с показания срещу други подсъдими, но беше очевидно, че неговите показания и признания са били изтръгнати от следствените органи чрез голям физически и

морален натиск.

В показанията си Иван Стефанов беше споменал и името на моя земляк ген. Петър Ат. Вранчев, който за нас и всички батачани беше истински патриот, идеалист, крайно честен, обаятелен и хуманен човек. Вранчев беше завършил физико-математическия факултет при Софийския държавен университет, взе дейно участие в организирането на въоръжената борба против фашизма и през 1943-1944 г. беше член на Главния щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА). След установяването на властта на Отечествения фронт заемаше отговорни длъжности в Министерство на отбраната, за което вече споменах. През 1949 г. беше репресиран по лъжливи обвинения, но след безкрайни инквизиции в продължение на цяла година беше освободен и напълно реабилитиран.

С проф. Иван Стефанов се запознахме след като излезе от затвора и всички обвинения срещу него бяха снети. Той е прекарал зад решетките близо седем години на морален и физически тормоз, охулен политически, макар и напълно невинен. През всичкото това време обаче той живеел с надежда в тържеството на истината и с вяра в големите идеали, на които служил и за тържеството на които бил отдал всичко, което могъл.

След освобождаването му от затвора Иван Стефанов постъпи на работа като професор във Висшия икономически институт и беше приет много радушно от колегите, от целия преподавателски колектив. Често обсъждахме с него организацията на учебния процес и самостоятелната работа на студентите. Той имаше богат опит, познаваше практиката на западните и съветските университети, с охота споделяше своето мнение и предложи да бъдат създадени факултативни специализирани курсове.

Иван Стефанов членуваше в една от партийните организации на института. Бяхме зле изненадани и смутени, когато узнахме, че той отново е изключен от партията по указание на ЦК и ГК на БКП. Същата участ беше сполетяла и другите подсъдими в процеса срещу Трайчо Костов. Повод за това станало напълно законното и неоспоримо искане да им бъде върнато имуществото, отнето по време на процеса. Този ход на партийните органи беше опит за сплашване на партийните членове след т. нар. Унгарски събития през есента 1956 г., а по-далечната му цел беше да бъдат спрени започналите процеси на демократизиране в живота на партията и обществото, да бъде усмирено надигащото се недоволство от последиците на култа към личността. Скоро обаче

членството им в БКП беше повторно възстановено, а имуществото им бе върнато или частично заплатено. Този жест се приписваше на Годор Живков, който уж се бил намесил, за да възстанови справедливостта.

През есента на 1960 г. заедно с Иван Стефанов и колегите Иван Илиев и Иван Виденов посетихме Батак с току-що закупения от Иван Илиев “Москвич”. Разгледахме селото, посетихме църквата-костница на жертвите от Априлското въстание и тогавашния малък и скромнен музей, посветен на загиналите в борбата против фашизма. Запознах ги с кмета, партийния секретар и други лица. Вечеряхме у леля ми Мария Томова. По време на вечерята при нас дойде съседката баба София, майката на ген. Вранчев. Завърза се разговор за него и останалите й синове. Двата по-млади Ивановци останаха да нощуват у леля, а ние с Иван Стефанов отидохме у нас. Там той се разговори с баща ми и го разпита за поминъка и бита на батачани.

На другата сутрин Иван Стефанов стана много рано, още в зори. Усетих, че се разхожда из малкия ни двор. Станах и аз. Заговорихме се и неусетно излязохме от двора и тръгнахме на разходка. Излязохме от селото и поехме към нивите в посока към местността Царев комин – малък връх от хълмистата верига, която опасва северната част на Батак, пази го от северните ветрове и го отделя от красивото Баташко поле, което се простираше на мястото на днешния язовир.

Заизкачвахме малката стръмнина по пътеките между нивите, които познавах както улиците на Батак, тъй като имахме две ниви в тази част на селското землище. Слънцето пръскаше първите си лъчи. Беше още хладно, но много приятно. Започнаха да се обаждат пойните птички. Лъхаше мирис на трева и билки. Вървахме и мълчахме, радвайки се на природата.

Внезапно обаче Иван Стефанов наруши блаженото ни мълчание. Той сподели колко много го измъчва обстоятелството, че по време на разпита в съда е споменал името на ген. Петър Вранчев, без изобщо да го е познавал лично и да е имал някакви контакти с него. Познавал го само визуално, знаел за неговата роля в антифашисткото движение, а също и че е ръководител на военното разузнаване.

Неговият разказ звучеше като изстрадана изповед. Два-три дни преди началото на процеса срещу Трайчо Костов той бил посетен в затворническата килия от тогавашния министър на вътрешните работи Руси Христов, придружаван от представител на НКВД ген. Чернов. Христов представил Иван Стефанов, казал няколко думи за “обвиненията” срещу него и за ролята му в процеса. Вероятно Чернов

много добре е знаел за всичко това в подробности – та нали като представител на зловещия убиец Берия той бил един от организаторите на следствието и на жестоките инквизиции, един от “съчинителите” и вдъхновителите на скалъпените политически обвинения.

Чернов се обърна към Стефанов и казал:

– Я убежден, что на суде Вы будете говорить правду.

– Една светла надежда огря за миг съзнанието ми – разказваше Стефанов, който тогава не подозирал за ролята и делата на Чернов. – Може би истината за процеса е станала достояние на ръководството на партията, в което ние продължавахме да вярваме независимо от всичко, така, както вярвахме в нашите идеали и в своята невинност. Ние, подсъдимите в процеса, мислехме, че е станало някакво страшно недоразумение, че това, което се случва с нас не е известно на партийните ръководители.

– Вы хотите, чтобы я говорил правду?

– Да, только правду, – отговорил Чернов.

– Если хотите правду, то я вам скажу, что все это – ложь!

Чернов и Христов вбесени веднага напуснали килията. След 10-15 минути при Иван Стефанов нахлули двамата мъчители, които водели следствието срещу него.

– Разбрах грешката си, бях се заблудил и попаднах в клопка. Побързах да успокоя следователите, че по време на съдебното заседание ще поддържам подписаните вече показания и им обясних, че съм се подвел от думите на Чернов без да знам кой е той. Размина ми се. Те повярваха на обещанията ми...

Един ден преди процеса, който трябвало да се проведе в голямата зала на Военния клуб (по това време преименуван в Централен дом на народната армия), подсъдимите били докарани тук и настанени в пригодени за килии стаи на горния етаж. През нощта следователите отново посетили Иван Стефанов и му предали “поръчение” в показанията пред съда да спомене ген. Вранчев и някои други лица. И той изпълнил това “поръчение”...

– Това много ме измъчва, особено сега след срещата с майката на ген. Петър Вранчев. Аз станах неволен участник в една провокация. С Вранчев не се познавахме. Бях го виждал, но никога не съм разговарял с него.

Така завърши разказът на Иван Стефанов в подножието на малкия връх Царев комин сред баташките ниви, засети с картофи. Слънцето беше вече високо и ние мълчаливо се запускахме по пътеката към

селото, за да отидем при другите двама Ивановци, които заварихме все още да спят, упоени от чистия въздух...

* * *

Искам да разкажа още един спомен, свързан с проф. Иван Стефанов. През август на 1957 г., три години преди гореописания разговор, с Гера отидохме на туристически поход по маршрута София – Боровец – Мусала – Рибните езера – Рилския манастир – Банско –Велинград. На хижа “Рибни езера” заварихме проф. Иван Стефанов, който беше тръгнал от Рилския манастир към връх Мусала. След вечеря си говорихме няколко часа, докато се разхождахме в долината на езерата. Беше тиха и относително топла нощ. Иван Стефанов беше много добър събеседник и разговорът с него беше не само приятен, но и много полезен заради богатата му култура и енциклопедичните му знания. Разказваше ми спомени за студентските си години, за работата си в научни институти в Германия, в Аграрно-икономическия институт в Москва под ръководството на Васил Коларов, както и във Висшия финансово-стопански институт в Свищов. Разказите си за различни стари случки той обаче умело свързваше с разсъждения върху някои актуални в този момент икономически въпроси. Помня, че подробно защити необходимостта от приложение на математическите методи в икономическите изследвания. По това време у нас още се водеха спорове относно използването на изградените с методите на математическото моделиране прогнози в областта на стопанското планиране. Някои български икономисти твърдяха, че тези методи са неприложими в управлението на плановата икономиката на нашата страна. В крайна сметка, няколко години по-късно в учебните планове на ВИИ бяха въведени дисциплини, които прилагаха успешно математическите методи в икономическите изследвания.

С проф. Иван Стефанов станахме приятели и се отнасяхме с доверие един към друг, макар да запазвахме “правото” си на критично отношение към нашата обща дейност в института. Тази вечер в Рила, а и през следващите години, Иван Стефанов не каза нищо за страданията си по време на следствието и процеса. Ние също не го питахме и избягвахме подобни разговори, за да не му причиним излишни страдания и емоции. Усещах обаче, че той придава голямо морално значение на нашето уважително отношение и доверие.

ГЛАВА VI ВЪВ ВИСШИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ “КАРЛ МАРКС” (1952-1962)

Ректорите проф. Тодор Ненов (1952-1958) и акад. Жак Натан (1958-1962)

При създаването на института през 1952 г. за ректор беше назначен проф. Тодор Ненов, а негови заместници станаха проф. Димитър Димитров, проф. Тодор Поляков и доц. Нако Дойнов. Това ръководството имаше трудната задача да изгради едно ново висше икономическо учебно заведение. На първо време трябваше да се организира дейността на новите факултети и катедри и да бъдат определени техните ръководители. Сформирани бяха Академичен и факултетни съвети. Обявиха се конкурси за назначаване на преподаватели (професори и доценти) и асистенти. Започна изработването на нови учебни планове за всяка специалности, както и на учебни програми, които трябваше да отговарят на новите изисквания към съдържанието и организацията на учебния процес за подготовка на специалисти-икономисти, адекватни на новите форми, методи и механизми на управление на икономиката и стопанските предприятия.

Институтското и факултетните ръководства успешно се справиха с тези сложни задачи. Те работеха напрегнато и целенасочено, с познаване на проблемите, като се ръководеха от Закона за висшето образование, указанията на висшестоящите институции и от реалната ситуация. Постепенно във всички звена на института се установи един академичен стил на ръководство, при който решенията се обсъждаха и утвърждаваха от колективните органи на управление.

Ректоратът, някои катедри и част от администрацията се установиха в новоремонтираната сграда на ул. “Екзарх Йосиф” № 14. Така започна постепенното изграждане на материалната база на института, но в това отношение нещата напредваха бавно.

Още през първите години от своето съществуване Висшият икономически институт, който беше наследник на добрите традиции на Свободния университет и Държавното висше училище за финансови и административни науки, се утвърди като едно от водещите висши учебни заведения в страната.

Проф. Тодор Ненов имаше солидна политическа биография и беше натрупал през годините така необходимия за неговия пост администра-

тивен и педагогически опит. Заради своето участие в борбите на БКП той емигрира в СССР, където завършва висше образование и работи като преподавател по политическа икономика. След завръщането в България работи в апарата на ЦК и за известно време е зам.-министър на транспорта. Академичният съвет на ВИИ го избира за професор по политическа икономика и той беше назначен за ректор – длъжност, на която остана до 1957 г. Като ръководител той имаше високи изисквания към дисциплината в организацията на учебния процес. Това не се възприемаше еднозначно в някои среди на академичния състав и особено от професорите и доцентите, работили преди в Свободния университет и в ДВУФАН при един по-либерален режим, при който са имали възможност сами да определят хорариума и разписанията на учебните занятия. Изискванията на ректора за добра организация на учебния процес те наричаха “администриране”.

Заместник-ректорът по учебната работа проф. Димитър Харалампиев Димитров също направи много за създаването и развитието на Висшия икономически институт. Той остана на тази длъжност в продължение на повече от 10 години, с кратки прекъсвания. Димитър Димитров си спечели голям и несравним авторитет със своите научни публикации по различни правни въпроси, със своите задълбочени и увлекателни лекции, със своето умение да работи с колегите и студентите, с мъдростта и ума си. Той беше една от водещите личности във ВИИ през първите двадесет години от неговото съществуване. С него бяхме много добри приятели и работихме дружно като колеги в продължение на повече от три десетилетия.

Направеното при основаването на ВИИ разпределение на катедрите и хабилитираните преподаватели в рамките на четири факултета с течение на времето се оказа нерационално. В новосъздадените Промислено-транспортен и Търговски факултети имаше само по трима хабилитирани преподаватели, което затрудняваше дейността на факултетните съвети при вземането на решения и особено при провеждането на конкурси за доценти и професори и при защитата на дисертации. Затова се наложи реструктуриране, при което бяха създадени **Общикономическият и Отрасловоикономическият факултети** с ново разпределение на катедрите и преподавателите.

За членове на двата нови факултетни съвета бяха избрани значителен брой професори и доценти, което повиши изискванията към учебния процес и научната дейност на катедрите и допринесе за създаването на истински университетски традиции. През следващите

години бяха разкрити нови катедри и дисциплини, усъвършенствани бяха вече възприетите форми на задочно и вечерно обучение. Разшири се научната дейност, провеждаха се научно-теоретични конференции. Факултетите пълноценно изпълняваха функциите си на организатори на учебния процес и научно-изследователската дейност съобразно изискванията на Закона за висшето образование.

* * *

През 1958 г. за ректор на ВИИ беше избран **акад. Жак Натан**, който остана на тази длъжност в продължение на два мандата до 1962 г. Той беше един от най-известните български икономисти и историци. Неговото богато и разностранно научно творчество беше посветено на разнообразни проблеми: национално-революционното движение през епохата на Възраждането, стопанска история на България, история на икономическата мисъл, социология и политическа икономия. По-важно е обаче да отбележим, че той успя да създаде цяла школа от научни работници. Научното творчество на акад. Жак Натан ще остане в светлите страници на историята на икономическата наука в България.

Жак Натан е участник в борбите на българския народ против фашизма и преминава през затвори и лагери. В годините преди да стане ректор той беше заместник-председател на Комитета за наука изкуство и култура (1949-1952) и директор на Икономическия институт при БАН (1949-1951). Той беше един от създателите на Висшия икономически институт, бил е ръководител на катедра, дългогодишен член на Академичния съвет, член и ръководител на обществено-политически и научни организации във и извън института.

По характер Жак Натан беше либерално настроен, етичен, добронамерен, чужд на догматизма и бюрократизма. Като ректор той създаде добър управленски екип, част от който бяха зам.-ректорите проф. Веселин Хаджиниколов, проф. Иван Илиев и проф. Александър Попов и деканите на факултетите. Това ръководство на института чувствително допринесе за по-нататъшното му развитие.

С изтичането на неговия мандат през учебната 1961-1962 г. приключи и първото десетилетие от създаване и развитието на ВИИ. Това бяха десет години на ползотворна учебна и научна дейност, в хода на която бяха преодолени много трудности. И макар да бяха допуснати немалко слабости и грешки, през този период се създаде един творчески научно-педагогически колектив, който успя да подготви повече от 10 000 специалисти с висше икономическо образование.

Търговският и Отрасловоикономическият факултети (1952-1962)

В продължение на първите двадесетина години от моята преподавателска кариера имах възможност да работя и в двата факултета на ВИИ като асистент, доцент и професор.

Търговският факултет имаше за задача да подготвя специалисти в различните области на вътрешната и външна търговия. Състоеше се от три катедри: Икономика на външната търговия, Икономика на вътрешната търговия и Чужди езици. Първоначално преподавателите бяха малобройни, а само трима от тях бяха хабилитирани като доценти. Това, както вече отбелязах, сериозно спъваше дейността на факултетния съвет. Въпреки всичко нашият колектив работеше добре. Декан на факултета беше доц. Пенчо Радковски, който преди да постъпи на работа във ВИИ през 1952 г. беше заемал ръководни длъжности в някои търговски организации. Той преподаваше дисциплината Организация и техника на външната търговия. Макар да му липсваше опит в научно-педагогическата дейност, той имаше самочувствие на добър администратор. Запомнил съм го като прекомерно себелюбив и интригант.

Ръководител на катедра Външна търговия беше Григор Пописаков, който постъпи на работа в института през 1952 г., а през 1954 г. беше избран за доцент. Главното направление на неговата преподавателска и научна дейност беше международното разделение на труда и външната търговия на страната. Постепенно той се утвърди като авторитетен научен специалист в областта на международните икономически отношения. През 1964 г. стана професор, а в 1971 г. той беше един от първите преподаватели, които защитиха голяма докторска дисертация и получи научната степен “доктор на икономическите науки”. Вземаше активно участие в дискусии на научни конференции. Беше желан лектор и научен консултант в национален мащаб. Като човек беше етичен, стоворчив, много инициативен, новатор, патриот и краевед. Вземаше участие в обществения живот на колектива като председател на профсъюзната организация и стана един от инициаторите и организаторите на построяването на институтската почивна станция в с. Равда. С него поддържах хубави колегиални и приятелски взаимоотношения.

Друг колега, с когото се сбlijих веднага след постъпването ми в института беше Димитър Василев, преподавател в катедра Външна търговия. В същата катедра постъпиха на работа като асистенти и

преподаватели Нешо Царевски, Лили Каракашева, Лили Мечева, Георги Данов, Владимир Сестримски и др. За авторитета на катедрата много допринесе неуморната дейност на проф. Пописаков.

Ръководител на катедра Чужди езици беше взискателната, но добра по характер Юлка Маринова – един отличен педагог и организатор. Нейният екип от преподаватели по руски, немски, английски, френски, испански и други езици успешно се зае с езиковата подготовка на студентите, и особено на онези от специалност Външна търговия. И постигаха добри резултати. Бяха добронамерени и сърдечни, работеха дружно. Не мога да не отбележа дейността на Михаил Бонев, Мария Стефанова, Надежда Полякова, Спас Ненов, преподаватели по руски език; Вера Манова, Ели Василева, преподаватели по немски език; Адриана Сотирова, Атанас Драгиев, преподаватели по френски език; Велка Агова, Радка Додова, преподаватели по английски език.

През 1958 г. Търговският и Промислено-транспортният факултети бяха обединени в един **Отраслоикономически факултет**, в чийто състав влизаха катедрите Икономика на промишлеността, Икономика на транспорта, Икономка на външната търговия, Икономика на вътрешната търговия, Стокознание, Правни науки, Марксизъм-ленинизъм, Чужди езици. За декан беше избран доц. Иван Матов, а по-късно – доц. Христо Калигоров. При това сливане броят на преподавателите се увеличи значително, разшири се и съставът на новия факултетен съвет, в който вече влизаха 3 професори и 12 доценти. Осем преподаватели имаха научната степен кандидат на науките (тогавашното съответствие на съвременната титла “доктор”). Тази реорганизация значително подобри микроклимата и условията за работа. Особено благотворна беше дейността на професорите Геновски и Димитров, на доцентите Калигоров, Пописаков, Матов и Давид Давидов, на преподавателите – кандидати на икономическите науки Иван Илиев, Иван Виденов, Борис Първулов, Здравко Златанов, Димитър Василев, които през 1960-1961 получиха чрез конкурси станаха доценти.

Големи заслуги за развитието на Отраслоикономическия факултет и на Висшия икономически институт има **проф. Христо Калигоров**. Той е един от най-бележитите български учени-икономисти със сериозен принос за развитието на икономическата наука и за подготовката на хиляди специалисти-икономисти. Отличаваше се със солидни знания и аналитичен ум, отворен за новото, беше инициативен, добър организатор, работоспособен, етичен и скромен. Многобройните му научни публикации са посветени предимно на управлението и

организацията на промишлеността и особено на машиностроенето.

Проф. Христо Калигоров беше учен и педагог с възрожденско-патриотичен дух. Той обичаше българската история и написа много романи, повести и разкази, които отразяват различни събития и периоди от епохата на Възраждането до наши дни. В моята библиотека има 16 такива книги. В тях са отразени и неговите виждания за общочовешките ценности – хуманизма, взаимното уважение и любов между хората, трудолюбието, свободната изява на творческите заложби на човека. Тук няма да се спирам на научните и художествените публикации на проф. Калигоров*, но искам да обърна внимание на двутомната му книга “Сбогом ДВУФАН” (изд. на УНСС, 1994-1995), в която в която се е отразила богатата му душевност, описани са трудностите и успехите, изразена е любовта му към колегите, с които е работил в продължение на 50 години във ВИИ и УНСС. В увода към книгата той пише: “Накрая бих искал да призова онези, които са учили, учат или ще учат в това висше учебно заведение, онези, които преподавали, преподават или ще преподават в него, всички, които са работили или работят в него, както и всички останали, на които е мило висшето образование, да прелистят страниците на тази книга. В нея ще прочетат за хора, събития и факти, от които могат да се вземат поуки... Опознаването на такива примери, сравнителна рядко споменавани в документите или в паметник на рода български, са извор на вдъхновение и подражание за сегашните и идните поколения.”

Катедра “Вътрешна търговия” (1953-1962)

През есента на 1952 г. във ВИИ е открита специалност “Икономика на вътрешна търговия”, а в състава на Търговския факултет е създадена катедра Вътрешна търговия. Неин пръв ръководител става доц. Иван Матов, който получил докторска степен във Висшето училище за световна търговия във Виена, а преди да дойде на работа във ВИИ бил началник на управление в Държавния комитет по планиране.

В края на февруари 1953 г. аз и Иван Виденов се срещнахме с доц. Матов, който ни поздрави с “добре дошли” и подробно ни информира за организацията на учебния процес, за учебния план и разписанието на занятията през предстоящия семестър (март-юни). Срещата ни остави у мен много добри впечатления, които напълно се потвърдиха в хода на

* За справка вж. Мечев, Ст. Проблеми на отрасловоикономическите науки в България. С., 1987, 59-72.

съвместната ни работа през следващите години. Иван Матов си остана добронамерен и отзивчив, толерантен, с висока обща култура.

Катедрата отговаряше за подготовката на студентите по специалността “Икономика на вътрешна търговия” и осигуряваше преподаването на специалните дисциплини “Икономика и планиране на вътрешната търговия”, “Организация и техника на търговията”, “Икономика и организация на общественото хранене” и “Стокознание”. Доц. Матов преподаваше дисциплината “Икономика и планиране”, а хоноруваният преподавател Димитър Вацов – “Организация и техника”. За преподавател по дисциплината “Икономика и организация на общественото хранене” беше назначен чрез конкурс Христо Хаджиниколов.

Двамата с Иван Виденов водехме упражненията и семинарите по дисциплините “Икономика и планиране” и “Организация и техника”. След година бяхме избрани за преподаватели по тези дисциплини. Първото нещо, което направихме веднага след избора ни за асистенти беше да прегледаме учебния план на специалността и учебните програми на трите дисциплини. Направихме предложения за разширяване и подобряване на учебните програми и разработихме тематични планове за провеждане на упражненията и семинарите. Използвахме опита на преподаването и организацията на учебния процес от Плехановския институт. Особено внимание обърнахме на изработването на програмата за провеждане на спецсеминарите за изучаване на пазарите на стоковите групи (производство, потребителско търсене, взаимоотношения между производители и търговци, стокопридвижване, ценообразуване, търговска мрежа и складово стопанство, форми на обслужване).

Катедрата отдели особено внимание на осигуряването на студентите с учебна и научна литература. Заедно с неколцина колеги през тези години написахме и публикувахме в съавторство редица учебници.*

В края на 50-те и началото на 60-те години колективът на катедрата се увеличи с няколко асистенти и преподаватели – Георги Петров, Крум Александров, Вера Ковачева, Иван Гоцев, които бяха завършили

* Заедно с колегите Иван Матов и Иван Виденов написахме учебниците *Икономика и планиране на социалистическата търговия*. С., 1955 (ДИ “Народно просвета”) и *Икономика и планиране на търговията*. С., 1962 (ДИ “Наука и изкуство”). В съавторство с Димитър Вацов издадохме учебник *Организация на вътрешна търговия*. С., 1958 (ДИ “Наука и изкуство”); в съавторство с Димитър Вацов и с преподавателите във ВИНС – гр. Варна проф. Васил Ранков и проф. Георги Георгиев: *Организация и техника на вътрешната търговия*. С., 1958 (ДИ “Наука и изкуство”); в съавторство с проф. Георги Георгиев: *Организация на вътрешната търговия*. С. 1965 (ДИ “Наука и изкуство”).

специалността и бяха натрупали практически опит в различни търговски предприятия и ведомства. Тяхната професионална дейност се развиваше много добре, което осигури високо равнище на учебно-преподавателска и научна дейност в катедрата през следващите години.

Приоритетна задача на колектива ни бяха **научните изследвания**. Членовете на катедрата работеха върху теми, свързани с проблемите на практическото развитие на търговията. Установихме близки контакти със секция “Търговия” на Икономическия институт при БАН, както и с катедра “Вътрешна търговия” във ВИНС – гр. Варна. Това сътрудничество обедини потенциала на трите звена за издаване на общи учебници, както и за съвместно обсъждане на различни монографии, дискусии по формите и методите на преподаването, участие в научни конференции и т. н.

През този период научно-изследователската дейност беше в центъра на моето внимание. Участвах в редица научни конференции в страната, организирани от ВИИ, ВИНС и ВФСИ, а също и в международни конференции в Прага, Москва и Лайпциг. Публикувах множество статии и студии по актуални теоретични и практически въпроси, а също и три монографии.* През 1958 г. защитих кандидатска дисертация, а през 1962 г. чрез конкурс бях избран за доцент. Това е накратко десетгодишната ми дейност в катедрата. Подобна, а често и по-успешна, беше дейността на останалите ми колеги. Иван Виденов защити дисертация през 1959 г. и стана доцент през 1962 г.

Катедреният колектив поддържаше тесни връзки с търговските организации в София и страната, изучаваше развитието им и ги подпомагаше в решаването на различни конкретни въпроси, свързани с управлението, организацията и планирането, с повишаването на квалификацията на персонала. Студентите пък бяха изпращани на производствена практика. Това общуване беше полезно за двете страни и разкриваше онези проблеми, на които трябваше да се акцентира в хода на преподаването и в научните ни изследвания. Особено плодотворно беше сътрудничеството с ЦС на професионалния съюз на търговските работници, с ръководството на Централния кооперативен съюз, председателстван през тези години от Пеко Таков и Стоян

* *Проблеми на рентабилността в търговията*. С., 1959 (ДИ “Наука и изкуство”); *Търговията и развитието на народното стопанство*. С., 1962 (ДИ “Наука и изкуство”); (в съавторство с Ив. Виденов и Г. Петров) *Въпроси на стокопридвижването*. С., 1961 (ДИ “Наука и изкуство”). Вж. също библиографската справка в Алманаха на УНСС за 2005 г., с. 568-569.

Сюлемезов, и с Министерството на вътрешната търговия, ръководено последователно от Пело Пеловски, Руси Христозов и Пеко Таков.

Дисциплината “Стокознание” се преподаваше от доц. Калчо Иванов и гл. ас. Руен Мъжкодански. Запазил съм хубави спомени и за двамата. Доц. Иванов беше по-възрастен (на ок. 50-55 г.), висшето си образование беше получил във Виена и дълги години е бил гимназиален учител по химия. Беше добър педагог, но методите му на преподаване и изискванията му бяха по-скоро учителски. По характер беше добронамерен и принципен. Имаше много приятели извън колектива на института, предимно писатели и журналисти. Често след заседание на катедрата всички колеги по негова инициатива посещавахме клуба на журналистите и писателите, където водехме оживени разговори за творческите постижения на отделни личности, за отношението на творческата интелигенция към едно или друго актуално събитие.

В края на 50-те години се създаде и катедра “Стокознание”, която имаше добра учебно-лабораторна база и привлече на работа редица млади научни работници, които впоследствие защитиха дисертации и станаха професори: Стойко Енев, Андрей Андреев, Христо Кожухаров, Манол Рибов и др.

Моето участие в обществено-политическия живот (1953-1966)

През този период във ВИИ често се ръководството и професионалната организация провеждаха различни събрания, съвещания и теоретични конференции, посветени на различни въпроси, свързани с организацията на учебния процес, равнището на лекциите и подготовката на студентите. Още от началото бях силно впечатлен от ерудицията, вискателността и етичните взаимоотношения, които разкриваха тези събрания. За мен те бяха истинска школа, която поставяше конкретните проблеми и задаваше определени изискванията към колектива. Често наблюдавахме сблъсъци на мнения, които разкриваха различните виждания и нивото на научната и педагогическа подготовката на дискутиращите. Това беше интересно, защото познавах указанията, препоръките и изискванията на управление “Висше образование” и можех да оценя доколко те се възприемат и как се отразяват върху конкретната дейност на ръководителите и на научно-педагогическия персонал. Особено полезни бяха обсъжданията на учебници, когато се дискутираха принципни въпроси относно структурата и съдържанието на учебния материал, тъй като предстоеше да бъдат подготвени учебни пособия по нови дисциплини от преподаватели,

които нямаха достатъчен опит.

Ето един пример във връзка с обсъждането на учебника по Обща теория на правото на проф. Михаил Геновски. В залата присъстваха много юристи и икономисти, както и група преподаватели по правни дисциплини в Софийския университет, които изказаха доста критични бележки по съдържанието на учебника. Проф. Васил Захариев не одобряваше, че в помагалото са използвани и буквално цитирани прекалено много мнения на други автори:

– Аз искам да узная какви са Вашите виждания, а не само мненията на други автори, посочени в цитатите.

Проф. Михаил Геновски отговори, че посочва мненията на други автори, за да защити своите виждания, и обратно – излага виждания и мнения на автори, с които не е съгласен. Той смяташе, че така се обогатяват знанията на читателите, създава се нагласа за дискусии и студентите се насочват към проучване на други публикации. Общото мнение на болшинството от изказалите се беше, че това е необходимо, но само в определени граници, и че не бива учебниците да се претоварват с дискуссионни въпроси. В своята дейност на педагог и автор съм имал предвид мненията и на двамата.

При обсъждане на други учебници, особено на тези по специалните (отрасловите) дисциплини, се дискутираше по принципиалния въпрос до каква степен учебниците следва да отразяват резултатите от собствените изследвания на автора, и доколко – установени и вече известни научни знания. С други думи, ставаше въпрос за съотношението между научно творчество и повече или по-малко механична компилация, която често граничи с плагиатство. В хода на тези спорове се наложи мнението, че научните изследвания на преподавателите следва да се изучават и дискутират в рамките на спецкурсове и семинари в съответствие с учебните планове.

На общите събрания на институтския колектив имах възможност да се запозная с някои колеги по-богат педагогически стаж: проф. Тянка Йорданов, проф. Михаил Геновски, проф. Стоил Сукманджиев, доц. Минко Казанджиев, проф. Христо Калигоров, доц. Венец Цонев, проф. Димитър Йорданов, доц. Васил Чочев, проф. Коста Пергелов, доц. Петър Аврамов и др.

В дългогодишно приятелство прераснаха професионалните ми контакти с проф. Тянка Йорданов, който преподаваше икономическа география. Той се отличаваше със силния си идеализъм и възрожденско родолюбие, беше етичен и благороден човек, известен като прекрасен

лектор и магьосник на словото, любимец на студенти и преподаватели. Дълги години той работи в областта на методиката и методологията на икономическата география. Важен дял в научното му творчество заемат проблемите на икономическото райониране и географията на селското стопанство. В продължение на няколко десетилетия той оглавяваше различни научни колективи, беше главен редактор на сп. “География”, ръководител на катедра, член на научни съвети.

След завръщането ми от Москва първоначално бях член на партийната организация при КНИК и Министерството на културата, а от 1956 г. – при ВИИ. В продължение на няколко години бях член на партийното ръководство и секретар на партийната организация на преподавателите, която има редица заслуги за успешното развитие на института: тя беше инициатор за въвеждането на нови методи и форми на обучение на студентите и се грижеше за подобряването на научната дейност и за утвърждаването на истински академични традиции в управлението на института.

Известно време бях член на Първи РК на БКП, член на бюрото на Студентски (Осми) РК и член на ГК на БКП. Тук няма да се спирам на подробности, но искам да отбележа, че наред с мъдрите, честни и безкористни другари и колеги, в партийната организация на института имаше и някои “чепати” характери – агресивни критикари, догматици и сектанти.

Хубави спомени е оставила съвместната ми работа в партийната организация с проф. Иван Илиев, проф. Иван Виденов, проф. Григор Ваклиев, доц. Георги Ив. Петров, проф. Петър Аврамов, проф. Васил Чочов, проф. Стефан Мечев, проф. Никола Великов, доц. Димитър Колев, доц. Иван Бонев и др.

ГЛАВА VII РЕКТОР НА ВИИ “КАРЛ МАРКС” (1962 – 1966)

Академичното ръководство през мандатите 1962-1964 и 1964-1966 г.

Според тогавашния Закон за висшето образование (ЗВО) ръководствата на висшите училища и на факултетите имаха мандат от две години, а изборите се провеждаха в края на учебната година. Мандатът на проф. Жак Натан изтече през юни 1962 г. Академичният съвет и ръководствата на партийната и профсъюзната организации издигнаха моята кандидатура и в края на май бях избран за ректор с пълно единодушие. Трябва да отбележа, че още при обсъждането на моята кандидатура аз най-искрено си направих отвод. Смущаваше ме обстоятелството, че още съм доцент и че има професори, които могат, както смятах, по-добре да изпълняват ректорските функции. Давах си сметка за предизвикателствата на този пост в период, когато се правеше опит за усъвършенстване на методите на управление на икономиката на фона на едно сериозно несъответствие между обективните изискванията и реалното ниво на наличните икономически кадри. Познавах и противоречията между различни групи и личности в средите на преподавателите и служителите, обусловени най-вече от техните амбиции за по-бързо професионално израстване, което не винаги съответстваше на техните обективни качества и възможности. Всичко това сериозно ме смущаваше, но отводът ми в края на краищата не беше приет.

И така, тук ще се постарая да очертая дейността ми като ректор в продължение на два мандата (1962-1964; 1964-1965), както и цялостната работа на академичното ръководство през този период.

През 1962 г. мои заместници и най-близки помощници станаха проф. Димитър Хар. Димитров, доц. Петър Аврамов и проф. Тотю Тотев. След преизбирането ми за ректор през юни 1964 г., заместник-ректори станаха доц. Стефан Цанков и доц. Петър Аврамов.

Декан на Общоикономическия факултет през 1962-1964 г. беше доц. Жак Аройо, а зам.-декан: доц. Венец Цонев; декан на Отрасловоикономическия факултет стана доц. Стефан Цанков, със заместници доц. Стойко Енев и доц. Иван Виденов. През 1964-1966 г за декан на Общоикономическия факултет беше избран проф. Христо Маринов, а негови заместници станаха проф. Венец Цонев и доц. Любен Беров. За декан на Отрасловоикономическия факултет беше издигнат проф. Иван

Матов, със заместници проф. Христо Калигоров и доц. Стойко Енев.

Решаваща роля в живота на института играеше Академичният съвет, който утвърждаваше учебните планове, определяше основните направления в научно-изследователската и учебно-преподавателската дейност на катедрените колективи, утвърждаваше решенията на факултетните съвети за присъждане на научни степени и звания. В неговия състав при първия ми избор за ректор влизаха доц. Петър Аврамов, доц. Жак Аройо, доц. Иван Виденов, проф. Михаил Геновски, проф. Никола Вълев, проф. Кирил Григоров, проф. Димитър Димитров, доц. Давид Давидов, доц. Иван Илиев, проф. Тянка Йорданов, проф. Христо Калигоров, проф. Христо Маринов, акад. Евгени Матеев, проф. Иван Матов, акад. Жак Натан, проф. Григор Пописаков, проф. Пенчо Радковски, акад. Иван Стефанов, доц. Стефан Цанков, проф. Венец Цонев, Костадин Николов (студент).

Друг управленски орган беше Ректорско-деканският съвет, в който влизаха ректорът, зам.-ректорите, деканите и помощник-ректорът. Той заседаваше като правило веднъж на две седмици и трябваше да решава различните текущи въпроси, свързани с учебната и научната дейност, финансите, материално-техническата база, работата на административния персонал и т. н.

Дейността на научно-педагогическия състав и на институтските, факултетните и катедрените ръководства през този период имаше два основни приоритета: подобряване на подготовката на кадрите с висше икономическо образование и усъвършенстване на научноизследователската работа в съответствие с актуалните обществени потребности.

И двата мандата протекоха в рамките на четвъртия петгодишен народностопански план (1961-1966), когато икономиката на страната навлезе в период на интензивно развитие. Народното събрание утвърди и една Двадесетгодишна перспектива за развитието на България през 1961-1980 г. Планът предвиждаше през Четвъртата петилетка да бъде постигнато 50% увеличение на националния доход, нарастване на материално-техническата база също с 50%, бързо развитие на машиностроението и химическата промишленост, възстановяване на леката и хранителна промишленост, както и превръщане на селското стопанство във високопродуктивен и рентабилен отрасъл на националната икономика.

Основните задачи на института до голяма степен произтичаха от заложените в плановите документи икономически цели, чието изпълнение в немалка степен зависеше от способността ни да подготвим висококвалифицирани специалисти, годни да осъществят така желанния бърз подем на

науката, техническия прогрес и научноизследователската дейност.

Академичното ръководство на ВИИ взе редица мерки за подобряване подготовката на студентите. Ежегодно институтът приемаше около 800-1000 нови студенти, които се подготвяха в рамките на разнообразни специалности: политикономия, финанси и кредит, счетоводна отчетност, планиране на народното стопанство, статистика, икономика на промишлеността, икономика на транспорта, икономика на външна търговия, икономика на вътрешната търговия. Броят на успешно дипломираните се възлизаше на ок. 750-800 души. Общият средногодишен брой на обучаваните студенти беше около 5000, което не съответстваше на скромната материална база на института. В годините преди да стана ректор това беше довело до едно прекомерно завишаване на относителния дял на студентите на задочно и вечерно обучение. Така например, през 1963/1964 учебна година общият брой на студентите е бил 4840, от които редовно обучение – 1730 (35.5%), задочно – 2648 (55.5%) и вечерно – 462 (9%).

Нашето академично ръководство направи всичко възможно за коригирането на това неправилно съотношение. За целта се постаряхме да усъвършенстваме организацията на учебния процес, като имахме предвид и специфичните особености на трите форми на обучение – редовно, задочно и вечерно.

Вечерното обучение беше една сравнително нова форма на учебния процес, която се прилагаше в рамките на специалностите вътрешна търговия, счетоводна отчетност и промишленост и даваше добри резултати в условията на тогавашната 6-дневна работна седмица и при ограничените възможности на работниците и служителите да ползват отпуски за посещение на лекции и подготовка за изпити. Студентите получаваха възможност да посещават лекции, семинарни занятия и консултации с преподаватели във вечерните часове. Възприета беше по-голяма гъвкавост при насрочването на сесиите и стана често явление междусесийното явяване на изпити (т. нар. предварителни сесии), подобри се обслужването в учебно-консултативните пунктове за задочното обучение, увеличиха се часовете за очни занятия.

За по-добрата работа със студентите от задочно и вечерно обучение се определиха заместник-декани и съответни канцеларии. Не мога да не отбележа особено добрата дейност на зам.-деканите проф. Венец Цонев и проф. Михаил Енев, както и на организаторките (служителки) Невена Арсова и Екимова, станали любимки на студентите за внимателното им отношение и много добрата организация на учебния процес в тези две

форми на обучение.

Продължи усъвършенстването на учебните планове: в някои специалности бяха установени нови профили, въведени бяха нови дисциплини и бяха ревизирани установените хорариуми. Институтът се включи в широка дискусия относно създаването на новата специалност инженер-икономисти. Беше решено в някои икономически специалности да се увеличи изучаването на повече технически и технологически дисциплини, а в специалностите на техническите висши учебни заведения да се увеличи преподаването на икономически дисциплини. В специалност „Икономика на промишлеността” бяха въведени три профила: машиностроене, химия и металургия, текстилно производство. Създаде се и постепенно се разшири катедра „Промислена технология” с ръководител проф. Георги Вълев, който подготви много добър екип от научно-педагогически кадри. Разшири се и преподаването на стокознание в двете търговски специалности и се създаде катедра “Стокознание”, оглавена от доц. Калчо Иванов, а по-късно – от проф. Андрей Андреев, който измени профила на катедрата и разшири набора от изучавани дисциплини. Оборудвани бяха кабинети-лаборатории за практически занятия при катедра “Технология” и катедра “Стокознание”.

В съответствие с разширяване на външноикономическите отношения на страната в специалността “Външна търговия” се оформиха два профила: “Международни икономически отношения” и “Международни валутно-финансови отношения”. Трябва да отбележа активната дейност на ръководителя на катедрата проф. Григор Пописаков, който създаде елитен колектив и установи тесни контакти с Министерство на външната търговия и с държавните външнотърговски организации във връзка с провеждането на научноизследователска дейност и практическото обучение на студентите. Оборудван беше и фонетичен кабинет за нуждите на чуждоезиковото обучение.

Особено внимание се отделяше на научното съдържание на преподаваните дисциплини. В катедрите, факултетните съвети и Академичния съвет се направи задълбочен преглед на преподаването и се приеха мероприятия за подобряване на научното съдържание на учебните програми в съответствие с потребностите на икономиката: студентите трябваше да придобият задълбочени знания и да усвоят съвременните методи на научен анализ на икономическите явления и процеси, на планиране и прогнозиране в рамките на управлението и организацията на икономиката.

В научните изследвания и обучението започнаха да се използват математически методи на анализ, планиране, прогнозиране и моделиране. Във всички специалности беше увеличен хорариумът по висша математика, а съдържанието на дисциплината беше модифицирано в съответствие с потребностите на подготовката на студентите-икономисти. Въведоха се и нови математически дисциплини: Линейна алгебра, Математическо програмиране, Теория на вероятностите, Приложение на икономико-математически методи за анализ и планиране.

В края на 1962 г. беше създадена катедра “Висша математика” с ръководител проф. Здравко Сугарев, който успешно разви преподаването на икономико-математическите дисциплини и подпомогна подготовката на млади преподаватели в тази приложна област на знанието. Благодарение на неговите усилия и на отпуснатите специализации в чужбина беше подготвено едно младо поколение научно-педагогически кадри по приложение на тези методи: Иван Велев, Крум Александров, Людмил Мутафчиев, Цветан Йончев и др. Проведена беше и научна конференция по въпросите на приложението на съвременни икономико-математически методи и модели за планиране и анализ на народното стопанство, в която взеха участие акад. Евгени Матеев, проф. Иван Хаджииванов, проф. Никола Вълев, доц. Иван Велев, проф. Румен Янакиев, проф. Венец Цонев, доц. Ангел Бъчваров и др.

Съвместно с Комитета за технически прогрес започна подготовка за изграждането на автоматизиран изчислителен център. С оглед на това бяха въведени и някои нови дисциплини: Механизация на отчетността, Механизация и автоматизиране на обработката на икономическата информация. Създаде се и катедра “Машинна обработка на икономическата информация” с ръководител Атанас Ганев, който защити дисертация в Московския инженерно-икономически институт. Той, Ангел Бъчваров, който защити дисертация в Московския държавен университет през 1965 г., Стоян Айков, Сергей Митков, Евгени Радев и др. създадоха научно-преподавателски екип, които осигури качествена подготовка на студентите по въпросите на механизацията и автоматизацията на икономическата информация. Същият колектив постави началото на преподаването на електронноизчислителна техника. В новосъздадената специалност “Организация на машинната обработка на икономическата информация” започнаха да се изучават дисциплините Основи на програмиране на ЕИМ, Автоматизация на производствените процеси, Теория на стопанското управление (включително кибернетика) и др.

За нуждите на преподаването на икономическите дисциплини в средните специални училища (техникуми) беше необходимо да се подготвят съответните педагогически кадри. За целта към някои от специалностите се въведе факултативно изучаване на педагогически дисциплини (методика на преподаването, педагогика, педагогика на преподаването на стенография и машинопис и др.). Ръководител на този профил беше Найден Димитров, който изнасяше хубави лекции и беседи по педагогика и методите на преподаването на новопостъпили асистенти и докторанти.

Като отчитяхме необходимостта от модернизиране на учебното съдържание и формите на преподаване в условията на ускорен научно-технически прогрес, периодично организирахме дискусии върху методиката на преподаването с участието на научно-педагогическия състав на института. Някои от тези дискусии бяха проведени съвместно с висшите икономически институти в Свищов и Варна. Провеждаха се и методически семинари относно изнасянето на лекционни курсове, провеждането на университетските изпити, на семинарите и спецсеминарите. През 1964 г. беше публикуван сборникът “Методики на семинарните занятия в икономическите ВУЗ”, в която са събрани изразените по тези въпроси становища.

Особено активни и продуктивни в тази дейност бяха проф. Михаил Геновски, проф. Тярко Йорданов, проф. Христо Калигоров, проф. Пописаков, проф. Коста Пергелов, проф. Стефан Станев, проф. Димитър Димитров, проф. Иван Матов, проф. Никола Вълев, проф. Иван Йорданов, проф. Стефан Мечев, доц. Алберт Аврамов, проф. Никола Великов и др. Резултатите бяха добри: повиши се методическата възискателност както спрямо формата и съдържанието на лекциите, така и по отношение активното участие на студентите в семинарните занятия. Проф. Михаил Геновски изнесе няколко лекции по “Педагогика и психология на изпита”, които предизвикваха оживени дискусии.

Особено внимание се отделяше на това да бъдат създадени условия за самостоятелната работа на студентите с цел формиране у тях на умения и навици да четат разнообразни научни и научнопопулярни публикации, да осмислят и оценяват критично достъпната им информация. С оглед на това бяха публикувани учебници и учебни помагала почти по всички дисциплини, макар да се наложи да преодолеем големи трудности във връзка с тяхното издаване. Библиотеката на института беше чувствително обогатена и вече разполагаше с повече от 120 000 тома. При изготвянето на разписанията за учебната заетост от

учебната 1962/1963 г. насетне стана принцип на студентите да бъде осигурен поне един свободен ден в рамките на седмицата. Активизира се дейността на студентските кръжоци, провеждаха се и студентски научни конференции, част от чиито материали бяха публикувани. Студенти бяха привлечени и в научно-изследователската дейност на катедрите.

В процеса на подготовката на студентите важна задача бе практическото им обучение. В учебните планове бяха предвидени две практики, които се провеждаха под научното ръководство на катедрите в съответни предприятия и учреждения по специални програми. Те даваха добри резултати. Студентите се запознаваха с практическата дейност по това, което изучаваха, натрупваха нови знания и успяваха – макар и частично – да се ориентират какво ги очаква след като приключат образованието си. На студентите се възлагаше да проучат отделни въпроси, свързани с дейността на предприятието, организираха се конференции, срещи с ръководители на стопански организации и ведомства. Практиката завършваше с представяне на отчетен доклад от страна на студента-практикант, който трябваше да бъде оценен от съответния научен ръководител. Така между катедрените колективи и ръководствата на стопанските организации се създаваха и поддържаха преки и взаимно полезни контакти, които улесняваха подготовката на бъдещите специалисти.

Разбира се, качествена подготовка на студентите до голяма степен зависеше и от квалификацията на преподавателите. Съставът на научно-педагогическите кадри във ВИИ се бързо се увеличи с множество млади преподаватели: Данаил Данаилов, Ташо Пачев, Крум Александров, Здравка Ковачева, Станиш Бонев, Георги Данов, Лиляна Каракашева, Цветан Йончев, Михаил Динев, Атанас Ганев, Георги Вълев, Димитър Шопов, Сава Савов, Андрей Андреев, Манол Рибов, Стоян Дурин, инж. Димитър Димитров, Лиляна Илиева, Димитър Генов, Стоян Айков, Ангел Бъчваров, Надежда Лалова, Иван Киркорев, Цоньо Екимов и др. Полагаха се грижи за повишаването на тяхната квалификация и мнозина от тях имаха възможност да специализират в СССР, ГДР, Англия, Франция, Япония и др. Предоставяха се и творчески отпуски на преподаватели и асистенти.

Увеличи се броя на хабилитираните преподаватели – доценти и професори. В края на 50-те години и началото на 60-те научното звание „доцент” чрез конкурси получиха: Давид Давидов, Жак Аройо, Иван Йорданов, Лалю Радулов, Тодор Ангелов, Алберт Аврамов, Никола

Наумов, Кирил Гатев, Недка Пенкова, Александър Георгиев, Станчо Иванов, Григор Ваклиев, Атанас Ганев, Любен Беров, Стефан Мечев, Георги Петров, Иван Илиев Борис Първулов, Здравко Златанов, Лалю Радулов, Иван Виденов, Ангел Чаушев, Нешо Царевски, Димитър Василев, Никола Великов, Андрей Андреев и др.

В началото на 60-те (до 1966 г.) научното звание професор чрез конкурси получиха Иван Матов, Христо Калигоров, Коста Пергелов, Венец Цонев, Никола Вълев, Здравко Сугарев, Петър Шапкарев, Атанас Атанасов, Григор Пописаков и др., а през втората половина на 60-те години: Иван Илиев, Жак Аройо, Иван Виденов, Ангел Чаушев, Христо Хаджиниколов, Димитър Василев, Нешо Царевски, Пенчо Радковски, Стефан Цанков, Любен Беров, Тодор Ангелов, Иван Йорданов, Веселин Христофоров.

Всички те имат определени заслуги в развитието на Висшия икономически институт и на икономическата теория в различни области на икономическата наука. Някои от тях изпълняваха и отговорни управленски длъжности в държавния апарат като министри и зам.-министри, съветници, директори на научни институти и стопански организации.

Въпреки сравнително добрите успехи в развитието на кадрите, ръководството на института често отправяше критични бележки към онези преподаватели, които в една или друга степен пренебрегваха научноизследователската си работа и закъсняваха с подготовката си за хабилитиране.

Преподавателския състав през учебната 1965/1966 г. възлизаше на 162 души, от които хабилитирани бяха 65 (28 професори и 37 доценти), т.е. те представляваха ок. 30% от общия брой на преподавателите, което беше добро съотношение. Ако от общата численост се изключат преподавателите от катедрите “Физкултура” (5) и “Чужди езици” (18), в които по щат не се предвиждаха хабилитирани преподаватели, излизаше, че 47% от преподавателите бяха хабилитирани.

Що се отнася до перспективната подготовка на научно-педагогически кадри, сериозно внимание беше обърнато на аспирантурите. Повишени бяха изискванията както при зачисляването на нови аспиранти, така и при определянето на тематиката на бъдещите дисертации, научното им ръководство и тяхната защита. Често обаче самите аспиранти отлагаха и бавеха защитите на дисертациите си, което се дължеше било на заетост с преподавателска работа, било на недобро научно ръководство.

Втората основна задача на академичното ръководство беше да подобри организацията на научната дейност на преподавателския

колектив, която трябваше да съответства както на текущите икономически потребности, така и на конкретните социално-икономически задачи, определени от петгодишния (1961-1966) и двадесетгодишния (1961-1980) планове за развитие икономиката на страната. Необходимо беше да се постигне научно решение на проблемите, свързани с ефективното развитие на икономиката като цяло, а също и на отделните отрасли и дейности; да се подобри системата на управление и организацията на производството и търговията, да се усъвършенства планирането и прогнозирането, системите на ценообразуване, финансиране и материална заинтересованост на трудещите се и др.

Налагаше се да подобрим планирането на научната работа института и да насочим изследванията на преподавателите към актуалните проблеми на практиката и потребностите на икономическата теория. Разбира се, наред с това трябваше да осигурим и необходимите материални и финансови ресурси за извършване на научноизследователска дейност, както и за реалното използване и популяризиране на постигнатите резултати. Бяха съставени и широко обсъждани годишните и подългосрочните планове за научната дейност, които се съгласуваха с другите висши икономически институти. Сключваха се договори за изпълнението им с министерства и стопански организации. За съжаление, в тази област властваше дребнотемиято и често се разработваха малки и не особено значими теми, които обаче бързо и лесно се изпълняваха. Всеки семестър факултетните съвети изслушваха и оценяваха отчетите за изпълнението на плановете по всяка една от разработваните теми. Ежегодно на общите събрания на института Академичният съвет поставяше на обсъждане научноизследователската работа и вземаше съответни решения. Сроковете за изпълнение на темите често не се спазваха поради голямата аудиторна заетост на преподавателите.

Положителна роля за развитието на научната дейност в института играеше **Научно-изследователският център**, който беше подчинен на ръководството и с решение на Министерски съвет беше получил право да сключва договори за оказване на научна помощ с министерства, ведомства, народни съвети, стопански и обществени организации. Такива договори центърът сключи с БНБ, Завод 14 – Ловеч, завод “Велур” – Ловеч, ОЦЗ – Кърджали, Централно статистическо управление, завод “6-ти септември” – София и мн. др. Част от приходите по тези договори бяха използвани за построяването на почивната база на ВИИ в с. Равда: една скромна сграда, която не може да се сравнява със

сегашната модерна почивна станция на УНСС. Почти всички катедри вземаха участие в изпълнението на научни теми по линия на “научните поръчки”, които се възлагаха чрез посредничеството на научно-изследователския център.

Разбира се, ВИИ продължаваше да организира периодично големи научни конференции по актуални проблеми на икономическата теория и практика, чиито теми отразяваха тогавашните представи за насоките на икономическото и общественото развитие на България: Съвременни икономически методи и модели за планиране и анализ на народното стопанство; Новата система за ръководство и планиране; Форми и системи за стимулиране; Проблеми на социалистическите производствени отношения; Използване на стойностните категории в планирането на народното стопанство и др.

Конференциите предизвикваха много дискусии и се посрещаха с голям интерес, доколкото демонстрираха равнището на научните разработки и постижения, както и потенциалните възможности на научно-педагогическия състав на института. Спомням си добре научната конференция “Проблеми на усъвършенстването на управлението и планирането на народното стопанство”, която проведехме в края на ректорския ми мандат (1-3.VI.1966). Обсъдени бяха редица научни доклади по въпросите на икономиката и кибернетиката, в които се разглеждаха проблемите около изграждането на единна система за икономическа информация, оптимизирането на стопанското планиране, използването на коефициентите на пълните разходи в планирането и икономическия анализ, приложението на статистико-математически методи за прогнозиране на потребителското търсене и др. Нашите колеги от другите икономически институти проявиха голям интерес към конференцията, на която присъстваха и много ръководители на стопански организации и министерства. Дискусиите по докладите бяха много полезни и наситени с критични бележки.

Научната продукция на нашите преподаватели се публикуваха в поредицата “Трудове на Висшия икономически институт”, която излизаше в няколко тома годишно, но и това беше недостатъчно и академичното ръководство водеше постоянни дискусии с министерството за отпускане на повече средства за издателска дейност.

През този период празник на ВИИ стана 5 май – рождената дата на патрона на института Карл Маркс. За пръв път празникът беше отбелязан с тържествено събрание на 5.V.1963 г. в Народния театър. Присъстваха не само студенти, но и бивши възпитаници (някои от тях в

момента бяха членове на правителството) на института и на неговия предшественик – Свободния университет, създаден през 1921 г. По този повод Димитър Попов, тогава министър на финансите, шеговито отбеляза, че на това събрание присъстват повече министри, от колкото на заседанията на правителството. Разбира се, с това той искаше да подчертае и голямата роля на икономическото образование.

Възстановена беше традицията да се честват юбилеите на видни професори, работещи във Висшия икономическия институт. Първите такива чествания станаха през 1963 г. и бяха посветени на шестдесетгодишнините на акад. Иван Стефанов и на проф. Михаил Геновски.

Отбелязването на юбилея на проф. Михаил Геновски беше искрен израз на признателността на институтския колектив за неговата активна народополезна обществено-политическа, научна и педагогическа дейност, за неговите заслуги при подготовката и възпитание на хиляди специалисти-икономисти, на десетки аспиранти и научни сътрудници. Проф. Геновски наистина беше един от неколцината най-уважавани преподаватели във ВИИ. Той беше учен – изследовател и творец, а в неуморната си дейност като общественик се беше утвърдил като борческа и непримирима личност. Винаги съм се впечатлявал от неговата неизчерпаема енергия и инициативност, съчетани с богата душевност, енциклопедични знания и завидно трудолюбие. Той не беше кабинетен учен. Животът му беше свързан с много политически събития, с много трудности и успехи. Той до голяма степен отразяваше динамичния политически живот в нашата страна след Първата световна война и борбите на селяните и работниците против експлоатацията, за свобода и демокрация.

Като младеж Михаил Геновски се включва в земеделското движение и става ученик и привърженик на водача на БЗНС Александър Стамболийски. Това до голяма степен предопределя неговата понататъшна дейност като борбен общественик и учен-изследовател. От обикновен книговодител на Популярната банка в родното си село той успява да се издигне до министър в правителството на Отечествения фронт и народен представител; от председател на въздържателно дружество и редови член на БЗНС – до организационен секретар и член на Постоянното присъствие на земеделския съюз; от редови журналист и публицист – до редактор на известни издания като сп. “Земя и труд”, сп. “Земеделска мисъл”, в. “Земеделско знаме” и др. Като активен общественик и плодовит журналист, написал повече от 1000 статии, той е преследван и затварян от фашистките власти. По-късно той се

посвети изцяло на научна и преподавателска дейност, стана професор (1946), доктор на юридическите науки (1956) и със своите многобройни публикации си извоюва голяма известност в България и чужбина...

Тодор Живков във ВИИ (8.XII.1962)

През 1962 г. беше възстановено честването на студентския празник Осми декември. В навечерието на празника, вечерта на 7.XII., в зала “Универсиада” се проведе тържествено събрание на студентите и преподавателите от висшите учебни заведения. С това беше положено началото на ежегодните срещи на членовете на Политбюро на ЦК на БКП със студентите, които обаче много бързо се превърнаха в събрания за възхвала на Тодор Живков, за манипулиране на студентската младеж. Всички ректори бяхме поканени в президиума при членовете на Политбюро.

Събранието се откри от секретар на ЦК на ДКМС. Една студентка поднесе приветствие, но от напрежение неволно се обърна към Тодор Живков с думите “Многоуважаеми другарю Червенков”. Залата утихна. Настана смут. Всички със затаен дъх впериха очи към Живков, очаквайки неговата реакция. Той обаче се засмя доброжелателно и събранието продължи. В речта си Тодор Живков приветства студентската младеж и надълго говори за вътрешното положение на страната, подчерта успехите след Априлския пленум, вредните последствия от култа към личността на Вълко Червенков, очерта необходимостта от развитие на демокрацията, критиката и самокритиката, необходимостта от добре подготвени кадри, ролята и задачите на ВУЗ. Той не пропусна да се пошегува с неволно объркалата името му студентка и каза: “Ето какво силно влияние има насаждането на култа към личността сред младежта. Ние инстинктивно продължаваме да изпитваме това влияние.” Той или не съзнаваше, или демонстративно се опитваше да пренебрегне факта, че вече се създаваше култ към неговата собствена личност, че се подготвят условията за господство на авторитаризма в управлението на държавата и в ръководството на партията.

Слез приключването на събранието всички в залата се надигнаха, за да се разотидат. Тодор Живков също тръгна към изхода. Към него бързо се отправи студентът Коста Николов, секретарят на комитета на ДКМС при ВИИ, представи му се и каза:

– Другарю Живков, тази вечер студентите и преподавателите от ВИИ се събират на другарска среща в салоните на хотел “Балкан”. От тяхно име Ви каня да присъствате на тази вечеря. Студентите-

икономисти заслужават тази чест.

Тодор Живков се усмихна, огледа го внимателно и попита:

– А ректорът съгласен ли е?

Аз се бях приближил към тях и наблюдавах с изненада смелата постъпка на Коста Николов, тъй като не бяхме предвидили такава покана.

– Да, разбира се. Ще Ви очакваме с радост и нетърпение – отговорих аз.

– Добре, ако имам възможност ще дойда. Вие обаче не съобщавайте за това мое съгласие. То има условен характер.

После Живков отново тръгна към изхода, заедно със секретаря на ЦК на БКП Митко Григоров, последван от членовете на Политбюро и секретарите на ЦК на ДКМС.

Останахме с Коста Николов и започнахме да се тюхкаме:

– Ами ако наистина дойде?!

Отидохме в ресторанта на хотел “Балкан” и се постарахме да организираме вечерята колкото се може по-добре, без да съобщаваме за вероятното посещение на Тодор Живков. Предупредих за това само заместник-ректорите и акад. Жак Натан. Залите на ресторанта бяха празнично подредени и всички места се изпълниха. Ръководството се настани на една от масите в крайната зала.

Настъпи определеният час за започване на тържествената вечер. Студентите и преподавателите вече проявяваха нетърпение. Съобразно предварителната програма, те очакваха кратко приветствено слово по микрофона от ректора, за да започне вечерята и веселието. Бяхме поканили и артисти. Ние обаче се вълнувахме и изпитвахме колебание дали да започнем или да изчакаме. Внезапно откъм залата, която се намираще от страната на Ларгото, се чуха бурни ръкопляскания. Тодор Живков беше влязъл в ресторанта оттам, а не откъм главния вход, където го очаквахме. Студентите веднага го познали и, макар изненадани, станали на крака и с ръкопляскания започнали да го приветстват. Веднага отидохме да го посрещнем. Той се ръкуваше със студенти и преподаватели, махаше с ръка за поздрав, което вдъхновяваше студентите и те още по-силно го аплодираха.

В средната зала някой импровизирано даде микрофон на Тодор Живков. Той се възползва произнесе кратко и ентусиазирано слово, което ни направи много силно впечатление и беше възторжено аплодирано:

– Развитието на обществото и особено на икономиката изискват да се увеличи силно ролята на икономистите в управлението на държавата и народното стопанство. От вас се очаква много. Вие бъдещите иконо-

мисти, трябва да се подготвите много добре, за да може да участвате със своя ум и талант, със своите знания в изграждането на социалистическото общество. Наши врагове са субективизмът и волунтаризмът в ръководството на икономиката, които се развиха през време на култа към личността. Ръководството на партията и държавата обяви война на субективизма и ще се ръководи от изискванията на обективните закони на общественото развитие. Икономическата наука и икономистите бяха репресирани през времето на култа. Ние напълно ги реабилитирахме. Откриваме простор за развитие на икономическата наука и икономистите.

Тези думи, които доста точно съм запомнил, бяха възнаградени с ръкопляскания и “ура” от студентите и преподавателите.

Живков беше съпровождан само от Митко Григоров. Гостите заеха своите места. Аз произнесох слово за студентския празник, поздравих Живков и Григоров с добре дошли сред нашия колектив. Кратко слово произнесе и Жак Натан. По време на вечерята Тодор Живков разговаряше с проф. Натан и проф. Димитър Димитров, а аз – с М. Григоров, с когото бяхме лежали заедно в Софийския централен затвор и в Идризово в края на 1942 и началото на 1943 г. След 1944 г. се бяхме виждали само мимоходом. Сега имахме възможност да поговорим спокойно и аз се постарах да го запозная накратко с някои проблеми на висшето образование. Разменихме и спомени от затвора, за някои общи познати и тяхната съдба. Стана дума и за студентството на М. Григоров в Юридическия факултет преди да попадне в затвора за конспиративна антифашистка дейност. Докато приказвал със своите събеседници, Тодор Живков слушал и нашия разговор. Внезапно той се обърна се към мен:

– И аз бях студент в Юридическия студент, но фиктивно, за да прикривам нелегалната си дейност, имах и студентска книжка, която можех да използвам пред полицейските власти.

Ние с Митко Григоров смутено се заоглеждахме, като се почувствахме гузни, че не участвахме в разговора на Живков с Жак Натан и Димитър Димитров. Трябва да отбележа, че Живков прояви голям интерес относно подготовката на студентите, реорганизацията на икономическото образование, научната дейност на института и връзката на обучението и научната дейност с практиката. Той сподели мисли за необходимостта да се усъвършенства управлението на икономиката, която занапред трябва да се развива въз основа на внедряване достиженията на научно-техническия прогрес; подчерта необходимостта от

подготовка на научно-технически и икономически кадри и се изказа положително за разширяването на материално-техническата база на ВИИ. Накрая го изпратихме с бурни ръкопляскания и “ура” от студентите и преподавателите. Доиде ред на студентските увеселения...

Не мога да не отбележа, че още по това време аз постепенно бях започнал да осъзнавам, че е започнало утвърждаването на истински култ към личността на Тодор Живков. Смятах обаче, че става дума за временно явление, за един неосъзнат рецидив от миналото, и че тази тенденция ще бъде преодоляна от самия Живков, който без съмнение добре съзнаваше вредите от култа към личността за народа и за комунистическата партия, обединяваща хиляди ентузиастично-идеалисти, които искрено вярваха в идеалите на социализма.

Рядко обаче минаваше ден без в средствата за масова информация да се появят поредните възхвали на неговата дейност, на неговите инициативи. Всичко значимо в общественото развитие през 60-те години неизменно се свързваше с неговото име. Масово се насаждаше представата за неговия демократизъм, за близките му връзки му с трудещите се, с интелигенцията, с ръководителите на другите социалистически държави, и преди всичко с тези на Съветския съюз. Неговият авторитет непрекъснато нарастваше. На практика обаче във всички равнища на управление и във всички сфери на живота започна да се утвърждава един авторитарен стил на ръководство, който допринесе за оформянето на култ към личността на Тодор Живков като ръководител на партията и държавата. Преследванията срещу инакомислещите продължаваха, макар и в значително смекчени форми, партийни членове се изключваха от БКП за изказване на критични мнения относно действията и поведението на висшите ръководители, за допускани слабости в развитието на икономиката и в общественото развитие на страната.

Демагогски се насърчаваше критиката към и в низовите звена, а и към някои висши кадри, станали “неудобни” по някакви причини. Тодор Живков и обкръжението му, което той подменяше периодично и върху което умело прехвърляше отговорността за всички свои неудачни решения и действия, съсредоточиха цялата власт в държавата и партията в свои ръце. Не беше лесно да се разгадаят ходовете на Тодор Живков за пълно установяване на личната му власт. Той и обкръжението му си служеха доста умело с привиден демократизъм, раздаване на награди и привилегии, създаване на нови длъжности, провеждане на многобройни инициативи, някои от които наистина бяха обосновани и необходими и даваха добри икономически резултати, разрешавайки

важни въпроси на развитието на културата, образованието и науката. Разбира се, заслугите за всички успехи веднага бяха свързвани с Тодор Живков.

Новата система за управление на народното стопанство

През есента на 1962 г. Народното събрание избра ново правителство с председател Тодор Живков (първи секретар на ЦК на БКП), който, въпреки злополучния пример на Вълко Червенков, съсредоточи цялата държавна и партийна власт в свои ръце. Функциите на министър-председател той изпълнява в продължение на близо 10 години (до 1971), а на учредения специално за него пост председател на Държавния съвет на НРБ той остана в продължение на още 18 години. Не бих се нагърбил да оценя еднозначно какво беше въздействието на това съсредоточаване на власт върху управлението на държавата и обществото в нашата страна. Факт е, че всяка значима инициатива, всяка идея, всяко предложение или решение, свързани с общото развитие на България в продължение на близо три десетилетия се разработваха и представяха от името на Тодор Живков. С тази мисъл не искам да отрека напълно неговата роля и заслуги на ръководител, каквито той несъмнено имаше.

Една от основните задачи пред правителството беше да подобри и усъвършенства държавното ръководство на народното стопанство чрез преминаване към нови форми и методи на управление. Съществуващата по това време система не отговаряше на обективните условия и изисквания на икономиката и вече беше негодна да решава ефективно задачите, поставени в четвъртия петгодишен народностопански план (1961-1965) и Директивите за двадесетгодишното развитие на икономиката (1961-1980). Според самия Т. Живков, “тази система не създава вече достатъчно условия за ускоряване на техническия прогрес, за попълно разгръщане инициативата на трудовите колективи, за поставяне на ръководството на народното стопанство напълно върху научна основа. Поради това тя поражда противоречия, неприсъщи на социализма, забавя по-нататъшното му развитие.”²

Започна обсъждане и разработване на нова система за ръководство на народното стопанство. Много преподаватели от Висшия икономически институт взеха дейно участие както в научни изследвания по конкретни въпроси, така и при теоретичното изясняване на принципите

² Живков, Т. Избрани съчинения. Т. 12, с. 391.

и механизмите на управление на икономическата система. Ето защо тук ще се отклоня донякъде от конкретните си спомени, за да изкажа мнението си относно изработването и внедряване на новата система за ръководство на народното стопанство, тъй като в продължение на повече от две десетилетия имах възможност да работя за усъвършенстването на управлението в редица области.

През втората половина на 50-те години в икономическата наука и литература започнаха да се появяват мнения за необходимостта от усъвършенстване на управлението на народното стопанство, от създаване на по-голяма материална заинтересованост (обществена, колективна и лична), от разширяване правата на държавните и кооперативните предприятия, от премахване на дребнавото ведомствено опекунство над стопанската дейност. Заговори се по-смело за усъвършенстване на планирането и за премахване на прекомерния централизъм при определяне на плановите показатели. Това ставаше доста страхливо и предпазливо в съветската литература, но тази тенденция беше много по-отчетливо изразена в публикации на учени от Унгария, Чехословакия и Полша. Появиха се нови теоретични постановки за изменения на установените принципи за изграждане на социализма. В европейските социалистически страни започна едно постепенно освобождаване от догмите на сталинския социализъм в областта на управлението на икономиката и на обществото. По същество това беше една позакъсняла реакция на негативните явления в развитието на икономиката, един израз на дълбокото недоволство, което вече се чувстваше от влошаващото се състояние на икономиката на Съветския съюз и другите социалистически страни. Обективна беше необходимостта от дълбоки, коренни промени.

Под влияние на тези общи тенденции, в България започнаха да се разработват различни аспекти на развитието на стоково-паричното обръщение, ролята на търговията и на пазарните отношения. За това спомогнаха и някои решения на пленумите и конгресите на КПСС. В тях се даваха нови, макар и не съвсем ясни постановки, които все по-смело бяха доразвивани от видни съветски икономисти в печата. Това ставаше донякъде и поради влиянието на западната икономическа мисъл и под впечатлението на практическите успехи на капиталистическата икономика, която пълноценно прилагаше резултатите на научно-техническата революция. Появиха се и критични оценки на социалистическата система, на модела на ръководство на народното стопанство, на властвалите дотогава представи за темповете на иконо-

мическо развитие през преходния период и по-специално на темповете на индустриализацията на селското стопанство.

В икономическата мисъл се усети един свеж полъх, който обаче заглъхна за известно време след Унгарските събития през лятото на 1956 г., за да се възроди отново и да започне да набира нови сили през 60-те години, макар и на приливи и отливи. Предложенията за усъвършенстване на управлението на икономиката обаче и по това време се свеждаха до методите на управление, до усъвършенстване на вече възприетите механизми, които явно не даваха очакваните резултати и затормозяваха развитието на народното стопанство. Възприемането на някои нови методи в системата на планирането, стимулирането, финансирането и др. даваха слаб резултат. Основна пречка за развитието на икономиката бяха сталинистките по произход и дух догми, които се бяха вкоренили дълбоко сред управляващите кадри и структури, както и сред учените-икономисти. Освобождаването от тези догми ставаше много трудно, дори когато бяха очевидни тяхната абсурдност и вредното им влияние върху реалното развитие на икономическите процеси и върху цялото общество. Този процес на отрезвяване допълнително се затормозяваше от привидните успехи на икономиките на социалистическите страни, когато се съпоставяха техните достижения с равнището на предвоенните и първите следвоенни години. Нашето поколение силно вярваше в предимствата на социалистическия строй и ние бяхме склонни да отдаваме всички неуспехи на неправилните методи на управление и на неспособността на управленските кадри, на авторитарния и тоталитарния режим.

Спомням си, че след Седмия (1958) и особено след Осмия (1962) конгрес на БКП Тодор Живков започна все по-активно да се занимава с въпросите за усъвършенстване на ръководството на народното стопанство. След 1958 г. се проведеха редица мероприятия за усъвършенстване на държавните органи на управление, на стопанските организации, създаваха се окръзи и общини и т. н. Преустройството обаче се свеждаше главно до структурни промени, които слабо засягаха реалните механизми на управление на икономиката. Официално се прокламираше необходимостта от премахване (или отслабване) на централизма, разширяване самостоятелността на стопанските организации и пр., но на практика централизацията се засилваше и това допълнително деформираше управленските структури.

Характерно за подхода на Тодор Живков и обкръжението му беше извършването на постоянни реорганизации, които на думи се правеха в

името на повишаване ефективността на икономиката и демократизиране на обществото, но без да се постигнат напълно определените цели и задачи. През пролетта на 1963 г. например се проведе пленум на ЦК на БКП, посветен на въпросите за усъвършенстването на ръководството на народното стопанство. Взетите от пленума решения обаче засягаха главно въпросите на методите и стила на държавното и партийно ръководство. Въпроси и решения, познати до втръсване от учебниците и заниманията в партийните кръжоци.

През октомври 1963 г. Тодор Живков внася докладна записка до ЦК на БКП и Правителството “За нова система на планирането и ръководството на народното стопанство”. Бюрото на Министерския съвет през януари 1964 г. приема решение за одобряване принципните положения на новата система и за започване на икономически експеримент за внедряване на новата система в някои определени отрасли и предприятия. Създава се работна група, която прераства в комисия при Министерския съвет за внедряване на новата система. Комисията и управленските екипи на предприятията, стопанските обединения и министерства в продължение на много години работиха упорито за подобряване и внедряване на системата.

Пак през есента на 1963 г. Тодор Живков, под влияние на появилите се предложения в другите социалистически страни за по-решителни изменения и механизми на управлението на икономиката и разширяване на стоково-паричните отношения, свика съвещание на около 20-25 икономисти в заседателната зала на Министерския съвет. Присъстваха Апостол Пашев, председател на ДПК, Мишо Мишев, председател на Комитета по труда, Кирил Несторов, председател на Българска народна банка, проф. Кръстьо Добрев, директор на Икономическия институт при БАН, Гриша Филипов, зам.-председател на ДПК, доц. Давид Давидов, доц. Иван Илиев, доц. Георги Петров, Димитър Баждаров, зам.-министър на финансите, Емил Христов, доц. Ангел Чаушев (моя милост), ректор на Висшия икономически институт, ръководители на някои стопански организации и др.

На това съвещание имах възможност да наблюдавам поведението на Тодор Живков и неговото умение да използва знанията, “мозъчното вещество”, както той се изрази, на група икономисти. Той направи кратко изложение, в което отбеляза, че сегашната система на ръководство на народното стопанство вече не е пригодна да решава новите задачи, че тя не съответства на обективните условия и изисквания, обоснова необходимостта от нова, коренно усъвършенствана системата

и очерта основните направления и принципи, върху които би следвало да бъде изградена тя. Накрая той ни призова към свободно обсъждане на същността, насоките и принципите на тази нова система на икономическо управление.

Дискусиите наистина ни засегнаха практически всички въпроси на механизмите на управление на икономиката: планирането, стимулирането, синхронизирането на държавните и обществените интереси с тези на стопанските организации и отделните трудещи се, ценовата политика и ценообразуването, данъчната система, печалбата и нейната роля в развитието на икономиката, самостоятелността на стопанските субекти и взаимоотношенията им с бюджета, стопанската сметка и др.

Съвещанието продължи четири дни. Направи ми много добро впечатление, че Тодор Живков слушаше с внимание и дори насърчаваше по-либералните мнения. Той не прекъсна никого. Понякога поставяше въпроси или правеше кратки изказвания по отделни въпроси, които също насърчаваха към по-свободно мислене, а тонът му беше пронизан от доброжелателност, сериозност и загриженост по обсъжданите въпроси. Участниците в съвещанието изказаха редица противоречиви мнения, но той не отдаде открито предпочитание на никое от тях. Трябва да отбележа, че тогава бяха направени добре аргументирани предложения за частично либерализиране на стопанското управление, но всичко оставаше в рамките на установените догми на марксизма-ленинизма и демократическия централизъм, които, както показва самият живот, не позволи да се извърши коренно преустройство на икономиката.

В края на четвъртото заседание Тодор Живков, шегувайки се, каза:

– Трябва да завършим заседанието. Говорихме, дискутирахме много. Много въпроси се изясниха, други се поставиха и трябва да се доизясняват, чака ни доста работа. Най-важното е, че лимитът ми за кафето свърши! – и започна да се смее със своя силен глас.

Той направи обобщаващо изказване, в което взе отношение към всички разисквани въпроси, като се стараяше да обедини доколкото е възможно различните мнения. Засегна и актуалната по това време тема за обективните икономически закони, и се спря особено подробно на същността на законите за стойността и за планомерното и пропорционално развитие на икономиката. Живков се постара да обоснове необходимостта от комплексна експериментална проверка на новата система за управление на икономиката в групи предприятия и организации от всички икономически отрасли. Именно въз основа на

резултатите от експеримента трябваше да се създаде нормативната уредба за въвеждането на тази новата система.

След около месец беше разгласена докладна записка на Тодор Живков до членовете на Политбюро на ЦК и членовете на правителството. В нея бяха представени насоките за създаването на новата система за планиране и управление на народното стопанство.

Трябва да отбележа, че в подготовката на тези икономически реформи се включиха голям брой преподаватели от Висшия икономически институт (акад. Евгени Матеев, проф. Жак Аройо, проф. Георги Петров, проф. Христо Калигоров, проф. Михаил Геновски, проф. Григор Пописаков, проф. Стефан Станев, проф. Минко Русинов, проф. Коста Пергелов, проф. Григор Ваклиев), а някои участваха в специално създадената оперативна група и в Комисията по новата система за управление на народното стопанство.

Така например, проф. Давид Давидов (завеждащ катедра, а по-късно и ректор на ВИИ), който работеше по проблемите на усъвършенстване на управлението и повишаване ефективността на икономиката, в продължение на години беше член на комисията, зам.-министър на КТРЗ, председател на комисия при Държавния съвет, народен представител, директор на Института по социално управление (ИСУ).

През 1963 г. на работа във Висшия икономически институт като асистент и преподавател по планиране на народното стопанство постъпи Станиш Бонев – един от авторите и организаторите за въвеждане на новата система за икономическо управление. Веднъж по телефона ми се обади д-р Никола Манолов, главен секретар на Министерския съвет, и ми съобщи, че Станиш Бонев ще бъде назначен за сътрудник на министър-председателя Тодор Живков.

– Необходимо е твоето съгласие, за да остане да работи в института по съвместителство.

Аз възразих, че катедрата много цени Бонев и много държи той да продължи преподавателската си дейност и своето обещаващо научно развитие. Накрая заключих, че за да дам съгласие е необходимо по това да се произнесат Академичният съвет и катедрата.

В края на краищата Бонев беше назначен за сътрудник в Министерския съвет, а катедрата по планиране се постара да създаде условия той да продължи преподавателската и научната си дейност. Благодарение на ума, трудолюбието и организаторските си качества той заслужено се издигна до постове на зам.-председател на Министерския съвет и председател на Държавния комитет по планиране, стана и народен пред-

ставител. Наред с това, той беше избран за професор и стана ректор на Академията за обществени науки и социално управление (АОНСУ).

В комисията по новата икономическа система участва и проф. Иван Илиев като зам.-министър и зам.-председател на Държавния комитет по планиране. Той се утвърди като виден стопански ръководител и учен, впоследствие заемаше постове на зам.-председател на Министерския съвет и председател на ДКП, беше ректор на ВИИ и завеждащ катедрата по планиране на народното стопанство, член-кореспондент на БАН.

Проф. Иван Виденов работи по въпросите на ценообразуването като председател на Комисията по цените при Министерския съвет. Той има големи заслуги за усъвършенстването на ценообразуването при тогавашните условия на развитие и управление на икономиката.

Избор на ново академично ръководство (1966)

На 1.VI.1966 г. приключи вторият ми двегодишен мандат като ректор на Висшия икономически институт “Карл Маркс”. В продължение на тези четири години академичното ни ръководство работеше всеотдайно и безкористно, за да оправдае доверието на институтския колектив. Усилията ни не бяха напразни и институтът продължи да се утвърждава като едно от най-добрите висши учебни заведения в страната.

На 6.VI.1966 г. се проведе събрание на хабилитирания състав на института. За ректор единодушно беше избран проф. Кирил Григоров, а за зам. ректори: проф. Димитър Харалампиев Димитров и проф. Стефан Цанков. Новото ръководство встъпи в длъжност от началото на юли.

През втората половина на юни 1966 г. заминах за Ленинград заедно с младия, талантлив и енергичен преподавател по политикономия Никола Великов. Бяхме гости на Финансово-икономическия университет “Н. Вознесенски” и лично на ректора проф. Лавриков и зам.-ректорите проф. Молчанов и проф. Тарасевич. Запознахме се с управлението на университета и с организацията на научната и преподавателска дейност. Имахме и приятната възможност да разгледаме забележителностите на Ленинград, да се наслаждаваме на светлите летни нощи, както и да се запознаем със семействата на проф. Лавриков и проф. Молчанов.

През септември 1966 г., т.е. два месеца след освобождаването ми от ректорския пост, въпреки решителния ми отвод, бях избран за първи секретар на Осми районен комитет на БКП, който обединяваше и ръководеше партийните организации на висшите учебни заведения в София. Това доверие показваше добрата оценка за работата ми като ректор:

предстоеше ми да участвам в решаването на нови сложни проблеми.

* * *

В своите биографични бележки се опитах накратко да очертая развитието на ВИИ и на неговите научно-педагогически кадри през периода, когато бях ректор. Разбира се, моите оценки се основават на тогавашните условия, възможности и изисквания. През тези години аз работих съвместно с един висококвалифициран екип, който направи много за развитието на института, преодоля много трудности и се стремеше да действа с демократични методи в духа на добрите академични традиции. И досега с благодарност си спомням за съвместната ни работа със заместник ректорите проф. Димитър Хар. Димитров, проф. Стефан Цанков, проф. Петър Аврамов; с деканите и зам.-деканите проф. Иван Матов, проф. Григор Пописаков, проф. Христо Калигоров, проф. Христо Маринов, проф. Жак Аройо, проф. Любен Беров, проф. Венец Цонев, проф. Михаил Енев.

Голяма помощ ми оказаха ръководителите и служителите от административните звена на института. Работих с двама много способни помощник ректори Васил Ангелски и Иван Линков. И двамата бяха добри администратори. Ангелски беше един от създателите на ВИИ. Инициативен, възискателен и толерантен, той познаваше в детайли финансовото и материалното положение на института и успешно работеше за разрешаване на текущите проблеми. По-късно той премина на отговорна работа в системата на външната търговия. С добро си спомням финансистите Димо Цанков и Коста Владимиров, сътрудничките на ректората, факултетите и катедрите Спасена Милушева, Невена Арсова, Екимова, Анева, Райна Чолева, Катя Павлова, Захари Берберов, Зора Борисова, Геновева Горанова, завеждащите библиотеката М. Алексиева и Султанка Шевичова и много други.

Искам да отбележа, че като ректор се стремях да работя с максимална отдаденост, да проявявам критичност и самокритичност, да бъда толерантен и демократичен, да избягвам конфликтите.

Като щатен и като хоноруван преподавател-пенсионер работих във ВИИ-УНСС в продължение на цели 53 години от март 1953 до май 2006 г. През отделни периоди от своята дейност заемах ръководни длъжности извън института, но винаги със сърцето и душата си бях част от институтския ни колектив. Радвах се на успешната дейност на следващите ректори: проф. Кирил Григоров, проф. Давид Давидов, проф. Иван Илиев, проф. Григор Ваклиев, проф. Михаил Савов, проф.

Данаил Данаилов, проф. Стоядин Савов, проф. Михаил Динев, проф. Лалю Радулов, проф. Камен Миркович, проф. Борислав Борисов. През този дълъг период, белязан с резки политически и икономически промени, Висшия икономически институт се превърна в Университет за национално и световно стопанство, разви се и се утвърди като най-успешния университет за подготовка на висши икономически кадри. Това забележително развитие е закономерен резултат на усилията и творческия труд на няколко поколения преподаватели.

ГЛАВА VIII В КОРИДОРИТЕ НА АДМИНИСТРАЦИЯТА (1966-1975 г.)

Приключих ректорските си задължения с чувство на облекчение и с усещане за изпълнен дълг. Сега с радост можех да продължа научно-педагогическата си дейност във Висшия икономически институт. Започна хубавото лято на 1966 г. Препреминах към един по-спокоен и размерен ритъм в дейността си като преподавател. Бях съорганизатор и докладчик на научнопрактическа конференция по въпросите на усъвършенстване на системата за управление и заплащане в търговските организации, която се проведе в началото на октомври. Този размерен ритъм на работа обаче много скоро бе нарушен.

Първи секретар на Осми (Студентски) РК на БКП (октомври-декември 1966)

През есента на 1966 г. дотогавашният първи секретар на Осми РК на БКП беше преминал на друга работа и аз бях избран на този пост, въпреки моето несъгласие. Мотивите за това бяха, че съм член на Бюрото на РК и добре познавам работата на комитета, а като бивш ректор съм наясно с механизмите на управление и проблемите на висшите учебни заведения и задачите на техните партийни организации. Осми РК на БКП обединяваше и ръководеше дейността на партийните организации на преподавателите и студентите във висшите учебни заведения и научните институти при БАН в София. Дейността на комитета беше сложна и много отговорна. Членовете на РК и на бюрото на РК бяха авторитетни преподаватели и студенти. Сътрудниците на комитета също бяха добре подготвени, опитни организатори и пропагандисти, които добре познаваха дейността на партийните организации.

През ноември 1966 г. се проведе **IX конгрес на БКП**, в чиято работа участвах като делегат. Партийните организации на района взеха участие както в предварителното обсъждане на конгресните решения, така и в тяхното разясняване и изпълнение. Конгресът даде положителна оценка за общественоекономическото развитие на страната и констатира, че е направена “нова крачка в изграждане на материално-техническата база на социализма”, че “нашето общество са намира на

по-висша степен на своето развитие”.*

Икономическото развитие през отчетния период (1961-1965) беше оценено като много добро. Конгресът утвърди и главните задачи през следващата петилетка (1966-1970). Строителството на социалистическото общество трябваше да продължи чрез: по-нататъшното изграждане на материално-техническата база като в най-голяма степен се използват интензивните фактори; внедряване на постиженията на научно-техническата революция; подготовката на квалифицирани специалисти; развитие на научноизследователската работа и развитие на научни бази и центрове; развитието на науката и образованието; по-нататъшното усъвършенстване на системата на ръководството на народното стопанство; развитие на обществените отношения; разширяване на демократизма в управлението; подобряване идейно-политическата работа на партията и издигане ролята на партийните комитети и организации; изработване на нова конституция и др.

Тези задачи рефлектираха пряко върху дейността на нашия районен комитет и на партийните организации във висшите учебни заведения. След конгреса партийните организации заедно със съответните научно-педагогически колективи трябваше да изработят планове за изпълнение както на конгресните решения, така и на Държавния план за развитие на икономиката, науката и подготовка на квалифицирани кадри съобразно профила на висшите учебни заведения, катедрите и другите им звена.

Що се отнася до конгреса, изказванията на делегатите бяха спокойни, делови, понякога и в дух на конструктивна критика. Нямаше “сблъсъци”, остри критични бележки или обвинения към конкретни ръководители, както по време на предишния VIII конгрес. Изказванията започваха и завършваха с възхвала на историческото значение на Априлския пленум на ЦК на БКП и на „архитекта на априлската линия на партията” – култът към личността на Тодор Живков вече укрепваше и се утвърждаваше.

Заместник-председател на Комитета по труда и работната заплата (1967)

На 31.XII.1966 г. със семейството ми бяхме в Пловдив, за да посрещнем новата година заедно с моите родители и със семейството на брат ми Благоя. Разгърнах в. “Работническо дело” и в колонката за официални вести с голяма изненада прочетох, че с Указ № 996 на

* Живков, Т. Избрани съчинения. Т.12, с. 111.

Президиума на Народното събрание от 29 декември доц. Давид Давидов се освобождава от длъжността заместник-председател на Комитета по труда и работната заплата (КТРЗ) поради преминаване на друга работа, а на този пост се назначава доц. Ангел Петров Чаушев. Поради празниците не можах веднага да получа информация за новото ми назначение: защо, по чие предложение, с какви мотиви и пр.

След няколко дни Давид Давидов (мой приятел и колега от ВИИ), след като се извини, че не успял своевременно да ме уведоми, ме информира, че по решение на ЦК и Правителството се закриват Междуведомствената комисия и Работната група по новата система за ръководство на народното стопанство и от 1.1.1967 г. се създава Комисия по новата система при Министерския съвет. За неин председател е назначен Гриша Филипов, зам.-председател става Давид Давидов, а секретар – Станиш Бонев.

– На заседание на Секретариата на ЦК на БКП предложих на освободената от мен длъжност зам.-председател на КТРЗ да бъдеш назначен ти. Предложението беше прието, но няхах възможност да те информирам, пък и не очаквах, че решенията така бързо ще бъдат обявени. Обосновах предложението си с това, че ти имаш необходимата подготовка по въпросите на организацията, стимулирането и заплащането на труда. Добре познаваш тарифната мрежа и щатната таблица. Преподаваш и подготвяш специалисти. И най-важно: добре познаваш основните положения и редицата нормативни документи на новата система за ръководство на народното стопанство, вземаше участие при обсъжданията, организираще научнопрактически конференции, имаш публикации по тези въпроси. Проблемите, които ще решаваш, са сложни. Ти ще отговаряш за последните две думи на КТРЗ, т. е. за работната заплата – пошегува се Давид. – Ще работиш с добре подготвени специалисти. Много от въпросите, които решава КТРЗ са и обект на обсъждане и решаване от Комисия по новата система при Министерския съвет.

Нататък Давид ми описа текущите и предстоящите задачи на КТРЗ, възможностите на отделните специалисти от екипа, с който ми предстоеше да работя.

В съответствие с изискванията на Устава на БКП на пленум на Районния комитет бях освободен от длъжността първи секретар.

В един студен януарски ден на 1967 г. се явих при председателя на КТРЗ Мишо Мишев. Познавахме се, но не бяхме работили заедно. Той ме инструктира за работата ми, запозна ме с двамата ми колеги зам.-

председатели Ангел Цанков (първи заместник-председател, който най-общо казано отговаряше за подготовката, квалификацията и преквалификация на работната сила в различните отрасли на народното стопанство) и проф. Коста Дулев (завеждащ въпросите на организацията на производството и труда), с главния секретар Събчо Мануилски, с директори и други ръководни служители в комитета.

Така започна моята дейност в КТРЗ. Запознах се с колектива на отделите и секторите, с конкретните им задачи, с нормативната документация на щатната и тарифната реформа. Комитетът трябваше първа да изработи някои инструкции, правила и указания, да определи категориите на стопанските организации съвместно с министерствата и другите ведомства. През февруари се състоя национално съвещание на Комитета на труда и работната заплата с органите по труда и работната заплата в министерствата и по-големите стопански организации. Един от “острите” въпроси, които се обсъждаха, беше реформата на работната заплата и формите и механизмите на формиране и разпределение на фонд “Работна заплата”. Имаше основателни критични бележки, но и такива, които изискваха обмисляне. Със съгласие на М. Мишев направих изказване на втория ден, което по мое мнение беше добре прието. Успях да установя контакт с участниците в конференцията, което много ме улесни в бъдещата ми работа с тях.

Активната ми работа започна с много срещи с представители на министерствата, с главни директори и директори на стопански обединения и предприятия, в хода на които обсъждахме и решавахме различни въпроси и постепенно изработихме някои документи (правила, указания и методики), свързани със завършване на реформата на Единната щатна таблица и Единната тарифна мрежа.

Освен това, Комитетът изработваше или утвърждаваше в рамките на своите правомощия представените му документи и нормативни актове и подготвяше проекторешения на Министерския съвет. Заедно със специалисти от комитета провеждахме работни срещи в различни предприятия, за да проверим ефективността от приложението на нормативни документи, обсъждахме проекти за нови методики, указания, правила и пр.

Трябва да отбележа висококвалифицираната работа на моите колеги от комитета Кръстю Попов, завършил висше образование в специалността “икономика на труда” и защитил дисертация в Московския икономически институт, а също Владимир Биндеров, Петко Петков и други.

Дейността на КТРЗ по изпълнение на задачите, свързани с усъвършенстване на организацията на работната заплата, формиране и регулиране на фонд "Работна заплата" и определянето на индивидуалната работна заплата се извършваше въз основа на решения и указания на Министерския съвет и Комисията по новата система за ръководство на народното стопанство, както и в зависимост от потребностите на министерствата, ведомствата и стопанските и другите организации. Работата в това отношение беше огромна и разнообразна.

Много от въпросите се решаваха със съгласието на председателя Мишо Мишев, други се разглеждаха от колегиума, а по-значимите се внасяха за решаване от Министерския съвет. Министерствата и ведомствата също внасяха в Министерски съвет свои предложения, които трябваше да се съгласуват с КТРЗ. Имах впечатление, че нямаше заседание или решение на Министерския съвет, което да не изисква мнение от КТРЗ, най-вече що се отнася до въпросите на работната заплата. Много от тези въпроси имаха и фундаментално значение и изискваха внимателно проучване, за да се вземат обосновани решения. Председателят Мишев имаше богат организационен опит, търсеше и възприемаше нови и икономически обосновани решения, имаше държавническо отношение към решаваните въпроси. Макар понякога да проявяваше емоционалност, той се отнасяше с доверие към мен и специалистите.

Заместник-председателите Ангел Цанков и проф. Коста Дулев бяха създали добри екипи и успешно изпълняваха своите функции и задачи. Те имаха активно и позитивно отношение и към моя сектор на дейност.

Комитетът участваше активно и в работата на **Комисията по новата система за ръководство на народното стопанство** чрез свои специалисти на всички равнища на обсъждане на нормативните документи и решения. Като правило аз участвах само във финалните заседания по приемането им, като се стремях да бъда обоснован в своите предложения и да допринеса за създаването на базирани върху обективни критерии и реалистични по своите цели нормативни документи, които да стимулират стопанските субекти при разкриване на резерви за повишаване ефективността им. В многобройните заседания и дискусии участваха Кръстю Попов, Владимир Биндеров, Петко Петков и група специалисти от Комитета в зависимост от характера на обсъжданите въпроси.

Комисията по новата система имаше определен кръг от функции, права и задължения. Трябва да отбележа обаче, че тя се стремеше да

разширява правата си, да изземва функции и задачи от министерствата и ведомствата, да избягва дори контрола на Министерския съвет и така се превръщаше в паралелен на правителството орган. Разбира се, комисията работеше динамично и даде значителен принос за усъвършенстване ръководството на народното стопанство. Нейните решения обаче често не се посрещаха добре от ведомствата и стопанските организации, тъй като не винаги бяха добре обосновани и постоянно се изменяха или подменяха. Изработваха се нови и нови документи, но липсваше достатъчен анализ, допускаше се голям субективизъм в оценките и решенията. След като се прецени, че комисията е изпълнила своето предназначение, тя беше закрыта на 1.I.1968 г.

По това време имах възможността да работя и под ръководството на **Живко Живков**, първи зам.-председател на Министерския съвет, при изготвянето и обсъждането на важни документи по въпросите на организацията, стимулирането и заплащането на труда, одобряването на модели и механизми за стимулиране дейността на стопанските организации.

Впрочем, като председател на Комисията по ефективността и рентабилността на икономиката Живко Живков по същество ръководеше работата на правителството в икономическата област. Юрист по образование, той имаше огромен опит и познаваше много добре българското стопанство. Беше работил като министър на външната търговия, председател на Държавния комитет по планиране, зам.-председател на МС с отговорности в областта на външната и вътрешната търговия. Беше умен и ерудиран държавен ръководител с реалистичен и перспективен поглед. Всеки въпрос, който трябваше да решава, той изучаваше внимателно, подробно, консултираше се с професионалисти, не обичаше шумотевицата, която беше започнала да се превръща в стил на Тодор Живков и обкръжението му.

Живко Живков има голям принос в икономическото развитие на страната през 60-те и 70-те години. Той не само вземаше активно участие в определянето на насоките на икономическата политика, но се противопоставяше на субективизма и волунтаризма, търсеше и насърчаваше внедряването на ефективни механизми за управление, стремеше се да осигури по-голяма самостоятелност на стопанските организации, да създаде стимули за по-ефективна стопанска дейност, да съчетае интересите на стопанските организации и държавата. С други думи, внимателно, но и решително той работеше за коренно изменение на икономическите механизми, доколкото това беше възможно при тогавашните условия.

Спомням си един случай, който разкрива взаимоотношенията между Тодор Живков, Живко Живков и Гриша Филипов и нагледно демонстрира поне частица от стила и методите на работа във висшите етажи на партийното и държавното ръководство.

През есента на 1967 г. в Комитета по труда и работната заплата по указание на Министерския съвет и Комисията по новата система на ръководство на народното стопанство подготвихме проект на модел за организация на работната заплата. Проектът беше съгласуван в основни линии с Комисията, ДКП, МФ, КТРЗ и други ведомства и организации. Бяха взети и съображенията на много стопански организации. Оставаше нерешен обаче един спорен въпрос, който лежеше в самата сърцевина на методиката: как да се образува и регулира фонд “работна заплата” на стопанските организации. Оформиха се две мнения – на Гриша Филипов и някои от членовете на Комисията, от една страна, и на представителите на останалите изброени ведомства, от друга.

Преди да бъдат представени за обсъждане в Министерския съвет, спорните въпроси трябваше да се обсъдят при Живко Живков с цел да се намери най-правилното решение. Един съботен ден в кабинета на Живко Живков се събрахме Давид Давидов (заместник на Гриша Филипов), Кирил Зарев (зам.-председател на ДКП) и моя милост. Уточнявах се последните противоречия и изменения в проекта на документа, преди той да бъде внесен в Министерския съвет. След като внимателно прегледа текста и си изясни алтернативните варианти, Живко Живков се свърза по телефона с Тодор Живков. Докладва му накратко същността на проекта и спорните положения, и пожела да се проведе среща с него за окончателно разрешаване на проблема. Срещата беше определена за понеделник след обяд. В понеделник сутринта бях извикан в кабинета на Живко Живков. Там отново заварих Давид Давидов и Кирил Зарев. Живко Живков се обърна към нас:

– Ей, другари, прекарах една безсънна нощ. Нека още веднъж обмислим всички положителни страни и недостатъци на появилите се варианти по някои въпроси на проекта за постановление. Трябва да приемем добре обоснован, работещ документ.

Ние тримата заявихме, че не се колебаем, макар това, което се предлагаше, да не представляваше панацея, която да реши веднъж завинаги проблемите на материалната заинтересованост и да осигури добри стимули за ефективно развитие на стопанската дейност.

След обяд се явихме в заседателната зала до кабинета на Тодор Живков. За първи път идвах тук. Присъстваха Ж. Живков, Апостол

Пашев (председател на ДКП), Димитър Попов (министър на финансите), Мишо Мишев, Гриша Филипов, проф. Иван Попов (председател на Комитета за наука и технически прогрес), Давид Давидов, Кирил Зарев и някои сътрудници на ЦК и МС.

Тодор Живков влезе с бърза походка, застана начело на кръглата маса, огледа присъстващите, остави пред себе си една папка и откри заседанието. Той заяви, че все още не вижда мощен механизъм за стимулиране, че все още не се предлага лост, ключ към създаване на заинтересованост, която да осигури ефективното развитие на икономиката. Нужна е цялостна система от механизми за стимулиране и ръководство на народното стопанство. Изказа и някои съображения за по-нататъшното усъвършенстване на новата система. Накрая ни осведоми, че има среща и предложи на Живко Живков да поеме председателството, за да се изяснят предложенията и да се внесе съответно решение за обсъждане в МС. Останах с впечатление, че Тодор Живков има някои съображения както относно обхвата на документа, така и по предлаганите варианти. По-късно се убедих, че неговият единствен стремеж е всичко ново да се свързва с неговото име, да изглежда като резултат на неговата инициатива.

Повече от присъстващите и изказалите се подкрепиха проекта и предложиха свои съображения за разширяване на неговия обхват. Особено силна подкрепа получиха предложенията за въвеждане на многофакторната система при определянето на заплатите и при атестирането на ръководителите и специалистите.

Гриша Филипов, който обикновено добре обосноваваше своите виждания и предложения, сега видимо нервничеше и често прекъсваше изказващите се. Той демонстрира невъздържаност дори спрямо Живко Живков, като се обърна към него на българо-руски език с думите:

– Аз тебе изправя пред Политбюро, ти саботираш новата система!

Това предизвика неловкост и възмущение у присъстващите. Ж. Живков не му обърна внимание, само го погледна, повдигайки големите си вежди и продължи спокойно работата си като председател на съвещанието. Той направи едно заключително изказване, в което даде препоръки за подобряване на документа съобразно изразените мнения и предложения.

Проектът, разширен по обхват и подобрен, беше обсъден от Правителството и ЦС на БПС и беше обнародван като Постановление № 44 на ЦК на БКП и Министерския съвет от 14 октомври 1967 г. “За повишаване рентабилността и ефективността на икономиката”. В него

се посочиха и основните насоки за подобряване на методите за образуване на доходите и регулиране на фонд “Работна заплата”.

Колективът на КТРЗ работи много за изпълнение на това постановление що се отнася до разделите за работната заплата: издадоха се инструкции, разработваха се методики, правеха се постоянни корекции, оказваше се методическа помощ на органите по труда в министерствата и предприятията, които също изработваха и прилагаха свои специфични модели и правила.*

Под ръководството на проф. Коста Дулев в КТРЗ беше разработена **Методика за комплексна оценка на организацията на производството и труда в предприятията**. Мишо Мишев успя да убеди Тодор Живков, Гриша Филипов и други ръководители в голямото значение на тази методика, и по специално възможностите чрез анализи да се разкрият големите резерви и чрез програми за използваните им да се повиши в най-голяма степен ефективността на стопанските предприятия и на икономиката като цяло.

Благодарение на енергичната дейност на Мишо Мишев и Коста Дулев приложението на методиката стана център на партийната и държавна дейност в областта на организацията на производството. Няма да описвам шумотевицата, която продължи около една година, а ефектът от приложението на методиката се изчисляваше на стотици милиони. Вярно е, че тази методика даваше възможност за разкриване на резерви, но не биваше да се преувеличава многократно очакваният от нея ефект. Огромният апарат на министерствата, на стопанските, научните и проектантски организации се включи в разработването на програми и проекти. Организирани бяха многобройни курсове за подготовка на специалисти, направени бяха хиляди анализи и проекти за подобряване на организацията на производството и труда, като се даваха необосновани разчети за многократно повишаване на производителността на труда, което щяло да донесе на народното стопанство повече от 1 милиард лева.

Във всяка своя реч Тодор Живков говореше за това “чудо на чудесата”, което беше израз на неговия субективизъм и волунтаризъм, защото хиляди хора се отвличаха от пряката им дейност, от решаването на действителните проблеми на производството и икономиката. Ще

* Анализ на положителните и негативните страни на прилаганите по това време модели за образуване и разпределение на фонд “Работна заплата” направих в статия, публикувана в сп. *Труд и цени*, 1967, кн. 10.

наруша хронологията на изложението. При приемането на държавния бюджет и плана за развитието на икономиката през 1968 г. Мишо Мишев предложи очаквания допълнителен милиард лева да се включи като очаквани приходи. След дискусии на заседание на Министерския съвет по предложение на Живко Живков се реши като приходи по тази линия да се включи в бюджета една по-малка сума, но тя беше поставена в отделен раздел и трябваше да се отчита като преизпълнение на плановите показатели. След като дискусията по този въпрос приключи, Димитър Попов се пошегува:

– Аз съм първият министър на финансите, който не приема предлаганите му приходи за увеличение на бюджета.

През октомври или ноември 1967 г. беше насрочено събиране на стопанския актив с докладчик Тодор Живков, което трябваше да се проведе в зала “Георги Кирков”. **Няколко дни преди съвещанието бяхме повикани в кабинета на Тодор Живков в сградата на Министерския кабинет.** Присъствахме: Мишо Мишев, Ангел Цанков, проф. Дулев и моя милост.

Тодор Живков каза, че иска да се посъветва относно някои моменти от доклада, който ще изнесе пред националното съвещание. Той посочи основните въпроси, които ще засегне, и определи целите на съвещанието: да се мобилизират усилията на стопанските организации и ръководителите им за разкриване на резерви за увеличаване ефективността и производителността на труда, като те следва да се имат предвид при съставянето на плана за развитието на икономиката през 1968 г и през следващите години. Каза още, че е определил два основни въпроса, които за първи път са разработени на теория и практика в нашата страна: 1.) методиката за комплексен анализ (за която вече споменах) и 2.) многофакторната система за заплащане на труда. Той поиска нашето мнение по тези въпроси като ръководители на Комитета по труда и работната заплата. Всички присъстващи одобриха краткото изложение и специално подчертаха голямото значение на въпроса за осигуряване на добра организация по изработване на съответни анализи и проекти по предприятия, обединения и министерства. Аз също се изказах в подкрепа на предложените ни основни положения на доклада, но си позволих да направя следната бележка:

– Другарю Живков, искам да Ви предпазя от две постановки, две оценки, които посочихте като принос в теорията и практиката. Комплексният анализ за равнището на организацията на производ-

ството и труда се използва в много страни. Той е постоянен метод на работа в съвременните стопански и проектантски организации. Използването му дава и ще дава добри резултати и у нас, но не бива да се провежда кампанийно, а като постоянен и необходим елемент от дейността на управлението на предприятията и стопанските, научните и други организации. Не бива да се очакват такива големи резултати, каквито се обявяват от някои икономисти, те са многократно увеличени. Многофакторната система за определяне на индивидуалните заплати е също отдавна известна, още в началото на ХХ век. Тя е описана и в учебниците и сега се използва у нас, но доста ограничено. Вашата подкрепа на тези две направления в управление на стопанската дейност ще даде много големи резултати, ще повиши отговорността на стопанските ръководители.

Тодор Живков слушаше внимателно и рисуваше върху лист хартия. Той видимо се смути, защото поглеждаше към Мишо Мишев и Коста Дулев, които му бяха внушили изказаните пред нас преди малко мисли. По-нататък Ангел Цанков открито подкрепи моето мнение.

Накрая Живков ни благодари, каза още няколко думи и закри заседанието. Помня, че тогава ми направи много добро впечатление доброжелателното му отношение към всички, които присъстваха на срещата.

* * *

В Комитета по труда и работната заплата прекарах една година. Работата ми беше сложна и социално отговорна. Имах на разположение много добър екип от специалисти и заедно с тях бях в постоянен контакт с практически всички министерства, с десетки стопански обединения и стотици предприятия. Работехме дружно, дискутирахме и в повечето случаи намирахме правилните решения. По това време имах възможност да опозная много умни ръководители от национален и ведомствен мащаб, срещнах се с много трудови колективи, които работеха за изграждането на една добре функционираща икономика, на едно социално справедливо общество.

Работех добре и с ръководния екип на КТРЗ, начело с председателя Мишо Мишев, колегите Ангел Цанков и Коста Дулев, главния секретар Мануилски, с Кръстьо Попов, Владислав Биндеров и мн. др. Всички те имаха различни характери, но бяха добронамерени и вземаха присърце дейността на комитета.

По мое мнение Мишо Мишев успешно се справяше със задълже-

нията си като председател на комитета и като министър на труда и социалните грижи, а по-късно и като председател на ЦС на Българските професионални съюзи. По характер обаче той беше доста емоционален и раздразнителен, обичаше да се обгражда с протезирани от него кадри. Към мен се отнасяше с уважение и доверие, въпреки различията във вижданията ни по някои въпроси. Не помня случай да не се е съобразил с мои предложения. Предоставяше ми широка самостоятелност и аз никога не го подведох. За допускани грешни решения поемах вината върху себе си. Когато напуснах и бях назначен за първи заместник-министър на народната просвета, той ми даде прощален обяд с ръководния екип на комитета, каза много хубави думи и ми подари голям стенен часовник. По-късно при всяка наша среща той се отнасяше с голямо уважение към мен. Когато бях назначен за министър на труда, той беше председател на ЦС на БПС и винаги ми оказваше подкрепа, вслушваше в моето мнение, често ме канеше на съвещания за обсъждане на въпроси от взаимен интерес за двете ведомства.

Първи заместник-министър на народната просвета (1968)

В първите дни на февруари 1968 г. бях извикан в кабинета на Живко Живков, където заварих и секретаря на ЦК на БКП Венелин Коцев. След като се поздравихме, Коцев съобщи, че Секретариатът на ЦК е взел решение да бъде назначен за първи заместник-министър на народната просвета и че ще отговарям основно за висшето образование.

Аз възразих много решително. Живко Живков обаче каза, че решението трябва да се изпълни и допълни, че е доволен от досегашната ни съвместна работа. За заместник-председател на КТРЗ бил предложил Иван Илиев, досегашен зам.-председател на ДКП.

За миг си помислих какво съвпадение: трима приятели – проф. Давидов, аз и Илиев – в рамките на три години заемахме последователно тази длъжност...

Нататък обсъдихме значението и отговорността на предстоящата ми работа, обещахме си взаимна помощ и сътрудничество и пр. Излязох от кабинета на Ж. Живков натъжен и разтревожен. Скоро беше публикуван Указ № 95 от 8.ІІ.1968 г. на Президиума на Народното събрание, с който официално бях назначен за първи заместник-министър на народната просвета. С тѳга се сбoguвах с колектива на КТРЗ и неговото ръководство и изпълнен с тревожни предчувствия се явих в Министерство на народната просвета, за да поема новата си длъжност.

С министъра проф. Ганчо Ганев се познавах от много години. Той беше натрупал богат управленски опит в апарата на ЦК и като дългогодишен зам.-министър и министър на народната просвета. Бяхме се срещали много пъти, заедно бяхме обсъждали и решавали разнообразни въпроси най-вече на висшето икономическо образование. По характер Ганчо беше демократичен и дори прекалено либерален, доброжелателен, етичен, дееспособен и умееше да работи с хората. С една дума, той притежаваше много хубави качества като човек и ръководител.

В министерството отговарях за работата на управление “Висше образование”, дирекция “Наука”, полувисшите (учителски) училища, финансите и капиталното строителство. Що се отнася до другите зам.-министри, Бистра Аврамова отговаряше за основното и средното образование, а Ани Спанчева завеждаше средното специално образование. И двете имаха много добри качества и успешно изпълняваха задълженията си.

Усилията на ръководството на министерството и на управление “Висше образование” бяха насочени към това да съдействат за изпълнение на основните задачи на висшите учебни заведения: оптимална организация на учебно-възпитателната работа и на научно-изследователската дейност, съобразно нарастващите изисквания към подготовката на специалисти с висша квалификация. В работата си трябваше да се ръководим от решенията на Деветия конгрес на БКП, от решението на пленума на ЦК на БКП от март 1967 г. “За по-нататъшно ускоряване на научно техническия прогрес” и от приетите през юли 1968 г. “Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата за управлението на нашето общество”. Министерството и висшите учебни заведения имаха план за изпълнение както на заложените в тези програмни документи задачи, така и на редица конкретни проблеми, свързани с основните дейности на ВУЗ.

Заедно със сътрудниците на Управлението и Дирекцията работехме с чувство на отговорност най-вече върху “вечните” задачи на висшето образование: подобряване на съдържанието и усъвършенстване методите и средствата на обучението; подобряване на научноизследователската работа и изпълнение на плана за 1968-1969 г.; подготовка на научни и преподавателски кадри за висшите учебни заведения, в които по това време имаше около 80 000 студенти и над 6 400 преподаватели (532 професори, 759 доценти и 4750 нехабилитирани,

т.е. хабилитираните преподаватели бяха средно 22%*, което беше недостатъчно); идейно-политическото възпитание на студентите; подобряване на материално-техническата база, особено що се отнася до общежития, столове, почивни станции, балнеосанаториуми и др.

През октомври 1968 г. проведохме **национално съвещание по проблемите на висшето образование**. Изнесох доклад, в който направих анализ и оценка на извършената работа. Поставени бяха основните задачи за учебната 1968)1969 г. и следващите години. Приета беше добре развита и обоснована програма за подобряване работата на висшите учебни заведения.

Проведе се и съвещание със студентите отличници. Посещавах висшите учебни заведения и се срещах с ръководствата и колективите на преподавателите и студентите.

През юли 1968 г. във Варна се проведе ежегодната среща-съвещание на държавните органи за висшето образование на страните членки на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ).

Бях ръководител и на българската делегация в редовната годишна конференция на ЮНЕСКО в Париж.

През август 1968 г. в София се проведе световен младежки фестивал, в чиято организация взеха участие Министерството на просветата и висшите учебни заведения.

Освобождането ми от длъжност. През първите дни на декември около 21 ч. бях още в министерството. Позвъни ми Иван Виденов и предложи да се видим спешно в неговия кабинет. Тук заварих и Иван Илиев. Двамата ми разказаха, че били на среща при Живко Живков, където присъствал и Георги Манев, зам.-министър на финансите. Живко Живков провел телефонен разговор с Венелин Коцев, който изисквал от него да подпише изпратено му решение за освобождането ми от заеманата длъжност. Живков казал, че ме познава като участник в антифашисткото движение и дългогодишен член на партията и настоявал, че Коцев трябва да изслуша моите обяснения. В какво ме обвинявал Коцев обаче двамата не разбрали. Казах им, че не съм осведомен по въпроса, но предположих, че може би всичко това е свързано с едно мое изказване на партийно събрание.

На следващия ден в 9 ч. сутринта заедно с няколко финансисти от министерство се явихме в Министерство на финансите да защитаваме

* В някои учебни заведения като ВМЕИ и ВХТИ в София и Бургас този процент беше още по-нисък.

бюджета на МНП за 1969 г. Заседанието се ръководеше от дългогодишния зам.-министър Георги Манев, с когото се познавахме се добре. Той тревожно ме поглеждаше. Трябваше да изясним последните противоречия между специалистите на двете министерства. Аз вземах отношение по всеки нерешен с бюджета разход. Георги Манев прояви явен либерализъм и прие повече от моите предложения, което направи впечатление на екипа му. Аз разбирах, че по този начин той явно искаше да ми покаже своята подкрепа и солидарност.

След няколко дни се срещнах с Живко Живков. Поглеждайки папката пред себе си, той започна направо:

– В изказване на събрание си накърнил авторитета на отговорни партийни и държавни ръководители, и по-конкретно на др. Цола Драгойчева. Употребил си и израза “Рибата се вмириша от главата”. Информирай ме точно.

Разказах му, че съм присъствал на отчетното събрание на партийната организация при управление “Висше образование”. Някои от присъстващите се изказаха, че в управлението и във висшите учебни заведения е създадена сравнително добра организация за приемане на новите студенти, но все още има представители на по-висши ръководители, които правят опити да ходатайстват.

В своето изказване аз взех отношение и по този въпрос. Казах, че служителите в управлението трябва да спазват указанията, а когато има искания от висши ръководители – да ги изпращат при зам.-министъра или министъра. Има и случаи, когато се използва името на отговорен ръководител, без той да има отношение. И дадох пример: инструктор на отдел в ЦК на БКП, който присъстваше на събранието, предал на хартийка данни за кандидат студентка, поискал да се направи “справка” и казал, че това е дъщеря на шофьора на Цола Драгойчева, която може би изобщо не знае за случая. Така се злепоставят едни или други ръководители. Служителите в управлението трябва следят за стриктното спазване на правилата за приемане на кандидат-студентите във ВУЗ. Използвах и народната поговорка “Рибата се разваля от главата”, която беше употребена от Тодор Живков в изказването му пред конференция на Димитровския РК на БКП само няколко дни преди нашето събрание. А под “глава на рибата” имах предвид ръководствата на управление “Висше образование” и на министерството.

Накрая предположих, че инструкторът на отдела “Наука и образование” е направил докладна записка, но не знаех какво е нейното съдържание. Казах на Живко Живков, че много уважавам Цола Драгойчева

като достоен партиен и държавен ръководител, народна героиня.

Последва среща с Венелин Коцев, на която присъстваха министър Ганчо Ганев и завеждащият отдел “Наука и образование” в ЦК на БКП Георги Атанасов. Коцев набързо ме обвини, че съм злепоставил партийни и държавни ръководители и като доказателство прочете докладната записка на инструктора. Възразих срещу квалификацията, че съм злепоставил някого и обясних това, което бях изложил вече в разговора си с Живко Живков. Посоченият от мен пример във връзка с Цола Драгойчева, напълно отговаряше на истината. Чрез него исках да предпазя от злепоставяне някои наши ръководители. Изказването си направих на партийно събрание и напълно спазих уставните и морални изисквания.

Впечатли ме субективизмът и грубостта на Венелин Коцев, който като секретар на ЦК на БКП по въпросите на пропагандата, изкуството и науката беше възприел един подчертано авторитарен стил – най-пагубен при ръководството на тези дейности. “Какво наперено и самозабравило се губернаторче”, мислех си аз след приключването на срещата. Нима е забравил разговора, който водихме през февруари в кабинета на Живко Живков, нима е забравил срещите и информацията за работата на висшите учебни заведения, които му представях, за националното съвещание за висшето образование през октомври, на което присъства, изказа се и даде добра оценка за работата ни...

Министър Ганчо Ганев, верен на своя либералнодемократичен стил, запази мълчание. По-късно узнах, че оценката на поведението и мотивите за освобождаването ми са били тенденциозно изменени, силно политизирани и гарнирани с характерните помпозни обвинения, използвани при подобни случаи за злепоставяне на “провинили се” партийни членове. Така и не успях обаче да се запозная с текста на решението и с мотивите за освобождаването ми.

Официално бях освободен от поста първи зам.-министър на народната просвета с Указ № 1085 от 17 декември 1968 г. и напуснах министерството огорчен не от загубата на длъжността, а от политическата оценка, която не отговаряше на дейността и поведението ми като член и деец на партията. Уверен бях, че това е субективна оценка на Венелин Коцев и Георги Атанасов, а не на партията и нейното ръководство. Сбогувах се със сътрудниците на министерството с уважение и с ясното съзнание, че достойно и успешно съм изпълнявал своите задължения.

Напуснах длъжността и с една надежда, с едно романтично очак-

ване, че необоснованите обвинения и мотивите за освобождаването ми скоро ще бъдат признати под някаква форма за неоснователни.

Във ВИИ, катедра “Вътрешна търговия (1969-1974)

Най-после можех да се върна към нормалната си преподавателска и научна дейност. През следващите няколко години публикувах самостоятелно или в съавторство няколко книги, както и редица студии и статии.*

Взех участие и в редица научнопрактически изследвания. По договор с НИИТОХ при МВТ заедно с проф. Крум Александров разработихме темата “Проблеми на организацията и управлението на търговията” (1969). Отново с проф. Крум Александров по договор на Научноизследователския сектор при ВИИ с Окръжния народен съвет – Михайловград разработихме темата “Прогнозиране на търговията в Михайловградски окръг през периода 1971-1990 и до 2000 г.” (1970). С авторски колектив по договор между НИС при ВИИ и МВТУ разработихме темата “Прогноза за потребностите от работна сила в системата на вътрешната търговия до 1990 и 2000 г.” и “Модел за подготовка и повишаване на квалификацията на висши, средни и изпълнителски кадри”.

Изнесох доклади пред редица научни и научнопрактически конференции, които катедрата проведе в София, Прага, Москва и др.

Участвах в подготовката на част от Програмата за повишаване жизненото равнище на народа, станала известна като Декемврийска програма на ЦК на БКП за повишаване жизненото равнище (1972). Заедно с група експерти работихме по тази програма под ръководството на Сава Дълбоков (завеждащ отдел на ЦК) в една вила на ЦК в

* В съавторство с проф. Иван Виденов и доц. Георги Петров издадохме основно преработен учебник *Икономика и организация на вътрешна търговия* (Т. 1-2, 1970-1971); публикувах монографията *Потребителната кооперация и изграждане на социализма в НРБ* (“Наука и изкуство”, С., 1972) и книгата *Проблеми на организацията и концентрацията на вътрешната търговия* (в съавт. с проф. К. Александров, “Наука и изкуство”, С., 1971), както и студиите “Проблеми на образуването и разпределението на доходите на предприятията и организация на работната заплата” (*Научни трудове на ВИИ*, 1968), “Нови моменти в същността и развитието на търговията” (в: *Отраслови икономически проблеми*, “Наука и изкуство”, С., 1973, гл. VIII), “Марксистско-ленинското учение за същността на потребителната кооперация” (*Научни трудове на ВИИ*, 1972), “Проблеми на използването и разпределението на фонд “работна заплата” в търговските предприятия” (*Научни трудове на ВИИ*, 1969), “Търговията в развитото социалистическо общество” (сп. *Вътрешна търговия*, 1971, кн. 5), „Концентрация на кооперативната търговия” (сп. *Вътрешна търговия*, 1972, кн. 3, 1972), “За измененията в собствеността на потребителната кооперация” (сп. *Народна кооперация*, 1973, кн. 1).

Бояна. В този екип влизаха още проф. Григор Ваклиев, проф. Атанас Лютов, проф. Крум Александров, проф. Иван Виденов и др.

Със заповед на министър Пеко Таков бях командирован заедно с зам.-министър Мария Захариева и председателя на профсъюза на търговските работници Герой Будинов в Берлин, Будапеща и Москва, за да изучим тамошната система за подготовката на търговски кадри. Въз основа на наблюденията си направихме доклад с предложения за подобряване на подготовката на средни и изпълнителски кадри в средните учебни търговски училища (техникуми), които спадаха към системата на Министерството на вътрешната търговия и услугите.

По линия на дружеството за разпространение на научни знания “Георги Кирков” при ЦК на БКП и на ЦС на профсъюза на търговските работници бях поканен да изнеса серия от лекции в Плевен, Ямбол, Стара Загора, Габрово, Видин и др.

През 1972 г. бях избран за ръководител на катедра “Вътрешна търговия”, където работихме успешно с проф. Иван Виденов, проф. Крум Александров, доц. Георги Петров, проф. Христо Хаджиниколов, проф. Цветан Йончев, доц. Вера Ковачева, доц. Роза Александрова, доц. Иван Гоцев и др.

Това беше едни от най-спокойните и творческите периоди през цялата ми научно-педагогическа дейност.

* * *

По това време имах възможност да направя доста в полза на своето родно място. През август 1968 г. посетихме Батак заедно със съпругата ми Гера, Тано Цолов, първи зам.-председател на Министерския съвет, и ген. Атанас Семерджиев, началник на Генералния щаб на БНА и народен представител от местния избиращия район. Непосредствено на започналата да се оформя строителна площадка Тано Цолов се запозна с проекта за изграждане **новия център на Батак** с площада, културния дом, музея и административната сграда. Строителството вече беше започнало, но още не беше включено в Държавния народностопански план и не беше осигурено с финансиране. Състоя се импровизирана среща с група батачани на брега на Стара река, която трябваше да бъде покрита от бъдещия площад. Отправени бяха остри критични бележки към общинските и държавни органи за забавянето на строителството. Тано Цолов одобри критичния тон на изказванията. Той каза, че държавата ще осигури необходимите средства и историческият Батак ще стане едно благоустроено и икономически пре-

успяващо селище.

– Вие обаче, вашите ръководители и цялото население трябва да работите активно за извършване на строителството. Населението трябва да даде и безплатен труд. Не забравяйте народната поговорка “Бог дава, но в кошара не вкарва”. Лично ще следя финансирането и изпълнението на строителството – завърши словото си Тано Цолов.

В местността “Дълбок дол” в Баташкото поле се състоя работен обяд с ръководството на общината. Присъстваха и представители на Окръжния комитет на БКП (Спас Господов) и Окръжния народен съвет (Коста Тупаров). Обсъдиха се въпроси за икономическото развитие на Западните Родопи. Тано Цолов поръча на Гера да следи как ще се изпълняват неговите указания за включване на строителството в Държавния план за 1969 и следващите години, а на ген. Атанас Семерджиев като народен представител – да следи хода на строителните работи. През есента на 1968 г. група ръководители направихме официалната първа копка на строителството.

Новият център на Батак беше приключен и открит във връзка със стогодишнината от Априлското въстание в Батак на 17.V.1976 г. От името на Правителството на тържеството слово произнесе Тано Цолов. Аз също присъствах като батачанин и като министър на труда и социалните грижи.

Трябва да отбележа голямата енергия и безкористност на всички преки ръководители на строителните работи Димитър Хаджиев, Иван Стойков, Любен Хрисчев (кмет през 1971-1973 и секретар на БКП през 1973-1982), Петър Георгиев Керелов (зам.-кмет през 1971-1974 и кмет през 1974-1983), Димитър Благов (секретар на общината през 1966-1977), както и на Димитър Терзийски, Димитър Г. Вранчев, Димитър Г. Божанов, Ангел Божанов, проф. Ангел Гроздин, Ангел Кавръков, Димитър Ст. Кънев и много други общественици на Батак. Не мога да подмина и големите заслуги на народните представители ген. Атанас Семерджиев и ген. Славчо Трънски.

Във връзка с 97-годишнината на Априлското въстание бях определен за докладчик на тържественото събрание-митинг в Батак на 17.V.1973 г. На този ден се откри историческият мемориал в местността Беглишки хармани в западната част на града, посветен на 576-те батачани, избити на това място от турските башибозуци.

Първи заместник-министър на търговията и услугите (1974-1975)

В началото на юли 1974 г. катедра “Вътрешна търговия” съвместно с Научноизследователския институт по търговия и обществено хранене (НИИТОХ) и Централния комитет на профсъюза на търговските работници проведе научна конференция, посветена на 20-годишнината на установяване на народнодемократичната власт и на развитието на вътрешната търговия през този период. Присъстваха министърът на вътрешната търговия и услугите Георги Караманев, зам.-министър проф. Григор Ваклиев, ръководители и специалисти от държавни и кооперативни организации. В продължение на два дена бяха направени множество доклади и изказвания. Аз изнесох основния доклад на тема “Основни моменти в развитието на вътрешна търговия (1944-1974 г.)”.

След обедната почивка конференцията продължаваше, но министър Караманев не се появи. Получих бележка с покана да отида в кабинета му. Незабелязано напуснах конференцията и се явих при него.

– Ангеле, току-що се връщам от ЦК на партията. На заседание на Секретариата е прието решение да бъдеш назначен на длъжността първи заместник-министър на търговията. Знаем, че това е изненада за теб. Аз съм доволен от решението. Познаваме се добре. Ще работим успешно. Има решение за зам.-министър да бъде назначен проф. Ангел Фикийн, а Григор Ваклиев се освобождава от длъжност.

Договорихме се да запазим решението в тайна до официалното му разгласяване, а министърът да намери съответна форма да съобщи на Григор Ваклиев за освобождаването му. Разбрахме се също отново да се видим на следващия ден.

За пореден път бях издигнат на ръководна длъжност без да бъде потърсено предварителното ми съгласие и без от моя страна да е било изразено желание да се занимавам с административна дейност. И каква случайност: да бъдат назначени едновременно двама заместник-министри с името Ангел, и двамата от Батак, и двамата професори и бивши ректори...

Върнах се в института и отново заех местото си в ръководството на конференцията. Седях от лявата страна на Григор Ваклиев и се чувствах много неудобно. Гришата беше и остана до края на живота си мой най-добър приятел. Утешавах се с това, че не заемам неговото място: длъжността на първи заместник-министър беше овакантена от Христаки Кънев, който бе преминал на друга работа.

При следващата ни среща министър Георги Караманев предложи да започна работа веднага, защото заминавал със семейството си на почивка. Съгласих се. Състоя се кратка оперативна среща на ръководството, на която бяха уточнени моите функции и задачи: щях да ръководя икономическия блок на министерството, който включваше планирането, финансите, цените, НИИТОХ, учебните заведения. Изяснихме най-належащите текущи задачи. Зам.-министрите Славчо Пешев, Панчо Иванов, Илиана Казакова и Георги Евтимов запазваха своите ресори. И четиримата бяха опитни специалисти и много добре познаваха работата си. Остана да се определят задачите на проф. Ангел Фикиин, който още не знаеше за назначението си.

Трудно и ненужно е да описвам работата, която извършвах. Ще посоча само основните направления, по които работеше министерството и по които аз имах конкретни задължения като част от екипа на министъра.

През първите дни в министерството се отдадох на изучаване на текущите задачи и се срещнах с ръководителите на наблюдаваните от мен отдели. Веднага започнаха да възникват въпроси, които трябваше да се решават. В търговията няма спокойствие, проблеми възникват всеки час и изискват решения по цялата верига от магазините през складовете, дирекциите и управленията до министерство. Не биваше да позволявам текущите въпроси да забавят решаването на основните, приоритетни проблеми и дейности. Необходимо беше да установя пределно ефикасен стил и метод на работа с ръководителите и специалистите, да определя приоритетните задачи на отделите и другите звена в министерството, за които отговарях. Специалистите и другите ни сътрудници имаха добра квалификация, но техните знания трябваше да се разширят, и да се възприемат и прилагат в по-голяма степен новите механизми за управление на търговията, за развитие на стоково-паричното обръщение.

Необходимо беше да установя пределно добри взаимоотношения с ръководителите на голям брой търговски организации с разнообразна дейност и подчиненост. Тук трябва да посоча някои данни, които свидетелстват за обема и разнообразието на ръководните дейности на МВТУ. В системата на министерството през 1974 г. работеха повече от 200 000 работници и служители, които се трудеха в около 29 000 магазина и 22 000 заведения за обществено хранене. Стокооборотът възлизаше на повече от 5 милиарда лева.

Наред с преките ми задължения, трябваше бързо да установя и оптимални делови контакти с ръководствата на онези министерства,

ведомства и стопански организации, които имаха пряко или косвено отношение към дейността на министерството.

Основна задача на министерството беше да се осигури изпълнението на плана за търговската дейност през 1974 и 1975 г., с други думи – да работи за задоволяване потребностите на населението от стоки и услуги при високо равнище на обслужване в търговската мрежа. Това изискваше огромни усилия от страна на ръководството на министерството, на ръководителите и работниците в търговските организации и предприятията на местната промишленост и услугите, на хилядите служители в търговската мрежа. Все още съществуваше сериозен дисбаланс между предлагането на стоки и услуги и потребностите на населението. Показателите на плана за развитие на търговията в национален мащаб през 1974 г. бяха изпълнени успешно: в държавната и кооперативната търговска мрежа бяха продадени стоки за 7.5 милиарда лв., срещу около 6.8 милиарда през 1973 г.

Друга основна задача пред ръководството на министерството и пред отделите, които ръководех, беше изработването на проектоплана за развитието на търговската дейност по всички направления и показатели за 1975 г. (последната година на шестата петилетка) и за периода 1976-1980 г. (седмата петилетка) в национален, регионален и ведомствен мащаб и по търговски организации, а така също и на план за развитие на местната промишленост и услугите.

В основата на плана беше отделено особено внимание на:

1. Обема и структурата на стокооборота на дребно с цел премахване или намаляване на диспропорциите между търсене и предлагане на някои стоки. Предвиждаше се общият стокооборот да нарасне с 45-50%, а стокооборотът на нехранителните стоки да се увеличи с още по-високи темпове;

2. Усъвършенстване, модернизация и реконструкция на търговската мрежа и складовото стопанство, специализация и уедряване на търговската мрежа, въвеждане на нова технология и механизизиране на обработката на стоковите потоци;

3. Рационално използване на трудовите ресурси, подготовка на нови изпълнителски и висши кадри, усъвършенстване на организацията и стимулирането на труда;

4. Повишаване културата на обслужване на потребителите, по-широко използване на самообслужването, разширяване продажбата на пакетирани стоки и т. н.

Положени бяха усилия за подобряване научното обслужване на

цялата система на министерството, на всички негови поделение и звена. Необходимо беше активизиране на научноизследователската и внедрителска дейност на Научния институт по търговия и услугите (НИВТУ) и НИЕРА, а така също установяване на трайни връзки с търговските организации за внедряване на научните разработки и предложения, определяне на научните теми и задачи, сроковете на изпълнение и внедряване. Стремежът ни беше да постигнем усъвършенстване на икономическите механизми за управление, изработване на нови технологии, изучаване на потребителското търсене чрез използване на икономико-математически методи и модели, усъвършенстване концентрацията и специализацията на търговските организации и търговската мрежа и др.

Разработването на проекта на петгодишния план (1976-1980) се осъществяваше успешно и продължи да се осъществява и през втората половина на 1975 г. В негов участваха голям брой ръководители и специалисти от системата на министерството.

В плана, в плановите показатели се отразяваше цялата многостранна дейност на министерството, неговите възможности, успехи и неуспехи в осъществяване на държавната политика за развитие на търговията и снабдяване на населението със стоки, за разширяване на стоково-паричното обръщение и повишаване ролята на търговията в развитието на икономиката и материалното благополучие на населението.

* * *

На 19.XII.1974 г. трябваше да отбележим Деня на търговските работници. По този повод беше предвидено да се открие новата сграда на Центъра за изследване и експериментиране на опаковки и амбалаж (НИЕРА). Този център бе създаден със средства, предоставени от международната организация при ООН ЮНИДО. Министър Г. Караманев и зам.-министърът проф. А. Фикийн отдаваха голямо значение на този център и полагаха много грижи за неговото развитие. На откриването на Центъра присъстваха **Тодор Живков** и **Станко Годоров**. Пред сградата на Центъра се проведе малък митинг. Тодор Живков произнесе кратко слово и преряза лентата. Гостите разгледаха залите на Центъра, показани им бяха съоръженията и апаратурата. След това за официалните гости беше даден обяд в ресторант "Ропотома". На път към ресторанта посетихме и модерно оборудвания магазин "Универсам", изграден като образец за бъдещото развитие на търговската мрежа в столицата.

На обяда присъстваха и заместник-министрите (аз, Славчо Пешев,

проф. Ангел Фикиин, Панчо Иванов, Илияна Казакова, Георги Евтимов), както и ръководителят на УБО ген. Илия Кашев, който внимателно наблюдаваше обслужването. Министърът разказа за работата на министерството и за трудностите, които срещаме, за необходимостта от увеличаване на производството на потребителски стоки, за постоянно увеличаващия се дисбаланс между стоковите фондове и платежоспособното търсене на населението, за необходимостта да се увеличат капиталните вложения за строителство на нови универсални и други магазини и складове, за модернизация на търговската мрежа и внедряване на съвременна техника и др.

Тодор Живков го изслуша внимателно и обеща, че със Станко Тодоров ще съдействат за решаване на поставените въпроси, но подчерта, че министерството трябва да работи активно и съвместно с другите министерства и стопански организации.

Започна обедът. Поднесоха боб чорба.

– Я, вижте, това е прекрасно – каза Тодор Живков и започна да се смее. – Вие много добре сте отгатнали моя вкус.

– Ние – отговори Караманев – може би не познаваме достатъчно добре потребителското търсене на народа, но знаем това на ръководителите.

– Докъде докарахме селското стопанство, да няма достатъчно боб на пазара, да внасяме боб, картофи и чесън, които бяха основната храна на народа – каза Живков и започна заразително да се смее, а всички останали го последвахме.

По време на обяда стана дума и за **народния лечител Петър Димков**. Може би Караманев нарочно подхвана този разговор, за да намери форма и повод да помогне на лечителя. Той разказа, че успешно се е лекувал при него и поиска подкрепата от Живков, за да се издаде книгата му, която е много ценна и се търси от хората, но няма поддръжка от медицинските органи. Живков сподели, че се отнася положително към лечебните методи на Динков, който бил прегледал очните му дъна и установил, че ще живее дълго.

– Така че аз ще живея дълго. Напразно някои ми търсеха заместник преди години, когато бях опериран – заключи Живков.

Георги Караманев, както се полага при такива случаи, вдигна тост за гостите. За мое учудване, той изрече такива хвалебствени думи по адрес на Тодор Живков, каквито дотогава не бях чувал. Георги беше майстор на словото. Живков слушаше с привидна скромност, но видимо сияеше от удоволствие.

Към края на обяда Живков попита имаме ли още някакви въпроси

от служебен характер. Караманев се възползва от това и помоли да се продължи правото на министъра по изключение да разрешава продажба на малък брой леки автомобили извън определения ред на лица с особени заслуги и при извънредни обстоятелства. Такива права преди бил имал министър Пеко Таков.

Живков се обърна към министър-председателя:

– Станко, мисля, че може да се разреши, но по изключение и в малки количества. Хайде сега да вървим, ние трябва да работим, а другарите могат да останат.

Общо взето останах с добри впечатления от поведението, разговорите, разсъжденията на Тодор Живков.

* * *

Дейността ми в Министерството на търговията и услугите **продължи една година**, през която работих напрегнато с един добър ръководен екип, с началниците на отдели и специалистите, с много ръководители на търговската дейност от Окръжните народни съвети и на отделни търговски организации, със секретари на ЦК на БКП (Гриша Филипов и Сава Дълбоков), завеждащи отдели и сътрудници на ЦК на БКП.

Имах възможност да посетя окръжни и други градове, да се срещам с колективи на търговски предприятия, да опозная и подпомогна тяхната дейност. Министерството проведе няколко национални и регионални съвещания, в които взех участие с доклади и изказвания. На тези съвещания обикновено участваха Гриша Филипов и Тано Цолов. И двамата правеха изказвания, в които даваха и остро критични бележки за работата на търговските организации.

Напуснах длъжността Министерство на вътрешната търговия и услугите със съжаление. Бях обикнал работата си, ежедневното напрежение и видимите резултати от усилията, които полагах.

ГЛАВА IX
МИНИСТЪР НА ТРУДА И СОЦИАЛНИТЕ ГРИЖИ
(16.VI.1975-18.VII.1976)
И ПРЕДСЕДАТЕЛ НА КОМИТЕТА
ПО ТРУДА И РАБОТНАТА ЗАПЛАТА
(18.VI.1976-1.VIII.1981)

При Тодор Живков. Назначаването ми за министър на труда и социалните грижи

На 5.VI.1975 г. бях извикан да се явя в кабинета на Тодор Живков, в сградата на ЦК на БКП. Беше събота, 12 ч. Обадих се на министър Георги Караманев. Обсъдихме възможната причина за предстоящата среща, но така и не намерихме обяснение за нея. За пръв път трябваше да се срещна с Живков насаме. До този момент бях общувал с него само в рамките на различни колективни мероприятия. Запътих се към кабинета му с чувство на тревога. Предполагах, че ме вика по някакви служебни въпроси, но се чудех защо иска да разговаря с мен, а не с министъра. От известно време министерството беше подложено на критика заради недостига на някои стоки за потребление на вътрешния ни пазар. От своя страна ние водехме истинска битка с икономическите министерства и стопанските обединения за увеличаване производство и доставката на различни стоки. Освен това имаше и оплаквания по повод големи количества непродадени стоки, които залежаваха в складовете на производителите и в търговската мрежа: телевизори, радиоапарати, облекла и др.

С тези мисли закрачих по ул. “Софийска комуна” (дн. “Батенберг”), прекосих площада и влязох в сградата на ЦК на БКП. Секретарката ме посрещна, отвори междинната врата и аз се озовах в кабинета на Тодор Живков.

– Ооо, здравейте – каза Тодор Живков, който стана от креслото и тръгвайки към мен посочи с ръка масичката от лявата страна на вратата, ръкува се и седна. Аз последвах примера му и заех едно от креслата.

– Е, как вървят работите в министерството?

– Общо взето добре, започна процес на стабилизация на пазара що се отнася до количеството и качеството на стоките. Все още обаче структурата на стоковите фондове не отговаря напълно на постоянно нарастващите качествени изменения на платежоспособното търсене на населението.

Започнах да обяснявам причините за това.

– Добре, добре. А как стои въпросът с продажбата на телевизори? Има оплакване от завода, че не се продават, че търговските предприятия не ги изкупуват, създават се трудности за производителите. Те не могат да пласират продукцията си.

Изненадах се, че той ми задава такъв конкретен за него въпрос. Започнах да обяснявам, че е нормално пазарът да достигне до степен на насищане с определени стоки и това да доведе до постепенен спад на продажбите. Подобен е случая с телевизорите у нас. За да не намалеят производството и продажбите е необходимо да се пристъпи към производството на ново поколение телевизори, предимно цветни, да се премине към продажба на кредит, за да се стимулират покупките, да се намалят цените на някои стари марки телевизори. Нататък разказах какво се прави в капиталистическите страни при такива случаи, описах и опита на Унгария и Съветския съюз, където се наблюдава същото явление на пазара на телевизори и други стоки.

– Добре. Благодаря за информацията. Доволен съм. Вие с министъра не се тревожете. Аз проявих интерес. Не давам оценка за взаимоотношенията ви с производителите. Работете спокойно. Изгответе предложение съвместно с другите ведомства и, ако е необходимо, внесете проект за решение в правителството. Не разгласявайте нашата среща.

За разговора споделих с Георги Караманев. Той изказа мнение, че може би някой е информирал Живков за трудностите с производството и продажбите на телевизорите. Едва по-късно обаче узнах какъв е бил истинският повод за срещата. Моето име е фигурирало наред с 5-6 други кандидатури за министър на труда и социалните грижи. Живков е поискал да ме види и да добие лично впечатление за мен. С други думи, поканен съм бил на “оглед” и нашият разговор за телевизорите е бил само претекст за това.

Една седмица по-късно, отново в събота, последва нова среща с Тодор Живков. По време на заседание на колегиума на министерството получих съобщение да се явя при него. В стаята на секретарката му заварих Асен Добрев, зам.-министър на труда и социалните грижи. Секретарката ни покани и ние двамата влязохме в кабинета.

– Здравейте младежи! – каза Живков и със жест ни покани на малката маса зад вратата. – Сега вас ви очаква сериозна работа. Вие, др. Чаушев, по решение на Политбюро ще бъдете назначен за министър на труда и социалните грижи. Повече от два месеца това ведомство няма министър. А Вие, др. Добрев, ставате първи заместник-министър.

– Ама, др. Живков, моля Ви се... Това е изненада за мен. Аз имам вече друг профил на работа. Обикнах я и навлязох в проблемите на сегашната си дейност – започнах да пелтеча объркано аз.

– Добре сме обмислили и преценили нещата. Няма да крия, че бяха предложени няколко кандидата. Спряхме се на Вас. Срещу Вас нямаше възражения от сондажите, които направихме със заинтересованите учреждения и лица.

През тава време донесоха кафе и коняк. С Асен Добрев тревожно се споглеждахме.

– Хайде, наздраве, да ви е честито!

Живков вдигна чашата и се чукна с нас.

– Днес подписвам указ за назначаването ви. Умно и успешно да работите. Указания няма да ви давам, имате си ръководители.

Той обаче продължи да говори. Каза, че има много въпроси, които трябва да се решават, изтъкна голямата роля на министерството за ефективната организация на труда, за заплащането, за подготовката на изпълнителските кадри, за социалното осигуряване...

– На две неща искам да ви обърна внимание. Първо – да пазите интересите на държавната хазна. При вас ще идват много хора. Отговорни и много отговорни лица ще искат, ще ви заплашват, ще се опитват да ви заблуждават, за да получат за ведомството си по-големи заплати, по-голям фонд работна заплата, по-леки планови задания, по-голям щатен състав. Дръжте се мъжки. Воювайте за обосновани планови задания и за висока производителност на труда, разкривайте и обосновавайте резервите в това отношение. Те са големи. Ще имате моята пълна подкрепа. Ако ви хвалят, че сте добри и раздавате необосновано леки планови показатели и високи заплати, значи лошо работите. Второ. Пазете си особено от хитрите ръководители, които се борят за леки планове и на тази основа се опитват да си спечелят фалшив авторитет. В това отношение има двама особено лъжливи шопа – продължи Живков и започна да се смее...

Той назова фамилиите на двама министри. Тази оценка за тях много ме изненада, защото беше известно, че те са покровителствани от него, че са част от неговия антураж и много ловко го манипулират и използват. Силно ме озадачиха думите, които той, първият секретар на ЦК на БКП и държавен глава, изрече за тях, видяха ми се груби и велзевулски. Предположих, че се шегува.

Живков се сбогува и ни пожела успех. Каза, че ще подпише указ за назначаването ни, който ще бъде публикуван в понеделник или вторник. Партийно-правителствена делегация заминавала в чужбина и

затова бързал да уреди някои въпроси.

Излязохме с Асен Добрев от кабинета замаяни. Седнахме в едно от фоайетата в коридора. Помълчахме, споглеждайки се объркани. За Асен неговото повишение в министерството, където работеше, не беше особена изненада. Но на мен ми предстоеше нова работа, ново положение в държавната йерархия, нови функции и отговорности, нови взаимоотношения. И то без да имам протекции и непосредствени делови връзки с висшите партийни и държавни ръководители. Как щеше ме приеме ръководството на правителството и особено министър-председателят Станко Тодоров, който почти не ме познаваше? А другите министри? Но най-много се вълнувах как щеше да ме посрещне колективът на министерството. Познавах много от специалистите и ръководителите там, все пак преди няколко години бях за кратко зам.-председател на тогавашния Комитет по труда. Тревожех се как ще решавам проблемите на министерството, което за близо два месеца беше останало без министър, колко много труд и усилия ще са нужни, за да навляза в нови за мен въпроси. Едновременно ме обхвана и носталгия по работата ми в Министерство на вътрешната търговия. Бяхме започнали по новому да решаваме много от проблемите, а и добре се работеше “под чадър” като този на Георги Караманев – един енергичен ръководител, който наред с това беше етичен и високо културен човек.

Асен ме побутна.

– Хайде да ставаме. Не се тревожи. Ще се справим.

Върнах се в Министерството на вътрешна търговия. Работното време вече беше минало и не заварих там никого. Отправих се към къщи. Докато крачех по улиците изпитвах тревога, а не радост. Разказах на съпругата си подробно за срещата с Тодор Живков.

– Той – каза Гера – миналата събота явно те е повикал, за да получи непосредствено впечатление от теб. Говори се, че той се среща лично с назначаваните от ЦК кадри.

След малко телефонът иззвъня. Обади се Георги Владиков, който беше завеждащ деловодството на ЦК. Съобщи ми, че Тодор Живков е подписал указ за назначаването ми за министър на труда и социалните грижи. Навярно в понеделник ще се публикува в печата. Поздрави ме и ми пожела успех.

Първите дни в МТСТ

С указ № 1101 от 16.VI.1976 г. Държавният съвет ме назначи за министър на труда и социалните грижи. След няколко дни започнах

изпълнението на своите нови функции. Пред ръководството на министерството – заместник-министрите, главния секретар, ръководителите на управления и дирекции, бях представен от Тано Цолов, първи зам.-председател на Министерския съвет.

Смущаваше ме обстоятелството, че встъпвам в длъжност без да съм се представил на председателя на Министерския съвет Станко Тодоров и без да съм получил указания от него. Това стана едва след завръщането му от посещението в няколко европейски страни с партийно-правителствената делегация. Той почти не ме познаваше. През първите месеци чувствах известна сдържаност в нашите взаимоотношения. Съгласно разпределението на задълженията между членовете на ръководството на правителството, за работата на МТСГ отговаряше зам.-председателят на МС Кирил Зарев, който беше и председател на Държавния комитет по планиране. Първоначално по всички въпроси, които бяха от компетенцията на правителството, аз докладвах на него. Контактът ми със Станко Тодоров беше ограничен. На една среща попитах:

– Другарю Тодоров, на кого да докладвам въпросите за решаване от правителството?

– Как на кого, на мен! – отговори той.

И така започнах да докладвам непосредствено на него.

В процеса на съвместната ни работа между нас се установиха много добри взаимоотношения на доверие и етичност. Станко Тодоров имаше прекрасни качества на ръководител от национален мащаб. Той беше реалист, умееше да работи с министрите и специалистите, бързо се ориентираше, беше чужд на волунтаризма и субективизма, умело насочваше правителството към вземане на правилни решения, адекватни на изискванията на икономиката и обществото. Наред с това, той умело избягваше противоречията, винаги поемаше отговорност за взетите решения и управленски действия.

Разбира се, аз продължавах да информирам в съответствие с установените правила и Кирил Зарев, от когото получавах указания, съдействие и решения съобразно неговите служебни компетенции. Уважавах го като един много добър, успешен ръководител. Много от въпросите МТСГ решаваше съгласувано или съвместно с ДКП, който в редица случаи имаше водеща роля.

През първите дни бързо се запознах с основните и текущите задачи. Внимателно разпределихме работата между членовете на ръководството. Заместник-министрите Асен Добрев, Иван Солаков, Петър

Начев, Александър Ананиев, Георги Георгиев и главният секретар Левчо Мануилски запазиха досегашното разпределение на функции и отговорности. Ръководителите на управленията и работещите в тях специалисти бяха висококвалифицирани специалисти. Персонални промени не бяха направени.

Започнахме усилена работа по изпълнение на задачите за 1975 г., както и по подготовката на проектоплана за седмата петилетка (1976-1980). През септември на събрание на колектива изнесох доклад “За повишаване ролята и отговорността на Министерството на труда и социалните грижи за успешно изпълнение на служебните задачи”. Направих критична оценка, основана върху опита ми от работата през предшестващите няколко месеца, очертах текущите и приоритетните задачи през тази и следващата година, представих своите изисквания за използване на по-ефективни форми и методи на работа на ръководителите и специалистите. Обърнах внимание и на факторите, които изискваха решително подобряване работата на министерството. Изложените в доклада принципи се стремях да спазвам в своята понататъшна дейност като ръководител на Министерството, а по-късно и на Комитета по труда и работната заплата.

Закриване на МТСГ и създаване на Комитет по труда и работната заплата

През април 1976 г. се състоя XI конгрес на БКП. Бях избран за кандидат-член на ЦК на БКП. На 30.V. се проведеха избори за Седмо Народно събрание. Бях избран за народен представител от Харманлийски изборителен район.

През юни се състоя първата сесия на Седмото Народно събрание, което избра ново правителство с председател Станко Тодоров. Няколко централни ведомства бяха закрити (Министерство на снабдяването и държавен резерв, Държавен комитет по стандартизация и др.). Закрито беше и Министерството на труда и социалните грижи. Учудването ми беше голямо. За това решение узнах в заседателната зала на Народното събрание.

По-голямата част от функциите на закритото МТСГ преминаха към новосъздадения Комитет по труда и работната заплата (КТРЗ), за чийто председател бях назначен с указ № 873 на Държавния съвет на НРБ от 19.VI.1976 г.

С постановление на Министерския съвет № 56 от 27.VII.1976 г. бяха определени структурата и правилникът за функциите и задачите на КТРЗ:

“1. От МТСГ се прехвърлят дейности – управление “Пенсии” към Министерство на финансите; управление “Социални грижи към Министерство на народното здраве; закрива се Центъра за обществена производителност на труда.

2. Структура: (1) Централно управление, (2) Окръжни държавни управления (ОДИТ), (3) Научноизследователски институт по труда с информационен център, (4) База за обучение на чуждестранни практиканти.

Общата численост на персонала на КТРЗ – 1020 броя, в т. ч. за ЦУ и НИИТ – 220 бр., вкл. 3 зам.-председатели, главен секретар и 5 директори. Персоналът, зает в Базата за производственото обучение на практиканти, не се включва в общата численост, а се определя ежегодно от председателя на КТРЗ.

3. КТРЗ е орган на Министерския съвет с функционална компетентност, който провежда партийната и държавната политика в областта на организацията, нормирането, заплащането и стимулирането на труда, работната сила, професионалната подготовка и повишаване квалификацията на изпълнителските кадри, както и при изработване на нормативите в областта на трудовото законодателство

КТРЗ осъществява своята дейност по разработването, регулирането, координирането и контролирането на въпросите на труда и работната заплата в териториален разрез чрез ОДИТ, в чийто състав са и бюрата по работната сила.”

За зам.-председатели бяха назначени: Асен Добрев (по-късно неговият пост на първи заместник-председател беше заеман последователно от Кръстьо Попов и Димитър Вражалски), Иван Солаков, Петър Петров и Александър Ананиев, който беше и председател на Арбитражната комисия по трудовите спорове.

Комитетът по труда и работната заплата имаше добра структура, която добре съответстваше на възложените му функции и задачи. Ръководителите и специалистите бяха високо квалифицирани кадри, с добра подготовка за извършване на определените им дейности.

Спомени и разсъждения за дейността на МТСГ и КТРЗ

Както отбелязах, работата ми като министър (от юни 1975) и председател на КТРЗ (от юни 1976) протичаше при напрегнати условия – завършване изпълнението на плана за последната година на Шестата петилетка (1971-1975) и се подготвяше новият петгодишен план за обществено-икономическото развитие на страната през 1976-1980 г. През последната година на Шестата петилетка бяха публикувани много

документи и решения за усъвършенстване системата за управление, за по-ефективно развитие на икономиката, за внедряване на научно-техническите постижения, за засилване самостоятелността и самоуправлението на стопанските организации.

Народното събрание прие “Закон за единния план за обществено-икономическото развитие на Народна република България през Седмата петилетка (1976-1980).” Решенията на XI конгрес на БКП и на Седмото Народно събрание, както и много други правителствени документи и решения **определиха** основните направления за работа и задачи на Комитета по труда и работната заплата в периода до 1981 г.

Няма да правя пълен преглед на постигнатото, а ще отбележа отделни дейности, както и някои впечатления, свързани със съвместната ми работа с някои високопоставени ръководители, които с които се срещам в различните нива на държавно управление при изпълнението на своята длъжност.

Среща с Тодор Живков. Данъкът върху работната заплата. В края на първия ми работен ден като министър на труда и социалните грижи отворих желязната каса в кабинета ми и там се натъкнах на едно строго поверително решение на Политбюро на ЦК на БКП, с което на министъра на финансите и на министъра на труда и социалните грижи се възлагаше да внесат в Министерския съвет проект за решение за отмяна на “данъка върху заплатите” (?). Определеният срок за внасянето на това проекторешение беше отминал отдавна.

Това решение ми се видя абсурдно. Премахване на данъка би означавало приходите в държавния бюджет да намалееят с повече от 800 млн. лв. годишно, като имаме предвид, че прирастът на националния доход през 1974 г. възлизаше на около 900 млн. лв. Заех се с преките си задължения и възложих на един зам.-министър и група специалисти да проучат доколко реално е едно такова решение и да направят съответните предложения. Мнението на комисията беше, че такова решение е необосновано в рамките на съществуващите системи на заплащане и на социално подпомагане, на пенсионната и данъчната система. Това може да стане при една коренна реформа на тези системи и на останалите механизми за образуване и разпределение на доходите.

Свързах се с министъра на финансите Димитър Попов. Той също беше в недоумение, тъй като нито беше взел участие в обсъждането на този въпрос, нито е бил информиран предварително, а узнал за всичко това от изпратеното му решение на Политбюро. Той изобщо не се беше занимавал още с изпълнението на тази задача.

– Чаках да назначат нов министър на труда и съвместно да вземем отношение – пошегува се той.

Информирах Станко Годоров и Кирил Зарев за мнението на двете министерства. И двамата ме посъветваха заедно с Димитър Попов да направим обосновано предложение за решение в Министерския съвет. Но дали можехме да поискаме отмяна на решение на Политбюро?

Опитах се да обясня това и на Гриша Филипов, който беше секретар на ЦК на БКП по икономическите въпроси и беше участвал в приемането на това решение, а заедно с това исках да узная от какво е аргументирано то и кои са неговите вносителите, за да разговаряме с тях преди двете министерства да изготвят становище по въпроса. Той обаче само повдигна рамене и не взе отношение, нещо неприсъщо за него. Разбрах, че споделя нашите аргументи. Димитър Попов като мъдър човек и опитен министър, пое задължението да уреди среща с Тодор Живков, с когото беше и близък приятел. Времето обаче минаваше, а Попов все протакаше организирането на този разговор с държавния глава.

Един неделен ден взех решение да преодолее стеснителността си и сам да се явя при Тодор Живков. За първи път щях да поискам среща с него по своя инициатива. В понеделник, още преди началото на работния ден, в 7.30 ч., набрах телефонния номер на Живков. Надявах се, че ще се обади секретарката му. Чух обаче мъжки глас.

– Ало, извинявам се, че се обаждам толкова рано. Много Ви моля да ме запишете за среща с др. Тодор Живков.

Преди да се представя и да кажа повода за срещата, гласът отсреща попита:

– Кой се обажда?

– Министърът на труда Ангел Чаушев.

– А, Чауш... На телефона е Живков. Какво има?

Смутих се много.

– Моля да ме извините. Не Ви познах по телефона. Очаквах, че ще се обади Ваш сътрудник.

– Сега можете ли да дойдете? Елате след 30 минути.

Двадесет минути след разговора вече бях в стаята на секретарката му и обясних, че Живков ме е повикал за разговор. След малко вратата на кабинета се отвори и оттам излезе друг посетител. Секретарката надникна вътре и ми даде знак да вляза.

– Добре дошъл.

Живков ми даде знак и седнахме на позната ми вече малка маса.

– Е, казвай, какво те вълнува.

Поставих на масата решението на Политбюро и една таблица с цифри. Накратко преразказах какво се иска от нас и се постарях да му обясня какви икономически и социални последици може да има приложението на това решение: необосновано нарастване на работната заплата, нарушаване на баланса между платежоспособното търсене на населението и предлагането на стоки и услуги, намаляване на източниците на фондовете за социално осигуряване и деформиране на разпределението им. Бях отбелязал тези съображения в 5-6 пункта. Живков слушаше внимателно и особено се напрегна, когато посочих цифровото изражение на това, за което ставаше дума: около 800 млн. лв. намаление на приходите на държавния бюджет при около 900 млн. лв. нарастване на националния доход през 1974 г. Стремях се да бъда пределно ясен, точен и кратък, но бях подготвен да му дам и по-подробни изяснения.

– Напълно съм съгласен с Вашите обяснения и предложения. Очевидно е, че решението на Политбюро не е обосновано. Трябва да се отмени. Но, кажете ми като икономист, данъците не са ли остатък от феодализма, феодална категория? Могат ли те да съжителстват със социалистическата икономика?

Започнахме политикономически разговор за същността на данъците в различните обществено-икономически формации. Обясних, че данъците не са свързани само с един определен обществен строй, че те успешно обслужват и капитализма, и социализма. Данъците не пречат, а съдействат за ефективното развитие на социализма в нашата страна, но всичко зависи от това доколко възприетата данъчна система е адекватна на системата за управление на икономиката. Използвах авторитета на известния съветски икономист и министър на финансите в СССР по време на Великата отечествена война Арсений Зверев и се позовах на мисълта му че данъците лесно се премахват, но много трудно се въвеждат и затова преди да се вземе такова решение трябва сто пъти да се помисли.

– Да, така е. В решенията за новата система за управление на икономиката още преди 10 г. е поставена задачата за усъвършенстване на данъчната система.

– Навярно трябва да се обсъди още веднъж решението на Политбюро – казах аз. Умишлено не употребих думата “да се отмени”, тъй като не смеех директно да направя такова предложение.

– Считайте решението за отменено. Аз ще имам инициативата. Уведомете за това министъра на финансите и др. Станко Тодоров.

Разделихме се. Живков ме изпрати до вратата. Останах с много добри впечатление от поведението му. Отношението му беше внимателно, той бързо се ориентира и пое отговорност. Въпреки това обаче, впоследствие аз не се решавах да се явявам лично при него, за да търся съдействие. Предпочитах да се обръщам към Станко Тодоров. Стремях се да спазвам служебната субординация и етика. Направих само няколко изключения в това отношение.

* * *

Основен сектор в работата на Министерството и КТРЗ беше създаването и **ефективното използване на трудовите ресурси** (работната сила) като най-динамичната част от производителните сили. От тяхното количество, качество и структура до голяма степен зависят мащабите и темповете на обществено-икономическото развитие, темповете на увеличаване на националния доход и повишаването на жизненото равнище. Като отчитахме това и в изпълнение на програмите и решенията на ЦК на БКП и Правителството, заедно с колективите на Министерството и КТРЗ работихме през този шестгодишен период в следните направления:

- усъвършенстване работата по съставяне на добре обосновани баланси на трудовите ресурси въз основа на адекватни методики, съгласувани с ДКП, ЦСУ и другите ведомства и стопански организации;

- подготовка и повишаване квалификацията на изпълнителските кадри и специалисти в съответствие с изискванията на икономиката, научно-техническия прогрес, новите технологии и производства, научната организация на труда и управлението.

- осигуряване на работници и специалисти за важни строителни и производствени обекти и предприятия.

Изпълнението на тези задачи изискваше голямо напрежение, внимателен анализ при изготвянето на плановете разчети, съставяне на програми за **подготовка на изпълнителски кадри** за всички видове дейности и специалности, и изпълнението им, преодоляване на противоречията между ДКП и КТРЗ от една страна, и министерствата, ведомствата, стопанските и други организации от друга. Специалистите на МТСГ и КТРЗ и на Научноизследователския институт по труда под ръководството на зам.-министъра (впоследствие зам.-председателя) Иван Солаков и със съдействието на специалистите от органите по труда в министерствата и стопанските организациите общо взето

успяваха да намерят оптималните решения. Особено големи усилия изискваше изработването и обосновката на плановите показатели по труда като неразделна част от годишните и петгодишните планове за обществено-икономическото развитие на страната.

Може да се каже, че МТСГ и КТРЗ съвместно с ръководствата на министерствата общо взето успешно решаваха конкретните въпроси, свързани със **стабилизирането на работната сила**: численост, квалификация, организация на труда и заплащането, категоризация, охрана на труда, условия за допълнителни възнаграждения за вредни условия на труд на по-значителните национални обекти.

* * *

На МТСГ и КТРЗ бяха възлагани редица отговорни задачи по предварителното **съгласуване на плановете** на министерствата и стопанските организации по такива показатели като: обществена производителност на труда, численост на персонала, фонд работна заплата, организация на труда, охрана на труда, социалното осигуряване, пенсии и други трудови показатели. МТСГ и КТРЗ бяха главен опонент на стопанските и другите министерства и ведомства по вече посочените и по редица други показатели. Наред с това, Държавният комитет по планиране също вземаше отношение към тези въпроси и носеше отговорност за тяхното приемане и изпълнение заедно с МТСГ и КТРЗ.

Изпълнението на тази задача беше добре организирано: анализирахме необходимата информация, изяснявахме факторите, които влияеха върху съответните показатели, разкривахме резервите за тяхното подобряване, обосновавахме ги, като се съобразявахме с реалните възможности за използването им. По показателите се водеха дискусии със специалистите на министерствата и ведомствата. Ръководството на МТСГ и КТРЗ се срещаше с ръководствата на другите министерство, водеха се полезни дискусии и се търсеха реалистични ефективни решения.

През есента на 1975 г. правителството започна обсъждането и приемането на плана за развитие на народното стопанство през 1976 г. и на петгодишния план (1976-1980). На едно от първите заседания на Министерски съвет по тези въпроси трябваше да взема отношение към проекто-плана по труда и числеността на персонала, зает в отделните отрасли на народното стопанство. Общите показатели на плана по труда за 1976 г. на национално равнище се приемаха от всички участници в заседанието, но членовете на правителството не бяха постигнали разбирателство относно конкретната численост на персо-

нала на министерствата и ведомствата и всеки държеше на своите предложения. Водаха се напълно нормални дискусии

Имах спорове само с Григор Стоичков, министър на строителството и архитектурата. Той се изказваше с властен и категоричен тон, не желаше да се съобразява с фактите. Нашето министерство и ДКП доказваха, че в строителните организации от системата на Министерството на строителството и архитектурата (МСА) производителността е много ниска, организацията на труда не отговаря на изискванията, коефициентът на използване на техниката е нисък, не се изпълняват конкретните решения на ЦК на БКП за повишаване ефективността на строителството. Въз основа на анализ на съответните показатели специалистите по труда установиха, че броят на заетите в системата на МСА надвишава реалните потребности с 20 000 души, че има значителни резерви за увеличение на производителността на труда и ефективността на строителството чрез въвеждане на научна организация на производството и труда.

Като игнорираше показателите, съгласно които се определяше числеността на персонала, Григор Стоичков от своя страна настояваше той да се увеличи с още 20 000 души. Станаха дискусии, които прераснаха в пререкания между нас двамата. Дискусията ни можеше да завърши скандално, но конфликтът беше потушен от Станко Тодоров, който намери подходящи думи да смекчи противоречията и да направи едно компромисно обобщение.

В процеса на одобрението и изпълнението на плана по труда в МСА между мен и Стоичков още няколко пъти изплуваха сериозни противоречия, при които неизменно си проличаваше неговият силов, “командирски” стил на поведение. В крайна сметка това доведе и до лична намеса от страна на Тодор Живков.

В първите дни на септември 1976 г. от 16 ч. в един от салоните на ЦК на БКП се състоя съвещание, на което присъстваха ръководителите на ЦК и МС, председатели и секретари на Окръжни народни съвети, министри. Обстановката беше делова. Тодор Живков влезе в залата с 10 мин. закъснение, придружен от Григор Стоичков. Веднага зае местото си на трибуната, откри заседанието и започна да говори по проблемите на изпълнение на решенията на XI конгрес и на Юлския пленум (1976) на ЦК на БКП. Той обърна повече внимание на текущите задачи по изпълнение на плана за 1976 (първата година на седмата петилетка), и по-специално на прибирането на селскостопанската реколта. Засегна и въпроса за изоставането в строителството на големи национални обекти, като направи някои критични бележки. Една от причините за това

изоставане според него се дължало на недостатъчната численост на работната ръка.

– Комитетът по труда и работната заплата не съдейства на Министерство на строителството за осигуряване на квалифицирани работници и специалисти, не дава съгласието си за увеличаване числеността на персонала. И ако проф. Чаушев, ха... ха ... ха..., не осигури необходимия персонал на Министерството (отново смях), ще му отнема професорското звание!

Живков продължи да се смее... Настана тишина, или поне така ми се струваше в този момент. Гръм от ясно небе. Със смеха си той навярно искаше да подсказе, че се шегува. Но тази шега беше груба, просташка. Тодор Живков продължи речта си, като постави различни задачи на участниците в съвещанието.

Известно е, че грижата за привличане на работници в строителството е дело преди всичко на строителните организации и на МСА. Разбира се, КТРЗ също имаше конкретни задължения, които изпълняваше успешно в тясно сътрудничество със строителните обединения, МСА и МНП. Направените анализи и разчети показваха, че броят на заетите в строителните организации от системата на МСА чувствително надвишава определената със съответните планове численост на персонала. Стана ми тъжно, но не толкова заради шеговитата нападка към мен и КТРЗ, а заради заблудата, в която беше изпаднал Тодор Живков. Той много добре познаваше недостатъците в работата на МСА и строителните организации, в много доклади ги беше посочвал, анализирал и критикувал. Предполагам, че непосредствено преди съвещанието Григор Стоичков се е постарал да го е заблуди и е оправдал недостатъците в работата на строителните организации с недостиг на работна ръка. Отговорността за това е прехвърлил на КТРЗ и неговия председател. Неколегиалните и необосновани нападки на Стоичков срещу мен намираха различни проявления и ясно разкриваха неговия морал.

Тодор Живков привърши речта си и покани присъстващите да останат на коктейл, който той е организиран по случай рождения си ден. Аз напуснах залата.

Завърнах се в кабинета си и се заех с текущата си работа. След около час по телефона се обади Станко Тодоров и ме покани на разговор.

– Ангеле, какви ги забърква Григор Стоичков! Какво да правим? За мен и теб, както и за другите колеги е ясно за какво става въпрос. Искането на Стоичков за увеличаване на персонала е игра. А защо Тодор Живков се поддава на тази игра, когато и той самият е заявявал,

че в строителните организации от системата на МСА има излишък от хиляди работници и специалисти, че те не се използват рационално, че няма добра организация на труда им?

Станко Тодоров въздъхна и се свърза по телефона с Григор Стоичков.

– Защо постъпваш така бе, Григоре? Какво искаш, колко пъти сме разглеждали въпроса за числеността на персонала на министерството?!

Стоичков започна да се оправдава, че той не бил поставил така този въпрос, че Тодор Живков не го е разбрал, но че наистина настоява да се увеличи числеността на персонала. Започна истински пазарлък между двамата. Накрая Станко Тодоров се съгласи в Министерския съвет да бъде внесено предложение за увеличение на персонала в строителните организации в системата на МСА с около 2000 – 3000 души, предимно майстори заварчици и шлосери, както и ръководители. Той затвори телефона и въздъхна. Макар и с неохота, той трябваше да се изпълни препоръката на Тодор Живков.

– Дава се не численост, др. Тодоров, а “мъртви души”, – казах аз – защото те все едно няма да бъдат назначени. Държавата ще плати обаче за това с “живи пари” – около 20 млн. лв. от фонд “работна заплата”, с които Стоичков ще прикрива част от своите неблагоприятия, макар и временно, и ще утвърждава “авторитета” си сред своя персонал.

И двамата се засмяхме, но с горчивина. Този случай ми показва двуличното отношение на Тодор Живков към Григор Стоичков. Спомних си и указанията, които даде на мен и Асен Добрев при назначаването ми за министър на труда и социалните грижи...

Няколко месеца след тези събития Стоичков беше назначен за министър на земеделието. Министър на строителството стана проф. Иван Сакарев (1977-1981), с когото работихме много позитивно.

* * *

Държавните органи по труда, които ръководех, целенасочено и комплексно работеха за ефективно използване на работната сила чрез **създаване на научна организация на труда**, нормиране и охрана на трудовите дейности, рационалното използване на работното време, ограничаване на текучеството, ефективното използване на производствените фондове. Въз основа на задълбочен анализ се правеха обосновани предложения за решения, някои от които се разглеждаха в Министерския съвет и се оформяха в постановления и други нормативни документи, които ставаха задължителни за министерствата и стопанските организации. Участвахме и в изработването на проекто-доку-

менти с по-голяма значимост, които се приемаха като решения на ЦК на БКП, Министерски съвет и ЦС на БПС. Самият КТРЗ също издаваше различни методически указания, които имаха задължителен характер за съответните органи на труда.

В края на април 1977 г. в зала “Георги Кирков” КТРЗ проведе **национална конференция**, на която изнесох доклад на тема “За решително издигане равнището на организацията и нормиране на труда през периода на Седмата петилетка”. Присъстваха Гриша Филипов, Мишо Мишев (председател на ЦС на БПС), министри и зам.-министри от стопанските министерства, председатели на ОНС, ръководителите на ОДИТ, ръководителите на управленията и отделите “Труд и работна заплата” при министерствата и по-крупните стопански организации, научни работници, общо повече от 400 души. По доклада бяха направени много изказвания, впоследствие той беше издаден и разпространен от КТРЗ за служебно ползване.

През септември 1977 г. беше публикувана докладна записка на Тодор Живков “За усъвършенстване плановото ръководство на икономиката и социалистическата организация на труда”. През април 1978 г. се проведе **национална конференция на БКП** с доклад на Тодор Живков “За усъвършенстване социалистическата организация на труда и на плановото ръководство на икономиката” И двата документа имаха съществено значение за активизиране на стопанските министерства, ведомства и организации за по-нататъшното изработване на проекти за практическото и ефективно приложение на научната организацията и управление на труда.

На 19.V.1978 г. беше проведено **съвещание на актива на КТРЗ**, на което изнесох доклад “Предстоящите задачи на Комитета по труда и работната заплата за изпълнение на решенията на Националната конференция на БКП за усъвършенстване на социалистическата организация на труда и плановото ръководство на икономиката.”

Ще си позволя да отбележа, че ръководителите и специалистите на КТРЗ, ОДИТ и органите по труда в министерствата, ведомствата, стопанските и научни организации извършиха значителна дейност по усъвършенстване на организацията на труда.

* * *

По указание на ЦК на БКП и Министерския съвет КТРЗ съвместно с министерствата, стопанските и научни организации разработи **програма за регулиране и намаляване числеността на административно-**

управленския персонал (АУП). Числеността на АУП на министерствата ведомствата и стопанските организации се определи въз основа на обосновани динамични нормативи, конкретизирани според съответните отрасли и социални дейности, на въвеждане на нови генерални схеми за управление, усъвършенстване организацията на производството и труда и на други съществени подобрения в технологията на производствения и управленския процес. Министерският съвет одобри програмата с Постановление № 49 от 1976 г. Предвиждаше се числеността на АУП да се сведе до 155 000 души през периода 1976-1978 г. Относителният дял на АУП спрямо общия брой на заетите лица да се намали от 13% през 1976 г. на 9% през 1978 г.

За контрол по изпълнение на постановлението и програмата се създадоха Централна държавно-обществена комисия с председател Станко Тодоров, комисии при ОНС, ръководени от председателите на ОНС, комисии при министерствата с председатели министрите, както и комисии в предприятията и обединенията. На КТРЗ беше възложено да бъде главен организатор и координатор на тези реформи. Изпълнението им се извърши на три етапа в стопанските предприятие, в учрежденията и министерства и в национален мащаб. Макар и съпроводено с трудности и нарушения, изпълнението на програмата подобри структурите на управление, допринесе за усъвършенстване организацията на труда, за въвеждане на по-съвършени управленски технологии, за повишаване квалификацията на ръководители и специалисти. Уволненията, преместванията и назначаванията на служителите се извършваха въз основа на комплексна атестация, съставена по определени правила. Бюрата по работната сила при ОДИТ съвместно със заинтересованите организации съставяха програми за насочване, настаняване и повишаване квалификацията на освободените служители съобразно потребностите на народното стопанство.

Бюрото на Министерския съвет и Централната комисия периодично обсъждаха докладите на председателя на КТРЗ по изпълнението на програмата и приемаха съответни решения. Особено внимание и строгост по въпросите на съкращенията прояви Станко Тодоров. Сред обществеността обаче се прояви негативно отношение спрямо програмата; някои ръководители не пропуснаха случай да изразят съмнение във възможността тя да бъде реализирана.

В края на юли или началото на август 1978 г. Станко Тодоров ми се обади по телефона от Варна и ми нареди да се явя на **заседание в Двореца в Евксиноград** на следващия ден в 10 ч. сутринта. Трябваше

да докладвам за изпълнението на програмата за намаление на АУП. На сутринта на следващия ден пристигнах в Евксиноград заедно с проф. Стефан Станев, председател на Комитета по единна система за социално информация.

На заседанието присъстваха Тодор Живков, Станко Тодоров, Гриша Филипов, Кирил Зарев, Григор Стоичков и други, които не съм запомнил. Тодор Живков каза няколко думи за значението на тази програма и отбеляза, че и друг път са били правени такива съкращения, които не са дали дълготраен резултат. Предложи ми да докладвам за хода на реформата.

Подробно разказах за извършеното до този момент. Започнах с изследванията, които бяха установили една постоянна тенденция към ежегодно необосновано нарастване на числеността на АУП. През шестата петилетка (1971-1975) общият брой на заетите в народното стопанство беше се увеличил 10%, а броят на АУП – с 25% (около 100 000), включително и броят на ръководителите – с 40%. През 1976 г. числеността на АУП беше достигнала близо 14% от общата численост на заетите в народното стопанство. При разработването на програмата беше възприет нормативно-динамичният подход. Въз основа на изследвания на специалисти от различни ведомства и научни организации бяха установени динамични нормативи за съотношението между АУП и броя на заетите в различните дейности и стопански организации. На тази основа беше определено числеността на АУП за три години (1976, 1977 и 1978) да достигне 9% от общата численост на персонала в народното стопанство. Програмата се осъществяваше на три етапа, като за всеки от тях имаше определен норматив за всяка стопанска организация, министерство и ведомство. На всеки етап се извършваше усъвършенстване на управленската структура, прилагаше се научна организация на управленския труд, усъвършенстване организацията на производствените процеси, повишаване квалификацията на персонала, атестиране на служителите и пр. Съкращаването на персонала се извършваше по определени нормативи след съответна подготовка, а не стихийно.

Докладът ми беше критичен, постарях се да посоча слабостите и недостатъците, допускани почти от всички ведомства, многобройните нарушения и начините за тяхното преодоляване. Подчертах голямата роля на партийните комитети, на Централната държавно-обществена комисия, на комисиите при министерствата, на органите по труда при министерствата и стопанските организации, на научните институти.

Резултатите бяха добри и задачите, поставени в програмата, бяха изпълнени. До юни 1978 г. бяха освободени около 140 000 служители и бяха съкратени повече от 155 000 работни места. Числеността на АУП достигна 9% от общия брой на заетите. Фонд „Работна заплата“ на освободените беше иззет от бюджета. В резултат на икономията по линия на фонд “Работна заплата” разходите на бюджета през годините на седмата петилетка щяха да намалееят с повече от 1 милиард лева.

Съобщих също, че окончателният доклад за изпълнението на програмата ще бъде обсъден на заседание на Министерския съвет през септември-октомври.

Проф. Стефан Станев представи подробно статистическите данни за съкращенията на служители и работни места по отрасли, дейности, министерства и стопански организации за първите двата етапа и потвърди оперативните данни за 1978 г., които аз бях посочил.

Задаваха се въпроси, Станко Тодоров направи обстойно изказване. Тодор Живков говори за необходимостта от ефективно ръководство на стопанската и социална дейност, за повишаване отговорността на управленските кадри.

– Да благодарим на другарите за информацията. Очевидно програмата се изпълнява добре... А беше ли изобщо необходимо да тревожим другарите – добави той, оглеждайки присъстващите, и закри заседанието.

Излязохме заедно с Гриша Филипов. В двора ни настигна Живков и се обърна към Филипов:

– Гриша, поканете другарите на обяд.

– Това вече направих, отвърна той.

Обядвах със семейството на Филипов...

* * *

По инициатива на МТСГ и на Министерство на земеделието и хранителната промишленост (МЗХП), и по-специално на Аграрно-промишлени комплекс, ръководен от Гошо Джамбов, разработихме **проект за организация и заплащане на труда на механизаторите в селското стопанство**. Тя засягаше подготовката и преподготовката на кадри, създаването на базови звена в АПК, ДЗС и ТКЗС, подобряването на производствените и битовите условия. Джамбов беше добър организатор и известен специалист по механизация на селскостопанските работи. Именно той запозна Тодор Живков с проекта.

Тодор Живков организира по този въпрос съвещание, което се проведе в една вила на Витоша. Присъстваха Кирил Зарев, Ганчо

Кръстев (министър на МЗХП), Емил Христов, Тодор Божинов, секретари на ОК на БКП и председатели на ОНС на някои окръзи (Толбухински, Хасковски и Видински) и други ръководители и специалисти. Проектът за програмата беше докладван от Джамбов. Той показва много схеми, чертежи, таблици, чрез които онагледяваха предлаганите решенията и очакваните резултати. Тодор Живков беше явно доволен и направи някои предложения за разширяване на програмата. Изказаха се още Емил Христов и Тодор Божинов

В резултат на това съвещание се появи Постановление на ЦК на БКП, МС, ЦС БПС и ЦК на ДКМС “За издигане ролята на механизаторите и подобряване използването на техниката в селското стопанство” (№ 22 от 25.ІІІ.1976).

* * *

Важна и приоритетна задача на КТРЗ беше **усъвършенстването на системата за заплащане на труда** като фактор за повишаване на доходите, повишаване производителността на труда, внедряване на научно-техническия прогрес и новите технологии в производството, ефективното използване на материалните и трудовите ресурси.

КТРЗ разработи и внесе проекторешение в Министерския съвет за подобряване организацията на работната заплата и за усъвършенстване на Единна щатна таблица и Единна тарифна мрежа, които трябваше да се приведат в съответствие с измененията в характера и ефективността на труда, в квалификацията на кадрите, в съотношенията между високо и ниско квалифицирания труд, на тежкия и лекия труд. Важен елемент от проекта беше стремежът към най-тясно обвързване на нарастването на основните заплати с конкретните трудови резултати. Предвиждаха се нови принципи на категоризация, допълнителни възнаграждения за условията на труд и др.

Беше прието **Постановление № 5** на ЦК на БКП, МС и ЦС на БПС “За усъвършенстване организацията на работната заплата”, което влезе в сила от 1.І.1977 г., но прилагането му зависеше и от готовността на стопанските организации по определени икономически условия и показатели. Това забави неговото изпълнение, тъй като от стопанските организации се изискваше да създадат по-добра организация на производството и труда, да внедряват нови технологии, да повишат производителността на труда и пр.

Реформа на цените и на щатните и тарифните заплати. В петгодишния план за обществено-икономическото развитие (1976-1980)

беше поставена задачата стопанските комплекси да заработят на пълна стопанска сметка, да се усили регулиращото въздействие на финансирането и кредитирането, да се повиши ролята на цените за стимулиране на производството и на техническия прогрес, да се усъвършенства системата на фабрично-заводските цени в съответствие с обективните условия, да се пристъпи към намаление и премахване на субсидиите, да се увеличи стимулиращата роля на работната заплата и да се проведе реформа на щатната и тарифна система.

През есента на 1979 г. по решение на Министерския съвет се създаде **работна група**, в чийто състав влизаха ръководители и специалисти от ДКП, КТРЗ, МФ, ЦСУ, сътрудници на ЦК на БКП и на ЦС на БПС, която секретно трябваше да разработи проект за привеждане на цените да едро и дребно в съответствие с обективните икономически условия и да усъвършенства системата на заплащане чрез провеждане на реформа на щатните и тарифни заплати.

Групата започна работа във вилата на МС в местността “Белите брези” край Княжево. Една подгрупа, ръководена от проф. Иван Виденов, председател на Комисията по цените при МС, започна изработването на предложения за промяна на цените. Друга подгрупа, ръководена от мен, трябваше да изработи проект за реформиране на работните заплати. Участниците в комисията и в двете подкомисии водеха оживени и плодотворни дискусии, за чийто ход се докладваше на висшите партийни и държавни ръководители. Постепенно се стигна до съгласие по всички основни въпроси, свързани с двата проекта.

За висшите партийни органи начело с Тодор Живков беше особено трудно да вземат решение за увеличение на цените. В обсъжданията по този въпрос се говореше смътно за “привеждане на цените в съответствие с обективните условия”. Не можех да си обясня защо партийните и държавни ръководители избягваха и направо се страхуваха да говорят за увеличение на цените на дребно и използваха подобна терминология. Вземането на такова решение беше остра обективна необходимост. Ценообразуването задържаше стимулиращата роля на цените за ефективното развитие на икономиката. Ролята на цените и значението на основните тарифни и щатни заплати оставаха силно подценени, макар във всички документи по приложение на новата система на ръководство на народното стопанство да се подчертаваше тяхната роля и значение. Необоснованото запазване на едни и същи ценови нива беше и един от факторите за постоянно увеличаване на субсидиите за редица производства и стопански организации.

Присъствах на последното заседание на Бюрото на Министерския съвет и съответни ръководители на ведомствата, участвали в съставянето на проекта за решение на ЦК на БКП, МС и ЦС на БПС. Станко Тодоров информира по телефона Тодор Живков, който естествено беше запознат много добре с предлаганата реформа, и му предложи срещата да продължи при него. Живков веднага се съгласи и всички отидохме в кабинета му в сградата на Държавния съвет. Станко Тодоров подробно изложи основните положения на проекта за увеличение на цените и на заплатите. След размяна на мнения се взе решение по тези въпроси да се проведе пленум на ЦК на БКП.

Пленумът се състоя на 10.XI.1979 г. Доклади изнесоха Тодор Живков и Станко Тодоров. Беше публикувано **Постановление № 50** “За увеличаване на заплатите на трудещите се и привеждане на цените на едро и дребно в съответствие с обективните условия за развитие на икономиката и повишаване на нейната ефективност.”

В резултат ролята на цените в нашата икономика се повиши, тъй като техните нива до голяма степен се изравниха с реалните и така съдействаха за увеличаване на производството и неговата ефективността му; основните заплати също се увеличиха, което рефлектира върху формирането на трудовите възнаграждения. Повишаването на цените в малка степен засегна жизненото равнище, тъй като беше компенсирано чрез увеличение на заплатите и чрез съответно увеличение на стипендиите, пенсиите, детските добавки и др. социални разходи.

Финансовите резултати от общото увеличение на цените възлизаха на около 1 млрд. и 400 млн. лв. От тях за работна заплата бяха около 900 млн. лв., за социални плащания – около 250 млн. лв., а около 200-250 млн. лв. бяха оставени като резерв за покриване на други разходи (за трудово възнаграждение и социални разходи). Запомнил съм тези цифри, защото около тях се водиха много дискусии.

Решенията за прилагане на нови щатни и тарифни заплати беше по същество усъвършенстване и продължение на реформата, която започна да се прилага след 1.I.1977 г. с Постановление № 5, което коментирах по-горе. Действалите до този момент ЕЩТ и ЕТМ имаха редица недостатъци – те не отразяваха изискванията на разпределителните отношения, не съдействаха за засилване стимулиращата роля на работната заплата, в недостатъчна степен обвързваха размера на щатните и тарифните заплати с резултатите на труда, определяха размера на възнагражденията в зависимост от трудовия стаж, а не от творческите възможности на трудещите се.

Новите ЕЩТ и ЕТМ даваха възможност:

****-***за последователно осигуряване на принципа “за еднакъв труд – еднаква заплата”, за оптимизиране съотношенията между работната заплата по отрасли, дейности и професии, за гъвкаво формиране на заплатата съобразно личните и творчески качества на лицето, за премахване уравниловката, повишаване стимулиращата на основната заплата за внедряване на научно-техническия прогрес, подобряване на качеството и увеличаване производителността на труда.

****-***за усъвършенстване системата за категоризиране на стопанските организации и поделенията им с оглед на диференцирано определяне равнището и динамиката на работната заплата на ръководителите и специалистите; установени бяха 5 категории (вместо старите 12), но се увеличи диапазонът в размера на тарифните ставки; ЕТМ се диференцира в 4 групи съобразно специфичните условия и изисквания за квалификация, условия на труд и др.

****-***в ЕЩТ бяха фиксирани 140 длъжностни наименования със съответна начална и значително по-висока горна граница на основната (щатна) заплата за всяка длъжност; измененията на размера на заплатата в тези граници ставаше въз основа на **атестиране** и комплексна оценка, а за заемане на нова длъжност се провеждаха конкурси.

Въвеждането на реформата като цяло и на ЕЩТ и ЕТМ в частност изискваше значителна подготовка от страна на КТРЗ, министерствата, стопанските организации и техните поделения. Те до голяма степен имаха необходимата за това подготовка, натрупана в процеса на реформата на работната заплата през 1977-1979 г. На 15.XI.1979 г. КТРЗ съгласувано с ЦС на БПС издаде **Указания** за реда, начина, и условията за прилагане на ЕЩТ и ЕТМ и **Наредба** за допълнителното трудово възнаграждение за специфични условия на работа. Комитетът подготви и издаде и редица други нормативни документи и методики, както и указания за атестиране на кадрите и за провеждане на конкурси за заемане на нови длъжности. По тези въпроси се проведе огромна разяснителна работа сред трудовите колективи и обществеността – събрания, срещи с колективи, семинари.

За хода на изпълнението на постановлението относно реформата на заплатите КТРЗ и министерствата редовно информираха Бюрото на МС и работната група при ЦК на БКП по приложение на Постановление № 50, в която влизаха Гриша Филипов, Огнян Дойнов, Тодор Божинов, Станиш Бонев и др.

Приложението на новите ЕЩТ и ЕТМ трябваше да става след

изпълнение на редица изисквания в съответствие с наредбите за организация на работната заплата. Оценка за изпълнението на изискванията се правеше от съответните ръководители на висшестоящите организации и министерства, които съгласувано с КТРЗ и ЦС на БПС даваха съгласие за прилагане на ЕЩТ и ЕТМ.

Тодор Божинов имаше “своя” работна група в ЦК на БКП, която преценяваше готовността на стопанските предприятия да прилагат новите заплати и даваше съгласие за това. Така той изземаше функциите на съответните държавни органи и на стопанските министерства и ведомства да преценяват и дават съгласие за приложение на новите щатни и тарифни таблици. Съставът на тази комисия нямаше достатъчна икономическа компетентност да прави това и не носеше формална отговорност за своите решения. Работната група задържаше приложението на реформата, допускаше субективизъм, забавяше се стимулиращата роля на новите заплати за увеличаване на производството, внедряване на научно-техническия прогрес, увеличение на производителността на труда и пр. Инструкторите – партийни чиновници – системно изземваха правата и задълженията на ръководители на министерства и на стопански организации. Характерно е, че министърът на транспорта Васил Цанов, с когото веднъж разговарях за преодоляване трудностите по внедряването на реформата в системата на неговото министерство, ме посъветва: “информирай др. Тодор Живков”.

* * *

Като се ръководех от чувство за дълг и отговорност и като съзнавах абсолютната необходимост от своевременно провеждане на реформата, чието забавяне би имало изключително негативни върху икономиката, аз реших да се явя при Тодор Живков и да го информирам за положението на нещата. Предполагах, че и той може би споделя мнението на някои икономисти, че държавният бюджет ще трябва да отдели близо 1 млрд. лв. за осигуряване на средства за фонд работна заплата. Един от уважаваните от мен секретари на ЦК постоянно изказваше мнение, че приложението на новите щатни и тарифни заплати изисква около 800 млн. лв. от държавния бюджет. С тези оценки той искаше да злепоставя правителството и неговия председател Станко Тодоров. Трябваше да му обяснявам, че тези 800 млн. лв. са дадени като компенсации за увеличението на цените и че това не ощетява бюджета.

Един понеделник аз набрах телефонния номер на Тодор Живков. Обади се един от неговите секретари. Обясних му, че искам среща с другаря Живков по важен служебен въпрос.

– Добре, каза той, аз ще докладвам на др. Живков и ще Ви свържа по телефона, за да се договорите. Сега той не е в кабинета си.

След около час същият секретар се обади и каза, че Живков може да ме приеме 19 ч. в сряда.

Бях се подготвил добре за тази среща, за да разсея всякакви възможни съмнения в необходимостта и възможността да се проведе реформата, както и да покажа вредата от нейното забавяне. Бях провел събрания и срещи с десетки колективи на заводи и фабрики, на болници, научни институти и учреждения, с активни на окръжни организации и др. Обикновените работници, с които имах срещи, разбираха много добре същността на реформата. Затова аз не можех да проумея защо някои партийни ръководители изземваха функциите на държавните органи да дават съгласие или да отказват на стопанските организации да прилагат реформата, определена с Постановление № 50.

На другия ден, във вторник, заедно със зам.-председателите на КТРЗ останахме след изтичане на работното време, за обсъдим някои въпроси. Към 18.30 ч. петолъчката зазвъня, обади се секретарката на Тодор Живков. Попита ме защо не съм се явил вече в приемната за среща с Живков. Обясних, че срещата е планирана за утре, сряда, както ми е съобщил нейният колега.

– Другарят Тодор Живков преди малко се върна от събрание в зала “Георги Кирков”, прегледа списъка на срещите и потвърди две от тях, включително тази с Вас. Ако сте готов, можете да тръгвате.

Описвам това недоразумение, защото то имаше много благоприятни последствия за мен.

Грабнах папката с материалите, колегите ми пожелаха успех и обещаха да изчакат завръщането ми. След 10 минути бях в стаята на секретарката. След малко от кабинета излезе съветският посланик и аз бях поканен да вляза при Тодор Живков. Той беше явно уморен, но с бързи крачки се отправи към познатата ми малката масичка, ръкува се и с жест посочи да седна. Разтворих папката и започнах да докладвам. Наблюдавах поведението му. Той слушаше и от време на време поглеждаше схемите и табличките, които бях приготвил. След 15-20 минути ме прекъсна и каза:

– Добре, добре. Вие с др. Станко Тодоров обсъдете и направете каквото и е необходимо... А знаете ли, че утре сутринта ще има съвместно

заседание на Секретариата на ЦК и Бюрото на Министерския съвет?

– Да, зная. Поканен съм да присъствам.

– Ще обсъдим критично някои въпроси на икономическото развитие на страната и ще се приемат някои указания. Ще критикувам и едно Ваше изказване по въпросите за премахване на дотациите.

Живков ме погледна продължително и продължи.

– Миналата седмица е имало заседание на Министерския съвет и за едно мое предложение за намаляване на субсидиите Вие сте казали, че е глупост.

– Другарю Живков, това е лъжа. Аз никога не бих си позволил да кажа такова нещо, даже не бих си позволил за секунда да помисля такова нещо за първия секретар на партията.

– Спомнете си. Разглеждали сте проект за решение за дотациите и работните заплати. Вие сте се изказали да не се приема решението с мотиви, че то е абсурдно, че е глупост.

– Другарю Живков, наистина определих направеното предложение за решение като необмислено и необосновано и настоях, че то не бива да се приема. Обосновах се и всички присъстващи се съгласиха с мен. Но това предложение не е Ваше, Вие не бихте направили такова предложение. Аз съм слушал и изучавал Вашето отношение и мнение относно дотациите, предложенията Ви за тяхното постепенно и обосновано премахване. Обсъжданото предложение за решение на правителството изопачава Вашите идеи, мисли и разсъждения, които многократно сте излагал. А най-интересното е, че проектът нямаше вносител, не беше обяснено от кого и защо се внася.

Разрешете да обясня какво се предлагаше. Сигурен съм, че и Вие ще определите това предложение като абсурдно. Предлагаше се в стопанските организации, които работят на дотации, от сумата на полагащия се (изработения) фонд работна заплата да се извади цялата или част от сумата на дотациите и от остатъка на резултативния фонд работна заплата да се определят индивидуалните заплати на работниците, инженерно-техническия и административен персонал. С други думи, те няма да получат пълния размер на полагащото им се трудово възнаграждение, а в някои случаи изобщо няма да получат заплати. А какво означава това? За всеки грамотен ръководител е ясно, че дотациите в редица случаи са резултат от нереално ниските цени, напълно съзнателно определени от държавните органи с аргумент, че загубите от нереалните цени или ниската възвращаемост трябва да бъдат покрити от бюджета.

Така например, някои предприятия на минната промишленост работят на дотации, защото им са определени изкупни цени на въглищата, които са по-ниски от себестойността. Тези необосновани цени не се променят от съответните органи, за да не се правят промени на цените по цялата производствена верига. Тази “загуба” се компенсира на минните предприятия именно под формата на дотации. Ако се приеме проекторешението, тези предприятия няма да имат необходимия фонд работна заплата и работниците и останалият им персонал ще останат без полагащото им се трудово възнаграждение. А те са работили добре, изпълнили са плановите си задачи. Вие добре можете да прецените какви ще бъдат икономическите, социалните и политическите последици. Това, разбира се, няма да бъде допуснато, дори ако проекторешението формално беше прието. Ето затова аз се противопоставих на това проекторешение като председател на КТРЗ. Аз изпълних едно свое задължение. Трябва да Ви информирам, че никой от присъстващите не подкрепи проекторешението.

Аз Ви докладвах за хода на изпълнението на реформата на заплатите като част от изпълнение на Постановление № 50, но основата на това постановление беше именно реформата на цените на дребно, която се проведе успешно и дава добри резултати. Започна и реформа на цените на едро в съответствие с обективните условия и изисквания. Разбира се, че не само цените пораждаат условия за дотациите. Има и други обективни и субективни фактори. Аз посочвам само един конкретен пример. Предлагам да отида и да донеса проекторешението, за да се убедите, че към него не е отбелязан вносител и липсва каквато и да било аргументация за неговото приемане.

Живков отговори:

– Не. Няма нужда. Такова предложение аз не съм правил. Проекторешението наистина е глупост. Аз многократно съм обръщал внимание, че трябва да се търси отговорност, в т. ч. и икономическа за допускащите загуби в производството, за високата себестойност и пр. Ето пример как се изопачават, деформират указания. Добре, че се срещнахме още днес, а не на утрешното заседание. Аз съм доволен от разговора. Довиждане и до утре.

Когато излизах от кабинета, пред вратата, Живков се обърна към мен и пак попита:

– Вие точно ли ми предавате съдържанието на проекторешението? Невероятно е да се правят такива не добре подготвени предложения...

– Другарю Живков, нека да донеса проекта за решение!

– Не, няма нужда. Бъди спокоен.

Върнах се в кабинета си, където ме очакваха ме заместник-председателите на комитета. Разказах им всичко. Решихме да действваме по-решително за провеждането на реформата на заплатите в съответствие с решението на пленума на ЦК на БКП и постановлението на Министерския съвет и със съдействието на Станко Тодоров, заинтересованите министри и ЦС на БПС.

Заседанието започна в 10 ч. на другия ден, сряда, в заседателната зала на Министерския съвет. Всички поканени заеха определените им места. Тук бяха секретарите на ЦК на БКП Александър Лилов, Гриша Филипов и Огнян Дойнов, председателят на Министерския съвет Станко Тодоров, неговите заместници, министри, сътрудници на ЦК и Министерския съвет. Някои от присъстващите се правеха, че не ме забелязват. Вероятно знаеха, че ще се обсъжда и моето изказване, известен им беше доносът по мой адрес и очакваха неговите тежки последици. Аз бях спокоен. Живков беше информиран за реалното положение на нещата и доносниците, заели висшите етажи на управлението като ръководители и сътрудници, нямаше да се насладят на онова, което очакваха. Все пак, дълбоко в себе си се тревожех и вълнувах: всичко може да се случи...

Станко Тодоров откри заседанието и даде думата на Тодор Живков. Той направи изложение за икономическото положение на страната, обърна внимание на отрицателните явления и тенденции, обоснова необходимостта от предприемане на нови мерки и очерта вече добре познатите ни и многократно повтаряни насоки: увеличаване на производството, подобряване на качеството като условие за повишаване на конкурентоспособността на стоките на външния пазар, намаляване на вноса и увеличаване на износа, осигуряване на активно външнотърговско салдо, прилагане на достиженията на научно-техническия прогрес, намаляване на дотациите, усъвършенстване на ценообразуването и на икономическия механизъм и други подобни “дежурни”, но обективно необходими проблеми. Накрая Живков предложи МС и отделните министерства да приемат конкретни решения по тези въпроси. Говореше със загриженост и тревога. Беше критичен към ДКП и стопанските министерства.

Започнаха изказвания. Пръв говори Александър Лилов, а след него Гриша Филипов и други, включително и министри. Естествено, всички подкрепяха оценките и предложенията на Тодор Живков, доразвиваха критичните оценки и правеха нови предложения, излагаха свои виж-

дания съобразно своята област на дейност.

Аз също вдигах ръка за изказване, но Станко Тодоров се правеше, че не ме забелязва. Той навярно мислеше, че Тодор Живков е забравил да постави за обсъждане моето “провинение” по въпроса за премахване на дотациите чрез намаляване на фонда на работната заплата на стопанските организации. Доносниците навярно очакваха, че обвиненията към мен ще бъдат отправени в края на заседанието. Тодор Живков обаче забеляза, че вдигам ръка, и каза:

– Станко, дай думата на др. Чаушев Той дава знак, че иска да се изкаже. Да чуем и неговото мнение. КТРЗ е функционално ведомство, има конкретни задачи по обсъжданите въпроси, няма да защитава ведомствени интереси, както направиха това някои от изказалите се.

Аз се изказах по приложението на реформата на работната заплата, по щатната и тарифната реформа, по формирането на работната заплата и по организация на производството и труда.

Тодор Живков стана и каза:

– Аз вчера имах много съдържателен разговор с др. Чаушев по въпросите на дотациите и реформата на заплатите. По тези и други въпроси ние двамата имаме еднакво мнение, пълно единодушие – и си седна.

Забелязах как радостна усмивка озари лицето на Станко Тодоров. С облекчение въздъхнаха и министрите. След заседанието мнозина от присъстващите поискаха да им разкажа за вчерашния разговор.

Още един път се убедих, че Живков умееше да взема правилни решения, когато е достоверно информиран. За съжаление, забелязвах, че дезинформационният поток и необоснованите предложения за какви ли не концепции, които заливаха Тодор Живков, препятстваха вземането на добре обмислени решения по общите насоки на икономическото развитие. Обективната информация наистина е важен фактор за вземане на правилни решения, но е нужен и ум, професионална подготовка, колективно обсъждане на проблемите с широк кръг от ръководители и специалисти, ограничаване на субективизма и централизма...

Така приключи този неприятен епизод от управленската ми дейност в коридорите и “кухнята” на властта. Той е едно красноречиво свидетелство как през този период се решаваха не само личните, но често пъти и редица от най-значимите въпроси на нашата икономика.

* * *

Министерството на труда и социалните грижи развиваше значителна **международна дейност**, която беше продължена от Комитета по

труда и работната заплата.

На първо място, министерството си сътрудничеса със създадената през 1919 г. **Международна организация на труда (МОТ)** в Женева, чийто член България е от 1920 г. В продължение на няколко години ръководех българската делегация, която участваше в годишните сесии на организацията. Участвах в пленарните заседания и изнасях доклади по темите, предлагани за обсъждане на тези сесии. Престоят ми в Женева обикновено траеше 5-7 дни, а членовете на делегацията участваха в работата на сесията до нейното приключване. Срещах се с ръководителите на МОТ, обменях опит с делегациите на различни страни и се консултирах с тях по дискуссионните въпроси и предложените за гласуване резолюции. Разбира се, поддържах постоянни контакти с български специалисти в МОТ и с ръководителите и служителите на представителството на България в централата на ООН в Женева.

Имах възможност да разгледам много исторически, културни и природни забележителности на Женева и Швейцария. Наред с това, по предварително съгласуване с търговското ни представителство, посещавах различни заводи и предприятия в Женева, Берн и Цюрих, за да опозная тяхната организация на производството и труда, системите на заплащане, графика на работното време, системата на атестиране на работниците, специалисти и ръководители, системата на обучение и преквалификация.

МТСГ и КТРЗ поддържаха широка система на контакти с редица **национални държавни органи по труда** и имаше подписани договори за двустранно сътрудничество със съответните министерства и комитети на всички страни-членки на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и с редица развиващи се страни. Тези договори предвиждаха взаимни посещения, обмяна на опит, съвместна научно-изследователска дейност, подготовка на специалисти и изпълнителски кадри и др.

Във връзка със сключването на договори и изпълнението на договорните задължения имах възможност да се срещна и да работя по много въпроси с ръководителите на държавните органи по труда на социалистическите страни: председателят на Държавния комитет по труда на СССР Владимир Григориевич Ломоносов и неговите заместници Л. Ал. Костин и проф. Б. М. Сухаревски; министрите М. Щанцел (Чехословакия), Л. Каракаш (Унгария), Т. Рудолф и Янош Ободовски (Полша), П. Лупу (Румъния), Дао Тхиен Тхи (Виетнам), както и председателите на съответните държавни комитети по труда Лхамсуриен и Р. Дагвадарж (Монголия), Оскар Падиля и Х. Бенаведес (Куба). С тях

изградихме много добри делови и приятелски взаимоотношения, които не престанаха и след освобождението ми като председател на КТРЗ.

Наред с това, съществуваша и редица форми на многостранно сътрудничество между държавните органи по труда в рамките на СИВ. Ежегодно на ротационен принцип в една от страните-членки на организацията се провеждаше поредната Сесия на ръководителите на органите по труда. Тези съвещания бяха много добре организирани, протичаха делово и при високо взаимно уважение, и даваха редица положителни резултати, укрепвайки деловите връзки между членовете на делегациите и техните ръководители.

Много хубави спомени съм запазил за **Осмото съвещание** на ръководителите на държавните органи по труда на страните-членки на СИВ, което се състоя в Куба през април 1976 г. Заседанията продължиха няколко дни в един курорт близо до Хавана. Условието бяха прекрасни, а резултатите – изключително плодотворни. Участниците в съвещанието посетихме няколко района и градове, запознахме се с природните и исторически забележителности на Куба. Особено ни впечатлиха обикновените кубинци с техния весел и оптимистически нрав, с тяхното трудолюбие, с вярата, че ще преодолеят икономическите трудности, предизвикани от икономическата блокада на САЩ и от честите природни бедствия.

Ръководителите на делегациите бяхме приети от президента Фидел Кастро. Кубинският ни колега Оскар Падиля, който като домакин председателстваше сесията, информира Кастро за нашата работа, за формите на сътрудничество и за взетите съвместни решения. Чехословашкият министър Щанцел от името на чуждите делегации поздрави Фидел Кастро и сподели впечатленията си от бързото икономическо и обществено развитие на Република Куба.

Кастро говори за обществено-икономическия напредък на страната, но обърна повече внимание на икономическите трудности и на необходимостта от сътрудничество със социалистическите и другите демократични държави. Гледах, слушах и му се възхищавах. Бях пред легендарния Фидел, великият революционер, който преобрази любимата си страна, вдъхновител и мъдрец, патриот и интернационалист, завладял сърцата и умовете на милиони хора по света, посветили се на борба за национална независимост и социална справедливост.

Сбогувахме се. На площадката пред президентството, застанали пред колите си, очакваме кубинския си колега, който се задържа в кабинета на Кастро. Той дойде при нас и развълнувано съобщи, че Фидел му е на-

правил бележка, че не е нужно при тази висока температура да се обличаме официално. Поръчал от негово име да получим подарък по една риза-кубинка, която се признаваше за официално облекло в страната.

Вечерта се проведе тържествено събрание-концерт по случай 25 години от разгрома на организираното от САЩ въоръжено нападение на контрареволуционери при Пляя Хирон. Присъствахме на събранието, облечени с новите ризи-кубинки. Фидел Кастро и придружаващите го лица влязоха в залата и заеха местата си в президиума. Разнесоха се бурни аплодисменти. Председателстващият се надигна, за да открие събранието. Фидел му каза нещо и посочи нашата група. Тогава председателят обяви нашето присъствие и ни покани да заемем място в президиума. Говориха няколко оратора. След това Фидел Кастро произнесе една прекрасна и съдържателна, много емоционална и завладяваща реч...

През май 1977 г. във Варна се проведе поредното **Девето съвещание** на ръководителите на държавните органи по труд на страните от СИВ. Организацията от наша страна беше отлична. Проведоха се дискусии по редица проблемни въпроси, които се решаваха в отделните страни, обменен беше положителен и негативен опит, направи се оценка на многостранното и двустранното сътрудничество. Делегациите посетиха някои заводи и селскостопански организации в зависимост от проявения от тях интерес и предпочитания.

Проведох преговори с председателя на Комитета по труда на Монголската народна република Равжагийн Дагвадорж. В резултат подписахме междуправителствено споразумение за приемане на монголски практиканти на обучение у нас и за изпращане на български специалисти в Монголия.

По време на съвещанието имах възможност да опозная ръководителите на делегациите, да установя служебни и лични взаимоотношения с тях, да прегледаме изпълнението на двустранните договори и да ги допълним с някои нови договорености.

Трябва да отбележа добрата работа на ръководителя на нашата **Дирекция “Международни отношения”** Борис Василев – един етичен, жизнен и инициативен човек, който сформира хубав екип от сътрудници и съумяваше да поддържа прекрасни взаимоотношения с чуждестранните и българските си колеги. Той сякаш беше роден с умението да поддържа обременените с немалко дипломатически и протоколни условности на широките ни международни контакти. Благодарение на него аз бях спокоен и уверен в изпълнението на нашите международни ангажименти.

През тези години аз подписах от името на българското правителство редица спогодби с Демократична република Афганистан, Монголска народна република, Народнодемократична република Виетнам и Република Куба за приемане и обучение на работници и специалисти. Особено голям беше броят на приетите от нас виетнамски и афганистански практиканти.

В структурата на МТСГ и КТРЗ беше създаден **Център за подготовка на чуждестранни практиканти**, който осигуряваше приемането на чуждестранните работници и специалисти, организираше обучението им в учебни центрове, както и настаняването им в съответни предприятия, където те трябваше да довършат подготовката си и да работят за определен срок от време съгласно спогодбите.

Първоначално през 1975 г. беше създадена учебна база в местността "Качулка" (в Сливенския балкан), като за целта бяха използвани изоставени постройки на закрито минно предприятие. През 1977-1978 г. беше построена една удобна и добре оборудвана **база за обучение на чуждестранни кадри в Кремиковци**.

Центърът за подготовка се ръководеше от Борис Василев, който има голяма заслуга за успешната дейност по подготовката на чуждестранните работници и за изграждането на учебните бази. Той познаваше много добре текущите задачи и успешно организираше изпълнението им, поддържаше връзки с десетки учебни центрове и предприятия. Наред с това той добре беше изучил характерните културни особености и обичаи на отделните народности, което му позволяваше бързо и тактично да разрешава често възникващите производствени, битови и междуличностни противоречия и конфликти.

* * *

През април 1979 г. посетих **Афганистан**, за да подпиша от името на българското правителство договор с правителството на ДР Афганистан за приемане на 10 000 афганистански младежи за професионално обучение в България. На 2 април нашата делегация беше посрещната на летището в столицата Кабул от министъра на земеделието и аграрната реформа д-р Салех Мохамед Зерай, от посланика на НР България в Афганистан Стоян Радославов и от други официални лица.

Същата вечер делегацията се среща със Стоян Радославов и неговите сътрудници. Посланикът ни информира за политическото и икономическото положение на страната, за сътрудничеството между двете страни и със страните-членки на СИВ, с капиталистическите

страни, с международните организации на ООН, които оказваха помощ за икономическото развитие на Афганистан. Разказа ни също за военния преврат, извършен през април 1978 г. от Народно-демократичната партия (НДПА), за убийството на президента Дауд, бивш принц, последвано от провъзгласяването на Афганистан за демократична република с президент **Нур Мохамед Тараки**, ръководител на НДПА, и правителство, оглавно от друг деец на тази партия, **Хафизула Амин**.

Радославов изказа мнение, че миналогодишният преврат е създал в страната политическо напрежение, което все повече се засилва, влошават се взаимоотношенията със съседните и други страни. Президентът и правителството търсят възможности за засилване на сътрудничеството със социалистическите и необвързаните държави.

Имах лична среща с д-р Зерай. Той говореше с голям възторг за извършената революция (не употребяваше думата “преврат”), за демократичните промени, за икономическото развитие на тази бедна, но нелишена от възможности страна. Той е участвал в нелегалната дейност на НДПА, лежал е в затвора и по това време беше един от висшите ръководители на партията и член на нейното Политическо бюро. Завършил е ветеринарна медицина в Англия.

На 3 април двете делегации заседавахме в кабинета на министър Зерай. Членовете на делегацията Борис Василев и Кънчо Кънчев бяха подготвили текста на проектодоговора, който подписахме след направените в хода на преговорите промени на 4 април. Министър Зерай даде прием в чест на нашата делегация. През четиридневния престой в Кабул разговарях последователно с трима министри, които бяха млади, енергични и образовани: на планирането, на търговията и индустрията, и с министър-председателя и министър на външните работи Хафизула Амин.

Бях приет и от президента Тараки, който разказа за програмните намерения на НДПА за развитието на страната, за трудностите, за противоречията между националностите и племенните вождове, за сътрудничеството със социалистическите и други демократични страни.

Извън протокола и официалната програма посетих Историческия музей, в който макар и бегло се запознах с богатата и противоречива история на Афганистан. Посетих и Университета, изграден с помощта на съветски висши учебни заведения.

Посланик Стоян Радославов даде прием в посолството. Освен Зерай, там присъстваха и тримата министри, с които се бях срещал. Водиха се откровени разговори – за нашата страна и нейното развитие, за икономиката на Афганистан, за метежите, избухнали в някои райони на

Афганистан. Министрите бяха доволни, но още по-доволен беше Радославов, защото можа да получи от тях информация по някои въпроси.

През тези пет дни на преговори, разговори и общуване между членовете на двете делегации се създадоха приятелски отношения, което благоприятстваше за изпълнение на подписаното от нас споразумение. Сбогувахме се с д-р Зерай с усещането, че сме станали приятели. Пожелахме си нови срещи. И това наистина стана след няколко месеца в София.

През октомври 1979 г. световните агенции разпространиха съобщение, че в Кабул е извършен преврат, че са били убити президентът Тараки и други ръководители на Афганистан, а за президент е бил провъзгласен министър-председателят Хафизула Амин. Чудех се какво става с д-р Зерай, но не можах да получа информация за него...

В края на декември вървах по ул. "Леге" и пътем се разминах с група от 5-6 човека, сред които забелязах и сътрудници на УБО. Помислих си, че вероятно това е някаква чуждестранна делегация. Внезапно в центъра на групата забелязах д-р Зерай. Спрях ги, погледнах Зерай, той също ме позна и се прегърнахме приятелски. Съобщиха ми, че е пристигнал като пратеник на НДПА да води разговори в ЦК на БКП. Помолех придружителя му да ми уреди среща с него. На другия ден срещата се състоя. Преди се видя с него на другия ден, от Международния отдел на ЦК ми предложиха да приема Зерай и делегацията за два дни като гости на КТРЗ и да им организирам програма.

Със Зерай имахме доста дълъг и сърдечен разговор. Благодарих му още веднъж за гостоприемството, което оказа на нашата делегация в Кабул и му предложих за два дни да бъде гост на КТРЗ. Той с радост се съгласи. Според импровизираната програма, първо го заведох във Велинград, после посетихме Батак и обиколихме района около Пазарджик. Ръководителят на международния отдел Борис Василев много бързо и безупречно организира това посещение.

А каква е по-нататъшната съдба на д-р Зерай. От София той отпътувал за Москва, където се задържал за няколко дни. Междувременно съветски войски навлизат на 27.XII.1979 г. в Афганистан и д-р Зерай се завръща в Кабул заедно с дотогавашния посланик в Прага Бабрак Кармал, който съставя ново правителство. По-късно узнах, че Зерай е председател на афганистанския Отечествен фронт. Някои агенции съобщиха, че при превземането на Кабул от талибаните през 1996 г. той е бил екзекутиран. Така загива един революционер и патриот

* * *

С решение на Министерския съвет бях определен за председател на **Смесената българо-кипърска комисия** за икономическо и научно-техническо сътрудничество. Първата сесия на комисията се проведе в Никозия от 15 до 20.V.1977 г. В ранните часове на 15 май нашата делегация беше посрещната на летището на кипърската столица от министъра на финансите г-н Андреас Пацалидис, съпредседател на комисията от кипърска страна, и от посланика на България Марин Бангиев.

Беше неделен ден. Програмата ни предвиждаше някои срещи и обиколка на исторически забележителности. Срегнахме се със сътрудниците на посолството, както и с представители на Прогресивната партия на трудовия народ (АКЕЛ), една от най-масовите комунистически организации в Кипър.

През следващите дни проведохме няколко заседания на Смесената комисия. И двете делегации подчертаваха, че между търговските и стопанските ни организации са установени добри взаимоотношения, че стокооборотът ежегодно се увеличава, но възможностите са много по-значителни, обсъждаха се конкретни въпроси за създаване на по-благоприятни условия за разширяване икономическите взаимоотношения, подобряване на условията за договаряне и уреждане на валутно-финансовите връзки.

Делегацията ни се среща и води разговори с председателя на търговско-промишлената палата Савидис, министъра на земеделието Колотос, министъра на търговията и индустрията Пиеридис. Бяхме приети от президента на Кипър Спирос Киприану. Той разказа за политическото положение на страната, за икономическите трудности, за експанзията на турските въоръжени сили, за разширяването на политическото и икономическото сътрудничество с демократичните сили, за ролята на ООН в решаването на кипърско-турските взаимоотношения, за бъдещото демократично развитие на Републиката.

В разговорите с кипърските ни колеги ние подчертавахме готовността на България да развива политическите и икономическите си

* Съдбата на д-р Зерай не е докрай ясна. Според доклад за положението в Афганистан на международната правозащитна организация "Амнести интернешънъл", разпространен през 1996 г., през февруари 1995 г. в жилището им в Кабул са били избити с изключителна жестокост трима членове на неговото семейство – съпругата му Хаджера Зерай, дъщеря му Джамила (8) и синът му Арсала (12).

взаимоотношения с тяхната страна. Наред с това, българското правителство категорично подкрепяше независимостта на Кипър и осъждаше нахлуването на турските въоръжени сили, както и създаването на турска кипърска република в северната част на острова.

Делегацията ни посети и няколко фирми, които имаха търговски отношения с наши предприятия и организации и търсеха възможности за разширяването им – обувна фабрика “Аристон”, “Делта Ко”, “Аполо” и др.

Подписахме споразумение за разширяване на сътрудничеството между двете страни в областта на търговията, селското стопанство, леката промишленост, туризма, транспорта и др.

В работата на делегацията активно участва посланикът Марин Бангиев, който много добре познаваше дискутираните проблеми, в разговорите проявяваше такт и умение и се постара да използва нашето посещение в за по-нататъшно подобряване на взаимоотношенията между двете страни.

През май 1978 г. в София се проведе втората среща на Смесената българо-кипърска комисия. Кипърската делегация отново беше ръководена от Андреас Пацалидис, министър на финансите.

Закриване на Комитета по труда и работната заплата

Между 31.III и 4.IV.1981 г. в София заседава **XII конгрес на БКП**, който прие “Тезиси за социално-икономическото развитие на Народна република България през Осмата петилетка (1981-1986 г.) и до 1990 г.” Като делегат на конгреса направих изказване в секция “Икономическа политика”. * **Отново бях избран за кандидат-член на ЦК на БКП.**

През юни 1981 г. се проведеха избори за VIII Народно събрание. **Аз бях избран за народен представител в 377 Харманлийски избирателен район**, който включваше гр. Харманли и кметствата на 10 общини, основно на юг от града. На първата си сесия на 17.VI.1981 г. VIII Народно събрание избра **ново правителство с председател Гриша Филипов**. Извършени бяха редица структурни промени в Министерския съвет, една от които беше **закриването на Комитета по труда и работната заплата**. В съответствие с това решение, през юли 1981 г. трябваше да бъда освободен от длъжността председател на КТРЗ.

Два дни след сформирването на новото правителство бях извикан в кабинета на Гриша Филипов. На срещата присъства и Тодор Божинов,

* Дванадесети конгрес на БКП. Стенографски протокол. Ч. 2. С., 1981, 302-309.

първи заместник председател на МС. След кратък разговор и размяна на взаимни любезности, те ми предложиха да заема длъжността заместник-секретар на Съвета за икономическа взаимопомощ.

– Ангеле, – обърна се към мен Гриша Филипov – ние намираме, че ти добре изпълни своята работа като председател. С уважение се отнасяме към теб и към колектива на Комитета. Предлагаме да бъдеш назначен за заместник-секретар на СИБ в Москва. Има и други варианти. Аз ще отсъствам няколко дни, тъй като ще бъда домакин на посещението на дипломатическия корпус в един от окръжните градове. Решението си съобщи на др. Божинов.

– Благодаря за изразеното уважение към колектива на Комитета и към мен. Искам да изразя своята увереност, че държавен орган по труда ще има. Той ще бъде създаден отново под някаква форма. Знам, че вие много добре съзнавате значението на системата за управление на труда и трудовите взаимоотношения. Предлагам колективът на досегашния КТРЗ да се запази в сегашния си състав към някое министерство, например при Държавния комитет по планиране. Трудно се създава такъв висококвалифициран колектив. Що се отнася до новото ми назначение, аз имам добра работа и възможности за реализация като професор във Висшия икономически институт, но ще помисля и съобщя на др. Божинов за решението си.

* * *

И така, в продължение на шест години ръководих правителствените органи, които формираха и осъществяваха държавната политика в областта на труда и трудовите взаимоотношения. Съвместно с моите заместници Асен Добрев, Кръстьо Попов, Петър Петров, Иван Солаков, Александър Ананиев, Димитър Вражалски успешно изпълнявахме функциите и задачите на ведомството на национално и регионално равнище.

Работихме с квалифициран екип от ръководители на дирекции, управления и отдели. Трябва да отбележа някои от тях. Ще започна с **Иван Попов**, директор на направление, икономист-анализатор, прецизен и взискателен, по характер откровен и демократичен. Той ръководеше група специалисти (Георги Ванков, Любица Ненова, Д. Ангелов, Кирил Георгиев, Тодорка Димова, Люба Инджова, Басмаджиев и др.), които разработваха, анализираха, планираха и прогнозираха показателите на плана по труда; разработваха нормативни и методически документи и указания по въпросите на организацията на труда. Друг директор на направление беше **Петко Петков**, колега с много широки

познания, етичен и последователен човек, който ръководеше специалистите Пенка Тотева (негов заместник), Владимир Биндеров (един истински енциклопедист, който познаваше всички документи по заплащането, издавани през последните три десетилетия, но и новатор, изцяло отдаден на работата си, когото аз на шега наричах “свекърва” на управлението), Любен Дабижев, Кирил Додумов, Сава Терзиев, Асен Иванов, Петър Минков, Йорданка Митева, Димитър Налбантов, Иван Нончев и др. по въпросите на заплащането и системите на стимулиране в национален, ведомствен и регионален мащаб. Под ръководството на ст. н.с. **Тодор Аврамов** се трудеха Серги Спасов, Машиах, Гено Генев, Ана Герина, Дочо Иванов, Стефан Шиков, В. Панайотова и др., които работеха по формиране и използване на трудовите ресурси, подготовката и използване на изпълнителските и други кадри, създаване и функциониране на учебни заведения за подготовка на изпълнителски кадри и по други въпроси на трудовите ресурси.

Не мога да не отбележа отличната работа на главния секретар Тодор Шаров, една динамична, високообразована и ефективно работеща личност, както и на сътрудниците на секретариата Страшимир Асенов и Пламен Кюркчиев, на завеждащите финансите Димо Димов и Станчо Николов, на високо квалифицирания юрист Иван Дянков, на арх. Йордан Рашков и много други.

Много дължа и на добрата работа на **началниците на Окръжните държавни инспекции по труда (ОДИТ)** и на техните сътрудници, които успешно осъществяваха дейността по разработката, регулирането, координацията и контрола по въпросите на труда и заплатите на територията на окръзите. През 1976-1977 г., когато се обсъждаше териториалното устройство на страната, беше направено предложение за прекратяване дейността на ОДИТ. Поисках среща и **бях приет от Тодор Живков**. Изложих своите съображения за запазването на тези окръжни звена, като подчертах значението им и положителните резултати от тяхната дейност. Той се съгласи с моето предложение. Разговорът обаче продължи. Живков разтвори папката пред себе си и започна да ми обяснява, че в управлението трябва да се прилагат още по-съвършени методи и ми описа подробно същността и евентуалните икономически резултати от приложението на новия по онова време мултипликационен подход. Накрая той ме попита:

– Съгласен ли си с мен?

– Да! – веднага отговорих аз.

– А един твой колега изказа някои съмнения относно ползите от

прилагането му...

По-късно разбрах, че е обсъждал тези въпроси с акад. Евгени Матеев...

Важна роля в изпълнение на функциите и задачите на КТРЗ и в управлението на труда и работната заплата като цяло имаше **Научно-изследователският институт по труда (НИИТ)**. Той се утвърди като компетентно научно звено в системата на обществените науки по управлението и организацията на труда, трудовите ресурси и материалното стимулиране. В НИИТ работеха квалифицирани научни кадри, които съдействаха за решаване на редица важни теоретични и практически проблеми. С уважение си спомням за съвместната ни работа с директорите проф. П. Мاستиков, доц. Гинчев и Йордан Божилов, за ст. н. с. Диков, проф. Гочо Гоев, ст. н. с. Г. Костов, Иван Нончев, Д. Коев, А. Манолов, Рита Жегова, П. Николов, Нина Петрова, С. Самуилов и други. Почти всички защитиха дисертации, получиха научни степени и звания, много от тях работят във висши учебни заведения.

Искам да подчертая, че съм запазил много добри спомени на практика за всички колеги, с които съм работил в системата на МТСГ и КТРЗ. Разделих с тях с искрена тъга. Комитетът беше закрит внезапно, необмислено и стихийно беше ликвидирано едно така необходимо за управлението на обществото ведомство, разпуснат беше един добре работещ и високо квалифициран екип...

Докато работех в МТСГ и КТРЗ **поддържах постоянни контакти с министрите** и ръководителите на ведомства, със съветниците и други сътрудници на Министерския съвет. Тук не искам да правя оценка на тяхната дейност, но дължа благодарност и изпитвам истинско уважение към много от тях: Кирил Зарев и проф. Иван Илиев (ДКП), Димитър Попов и Белчо Белчев (МФ), проф. Веселин Никифоров (БНБ), д-р Кирил Игнатов и акад. Радой Попиванов (МНЗ), Ненчо Станев и Дража Вълчева (МНП), проф. Иван Сакарев (МСА), проф. Николай Тодориев и Петър Данаилов (Министерство на енергетиката), Йордан Младенов и Васил Хубчев (МЕЕ), Стоян Жулев и Румен Сербезов (МЛП), Ганчо Кръстев (МЗХП), Иван Недев и Христо Христов (МВНТ), Начо Папазов (КНТП), Янко Марков (МГГП), Пандо Ванчев (МСъоб.), Васил Цанов (НАПС)... Много активно и компетентно съдействие получавах от заместник-председателите на МС Кръстю Тричков (председател на Комитета за държавен контрол), Огнян Дойнов и Сава Дълбоков.

* * *

За доклада на Тодор Живков относно партийната концепция за нов Кодекс на труда (1982)

Необходимостта от създаването на нов специализиран държавен орган по труда беше осъзната много скоро във връзка с приемането на нов Кодекса на труда. Този въпросът беше поставен от Тодор Живков в неговия доклад "Основни положения на партийната концепция за нов Кодекс на труда", който беше разгледан и одобрен от пленум на ЦК на БКП, състоял се на 29 и 30.XI.1982 г. Ето някои от изказаните в него твърдения:

„Както е известно, до средата на 1981 г. у нас централното ръководство на дейностите, свързани с труда, се осъществяваше от бившето министерство на труда и социалните грижи (след 1976 г. от бившия Комитет по труда и работната заплата). Тези органи, провеждайки партийната и държавната политика в областта на труда и трудовите взаимоотношения, в общи линии извършиха значителна работа за ефективно използване на трудовите ресурси, за регулиране на работната заплата в национален и регионален мащаб, за създаване на организационните и материалните условия за прехода към петдневна работна седмица и намаляване на седмичната продължителност на работната време. Всичко това заслужава положителна оценка.

Същевременно откровено трябва да признаем, че както тези органи, така и съществуващата система за управление на труда не можаха да се издигнат на равнището на съвременните изисквания. Допускаше се увлечение по текущите задачи, изпускаше се главното, основното в процеса на развитието на обществения труд. Закъсня преустройството на труда върху интензивна основа, далеч сме от ефективното използване на трудовия потенциал на нацията.”

Аз също присъствах на пленума и бях подготвил изказване, което нямах възможност да изнеса и го депозирах в писмена форма. Тук искам да възпроизведа някои пасажи от него, които показват какво е било по онова време **моето отношение към някои от въпросите, свързани с управление на трудовите взаимоотношения:**

“Основните положения на партийната концепция за новия Кодекс на труда, разработени от другаря Тодор Живков, са отражение на най-важните, основните, водещите елементи на социалната политика на партията в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество, нов принос в теорията и практиката на социалната политика на партията... Това е програма, в центъра на която е човекът, строи-

телят на социализма, неговият творчески труд, сложните диалектически взаимоотношения между социалистическото общество, отделните обществени групи и отделният човек, разглеждани в диалектическо единство и взаимозависимост...

Основните положения на концепцията определят сегашните и бъдещите изисквания към обществото, партията и държавните органи, профсъюзите и другите обществени и стопански организации, към труженика, конкретния човек и неговия труд, неговата реализация – с една цел: да се осигури по-нататъшно хармонично развитие на личността в условията на социализма...

В “Основните положения” с нов подход са разработени и проблемите на управлението на труда. Във връзка с това напълно логично и целесъобразно е предложението за създаване на **единен общественодържавен орган – Комитет по труда и социалното дело**, който да ръководи цялата система на управлението на труда. Утвърждаването на общественодържавното начало на управлението на труда е обективна необходимост, напълно отговаря на обективните потребности и може най-ефективно да осигури реализирането на основните положения на концепцията, на новите идеи и постановки...

Предлаганата система на управление на труда ще осигури условия и ще изисква прилагането на програмно-целевия и комплексен подход при разработване и решаване сложните проблеми на труда и трудовите взаимоотношения. Бих искал да направя едно предложение за доизясняване. Предвижда се системата за управление на труда “да решава или участва в решаването на социалните проблеми на труда... и на всички етапи на възпроизводството на трудовите ресурси – от подготовката за труд до пенсионирането” (с. 93). Може би се заблуждавам, но като че ли от системата се изключва управлението на социалното осигуряване. Ако е така, позволявам си да препоръчам, да се обмисли още веднъж внимателно обхватът на системата и да се включи в нея и социалното осигуряване, което също е част от проблемите на труда, на трудовата реализация на строителя на социалистическото общество. Този проблем, т.е. социалното осигуряване трябва да се даде като функция и задача на новия Комитет по труда и социалното дело. Така ще има пълно единство, стройна система на управлението на труда, която ще включва всички негови подсистеми и елементи. Ще се затвори целият цикъл на управлението на труда...

Ще засегна още един въпрос – за изборното и конкурсното начало като форма на развитие и проявление на социалистическата демокрация

и по-ефективен подбор на кадрите при условията на новия икономически подход. Нашата партия винаги, и особено след Априлския пленум на ЦК е отделяла особено внимание и специални грижи за подготовката и възпитанието, за правилното и целесъобразното използване на кадрите и особено на ръководните кадри във всички сфери на общественото производство и социалното управление. Същевременно изискванията към ръководната дейност и кадрите непрекъснато нарастват. Поставят се нови, по-сложни задачи и проблеми пред ръководните и другите кадри в системата на управлението, а съществуващата система за подбор на кадрите не съответства в достатъчна степен на новите условия, на новите изисквания.

За да се осъществи цялостното усъвършенстване на системата за работа с кадрите е необходим нов подход, ново виждане и организация на дейността по подбора и разпределение на кадрите. Главното направление за усъвършенстване на тази дейност е по-нататъшното разширяване на демократизма чрез **въвеждане на конкурсна и изборна система**. В условията на новия икономически механизъм, когато целият трудов колектив отговаря за крайните резултати от дейността на съответната организация, институт и ведомство, в условията на по-нататъшна демократизация и интелектуализация на общественото производство и социалното управление практическото внедряване на конкурсната система и изборността на ръководните кадри става въпрос от голяма важност”.

В крайна сметка, през 1982 г. беше създаден Комитет по труда и социалното дело, който беше закрит с Указ на Държавния съвет № 2656 от 19.VIII.1987 г. Това беше поредният пример за необоснованите управленски решения, взети под въздействието на хората от близкото обкръжение на Тодор Живков.

Девето заседание на Съвещанието на ръководителите на държавните органи по труда на страните-членки на СИВ. Варна, 1978 г.

Посрещане на министъра на труда на Куба Оскар Падиля на летище Хавана, 1975 г.

Куба. С Рамон Кастро – по-големия брат на Фидел Кастро 1975 г.

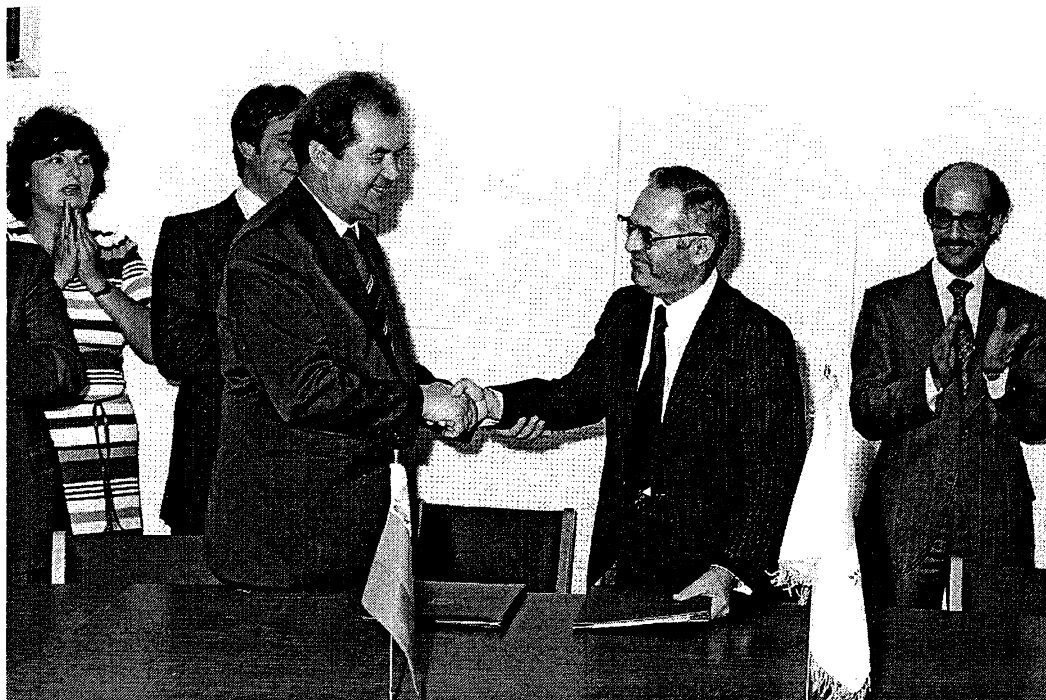
**Подписване на спогодба с министъра на труда на ЧССР М. Щанцел.
Прага, 1976 г.**

**С председателя на Държавния комитет по труда на СССР
Владимир Григ. Ломоносов (вторият от дясно на ляво)
в Историческия музей в Батак**

Среща с президента на Кипър Спирос Киприану. Никозия, 1977 г.

**Подписване на спогодба с министъра на финансите
на Кипър Андреас Пацалидис, Никозия, 1977 г.**

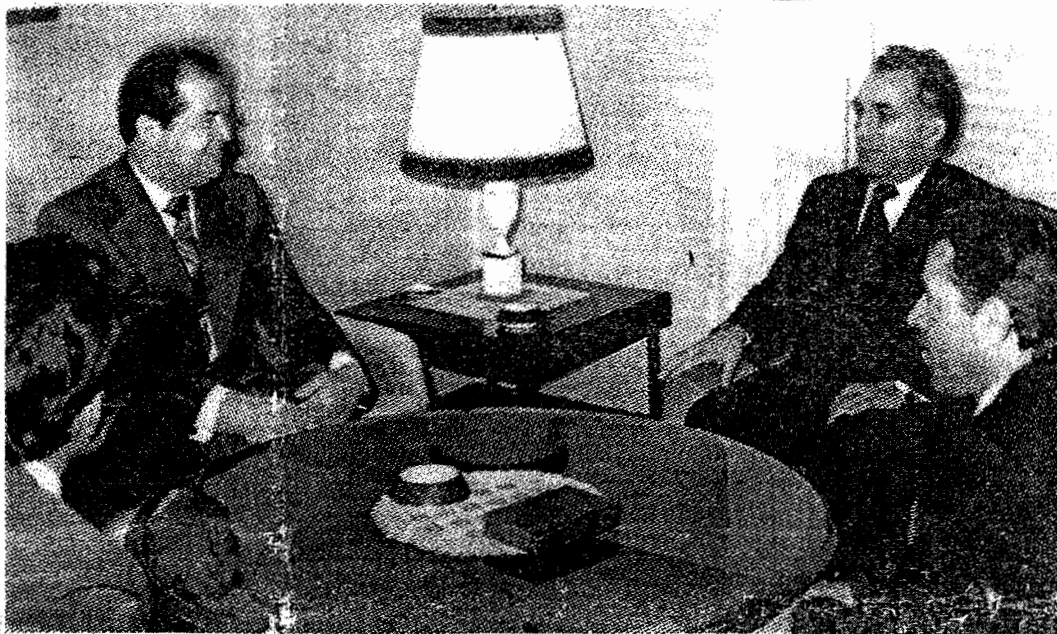
**Първа среща с министъра на аграрната реформа на ДР Афганистан д-р
Салех М. Зерай. Кабул, април 1979 г.**

**Среща с президента на ДР Афганистан Нур Мохамед Тараки.
Кабул, април 1979 г.**

**На прием в българското посолство в Кабул заедно с афганистански
министри и с посланик Стоян Радославов, април 1979 г.**

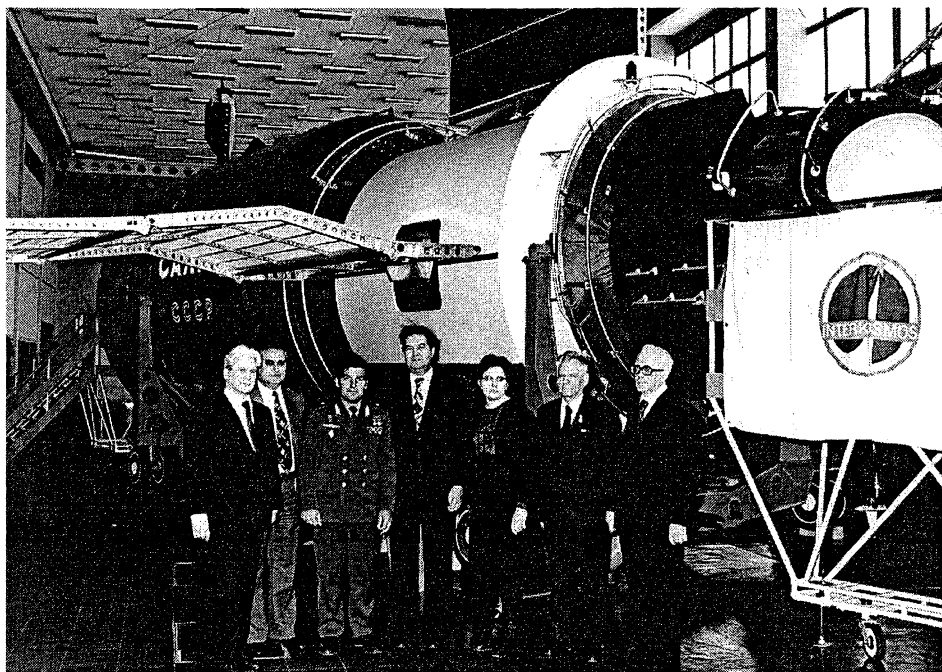

Hafizullah Amin, First Minister and Minister of Foreign Affairs meeting Bulgarian works minister at the First Ministry Palace.

**Репортаж за срещата ми с министър-председателя на Афганистан
Хафизула Амин във в. "Кабул таймс", 4 април 1979 г.**

Посещение на Салех М. Зерай в Батак, средата на декември 1979 г.

В Звездното градче край Москва, 1980 г.

Откриване на Учебния център на КТРЗ за подготовка на чуждестранни практиканти заедно с министъра на труда на СР Виетнам Дао Тхен Тхи. София, май 1981 г.

ГЛАВА X

НАРОДЕН ПРЕДСТАВИТЕЛ В СЕДМОТО (1976-1981) И ОСМОТО (1981-1986) НАРОДНО СЪБРАНИЕ

На 30.V.1976 г. бяха проведени избори за Седмо Народното събрание, народни съветници, съдии и съдебни заседатели. Бях издигнат за кандидат за народен представител в 376 Харманлийски избирателен район, Хасковски избирателен окръг. Приех това предложение с много вълнение, с чувство на отговорност пред хората, които щях да представявам, с благодарност към онези, които засвидетелстваха своето признание и доверие в досегашната и бъдещата ми дейност. Разбира се, тревожех се как ще бъда посрещнат от избирателите, ще мога ли да изпълня успешно своите задължения като техен представител в парламента, ще оправдая ли доверието на избирателите и на обществените организации, които предложиха кандидатурата ми.

През втората половина на май проведох първите си срещи с ръководството на окръга и на община Харманли по въпросите на общественоеикономическото развитие на избирателния район. Така натрупах някои непосредствени впечатления, които ми бяха много полезни. Разбира се, предварително се бях запознал по статистически и литературни източници с икономическото положение, с историческите и географските особености на Харманлийския край. Селищната система беше разделена на два избирателни района: № 275 с кандидат за народен представител Точо Точев (инженер-лесовъд, директор на горското стопанство в Харманли и председател на местната дружба на БЗНС) и № 276, където беше издигната моята кандидатура.

На срещите с местните ръководители бях информиран подробно за общественоеикономическото положение на общината, отделните селища, предприятията и АПК, за образованието и културно-просветните организации, както и за местните забележителности, между които беше гордостта на града – “Изворът на Белоногата”, за участието на харманлийци в освободителните войни и антифашистката съпротива.

Първите ми хубави впечатления от местните ръководители за моя радост се потвърдиха през следващите десет години на съвместна работа и отношенията ми с повечето от тях прераснаха в истинско приятелство. И досега си спомням с най-добри чувства за Георги Димов, Ангел Бонев, Тончо Загоров, Слави Колев, Борис Раев, Ангел Стоев, Димитър Проданов, Атанас Корцанов, Здравко Карагяуров... Те

силно ме впечатлиха със своя реализъм, който произтичаше от добро познаване на проблемите на местното население и на стопанските организации.

Със съдействието на Общинския комитет на Отечествения фронт и на други обществени организации участвах в десетки предизборни събрания в селата Изворово, Поляново, Българово, Браница, Черепово, Дрипчево, Шишманово, Овчарово, Преславец, Рогозино, Надежден, Българин, Остър камък...

Събранията се провеждаха вечер, след завръщането на селяните от полските работи. Обикновено аз излагах пред тях своята гледна точка за положението и насоките на развитието на националната икономика. Присъстващите оживено разискваха проблемите на селото, критикуваха различни слабости на местните ръководители, представяха своите искания под формата на поръчения към кандидатите за народен представител и за окръжни и общински съветници. Поръченията се записваха, оформяха и ми се връчваха чрез кметовете и ръководствата на организациите на Отечествения фронт. През деня посещавахме и беседвахме с бригадите, които работеха на полето.

Проведохме няколко събрания в различни квартали на гр. Харманли и във всички по-големи предприятия: “Маргарит Гогов”, “Г. Жечев”, “Иван Гебешев”, ДКЗ “Л. Кирилов”, АПК “Юг” и АПК “Север”. Накрая се проведе и едно добре организирано общоградско събрание с културно-художествена програма.

Изборите на 30 май преминаха напълно нормално, без инциденти и при активно участие на избирателите... През своя първи мандат като народен представител добросъвестно изпълнявах задълженията си в Народното събрание, стремах се да изпълня колкото се може по-голяма част от поръченията на избирателите, оказвах помощ на градските ръководства на БКП, Общината и кметствата за развитие икономиката на селищната система на гр. Харманли.

Редовно посещавах избирателния си район и провеждах събрания и съвещания със съответните ръководства и длъжностни лица. Трябва да отбележа, че работехме дружно с другия народен представител Точо Точев, един много уважаван гражданин и патриот на Харманли. С ръководителите обсъждахме и търсехме най-добрите решения за изпълнение на годишните и петилетния план. Общинската икономика се развиваше успешно, а градът и селата постепенно се благоустрояваха. Основна заслуга за това имаха общинските ръководители, които работеха усърдно, със замах и ясни виждания за местните приоритети,

като разчитаха до голяма степен на своя труд и способности. Те не хленчеха при всеки сблъсък с трудностите, а непрестанно търсеха и най-често успяваха да намерят възможности да решаване на текущите проблеми на икономическото и културно развитие на района. Заслуга да това естествено имат и ръководителите на предприятията и АПК, и преди всичко трудовите хора.

През юни 1981 г. се проведеха **изборите за Осмо Народно събрание**. За моя радост и гордост, аз отново бях отново издигнат като кандидат за народен представител в 377 Харманлийски избирателен район, който включваше и кметствата на 10 общини (основно на юг от града). С ръководителите на Общинския народен съвет и общинските комитети на БКП и Отечествения фронт проведехме много предизборни събрания и срещи, в рамките на които бяха изложени и систематизирани поръченията на избирателите.

На първата си сесия обаче Осмото народно събрание утвърди предложените му структурни промени в Министерския съвет, в резултат на което Комитетът по труда и работната заплата беше закрит, а през юли с. г. аз бях назначен за заместник-секретар на Съвета за икономическа взаимопомощ в Москва и останах на тази длъжност до 31.XII.1985 г. След като преминах на дипломатическа работа, аз вече няхах възможност да изпълнявам с предишното си старание своите задълженията като народен представител в избирателния район. Стараех се обаче да работя за изпълнение на дадените ми поръчения и поддържах постоянна връзка с ръководствата на общинските организации, с кметствата и с избирателите. Използвах всяка командировка в България и особено идванията ми в страната във връзка с относително редките сесии на Народното събрание, за да посещавам избирателния ми район. В края на декември 1985 г. се завърнах в България и се пенсионирах. Продължавах да работя като хоноруван професор във ВИИ, преименуван впоследствие в УНСС.

На 28.IV.1986 г. взех участие в работата на XV сесия на Общинския народен съвет – гр. Харманли, на която беше отчетена дейността на ОБНС и неговите изпълнителни и специализирани органи през 1981-1985 г. Направих изказване, посветено на развитието на икономиката в Харманлийската селищна система и от името на народния представител Иван Врачев и на окръжните съветници отчетох изпълнението на поръченията, които ни бяха дадени в навечерието на изборите през юни 1981. Ще цитирам прощалните си думи според публикуваната стенограма:

“Разрешете ми няколко думи от личен характер с емоционална

окраска, от която искрено казано не мога да се откажа. Аз в продължение на 10 години като народен представител работех с много от вас, с много ваши съграждани. Десет години бях свързан с проблемите на града и селищната система, със задачите на развитието им, с трудностите на решаването им. Винаги съм се радвал на успехите на селищната система като цяло, на отделните предприятия и колективи, на организации, училища и др. Тъгувал съм при неуспехите и недостатъците, преживявал съм ги заедно с вас

Разделяйки се с вас, с вашия край, искам да ви уверя, че обикнах Харманли и всички села на района като свое родно място, че в моето сърце аз скътах мил спомен за прекрасните хора на Харманлийска селищна система, че ще живея с вашите стремежи за по-нататъшното процъфтяване на района и на населението, независимо от общественото положение, което заемам и ще заемам.

Ако ме попитат, кое е най-силното впечатление, което ще остане у мен, ще кажа с гордост, с пълна увереност – хората, прекрасни, трудолюбиви и винаги устремени към по-доброто, към по-хубавото, към прекрасното, към съвършеното, хората на този прекрасен кът на нашата родина.

Не мога да не отбележа от все сърце и да не бъда благодарен, че работех с много достойни трудови хора и прекрасни ръководители на партийните и обществените организации – всеки със свой почерк на работа, със свой стил, свои силни и слаби страни в работата, но всички прекрасни общественици, притежаващи високи добродетели.

През различните години работех с първи секретари на Общинския партийен комитет: Георги Димов, сега ветеран на труда, но с младежко сърце, с богата и безкористна душа, работещ винаги с пълна всеотдайност; с др. Ангел Бонев, също прекрасен организатор, работещ с голяма перспектива и мащабност; с др. Тончо Загоров, енергичен, трудолюбив, всеотдаен; с др. Ангел Стоев, високо интелектуална личност, добър организатор и масовик.

Работех също така с много добри председатели на Общинския народен съвет: др. Евтим Николов, много добър организатор, голям ентузиаст, отдаващ всички сили за всяко дело на селищната система; др. Слави Колев, също много добър организатор, отдал много сили за решаване проблемите на града и селата.

Работехме много добре с председателя на Общинския комитет на Отечествения фронт др. Проданов – този скромен и всеотдаен труженник, патриот и организатор на много от нашите срещи и събрания с населението на района; с председателя на Общинския профсъюз др.

Борис Раев, скромен, човечен, работлив обществен деятел; – с такива скромни герои на труда като Иванка Гинева, др. Кавръкова, с вечно стремящия се към нови успехи др. Жеков; – с десетки и стотици други ръководители, директори на предприятия, председатели на АПК, бригадири, работници, селяни, учители, лекари – всички активни, скромни труженици и строители на социализма, отдали се с всички сили на възложеното им дело, на своята професия, на делото на народа, на своя роден край.

Горещо благодаря за деловите и сърдечни срещи с трудещите се в заводите, на полето, в училищата, читалищата. При тези срещи аз много научих – и най-важното, научих как трябва да се уважава човека, обичащ труда, своята работа и професия.

Благодарейки, аз моля да бъде извинен за това, което не успях да направя, въпреки желанието ми. Пожелавам ви, скъпи другарки и другари, на вас и вашите съграждани, от все сърце и душа – бъдете здрави, работете все по-енергично, все по-мъдро, ентузиазирано, всеотдайно за по-нататъшното развитие и разцвет на нашата родина, на нашата, аз имам право така да я наричам, Харманлийска селищна система. Да работим всички дружно за пълното реализиране на девиза на гр. Харманли, който вярвам, че е девиз и на селищната система:

„Обновен, към бъдещето устремен”

Благодаря за вниманието.”

ГЛАВА XI

ЗАМЕСТНИК-СЕКРЕТАР НА СЪВЕТА ЗА ИКОНОМИЧЕСКА ВЗАИМОПОМОЩ (1981-1985)

Назначаване, подготовка за заминаване и встъпване в длъжност

Както вече отбелязах по-горе, след закриването на Комитета по труда и работната заплата новият министър-председател Г. Филипов и заместникът му Т. Божинов ми предложиха да заема длъжността заместник-секретар на Съвета за икономическа взаимопомощ в Москва.

След едноседмичен размисъл дадох своето съгласие. Много се колебаех как да постъпя. Имах хубава преподавателска и научна работа и се чувствах добре сред колектива на катедра “Вътрешна търговия” във Висшия икономически институт “Карл Маркс”, където имах много близки приятели и колеги. Много неща ме възпираха да приема назначението в Москва. Съветвах се и разсъждавах върху това основно със съпругата ми Гера. Тя добре познаваше дейността на СИВ, тъй като дълги години беше работила по въпросите на икономическата интеграция между България и социалистическите страни и в този момент беше заместник-директор на Института за международни отношения и социалистическа интеграция (ИМОСИ) при БАН. Нейното мнение беше да приема предложението на Г. Филипов.

Съгласих се. Познавах целите и програмата на СИВ, а през годините бях натрупал и известен опит от участието ми в международната дейност на МНП, Министерството на вътрешната търговия, МТСГ и КТРЗ. До този момент обаче не бях имал контакти с органите на Секретариата на СИВ и неговите ръководители. Познавах се обаче със заместник-председателя на МС Андрей Луканов, който беше постоянен представител на България в СИВ и член на неговото Изпълнително бюро. Познавах лично и някои ръководители и специалисти, които отговаряха за сътрудничеството на българските ведомства и организации със СИВ. Така или иначе, щях да замина за Москва изпълнен с тревога, породена от големите отговорности, които щяха да съпътстват новата ми длъжност, както и от нови условия за работа.

През юли 1981 г. Изпълнителния комитет на СИВ на своето поредно заседание ме избра за заместник-секретар на тази международна организация по предложение на българското правителство. Преди да отлети за Москва се запознах с основните документи, които определяха задачите и функциите на Съвета – Уставът, Комплексната програма за

по-нататъшното задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и развитието на социалистическата интеграция на страните-членки, Правилата за работата на органите на СИБ и др.

Посетих Андрей Луканов и редица ръководители и специалисти, които имаха отношение към контактите със СИБ в рамките на Министерски съвет, Държавния комитет по планиране, Комитета по наука и технически прогрес, Министерство на външна търговия, Министерство на финансите и др. Особено полезна беше срещата с предшественика ми на този пост Асен Велков. Той ми разказа някои неща за секретаря на СИБ Н. В. Фадеев, за заместник-секретарите от различните страни и за ръководителите на отделите и организациите, които предстоеше да ръководя или наблюдавам. Неговите сведения се оказаха точни и полезни, позволиха ми по-бързо и успешно да се адаптирам към новите си задължения.

Заминах за Москва на 4.VIII.1981 г., изпратен от семейството ми, приятели и колеги от КТРЗ и катедрата. Гера остана в София, за да приключи някои служебни задължения и да уреди пенсионирането си. Веднага след пристигането си се срещнах със заместник-постоянния представител на България в СИБ Рашко Драганов и неговите сътрудници Ташо Кутиев и Димитър Димитров. Трябва да отбележа, че и тримата бяха много добре подготвени и се ползваха с определен авторитет сред интернационалния колектив на СИБ.

Кратки сведения за СИБ

Съветът за икономическа взаимопомощ е учреден през 1949 г. от европейските социалистически страни: НР България, Унгарската народна република, Полската народна република, Социалистическа република Румъния, Чехословашката социалистическа република и СССР. По-късно към него се присъединяват Германската демократична република (1950), Монголската народна република (1962), Република Куба (1972), Социалистическа република Виетнам (1978).

Започнали своето сътрудничество в областта на външната търговия, доставка на суровини, продоволствие, машини и съоръжения, страните-членки постепенно преминават към по-задълбочено и разширено взаимодействие в икономиката, науката и техниката, към установяване на стабилни връзки и координация в материалното производство.

Дейността на СИБ беше насочена към тясно взаимодействие между страните-членки за най-рационално развитие на техните икономики, повишаване на жизненото равнище и укрепване на тяхното единство.

СИВ трябваше да работи за ускоряване на социалистическата икономическа интеграция, за планомерното стопанско развитие, ускоряване на научно-техническия прогрес, непрекъснато увеличаване на производителността на труда, постепенното сближаване и изравняване на икономическото развитие и жизненото равнище на страните-членки.

За реализация на тези цели и задачи, СИВ организира всестранно икономическо и научно-техническо сътрудничество; съдейства за задълбочаване на международното социалистическо разделение на труда, провежда взаимни консултации по основните въпроси на икономическата политика и координация на народностопанските планове; съдейства за обвързването на многостранното сътрудничество в рамките на СИВ с двустранното сътрудничество на страните-членки и за осъществяването на други общи мероприятия.

Голямо значение за дейността на СИВ имаше **Комплексната програма** за по-нататъшното задълбочаване и усъвършенстване сътрудничеството и развитие на социалистическата икономическа интеграция, приета от XXV заседание на Сесията на Съвета през 1971 г. Реализация на тази програма определи главното съдържание на дейността на СИВ практически до самото му разпускане през 1991 г.

За ръководство и осъществяване на мащабната дейност на СИВ бяха създадени съответна структура и органи на управление, определени от устава на организацията. По време на моята дейност в Секретариата тази структура изглеждаше така:

****-*Сесия на Съвета**, състояща се от делегации на всички страни, ръководени от председателите на правителствата. Обикновено заседаваше веднъж годишно и на нея се обсъждаха и решаваха всички основни въпроси от компетенцията на Съвета, определяха се главните направления на икономическото и научно-техническото сътрудничество, обсъждаха се доклади на Изпълнителния комитет и др.

****-*Изпълнителен комитет**, в който влизаха заместник-председатели на правителствата на страните-членки. За председател на Комитета се ежегодно на ротационен принцип се избираше един от представителите на страните-членки.

****-*Четири Комитета по сътрудничество** в областта на плановата дейност, на научно-техническото сътрудничество, на материално-техническото снабдяване и на машиностроенето.

****-*Двадесет Постоянни комисии по сътрудничество** в основните отрасли на народното стопанство: химическа промишленост, черна металургия, външна търговия, статистика, леката промишленост и др.

****-***Съвещания на ръководители на някои държавни органи и министерства: на министрите на вътрешна търговия, на министрите по труда, ръководители по въпросите на цените, по правните въпроси, по изобретенията, на корабостроителните организации и др.

****-***Два научни института: Институт на СИВ по стандартизация и Международен институт по икономически проблеми на световната социалистическа система (МИИМСС).

****-***Секретариат. Той беше главният икономически и изпълнително-административен орган на Съвета. Състоеше се от секретар, заместник-секретари и персонал, необходим за изпълнение на възложените му функции, които се свеждаха най-вече до подготовка на материали и предложения за заседанията на органите на СИВ. Секретариатът трябваше да оказва съдействие на органите на СИВ за разработване на проекти за многостранни съглашения и да дава предложения по въпросите на икономическото и научно-техническото сътрудничество, да организира икономически изследвания, да съставя обзори, информационни материали, научна и научнопопулярна литература.

Секретарят на СИВ беше главното длъжностно лице на Съвета. Той го представляваше пред официалните лица и организации на страните-членки на СИВ, както и пред други международни организации.

Една от централните задачи в дейността на СИВ беше развитието и укрепването на валутно-финансовото и кредитното сътрудничество между страните-членки. За тази цел са създадени **две банки**: Международна банка за икономическо сътрудничество и Международна инвестиционна банка.

Аспекти на дейността ми като заместник-секретар на СИВ

На 5 август 1981 г. бях приет от секретаря на СИВ Николай Василиевич Фадеев. Проведохме кратък делови, но сърдечен разговор. На следващия ден той излизаше в отпуск. Определихме направленията, по които трябва да работя, отделите, които да ръководя и дейностите и организациите, които трябваше да “курирам”, т. е. да наблюдавам.

Срещнах се и с някои от колегите си заместник-секретари Вернер Либиг (ГДР), Здислав Куровски (ПНР) и Ладислав Шупка (ЧССР), а с другите двама – Белане Кадар (УНР) и Йон Рецой (СРР), се запознах след завръщането им от отпуск. С Н. В. Фадеев и с четиримата колеги имахме прекрасни взаимоотношения на доверие и взаимопомощ, откровеност и критичност. За близо пет години съвместна работа преживяхме индивидуални и колективни успехи, преодолявахме заедно много трудности.

Кабинетът ми се състоеше от двама сътрудника: експертът Юрий Павлович Петров и секретар-контрольор Е. С. Крайнова (заменена по-късно от Р. В. Корабъллова). Трябва да отбележа, че управленските отдели и обслужващите служби на Секретариата бяха добре структурирани и имаха високо квалифициран персонал. С Юрий Павлович работихме пет години – добре подготвен специалист, той познаваше проблемите на моята дейност, беше трудолюбив, дисциплиниран, коректен със сътрудниците на отделите и други органи, които ръководех, имаше широка душа, но беше скромнен и самовзискателен по натура.

Конкретната ми дейност като заместник-секретар касасе различни дейности на международното сътрудничество на страните-членки **в областта на:** плановата дейност, валутно-финансовите въпроси, статистиката, външната и вътрешната търговия, труда, техническото съдействие с трети страни.

Сътрудничеството в областта на **планирането и координацията на плановете за икономическо и научно-техническо развитие на страните-членки** имаше за цел разширение на социалистическото разделение на труда, осъществяване на икономическите и валутно-финансовите взаимоотношения между страните въз основа на стоково-паричните отношения. Особено значение за разширяване на сътрудничеството имаше изпълнението на Комплексната програма от 1971 г. В съответствие с нейните изисквания страните-членки разработваха **дългосрочни целеви програми за сътрудничество (ДЦПС)** в различни области на сътрудничеството: машиностроене, енергетика, селско стопанство и хранителна промишленост, транспорт и др.

За осъществяване на сътрудничеството в сферата на планирането беше създаден **Комитет по сътрудничество в областта на плановата дейност**, който се състоеше от председателите на държавните органи по планиране (министерства или комитети). Особено плодотворна и приятна беше работата ми с Н. К. Байбаков, дългогодишен председател на Госплан на СССР и председател на Комитета. Имах възможност да общувам с него и сътрудниците му при определяне на дневния ред и изработването на документите и материалите, които трябваше да са обсъждат на заседанията на Комитета. Байбаков беше всепризнат авторитет, високо уважаван от всички негови колеги заради високата му квалификация и организираност – той в детайли познаваше развитието на социалистическите икономики и разнообразните проблеми на плановото сътрудничество, беше отзивчив и добър човек, умееше да води дискусии и да намира най-приемливите, взаимноизгодни и обос-

новани решения.

Секретариатът на СИБ оказваше съдействие на Комитета за осъществяване на неговата дейност чрез отдел “Сводни икономически въпроси”, който по мое време се ръководеше първоначално от П. Д. Багудин, а по-късно – от Г. Ив. Кархин. В този отдел работеха квалифицирани специалисти-планисти от всички страни-членки, включително и българите Младен Вълков, Тонче Станоев, Стефан Пиперков. Аз отговарях за дейността на отдела и за сътрудничеството в областта на плановата дейност. Работата ни беше огромна по мащаби, много отговорна, и изискваше както научни познания, така и дипломатически такт. Редовно участвах в заседанията на Комитета. Неговата многостранна дейност, която касаеше самите основи на икономическото и научно-техническото развитие на страните, пряко или косвено имаше отношение към работата на всички органи и институции на СИБ.

Голяма роля за задълбочаване на сътрудничеството между страните-членки изигра **Икономическото съвещание на високо равнище**, което се проведе в Москва през юни 1984 г. с участието на първите секретари на ЦК на комунистическите партии и председателите на правителствата. Съвещанието прие “Заявление за основните направления на по-нататъшното развитие и задълбочаване на икономическото и научно-техническото сътрудничество на страните-членки на СИБ” и намери за необходимо да даде указания относно: подобряване на координацията на народностопанските планове; формиране на устойчиви икономически и научно-технически връзки между страните; съгласуване на основните направления на специализация на страните в международното социалистическо разделение на труда; увеличаване на взаимните доставки на по-важните стоки и определяне на основните пропорции и структури на стокооборота; разрешаване върху взаимна основа на суровинните и горивно-енергийните проблеми; на основата на националните програми и на сключените споразумения да се разработи **Комплексна програма** за развитие и внедряване на научно-техническия прогрес през следващите 10-15 г. и др. Тези твърде общи указания на Икономическото съвещание бяха подробно разработени и обосновани в Заявлението на Съвещанието и в други документи и договорености на страните-членки.

Секретариатът на СИБ разработи мероприятия за съдействие по изработването на конкретни програми за решаване на поставените от Съвещанието задачи.

Върху тази основа се разгърна усилена дейност на страните-членки

по съгласуване на многостранното и двустранното сътрудничество във връзка с изработването на националните петгодишни планове (1986-1990) и на дългосрочните програми за икономическо развитие. В тази мащабна и отговорната дейност бяха привлечени институции от всички степени и равнища на управление – от отделните стопански организации и ведомства до министерствата и правителствата. Секретариатът на СИБ изпълняваше своите задължения съобразно делегираните му функции и особено що се отнася до преговорите на двустранна основа чрез органите на Съвета: комисии, комитети, Изпълнителен комитет, банките, научните институти и др.

Трябва да отбележа, че при съгласуването на плановете за икономическото развитие на страните за следващата петилетка се усещаше напрежение, търсеха се решения на редица спорни въпроси на специализацията на производството, взаимните доставки на техника, енергийни източници и електричество, отпускането на кредити, изграждането на общи мощности и др.

В рамките на Секретариата аз отговарях за работата на **Комисията по външна търговия**, в която участваха съответните министри на страните-членки. Работата на Комисията беше подпомагана от отдел “Външна търговия”, ръководен от Вячеслав Герасимович Моисеенко. Голяма заслуга за ефективната работа на Комисията имаше министърът на външната търговия на СССР Н. С. Патоличев, когото съм запомнил със забележителните му качества на една харизматична личност.

Отговарях също и за работата на **Комисията по валутно-финансовите въпроси** чрез отдел “Валутно-финансов” с ръководител проф. Юрий Анатолиевич Константинов, доктор на икономическите науки и много добър организатор; **Комисията по статистика** чрез отдел “Статистика”, ръководен от М. Г. Назаров; **Комисията по вътрешна търговия** чрез отдел “Вътрешна търговия” с ръководител В. Ал. Карзанов; **Комисията по координация на техническото съдействие** чрез отдел “Координация на техническото сътрудничество” с ръководители Н. Еф. Богатый и Е. Гр. Шугаев.

През този период СИБ постепенно разширяваше сътрудничеството си с редица страни с различен общественно-политическия строй въз основа на принципите на равноправието и взаимната изгода. В рамките на Секретариата аз отговарях за контактите на СИБ със Социалистическа федеративна република Югославия, която имаше статут на асоцииран член на СИБ, както и с Финландия, Ирак и Мексико. Особено активно и ефективно беше сътрудничеството ни с Финландия.

Сътрудничеството на СИБ с Ангола и Никарагуа

През април 1985 г. бях ръководител на делегация от специалисти на СИБ, която посети Луанда, за да проучи възможностите за разширяване на икономическото сътрудничество с **НР Ангола** – една млада страна, бивша португалска колония, с обширна територия и богати природни ресурси. След преговори с анголска икономическа делегация разработихме и представихме на Изпълнителното бюро на СИБ доклад за възможното многостранно и двустранно сътрудничество по направления и обекти.

Много по-интензивни обаче бяха дружеските контакти на СИБ и неговите страни-членки с Република Никарагуа, установени след отстраняването на диктаторския режим на Сомоса през 1979 г. и идването на власт на сандинистката партия. През този период страните-членки на СИБ оказваха на Република Никарагуа значително съдействие за нейното икономическо и научно-техническо развитие.

Към 1.1.1984 г. общият обем на планираните икономически помощи за Никарагуа беше 400 млн. преводни рубли, от които бяха реализирани около 260 млн. Предоставени бяха кредити в размер на 285.8 млн. рубли, от които бяха използвани 110 млн. Значителна помощ беше оказана и при подготовката на национални кадри. В 1983 г. в страните-членки на СИБ са се обучавали около 4500 никарагуанци, 429 от които са учили във ВУЗ и специализирани технически средни училища. През 1984 г. в Никарагуа работеха 3050 специалисти от страните-членки на СИБ, които оказваха ценна техническа помощ.

През септември 1983 г. в Москва беше подписан договор за сътрудничество между СИБ и Република Никарагуа и беше учредена смесена комисия. От никарагуанска страна преговорите се водеха от министъра на планирането команданте Хенри Руис, известен революционер в годините на борбата срещу диктатурата, а СИБ беше представляван от мен. Между нас се установиха много добри взаимоотношения.

През февруари 1984 г. посетих Манагуа като ръководител на делегация на СИБ и проведох нови преговори с Х. Руис. В продължение на 12 дни нашите специалисти работиха с голямо напрежение и ни представиха много добре аргументирани предложения за възможностите за многостранно и двустранно сътрудничество между страните-членки на СИБ и Никарагуа по направления, отрасли, отделни производства и обекти. Накрая се състоя заключително пленарно заседание на делегациите за обсъждане и приемане на съгласуваните предложения. Присъстваха посланиците на всички страни-членки, някои

министри и ръководители на стопански организации на Никарагуа.

Заедно със секретаря на нашата делегация Линдовски имаме делови разговор с председателя на правителството **Даниел Ортега**. Посетихме няколко министерства, фабрики, някои държавни и кооперативни селски стопанства, научни институти, училища и др. Разговаряхме с десетки работници, селяни, специалисти, учители, стопански и административни ръководители и политически дейци.

Участвах и в няколко митинга в различни селища. Особено впечатляващ беше грандиозният митинг в чест на 50-годишнината от героичната гибел на великия революционер на Никарагуа Аугусто Сандино. Навсякъде из страната и в Манагуа виждахме негови портрети. Във връзка с отбелязването на тази годишнина тук пристигна и българска делегация, ръководена от Сава Дълбоков.

След приключването на нашето посещение бяхме изпратени най-сърдечно от Хенри Руис.

През септември 1984 г. в Пловдив се проведе **първата сесия на смесената комисия за сътрудничество на СИВ и Република Никарагуа**. Сесията беше председателствана от ръководителя на българската делегация, а представител на Никарагуа отново беше министърът на планирането Хенри Руис. Аз изнесох информация за резултатите от посещението на нашата експертна делегацията в Никарагуа и отбелязах също, че страните-членки в момента продължават да проучват предложенията за сътрудничество, че междувременно са били проведени редица многостранни и двустранни срещи между стопански организации на заинтересованите страни и Никарагуа, че Секретариатът на СИВ е подготвил проекти на правила за процедури, предложения за работни групи, за план на работата на Смесената комисия и др.

Министър Х. Руис направи обширен доклад за политическото и икономическо развитие, за социално-икономическите реформи и мероприятия на Правителството на националното възраждане, за трудностите, с които сандинистките власти се сблъскват във връзка с подкрепата на САЩ за остатъците на самосовските банди, за ролята и значението на сътрудничеството между Никарагуа и страните-членки на СИВ. Констатациите и решенията от заседанието на Смесената комисия бяха оформени в съответни документи според установената практика.

Делегацията на Никарагуа остана няколко дни в София за делови срещи и обмяна на опит с български държавни учреждения и стопански организации. Хенри Руис остана с отлични впечатления от нашата страна и направи постъпки дъщеря му да следва висше образование у нас.

Завръщане в България и пенсиониране

През август 1985 г. изтекоха четири години от постъпване на работа в СИВ. Отправих молба към съответните партийни и държавни органи да бъда освободен от заемата длъжност поради изтичане на установения срок. На 17.XII.1985 г. Изпълнителният комитет на СИВ прие официално решение в този смисъл, а секретарят на СИВ Вячеслав Владимирович Сичов разпространи вътрешно разпореждане по въпроса, допълнено с мое обръщение към сътрудниците на Секретариата:

РАСПОРЯЖЕНИЕ

По Секретариату Совета экономической взаимопомощи

О Чаушеве А.П.

Настоящим объявляю, что Исполнительный комитет Совета Экономической взаимопомощи постановлением, принятым в рабочем порядке, освободил Чаушева Ангела от должности заместителя Секретаря СЭВ в связи с окончанием срока работы.

Исполнительный Комитет объявил Чаушеву А.П. благодарность за работу в Секретариате Совета и премировал его ценным подарком.

Чаушев А.П. прекращает работу в Секретариате Совета 31 декабря 1985 г.

Секретарь СЭВ (п) Сычев

К СОТРУДНИКАМ СЕКРЕТАРИАТА С Э В

В связи с завершением срока работы в Секретариате СЭВ и возвращением на Родину – Народную Республику Болгарию, сердечно благодарю Вас за содействие в деле выполнения моих функций и задач, за хорошие, дружеские, интернационалистические взаимоотношения.

Желаю Вам больших успехов и крепкого здоровья в Новом, 1986 году.

Декабрь 1985 г. А. Чаушев

Заместитель Секретаря СЭВ

В продължение на **повече от четири години** аз усърдно изпълнявах задълженията си като заместник на Секретаря на Съвета за икономическа взаимопомощ, който координираше икономическото сътрудничество на десетте братски социалистически държави от различни краища на света. В нашия интернационален колектив царяха добри взаимоотношения, сътрудниците на апарата на СИВ бяха високо

квалифицирани специалисти. В духа на времето в дейността на Секретариата имаше немалко прояви на бюрократизъм и догматизъм, които представляваха закономерно отражение на стила и методите на държавните и стопанските органи в страните-членки.

* * *

На 26.XII.1981 г. отбелязах 60-тия си рожден ден. Във връзка с това бях награден с орден “Народна република България” – първа степен, а Висшият икономически институт издаде един том с мои избрани произведения под редакцията на проф. Крум Александров. С Указ № 1700 от 23.V.1985 г. бях удостоен със званието “Заслужил деятел на науката”.

Съпругата ми **Гера Пеева** отбеляза своята 60-годишнина през 1984 г. и беше удостоена с най-високия по онова време български орден “Георги Димитров”. В една от залите на Секретариата на СИВ в Москва се състоя събрание, посветено на нейния юбилей. Прочетено беше поздравителното писмо от Тодор Живков, поднесени бяха поздравления от българското посолство, от колектива на българските жени и от българското представителство в СИВ, от Секретариата на СИВ и др.

Ето какви думи прозвучаха в едно от произнесените на тържеството слова: “Във Ваше лице поздравяваме човека, чиито живот и борба са пример на всеотдайно служене на народа. Активна ремсистка, партизанка в легендарния отряд “Антон Иванов”, комисар на чета в бригада “Чепинец”, Вие дадохте личен пример в разгромяване на монархо-фашизма, за установяване на народната власт, за победата на социалистическата революция в България. Участието в Отечествената война е логично продължение на Вашата революционна биография... През годините на социалистическото строителство Вие отново сте в първите редица на борбата, като работите с жар и всеотдайност за полагане основите на социализма... За нас Вие олицетворявате живата връзка с героите на всенародната борба за свобода, с тяхната безпределна вяра, че “утре животът ще бъде по-хубав.” Този свои високо патриотичен и отговорен морален дълг пред паметта на загиналите и пред съдбата на новите поколения Вие изпълнявате с достойнство и скромност. За това ние Ви благодарим и поздравяваме”.

Гера отговори развълнувано с ентузиазирано слово, което завърши с думите: “Споделената радост е двойна радост, е казал нашият народ. За тази двойна радост, с която сега е пълна душата ми, искам още един път да благодаря на всички вас, за изразените към мен топли чувства, за благите думи, за уважението. Те ми дават сили, те ме окрилят и

вдъхновяват да работя всеотдайно до последния дъх на живота си, въпреки почетният календарен брой на годините, за народа, за партията, за българо-съветската дружба”.

* * *

В Москва оставих много приятели и познати. Завръщайки се в България, аз отнесох със себе си ярки спомени за от многобройните си срещи и познанства, за разнообразните исторически събития от тези години.

Съветът за икономическо сътрудничество се развиваше добре, успешно изпълняваше своите функции и задачи. Чувстваше са обаче, че управлението и развитието на икономиките на социалистическите страни през 80-те години не отговаряха на обществените потребности, не бяха адекватни на изискванията на международното разделение на труда и на научно-техническата революция. Очевидна беше назрялата необходимост от решително преустройство и усъвършенстване на обществените отношения, въвеждане на демократичните принципи, реформиране на механизмите на управление на икономиката и обществото, разширяване на стоково-паричните отношения, засилване на груповата и личната заинтересованост на трудещите се – цяла поредица от въпроси, които много се дискутираха, но не намираха решение. Наложително беше да се промени възприетият модел на изграждане на социализма в отделните страни, и преди всичко в СССР. Управляващите комунистически и работнически партии и техните ръководители обаче нямаха политически и идеологически капацитет да извършат по демократичен път наложителните революционни промени, които обществото щеше да подкрепи.

Близо пет години наблюдавах отблизо развитието на управлението на обществото и икономиката на СССР. Аз и моето семейство, моите приятели и другари твърдо споделяхме идеите на социализма, но това не беше причина да не виждаме необходимостта от промяна във всички социалистически страни. През този относително кратък период починаха последователно трима генерални секретари на ЦК на КПСС (Л. И. Брежнев, Ю. В. Андропов, К. У. Черненко), които имаха редица политически заслуги, но бяха стари, болни и нетрудоспособни. Ръководните екипи на Централните комитети и правителства на другите братски държави нямаха ясни виждания и воля за преустройство на обществените процеси, за възприемане на нов модел за развитие на социалистическо общество. Все пак, през този период се появиха някои нови,

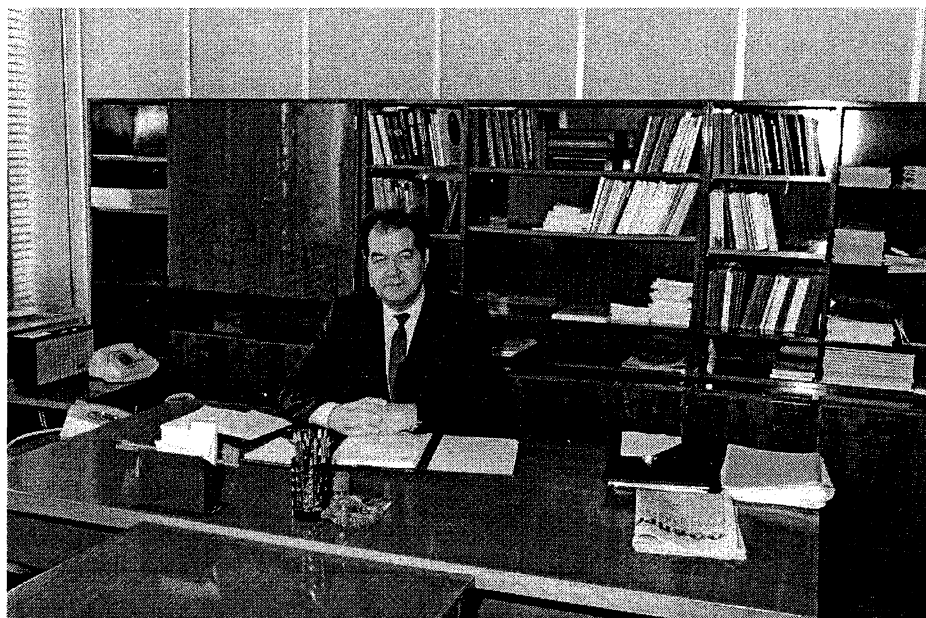
по-млади и енергични ръководители на СССР в лицето на М. С. Горбачов, Н. И. Рижков, Г. В. Романов, В. И. Долгих, които започнаха опити за реформиране и модернизация на икономиката на СССР и демократизация на управлението – т. нар. „перестройка” на общественото развитие на СССР.

Изминаха още пет години... На 25.XII.1991 г. М. С. Горбачов подаде оставка като президент на СССР и с този акт първата социалистическа държава престана да съществува. Обективният ход на общественото развитие каза своят дума. Неадекватното управление на комунистическите партии и правителства закономерно доведе – колкото и да ми е тъжно да го кажа – до рухване на социалистическата система...

Посрещнах Новата 1986 г. в София заедно със семейството, роднини и приятели. Пенсioniрах се, но останах хоноруван професор във ВИИ.

**Секретарят на СИВ Н. В. Фадеев (третият от ляво)
и неговите заместници Ангел Чаушев (НРБ), Белане Кадар (УНР),
Вернер Либих (ГДР), Йон Рецой (СРР). Москва, 1982 г.**

В служебния ми кабинет в Секретариата на СИВ в Москва

BARRICADA MARTES, 14 de Febrero de 1984.

La misión oficial del CAME, encabezada por Angel Chauchev, Vice Secretario del organismo, y por Nikúlach Lindouovski, Secretario Ejecutivo de la Comisión Mixta CAME-Nicaragua, y otros especialistas, cuando iniciaron ayer su sesión plenaria con la delegación nicaragüense encabezada por su Presidente Comandante de la Revolución y Ministro de Planificación, Henry Ruiz. —(Fotos Claudia Gardillo).

Examinarán campos de cooperación con nuestro país

Importante misión del CAME visita Nicaragua

Среща на делегация на СИВ с президента на Финландия Мауно Койвисто. Хелзинки, 1982. От дясно на ляво: заместник-министър на външната търговия на СССР, аз, министърът на външната търговия на Куба, заместник-постоянният представител на Монголия в СИВ Цеденбал (5), президентът Койвисто (7)

Репортаж

за пленарното заседание на делегациите на СИВ и Никарагуа. В. "Barricada", 14 февруари 1984 г.

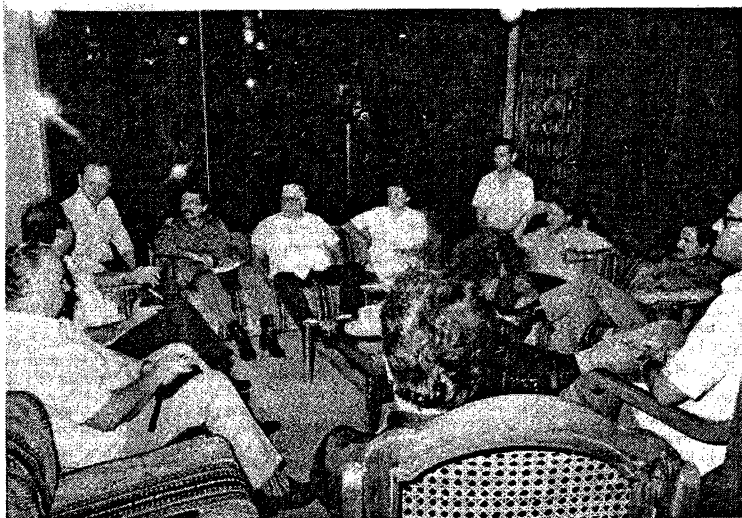
Среща с команданте Хенри Руис, министър на планирането на Никарагуа. Манагуа, 1984 г.

Среща с команданте Хайме Уилок, министър на селското стопанство и аграрната реформа на Никарагуа, 1984 г.

Посещение на държавно земеделско стопанство “Чилтепе”
край Манагуа заедно с команданте Уилок, 1984 г.

Репортаж за срещата
на оглавяваната
от мен делегация на
СИБ с членовете на
Правителствената
хунта на Никарагуа
команданте Даниел
Ортега, Серхио
Рамирес и Рафаел
Кордова Ривас
заедно с министрите
команданте Хайме
Уилок и Хенри Руис
в Манагуа.

JGRN y FSLN con delegados del CAME

La delegación del Consejo de Ayuda Mutua Económica (CAME) que encabeza su Vice-Secretario, Angel Chausev, se reunió ayer con los miembros de la Junta de Gobierno, Comandante Daniel Ortega y los doctores Sergio Ramírez y Rafael Córdova Rivas, y con los Comandantes de la Revolución Jaime Wheelock y Henry Ruiz. En la reunión que se efectuó en el Centro César Augusto Silva, también estuvieron presentes Julio López, Jefe del DRI-FSLN, y Rodrigo Reyes, Ministro Secretario de la JGRN.

**В. “Barricada”,
25 февруари 1984 г.**

**С група българи – сътрудници в Секретариата на СИВ.
Москва, декември 1985 г.**

ГЛАВА XII НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКА И ОБЩЕСТВЕНО- ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ (1986-2006)

Във Висшия икономически институт (1986-1990)

След завръщането от Москва трябваше да продължа научната и преподавателската си дейност във Висшия икономически институт. Не можех обаче да заема длъжността си, защото съгласно закона за висше образование професорите се пенсионираха на 65-годишна възраст. Затова се пенсионирах и бях назначен за хоноруван професор в катедра “Вътрешна търговия”. Отново бях сред моите колеги и приятели. Участвах активно в научно-изследователската и учебно-възпитателната дейност на катедрата. Ръководех аспиранти. Продължих да преподавам дисциплините, които преподавах преди заминаването ми за Москва, като усъвършенствах учебните програми съобразно настъпилите изменения в развитието на икономиката и търговията, в механизмите на управлението на народното стопанство и по-конкретно на стоково-паричните отношения и търговската дейност. В съавторство издадох няколко учебника: “Икономика на вътрешна търговия” (съвместно с проф. Виденов и доц. Мавалски), “Организация на труда и управлението на вътрешната търговия” (съвместно с доц. Велко Аврамов), “Управление на търговията” (съвместно с доц. Велко Аврамов и доц. Септемврина Костова).

През този период катедрата продължаваше да се развива много добре, повиши се качеството на учебния процес, подготвени бяха значителен брой високо квалифицирани специалисти за различните видове търговски дейности. Особено внимание отделяхме на научно-изследователската дейност. Членовете на катедрата се включваха в разработване на теоретически и практически проблеми. Публикувани бяха редица монографии, студии и статии. Разработени бяха много теми с научно-приложен характер по договори с Министерство на вътрешната търговия и други ведомства. Бях главен редактор в редколегията на Научните трудове на факултета.

За повишената научна и педагогическа квалификация на катедрения колектив свидетелства статистиката за нейния числен и качествен състав. През 1990 г. тя включваше 23 преподаватели, от които 6 професори, 15 доценти и 2 главни асистенти. Трима от преподавателите бяха доктори на икономическите науки, 19 – кандидати на икономическите

науки (т. е., доктори по икономика).

Особено големи заслуги за развитието на катедрения колектив има ръководителят на катедрата проф. дин Крум Александров, който остана на този пост повече от 15 години. Той привлече в катедрата млади и надеждни преподаватели с големи творчески възможности, създаде условия за развитието им, подпомагаше ги, като винаги проявяваше и необходимата високостепенност към научната и педагогическата им дейност.

Проф. Александров направи прелом в организацията на научната дейност, в правилния подбор на тематиката, в развитието на теорията и в научнопрактическите разработки на важни проблеми, свързани с управлението и организацията на търговията и отделните стопански организации. Той има определени заслуги за повишаване равнището на учебния процес, за въвеждането на нови дисциплини, за прилагането на нови форми и методи на преподаване, които повишиха равнището на подготовката на търговските кадри с висша квалификация.

Неговият демократичен стил на ръководство и общуване с членовете на катедрата създаде благоприятен творчески климат, който благоприятства за ефективното развитие на научната и педагогическата дейност на колектива.

Професор Александров е всепризнат учен със значителни приноси търговската наука, и по-специално в областта на стоково-паричните отношения, в приложението на икономико-математическите методи при анализа, прогнозирането и планирането на търговията, в теорията на маркетинга, в управлението на търговските фирми и кооперации, в теоретическите и практическите разработки на проблемите на управлението и организацията на вътрешната търговия, в т. ч. и на кооперативната търговия. Автор е на множество учебници по редица съвременни дисциплини (“Икономико-математически методи и модели в търговията”, “Маркетинг и изучаване на пазара”, “Управление и стратегии на маркетинга”, “Стратегическо управление на организации и фирми”, “Управление на кооперацията и фирмите” и др.) и на голям брой монографии (“Проблеми на научно-техническия прогрес във вътрешната търговия”, “Пазарната икономика и кооперативната търговия”, “Стратегия на кооперацията”, “Кооперативната собственост”, “Управление на реалните инвестиции”, “Кооперацията и развитието на икономиката” и др.).

Голяма заслуга за развитието на катедрения колектив, за увеличаване на неговия научен и педагогически авторитет има един от създате-

лите на катедрата **проф. Иван Виденов**. Лъчезарен и незабравим колега, новатор в преподаването и научните изследвания, той е автор на учебници и на значителен брой научни публикации по въпросите на търговията, цените и ценообразуването. Наред с това, в продължение на 20 години той ръководи Комитета по цените при Министерския съвет.

Проф. Христо Хаджиниколов също има големи заслуги за развитието на търговската наука. Той е основоположник на обучението на специалисти по управление, по икономика и организация на общественото хранене, стопанския и международния туризъм.

Не мога да не отбележа и значимите за развитието на катедрата на доц. Георги Петров, доц. Иван Гоцев, доц. Христо Герасимов, доц. Роза Александрова, доц. Атанас Мавалски, доц. Велко Аврамов.

Обществено-политическо и икономическо развитие на страната през 1986-1990. Промени в правителството

След завръщането ми в София продължавах да извършвам обществено-политическа дейност и да имам отношение към обществено-икономическото развитие на страната съобразно възможностите, служебните и обществените ми задължения, да се радвам на успехите в развитието на обществото и на икономиката в частност, да се вълнувам и недоволствам от слабостите, които се допускаха в управлението на страната. Трябва още в началото на това кратко изложение да кажа, че в обществото, в т. ч. и в партийните среди се чувстваше напрежение (мълчаливо и плахо недоволство) от редица негативни тенденции в развитието на България.

Като народен представител участвах в **последната двадесета сесия на Осмото народно събрание на 20 и 21 март 1986 г.**, на която беше приет Кодексът на труда: един важен документ, с който бяха усъвършенствани трудовите отношения и бяха утвърдени нови юридически гаранции за реализация на трудещите се.

На същата си сесия Народното събрание прие предложените от председателя на Държавния съвет Тодор Живков структурни и персонални промени в Министерския съвет. Без обосновка и изказвания беше взето решение за закриването на шест министерства и за прекратяване на държавните функции на Националния аграрно-промишлен комплекс – за кой ли пореден път и с каква “лекота” се преустройваше държавното управление на земеделието в България!

Все така – без никаква аргументация и без разисквания – Народното събрание гласува решение за **освобождаването на Гриша Филипов от**

длъжността **председател на Министерския съвет**. Освобождаването му от този пост беше очаквано и се прие с облекчение. Но защо това стана без обосновка само десет дни преди Тринадесетия конгрес на БКП? Защо не се даде отчет пред Народното събрание, пред партията и народа за успехите и неуспехите, за цялостната дейност на правителството през петгодишния му мандат? По същество това беше едно грубо нарушение на Конституцията и на принципите на демократизма, пренебрегнато беше и правото на народните представители да дадат оценка за дейността на досегашното правителство. Не беше предложена и никаква обосновка за **избора на Георги Атанасов** като председател на Министерския съвет (за периода от 21 март 1986 г. до юни с. г.). Смущението и недоволството на народните представители, изказвано открито и прикрито, беше голямо.

Новоизбраното през юни 1986 г. Девето народно събрание отново утвърди Георги Атанасов като председател на Министерския съвет и гласува единодушно предложените му **волунтаристични структурни и персонални промени** в правителството, които продължиха на практика през целия мандат на Георги Атанасов до февруари 1990 г. Така например, бяха създадени 4 съвета (стопански, социален, за духовно развитие, за селско и горско стопанство), ръководени от заместник-председатели на МС и бяха закрити няколко министерства. Една година по-късно, през август 1987 г. бяха закрити четирите съвета, Държавната планова комисия, министерствата на финансите, на търговията и на народната просвета, Комитетът по труда, Комитетът по цените и Комитетът за наука. Създадени бях Министерството на икономиката и планирането, Министерството на външноикономическите връзки, Министерството на земеделието и горите, Министерството на културата, науката и просветата. През този период все по-авантюристично и необмислено се създаваха и закриваха стопански асоциации и други стопански субекти (обединения и предприятия). Освободени бяха редица способни и утвърдили се министри на стопански министерства.

Лековатите структурни и персонални промени в управлението на държавата се отразиха крайно негативно върху развитието на икономиката и на цялото общество.

На 2 и 3 април 1986 г. в София се проведе **Тринадесетият конгрес на БКП**. Присъствах на конгреса като гост, тъй като бях бивш кандидат-член на ЦК на БКП. Във встъпителното слово на Тодор Живков и в отчета на ЦК на БКП пред конгреса беше направен анализ на резултатите от изпълнението на плана за осмата петилетка (1981 -

1986). Беше отчетено, че въпреки непредвидените трудности и допуснатите слабости и грешки “главната социално-икономическата задача на осмата петилетка в основни линии е изпълнена”. Конкретните цифри бяха добри. Националният доход се бе увеличил с 20%, инвестициите възлизаха на 40 млрд. лв. Въведени бяха в експлоатация важни обекти като трети и четвърти реактори на АЕЦ “Козлодуй”, разширенията на ТЕЦ “Марица-Изток” и на ТЕЦ “Трайчо Костов”. Развива се успешно машиностроенето и особено производството на изчислителната техника, микропроцесори, средства за комплексна автоматизация, гъвкави автоматизирани производствени системи и други. Успехи бяха постигнати и в селското стопанство, въпреки неблагоприятни климатични условия. Реалните доходи на човек от населението се увеличиха с 19%, в т. ч. работната заплата със 17%, минималната заплата от 100 на 120 лв. Постигнати бяха успехи във всички области на общественото развитие (наука, здравеопазване, образование).

В конгресните решения бяха очертани проблемите и задачите на по-нататъшното изграждане на развито социалистическо общество и “създаване на предпоставки за придвижване към подстъпите на комунизма”(?). От трибуната се чуваха много гръмки хвалебствени слова за тържеството на Априлската линия на БКП и нейния “творец” Тодор Живков. Но прозвучаха и някои аргументирани умерено критични бележки относно постигнатите резултати, които загатваха за неудовлетвореност от развитието на икономиката и обществото. Тази неудовлетвореност се проявяваше много по-силно при разговорите между делегатите и гостите в кулоарите като израз на едно недоволство, зародило се сред определени групи, и то – главно сред интелигенцията.

Въпреки показателите за високо процентно увеличение на производството и жизненото равнище, сред делегатите, в партията и в обществото осезателно нарастваше едно напрежение, предизвикано от тоталитарното, волунтаристично и неефективно управление на икономиката и другите обществени дейности. Все повече се осъзнаваше обективната необходимост от сериозни промени, от възприемане на демократични форми и методи на управление. Предлаганите от Тодор Живков и от екипа му почти непрестанни реформи, включително и концепциите за по-нататъшно изграждане на социализма в НР България, приети от пленума на ЦК на БКП през юли 1987 г. и от Националната конференция през януари 1988 г., бяха наситени с псевдореволюционни фрази и наукообразни съждения (мултипликационен подход, комплексен подход, кибернетизация на управлението и произ-

водството, за съотношението между собственика и стопанина, за самоуправлението, определяно като “ядрото, фокусът, в който се кръстосват останалите принципи”, за усъвършенстване на управлението и др.) и не само не даваха резултат, а създаваха допълнителни трудности и генерираха социално напрежение. Ограничаването на демократичното начало в управлението, потъпкването на свободите и правата на гражданите също допринасяха за нарастване на политическо напрежение, включително и в партийните организации на самата БКП.

Необходими бяха **революционни реформи за възприемане на нов модел** за по-нататъшното развитие на социалистическото общество не само у нас, а и в другите социалистически страни и преди всичко в СССР. Но имаше ли във висшето ръководство на БКП и държавата личности с необходимите теоретически и практически виждания, с политически и интелектуални ресурси за разработване на такъв модел?

Вярата в социалистическите идеи през този период все още беше голяма. Сред членовете на БКП и народа назряваше желание за революционни промени в модела на управлението на социалистическото общество и преди всичко – за отстраняване на Тодор Живков и екипа му от управлението на държавата. И това очакване стана факт.

На 10 ноември 1989 г. пленумът на ЦК на БКП **освободи Тодор Живков** от длъжността генерален секретар на БКП, което доведе до значителни персонални промени в правителството, в Държавния съвет и в другите органи на управлението на страната и на комунистическата партия.

След 1990 г. в условията на остри политически сблъсъци започна един мъчителен преходен период в развитието на България. Извършени бяха коренни социално-икономически промени, които по същество доведоха до трансформирането на социалистическа България в една капиталистическа страна. Отношението си към това време на прехода, на духовната разруха, разрухата на икономиката и ограбване на националното богатство възнамерявам да отразя другаде.

Обществена и земляческа дейност (1986-1989)

През целия си съзнателен живот аз и съпругата ми Гера Пеева отделяхме голямо внимание на обществена дейност в родните си градове Батак и Велинград. Ние, както и нашите две фамилии – Чаушеви и Пееви, бяхме искрено привързани към своите родни места. Те бяха нашата същност, извор на патриотизъм, на любов към родината и народа. “Родно място – люлка на живота, животворен корен, с който започва

родината. Начало на всички начала. Първото усещане за род, родина, свобода, обич, труд и щастие..., първата дума “мама”,... първото докосване до легендите и подвига на дедите,... първата среща с опасните и велики слова: “свобода, равенство и братство”, първото причастие в борбата.”*

След завръщането си от Москва аз активно се включих в дейността на Баташкото землячество (Баташката дружба), което обединяваше батачани, живеещи в София. Основната ни цел беше да поддържахме потесни контакти помежду си, да поддържахме и укрепваме любовта към нашия роден Батак и България. Участвах в организацията на много срещи, културно-просветни събрания и вечеринки на батачани за честване на исторически и културни събития, исторически годишнини, свързани дейността на културни и политически дейци. Включих се в две научни конференции в Батак. Едната се проведе през 1987 г. под заглавие “Приносът на Батак за културното развитие на България” с основен докладчик проф. Янко Янев, а през 1988 г. бях основен докладчик на конференцията “Приносът на град Батак и неговата интелигенция в областта на науката, културата и образованието”.

След завръщането от Москва съпругата ми Гера, която също се пенсионира, продължи своята общественно-политическа дейност в партийната организация и във Велинградското землячество, което обединяваше живеещите в София велинградчани. Тя беше съинициатор и съорганизатор на редица делови срещи с ръководители и културни дейци на Велинград и на различни юбилейни чествания. Тя обичаше Велинград, за нея той беше всичко, живееше постоянно с проблемите на неговото развитие, трудностите и успехите на велинградчани. Гера активно съдействаше за изграждането на промишлени, туристически и благоустройствени обекти в родния си град и направи немалко за включването им в годишните и петгодишни планове (дървообработващият завод, мебелния завод, промкомбинатът и други). Наред с това, през годините тя участва в множество срещи с трудови колективи, с учащи се, с населението на много селища (Велинград, София, Пазарджик, Батак, Пещера и други). Навсякъде беше посрещана с уважение за нейната безкористна дейност в борбата за социална справедливост, демокрация и по-добър живот, за осъществяване на социалистическите идеали. Изнася доклади, някои от които са публикувани.*

* Пеева, Г. Моята сестра Вела. С., 1988, с. 8.

* Вж. книгата Гера Пеева-Чаушева. Кратка биография, спомени и мисли от нея и за нея. С., 2004.

Гера активно съдейства за възстановяването и разширяването на сградата на къщата-музей “Вела Пеева”, силно пострадала от земетресението през 1978 г. Тя подпомогна известния украинския режисьор Николай Мащенко при изработването на тематико- експозиционния план на музея. Новата сграда с модерна експозиция беше открита на 3 май 1982 г. За съжаление експозиционният план не беше напълно изпълнен. В 1991 г. Къщата-музей “Вела Пеева” беше преобразувана в Исторически музей – гр. Велинград.

Николай Мащенко обикна Велинград и се отнасяше с голямо уважение към Вела и загиналите в борбата против фашизма. С Гера имахме възможност да присъстваме заедно с Мащенко и съпругата Зара му на прожекциите и представянето на режисирани от него филми “Пътят към София” и “Стършел” в няколко града на страната. Особено емоционални (трогателни) бяха разказите на Мащенко за заснемането на филма “Стършел” и за подготовката на някои от артистите за изпълнение на трудните им роли.

През 1988 г. Гера подготви и издаде третото допълнено издание на книгата си “**Моята сестра Вела**”. Загубата на нейната любима сестра измъчваше сърцето и душата на Гера през целия ѝ живот, дори и в дни на най-големи радости. Тя се стремеше да следва заветите на Вела за безкористна служба на Отечеството и обществото, на отделния човек. Беше канене на стотици срещи в различни градове и села, в заводи и училища, за да разказва за Вела и нейните бойни другари.

* * *

На 10 юни 1989 г. след операция в болницата почина съпругата ми Гера Пеева. Угасна преждевременно на 65 години един прекрасен човек, една любима съпруга и майка. Много мъка и сълзи... Загубата на Гера загложди сърцето и душата ми. И тази болка ме съпровожда всеки миг във всички ми действия, във всичко, което преживявам. Образът, любовта, душевността, делата на Гера ме съпътстват във всички мои помисли, във всички дела и постъпки.

Ние с Гера създадохме семейство, основано на взаимно доверие, уважение и обич. Четиридесет и четири години тя беше моята и на семейството ми спътница в щастливи и добри времена, в трудности, неудачи и несгоди в бита, в служебната и обществена дейност.

Стотици бойни другари, приятели, колеги и почитатели на Гера споделиха нашата скръб и дойдоха да я изпратим с почести до вечното ѝ жилище, да ѝ окажем уважение, признателност и преклонение.

Получих стотици съболезнователни телеграми и писма от приятели и познати, от учреждения и съвети, от заводски и училищни колективи, от женски дружества...

В словата, произнесени на погребението и по-късно при отбелязване на юбилейните ѝ годишнини, в статии в печата и списания се отбелязваха постиженията на Гера като човек и обществен деец. Позволявам си да отбележа някои цитати от тях.

***“Тя е един от създателите на нашия институт. През периода 1971- 1976 г. тя е заместник директор на Научния институт по проблемите на социалистическата интеграция, а впоследствие – заместник ръководител на направление в Института по международни отношения и социалистическа интеграция (ИМОСИ) при БАН... Под ръководството на др. Пеева са осъществени редица научни изследвания по проблемите на социалистическата интеграция и сътрудничеството на страните-членки на СИВ в плановата дейност. Автор е на редица трудове в тази област. Тя допринесе много и за подготовката на млади научни кадри в Института.”

***“Вестта за смъртта на Гера потопа в тежка мъка сърцата на хората от Велинград. Неизмерима беше болката на каменските жени. Ние се питаме: Как – може? Вярно ли е ? – И си отговаряме – не, не може да бъде. Но истината е неумолима. Спонтанно беше желанието ни да се простим с нея, да я изпратим до вечното ѝ жилище, но не можехме да отидем до София. Затова с нашата сбирка сега поне за малко ще изпълним в душите си един морален дълг към скъпата Гера... Гера беше и си остана свидно чедо на Каменица. Такава сме я запомнили и я чувствуваме ние, жените – и възрастни, и млади... И винаги свързана с родния Велинград, до края на живата си мечта, горя и твори за неговото процъфтяване, за духовното извисяване на неговите хора...

Така ще япомним: когато е била сред нас, жените, тя цялата гореше в най-хубавата си усмивка, протягаше към всички ръцете си с най-хубави думи, с най-голяма обич. А когато беше възпрепятствана да дойде, всички питаха: къде е Герето, къде е Герка?

Сега за нас тя е духовен образ, неотделим, почти слят с образа на Вела, образ, който ни пленява със своята дълбока съдържателност, в който има всичко – революционни добродетели и жертвоготовност в името на свободата, обич към хората, женска топлина и майчинство, скромност в личния живот и гражданска смелост в мислите и делата, душевна щедрост към близки, другари и приятели, неуморимост в труда и голяма човешка обаятелност, културни интереси и висок естетичен

вкус. Много от тези качества са придобити от близостта ѝ с каменските жени и това е естествено – тя се ражда и расте сред тях, възпитава се в техните трудови и народностни традиции и неповторимия климат на тяхната човешка близост. В същото време тя развива в себе си тези качества до такава съвършенство, че може да бъде за нас висок пример и да възпитава младото поколение на нашия град.”*

* * *

Да преодолее стреса от загубата на Гера и постепенно да се върна към нормалния живот, голяма помощ ми оказаха майка ми Елена, семейството на дъщеря ми Елена съпругът ѝ Николай и внукът Ангел, семейството на брат ми Благоя и Дафинка, семейството на брата на Гера – любимите бай Тодор и Спаска Пееви, семейството на Янко и Маренка Яневи, семейството Яко и Катя Молхови, братовчедите ми Любка и Ангел, много роднини, приятели и колеги.

Мъката обаче е непреодолима. Мъката и споменът за Гера, за най-скъпия човек, за съпругата, която е винаги с мен в сърцето и душата, ме задължават да следвам нейния светъл пример, да изпълнявам задълженията към себе си и близките, към обществото и Родината.

Обществена дейност. Културно-просветно сдружение “Възраждане на град Батак” (1990-2006)

През годините на т. нар. “преход” вземах участие в дейността на партийната си организация, участвах в митинги, събрания и в изборите за Великото и обикновените народни събрания, в обсъждания на обществени и икономически проблеми, свързани с политиката на различните правителства.

И през 90-те години продължавах да участвам в дейността на землячеството. Новите условия на прехода от социалистическа към пазарна (капиталистическа) икономика и възникналите с това нови социално икономически условия изискваха и нови форми и методи на дейността на землячеството.

Бях един от инициаторите и организаторите за създаване на Културно-просветно сдружение “Възраждане на Батак”, което да обединява землячествата на батачани, живеещи в Батак, София, Пловдив, Велинград, Пазарджик и другите селища в страната. На учредително събрание беше приет Устав, одобрен и регистриран в Софийския

* Из слово, произнесено на паметно събрание на жените в Каменица през август 1989 г.

градски съд през май 1990 г. Сдружението си постави за цел: да обединява и сплотява всички граждани, родени в Батак; да работи за опознаване и популяризиране на миналото на град Батак и участието на батачани в революционните борби за свобода, демокрация и социална справедливост; да работи за възраждане и разпространение на нравствените, демократични и общочовешки добродетели и традиции; да съдейства на общинските органи, стопанските и обществени организации за икономическото и културно развитие на Батак.

През 90-те години сдружението извърши значителна дейност в София, Батак, Пловдив, Велинград и в др. селища, проведе множества културно-просветни мероприятия за честване на годишнините от Априлското въстание в Батак, освобождението на Батак и България от турско робство. Проведоха се и събрания и научни сесии, посветени на паметта и заслугите на видни батачани от епохата на Възраждането и след Освобождението: архимандрит Йосиф, игумен на Рилския манастир в продължение на 35 г.; Георги Бусилин, автор на “Български буквар”, издаден в Москва в 1844 г.; Драган Манчов и др.

Културно-просветно сдружение “Възраждане на Батак” публикува и редица книги, посветени на различни аспекти от историческото минало на Батак: “Батак и Възраждането” (автор проф. Янко Янев, София, 2004); “Георги Бусилин (1823-1845) и неговият буквар” (автор проф. Янко Янев, София, 1992); “Въстанието и клането в Батак” (автор Ангел Горанов, Пловдив, 1892 – фототипно издание); “История на Батак” (авторски колектив, София, 1994); “История на БСП в гр. Батак” (авторски колектив, София, 1996); “Батачани, алманах” (основен автор проф. Ангел Чаушев, София, 2002).

Университет за национално и световно стопанство (1990-2006)

През април 1990 г. Академичният съвет на Висшия икономически институт “Карл Маркс” взе решение за преименуването му в Университет за национално и световно стопанство (УНСС). Започна преобразуване на висшето икономическото образование и подготовката на висши икономически кадри в съответствие с политическите и социално-икономическите измененията в страната. Основно беше променена структурата на Университета, създадоха се и се създават нови специалности, все по-адекватни на съвременното развитие на икономическата наука, на потребностите на икономиката и обществото. Разкриха се нови факултети, както и филиали на университета във Враца, Монтана, Хасково, и Силистра. Ректори в този петнадесетгодишен период на

бързо и успешно развитие бяха: проф. Лалю Радулов (1990-1993), проф. Камен Миркович (1993-2003) и проф. Борислав Борисов (от 2003).

УНСС се утвърди като водещо висши учебно заведение за подготовка на висши икономически кадри по голям брой специалности. Създадена е модерна материално-техническа учебна база с голям брой добре оборудвани учебни зали, кабинети и специализирани лаборатории. Разшири се и се модернизира библиотеката.

В Университета са създадени много добри условия за учебно-преподавателската и научна дейност на педагогическия персонал (финансови и материални, разпространение на научната продукция, информационно осигуряване, провеждане на научни сесии и семинари, международен обмен, специализации у нас и в чужбина). Последователно и с нарастващи темпове се извършват научни изследвания, изпълняват се научни проекти и договори, включително и международни. Научната продукция е на високо равнище и намира съответно приложение.

През 2006 г. в УНСС работят 480 преподаватели, от които 140 хабилитирани (39 професори и 199 доценти). Посочвам тези данни, защото те са основният фактор за сегашните и бъдещите постижения на УНСС. За развитието и повишаване на научната подготовка на персонала се провежда активна кадрова политика.

Трябва да отбележа, че ръководствата на УНСС се отнасят с голямо уважение към своите ветерани – пенсионираните научно-преподавателски кадри, за които са намерени подходящи условия и възможности за работа и взаимодействие с катедрените колективи. Особена роля в това отношение има Клубът на ветераните.

* * *

Продължих да работя в моята катедра **“Икономика и управление на търговия”** като хоноруван професор. Ръководителите на катедрата проф. Цветан Йончев (1900-1992), доц. Септемврина Костова (1993-1999) и доц. Йорданка Владимирова (от 2002) осъществяваха успешно ръководство на катедрени колектив, работеха енергично, с творчески подход, осигуряваха динамичното възходящо развитие на нашето научно-преподавателско звено. В състава на катедрата бяха привлечени чрез конкурси надеждни млади преподаватели (Виолета Гълъбова, Силвия Терезова, Явор Янкулов, Иван Петров, Иванка Николова и други). Те защитиха дисертации, а някои от тях имат вече и научното звание “доцент”.

Развитието на пазарната икономика и сравнително бързо реализираните процеси на приватизация в търговията и развитието на търговска-

та дейност определиха приоритетните задачи на катедрата: подготовката на висши търговски кадри и извършване на научноизследователската дейност, адекватни на изискванията за управление на търговията в процеса на утвърждаване на пазарната икономика. Обучението на студентите беше съобразено с изискванията за квалификация на специалисти и ръководители при новите пазарни условия. Въведоха се нови дисциплини и спецкурсове. По всички дисциплини бяха издадени учебници и друга учебна литература. Бях автор и съавтор на някои учебници.

През този период чувствително се обогатиха тематика и съдържанието на научноизследователската дейност на катедрения колектив, който направи редица приноси в теоретичното осмисляне на проблемите, съпътстващи налагането на пазарната икономика в областта на търговията.

* * *

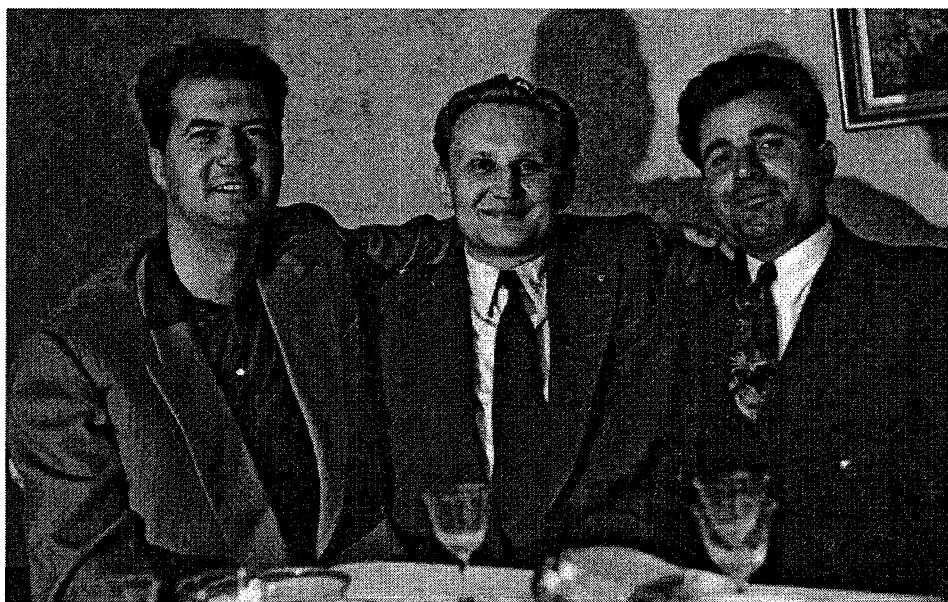
През 2006 г. завърших 53-годишната си преподавателска дейност (1953-2006), от които 35 г. като щатен и 18 г. като хоноруван професор. Работих с много колеги. Имах и имам добри професионални и приятелски взаимоотношения с много колеги в рамките на съвместната ни дейност за развитие на ВИИ – УНСС. Запазил съм прекрасни спомени за много от тях, което се постарях да отразя в настоящите мемоари. Научната и преподавателската ми дейност във ВИИ – УНСС това по същество е по-голямата част от моя живот. Макар и прекратил педагогическата си дейност, и досега посещавам Университета, радвам се на постиженията му и не пропускам възможност да се срещам с колегите-ветерани.

За дейността ми в УНСС съм удостоен с грамота (1995) и две Почетни грамоти (2005, 2007).

БЛАГОДАРЯ ти, УНСС, ти беше и си все още моя опора в радости, успехи, неуспехи и трудности през повече от 50 години на моя живот.

**Сътрудници на нашия отдел при управление “Висше образование”.
София, 1953. От ляво на дясно: Васил Недков, Геро Грозев (ръководител
на отдела), Петър Данков, Иван Калайков и Ангел Чаушев**

**Заедно с проф. Мюлер, ректор на Висшето търговско училище в
Лайпциг, и проф. Иван Матов. Лайпциг, 1956 г.**

**60-годишнина на акад. Жак Натан, октомври 1962. От ляво на дясно:
доц. Петър Арсов, акад. Жак Натан, Ренета Натан, проф. Ангел Чаушев,
проф. Кирил Григоров, проф. Григор Пописаков, проф. Жак Аройо,
проф. Димитър Йорданов, проф. Димитър Василев**

**Проф. Иван Виденов, Васил Ангелски, помощник-ректор на ВИИ,
проф. Ангел Чаушев, проф. Григор Ваклиев. София, ок. 1960 г.**

По време на
научна
конференция
по проблемите
на развитието
на вътрешната
търговия в
социалистичес-
ките страни.
Москва, 1967.

От ляво на
дясно:
проф. Хр.
Хаджиниколов,
проф. Крум
Александров,
проф. Иван
Матов, дъщеря
ми Елена и аз

Колективът на катедра "Търговия" при ВИИ след успешната защита на
виетнамската аспирантка Ву Кин Нган. София, 5 август 1979 г.

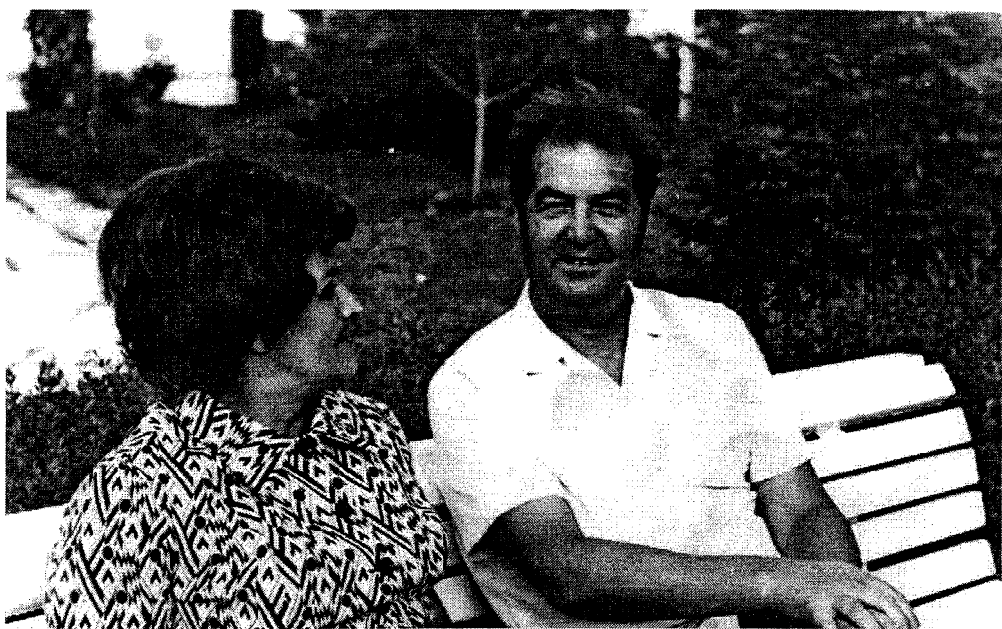
След държавен изпит

**УНСС. Изпит. От ляво на дясно: аз (1), доц. Костова (2),
проф. Стефан Христов (3), Иван Петров (4)**

На посещение в Харманли заедно със секретаря на Общинския комитет на БКП Георги Димов, 1976 г.

С Гера, 1978 г.

С Гера, дъщеря ми Елена и зетя Николай, 1984 г.

**С брат ми Благоя пред паметника на неизвестния воин
в подножието на Кремъл в Москва**

**По стръмнините към връх
Карлък (Баташки снежник),
1972 г.**

**С фамилията на баба Катерина Пеева във Велинград:
син Тодор, дъщери Йорданка и Гера, зетъове, внуци и правнуци**

Със семейството на чичо Тодор и леля Мика Чаушеви

Гера заедно с Николай и Зара Машенко при откриването на новата експозиция на къща-музей "Вела Пеева" във Велинград, 3 май 1982 г.

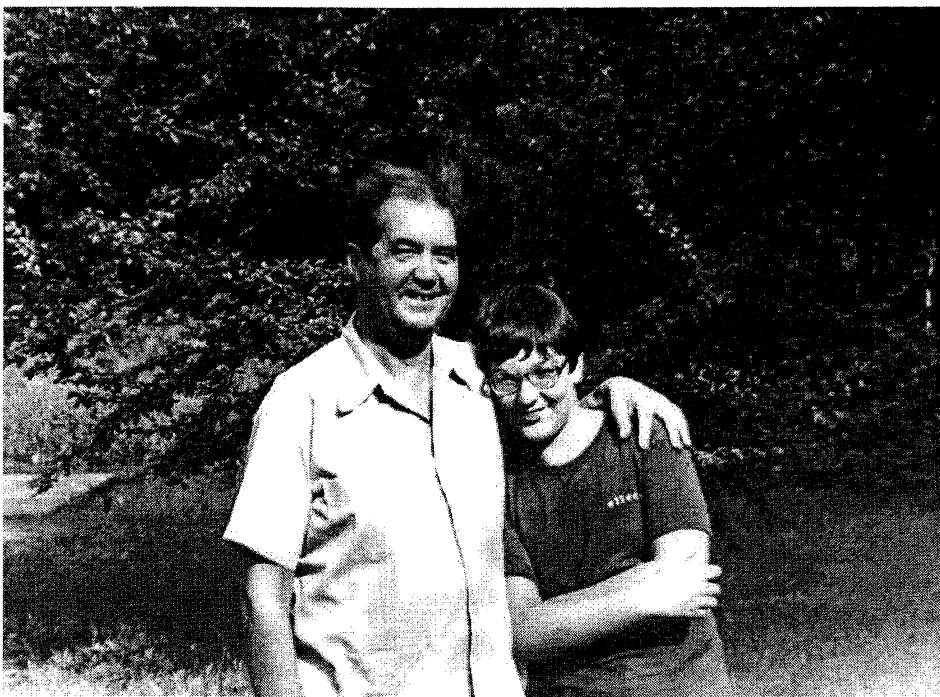
По време на научно-теоретична конференция, посветена на културното наследство на Батак, 1987. От ляво на дясно: проф. Георги Стойчев, проф. Ангел Чаушев, проф. Никола Василев, проф. Владимир Станков, проф. Тоско Ванчев, проф. Борис Балинов, проф. Янко Янев

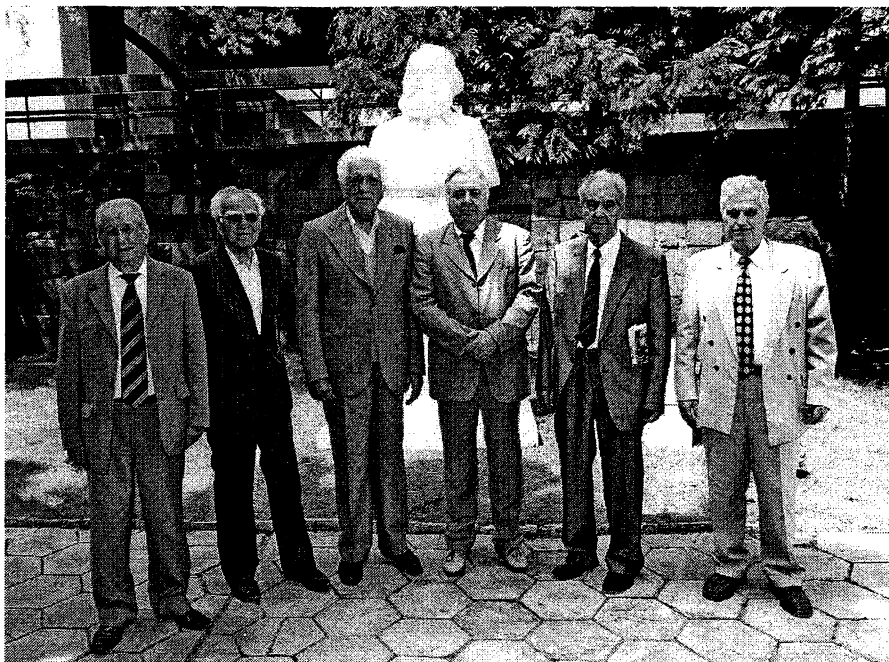
На честванията на 40-годишнината от създаването на Велинград с Гера и бай Тодор Пеев (по средата), 1988 г.

В Батак с братовчедите ми Борис Чаушев (Троцки) и Илия Колунчев

С внук си Ангел Николов, 1984 г.

Ректорът на УНСС проф. Борислав Борисов (по средата) заедно с бившите ректори проф. Данаил Данаилов, проф. Иван Илиев, проф. Михаил Савов, проф. Ангел Чаушев, проф. Камен Миркович

**Трима приятели на пенсионерска “раздумка”:
с проф. Михаил Савов и проф. Иван Илиев**